

FALE ALEA 'O TONGA

FAKAMATALA 'O E NGĀUE
'A E
FALE ALEA 'O TONGA

To'u Fale Alea
Novema 2017 - Sepitema 2021

TALAMU'AKI MEI HE SEA 'O E FALE ALEÁ

'Oku ou mātu'aki fiefia ke fakahū atu ki he Fale Alea 'o Tongá 'a e lipooti 'o e ngāue na'e fakahoko 'e he Fale Aleá 'i he ta'u 'e fā 'o e To'u Fale Alea lolotongá, 'a ia na'e kamata 'i he hili 'a e Fili Lahi 'o Nōvema 2017 'o ngata ki Sepitema 'o e 2021.

'I he 'etau fuesia 'a e fatongia mafatukituki ma'ae kakai 'i he Fale Aleá; 'oku tau poletaki ai ke ngāue ma'a Tonga. Hangē ko e Tō Folofola 'a e 'Uluaki Faá, Kingi Siaosi Tupou I 'i he tutuku 'a e Fale Alea 'o e ta'u 1885, na'á Ne folofola 'o pehē –

“Ko e me'a 'oku ou kole kiate kimoutolú ke 'oua na'a takitaha feinga ke tufi 'a e me'a ma'ana, ... kae manatu ko e Tonga koe, pea ko ho'o ngāue mei he 'Eiki ke ngāue ma'a Tonga, ... [ke] mu'omu'a taha pē ... 'a e lelei 'a Tongá.”

'Oku tau hanganaki atu eni ki he Fili Lahi hokó 'i Nōvema 'o e ta'u ní. Ko 'etau lotú ia fakataha mo e fonuá ke tau ma'u ha kau Fakafofonga angatonu mo faitotonu ke nau ngāue'i 'a e ngaahi mafai Pule 'o e Pule'anga Tongá. Ke lelei ki he Tu'í mo hono kakai, pea ke hōhoatatau mo e moto fisifisimu'a 'o e fonua ne Tuku Ki Langí-

“Ko e 'Otua mo Tonga ko Hoku Tofi'a”.

Faka'apa'apa Atu,

Lord Fakafanua
Sea 'o e Fale Alea 'o Tonga

(Aho 15 'o Sepitema 2021)

FAKAMATALA PUIPUITU‘A ‘O E TO‘U FALE ALEÁ Novema 2017 ki Sepitema 2021

1. Na’e fakahoko ‘a e Fili Lahi ‘o e ta’u 2017 ‘i he ‘aho 16 ‘o Nōvemá, hili ia hono tuku atu ki he Komisoni Filí ‘a e Tohi Fekau ‘o e Filí mei he ‘Ene ‘Afió, Kingi Tupou VI, ‘i he Kāsete ‘o e ‘aho 5 ‘o Sepitema ‘o e ta’u 2017.
2. ‘I he ‘aho 17 ‘o Nōvema 2017, na’e fakanofu ‘e he ‘Ene ‘Afió, Kingi Tupou VI ‘a Rt. Hon. Lord Tangi ‘o Vaonukonuká ko e Sea Fakataimi ‘o e Fale Aleá, ‘o fakatatau ki he mafai ‘oku foaki ‘i he Tēpile ‘o e Konisitūtone ‘o Tongá. Ko e fatongia ‘o e Sea Fakataimí ke ne ui mo tataki ‘a e fakataha ‘a e Kau Fakafofonga Fale Alea kuo filí ‘o fakataumu‘a ke fili ha Palēmia Fili meiate kinautolu, ‘a ia ‘e fokotu‘u atu ki he ‘Ene ‘Afió ke fakanofu ko e Palēmia ‘o Tonga.
3. Na’e fakafoki ‘a e Tohi Fekau ‘o e Filí ‘e he Komisoni Filí ki he ‘Ene ‘Afió, Kingi Tupou VI, ‘i he ‘aho 30 ‘o Novema 2017. ‘Oku mahu‘inga ‘a e ‘aho ‘oku fakafoki ai ‘a e Tohi Fekau ‘o e Filí he ‘oku kamata lau mei he ‘aho ko iá ‘a e taimi fakalao

FAKAMATALA ‘O E NGĀUE ‘A E FALE ALEA ‘O TONGÁ

To‘u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

ke fakakakato ai ‘a e ngaahi ngāue ‘oku tataki ‘e he Sea Fakataimi ‘o e Fale Aleá ‘i he teuaki ke fili ‘a e Palēmia Filí, kae pehē ki he Sea mo e Tokoni Sea ‘o e Fale Aleá.

4. Na‘e fakahoko ‘a e fakataha ‘a e Kau Fakafofonga kuo Filí ke fili ‘a e Palēmia Fili ‘i he ‘aho 18 ‘o Tīsema 2017. Na‘e fili ko e Palēmia Fili ‘a Samiuela ‘Akilisi Pōhiva, ko e Fakafofonga ‘o e Kakai ‘o e Vāhenga ‘o Tongatapu 1. Ko e Fakafofonga ia ‘o e Fale Aleá kuo fili ‘e he Fale Aleá ke fokotu‘u atu ki he ‘Ene ‘Afió ko e Tu‘í ke fakanofu ko e Palēmia ‘o Tonga. Na‘e pekia ‘a Samiuela ‘Akilisi Pōhiva ‘i Sepitema 2019, ‘okú ne lolotonga ‘i he lakanga ko e Palēmia, pea hoko ‘o ‘atā ai ‘a e sea ‘o e Palēmia ‘o Tongá.

5. Ko‘euhí ko e ‘atā ‘a e lakanga ‘o e Palēmiá, na‘e toe fakahoko ‘a e fakataha ‘a e Kau Fakafofonga kuo Filí ‘i he ‘aho 27 ‘o Sepitema 2019 ke fili ha Palēmia fo‘ou. Na‘e fakahoko eni ‘o fakatatau ki he Kupu 50A ‘o e Konsititūtoné. Na‘e ngāue‘aki ‘i he fakatahá ni ‘a e founga ngāue ki hono fili ‘o e Palēmia Filí ‘a ia ‘oku tu‘utu‘uni ‘i he Tēpile ki he Konisitūtoné. Na‘e fili ‘i he fakataha ko ‘ení ‘a Pōhiva Tu‘í‘onetoa, Fakafofonga ‘o e Kakai ‘o e Vāhenga ‘o Tongatapu 10 ko e Palēmia Fili ‘oku fokotu‘u atu ‘e he Fale Aleá ki he ‘Ene ‘Afió ko e Tu‘í ke ne fakanofu ko e Palēmia ‘o Tonga.

6. ‘I he fakataha ‘a e Kau Fakafofonga kuo Filí ‘i Tīsema 2017, na‘e fili ‘i he fakataha tatau ‘a e Sea ‘o e Fale Aleá ‘o ma‘u ‘e Lord Fakafanua, Fakafofonga Nōpele Fika 2 ‘o Ha‘apai. Ko e lakanga ‘o e Sea ‘o e Fale Aleá ‘oku fakanofu ‘e he Tu‘í ‘i hono fokotu‘u atu mei he Fale Aleá, ‘o fakatatau ki he Kupu 61 ‘o e Konisitūtoné. ‘Oku ‘i he mafai ‘o e Sea ‘o e Fale Aleá ke ne tataki ‘a e ngaahi fakataha ‘a e Fale Aleá mo faitu‘ut‘uni ki he ngaahi ngāue ‘a e Fale Aleá ‘o fakatatau ki he Ngaahi Tu‘utu‘uni ‘o e Ngaahi Fakataha ‘a e Fale Aleá.

FAKAMATALA ‘O E NGĀUE ‘A E FALE ALEA ‘O TONGÁ

To‘u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

7. 'I he fakataha 'a e Kau Fakafofonga kuo Filí 'i Tisema 2017, na'e fili ki he lakanga ko e Tokoni Sea 'o e Fale Aleá 'a Lord Tu'ilakepa, Fakafofonga Nōpele Fika 1 'o Vava'ú. Na'e fili 'a Lord Tu'ilakepa 'e he Palēmiá ko Pōhiva Tu'i'onetoa 'i 'Okatopa 2019 ke ne hoko ko e Minisitā 'i he Kapinetí, 'o tokanga'i 'a e Potungāue Ngoue, Me'atokoni mo e Ngaahi Vao'akaú pea mo e Potungāue Toutaí.

8. 'I 'Okatopa 2019, makatu'unga 'i hono fili 'o e Tokoni Sea 'o e Fale Aleá, Lord Tu'ilakepa ki he lakanga ko e Minisitā 'i he Kapinetí, na'e 'atā ai 'a e lakanga 'o e Tokoni Sea 'o e Fale Aleá. Na'e fili 'e he Fale Aleá 'i he 'aho 28 'o 'Okatopa 2019 'a Lord Tu'iha'angana, Fakafofonga Nōpele Fika 1 'o Ha'apai, ko e Tokoni Sea 'o e Fale Aleá. Hangē ko ia 'oku hā 'i he kupu 16 'o e Lao ki he Fale Aleá, 'e fakahoko 'e he Tokoni Seá 'a e lakanga 'o e Sea 'o e Fale Aleá 'o kapau 'e 'ikai ma'u fakataha 'a e Sea 'o e Fale Aleá.

9. Na'e fili 'e he Fale Alea 'i he fakataha Fale Alea 'o e 'aho 18 'o Sanuali 2018 'a Veivosa Light of Life Taka, Fakafofonga 'o e Kakai 'o e Vāhenga Ha'apai 13, ko e Sea 'o e Kōmiti Kakato 'a e Fale Aleá. 'Oku fili 'a e lakangá ni 'o fakatatau ki he Tu'utu'uni 150 'o e Ngaahi Tu'utu'uni 'o e Ngaahi Fakataha 'a e Fale Alea 'o Tongá ("Tohi Tu'utu'uní").

10. 'I he fakataha 'a e Fale Aleá 'i he 'aho 20 'o Mē 2020, na'e fetongi ai 'a e ma'u lakanga 'i he Sea 'o e Kōmiti Kakató, 'o fili ai 'e he Fale Aleá 'a Lord Tu'i'afitu, Fakafofonga Nōpele Fika 2 'o Vava'ú, ki he lakanga 'o e Sea 'o e Kōmiti Kakató. Ko e fatongia 'o e Sea 'o e Kōmiti Kakató, 'a ia 'oku hā 'i he Tohi Tu'utu'uní ko hono tataki 'a e feme'a'aki 'a e Kōmiti Kakato 'a e Fale Aleá. 'Oku ma'u 'e he Sea 'o e Kōmiti Kakató 'a e ngaahi mafai 'oku foaki 'e he Tu'utu'uni 49 'o e Tohi Tu'utu'uní ke pule'i 'aki 'a e ngaahi fakatahá.

FAKAMATALA ‘O E NGĀUE ‘A E FALE ALEA ‘O TONGÁ

To‘u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

11. ‘I he fakataha ‘a e Fale Aleá ‘o e ‘aho 8 ‘o Sepitema 2020, na‘e fili ai ha Sea Le‘ole‘o ‘o e Kōmiti Kakatō ke ne tataki ‘a e fakataha pē ko iá, pea ‘i he taimi pē na‘e mama‘o ai ‘a e Sea Kōmiti Kakatō mei he fakataha ko iá. Na‘e fili ai ‘e he Sea ‘o e Fale Aleá, Lord Fakafanua, ‘a Losaline Ma‘asi, Fakafofonga ‘o e Kakai ‘o e Vāhenga Tongatapu 5, ke ne hoko ko e Sea Le‘ole‘o ki he ngaahi fakataha ko iá, ‘o fakatatau ki he mafai ‘oku foaki ‘e he Tu‘utu‘uni 151 ‘o e Tohi Tu‘utu‘uní.

12. Na‘e fakahoko ha Fili Si‘i ‘e ua ‘i he lolotonga ‘a e To‘u Fale Aleá. Ko e Fili Si‘i ‘uluakí, na‘e fakahoko ‘i he ‘aho 28 ‘o Nōvema 2019 ma‘ae Vāhenga Fili ‘o Tongatapu 1, hili ‘a e pekia ‘a e Fakafofonga ‘o e Vāhengá, Samiuela ‘Akilisi Pōhiva ‘i Sepitema 2019. Na‘e ma‘u ‘a e Fili Si‘i ‘a e Vāhenga Tongatapu 1 ‘e Siasoi Vailahi Pōhiva.
13. Ko e Fili Si‘i hono uá, na‘e fakahoko ‘i he ‘aho 31 ‘o ‘Aokosi 2020 ma‘ae sea ‘o e Fakafofonga Nōpele ‘o Niuatoputapu mo Niuafu‘oú hili ia ‘a e ‘atā ‘a e sea ‘o e Fakafofonga Nōpele ma‘ae Ongō Niuá, Lord Fusitu‘a, ‘o makatu‘unga ‘i he mama‘o ‘a e Fakafofonga Nōpelé mei he ngaahi fakataha ‘a e Fale Aleá ‘o lōloa ange ‘i he māhina fakatohimāhina hohoko ‘e 12. Na‘e toe ikuna pē ‘e Lord Fusitu‘a ‘a e Fili Si‘i.
14. Ko e kinautolu ‘eni ko e Kau Fakafofonga ‘o e Hou‘eiki Nōpelé mo e Kau Fakafofonga ‘o e Kakaí na‘e fili ‘i he Fili Lahí ‘o Nōvema 2017, pea mo e ngaahi Fili Si‘i ‘o e ngaahi ta‘u kimui aí, pea na‘a nau fakahoko fatongia ‘i he To‘u Fale Alea ko ‘ení. ‘Oku fakakau atu ‘i heni ‘a kinautolu na‘a nau hoko ko e Mēmipa ‘o e Fale Aleá¹ ‘o makatu‘unga ‘i hono fili kinautolu ‘e he Palemiá ko e Minisitā ‘a e Kapinetí ‘o fakatatau mo e Kupu 51(2)(a) ‘o e Konisitutoné:

¹ Polokalama Patiseti 2018/2019, peesi 233

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGĀ

To'u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

FAKAFOFONGA 'O E HOU'EIKI NOPELE

Fakafofonga Nopele Fika 1 'o Tongatapu	Lord Tu'ivakano
Fakafofonga Nopele Fika 2 'o Tongatapu	Lord Ma'afu
Fakafofonga Nopele Fika 3 'o Tongatapu	Lord Vaha'i
Fakafofonga Nopele Fika 1 'o Ha'apai	Lord Tu'iha'angana
Fakafofonga Nopele Fika 2 'o Ha'apai	Lord Fakafanua
Fakafofonga Nopele Fika 1 'o Vava'u	Lord Tu'ilakepa
Fakafofonga Nopele Fika 2 'o Vava'u	Lord Tu'i'afitu
Fakafofonga Nopele 'o 'Eua	Lord Nuku
Fakafofonga Nopele 'o e Niuatoputapu mo Niuafou	Lord Fusitu'a

FAKAFOFONGA 'O E KAKAI

Fakafofonga Kakai Vahenga Tongatapu 1	Samuela 'Akilisi Pohiva <i>Pekia 'i he 'Aho 12 Sepitema 2019</i>
	Siaosi Vailahi Pohiva <i>Ikuna 'a e Fili Si'i 'o e 'Aho 28.11.2019</i> <i>Fakafuakava'i 'i Fale Alea 'i he 11.5.2020</i>
Fakafofonga Kakai Vahenga Tongatapu 2	Semisi Kioa Lafu Sika
Fakafofonga Kakai Vahenga Tongatapu 3	Siaosi 'Ofa ki Vahafolau Sovaleni
Fakafofonga Kakai Vahenga Tongatapu 4	Mateni Tapueluelu
Fakafofonga Kakai Vahenga Tongatapu 5	Losaline Ma'asi
Fakafofonga Kakai Vahenga Tongatapu 6	Poasi Mataele Tei
Fakafofonga Kakai Vahenga Tongatapu 7	Sione Vuna Fa'otusia <i>Pekia 'i he 'Aho 29 'o 'Aokosi 2021</i>
Fakafofonga Kakai Vahenga Tongatapu 8	Semisi Taulangi Fakahau
Fakafofonga Kakai Vahenga Tongatapu 9	Penisimani 'Epenisa Fifita
Fakafofonga Kakai Vahenga Tongatapu 10	Pohiva Tu'i'onetoa
Fakafofonga Kakai Vahenga 'Eua 11	Tevita Lavemaau
Fakafofonga Kakai Vahenga Ha'apai 12	Mo'ale Finau
Fakafofonga Kakai Vahenga Ha'apai 13	Veivosa Light of Life Taka
Fakafofonga Kakai Vahenga Vava'u 14	Saia Ma'u Piukala

FAKAMATALA ‘O E NGĀUE ‘A E FALE ALEA ‘O TONGÁ

To‘u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

Fakafofonga Kakai Vahenga Vava‘u 15

Samiu Kuita Vaipulu

Fakafofonga Kakai Vahenga Vava‘u 16

‘Akosita Lavulavu

Fakafofonga Kakai Vahenga Niua 17

Vatau Mefi Hui

Minisita Fili ‘e he ‘Eiki Palemia

Tu‘i Uata

Minisitā Fekatau‘aki mo e Fakalalaka Faka‘ekonomika

Minisita Fili ‘e he ‘Eiki Palemia

‘Amelia Afuha‘amango Tu‘ipulotu

Minisitā Mo‘ui

Minisita Fili ‘e he ‘Eiki Palemia

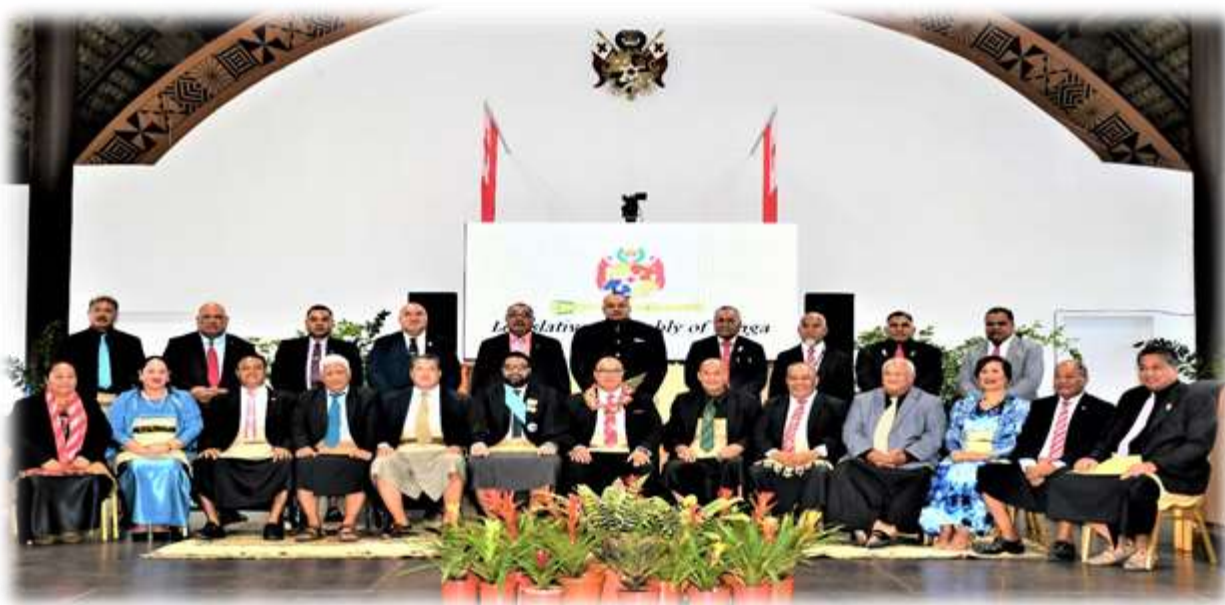
Tatafu Moeaki

Minisitā Fekatau‘aki mo e Fakalalaka Faka‘ekonomika

15. Tukukehe ange mei he Palēmia mālōlō na‘e pekiá, na‘e tō tau mo e Mēmipa kehe ‘e taha ‘o e Fale Aleá ‘i he ‘aho 29 ‘o ‘Aokosi 2021 ko Sione Vuna Fā‘otusia, Fakafofonga ‘o e Kakai ‘o Tongatapu 7, ka ko e Tokoni Palēmia mālōlō pea mo e Minisitā Lao mālōlō. ‘I he‘ene pekiá, ko e lava ia ‘a e ta‘u ‘e 6, mähina ‘e 9, mo e ‘aho ‘e 3 ‘ene fakahoko fatongia ‘i he ngaahi lakanga ‘i hono tu‘unga ko e Mēmipa ‘o e Fale Aleá.

16. ‘I he to‘u Fale Aleá ni, na‘e fakahoko ‘a e fakataha fakakātoa ‘a e Fale Aleá ‘e 162 pea na‘e fakahoko ‘i he ngaahi fakatahá ni ‘a e ngaahi tu‘utu‘uni faka-Fale Alea ‘e 445.

KANOTOHÍ

KONGA 1: NGAahi NGĀUE FAKA-FALE ALEA 'O E TA'U 2018.....8

Vahe 1 – Mo'uí mo e Mo'ui Leleí

Vahe 2 – Ako

Vahe 3 – Pole Fakalilifu 'o e Faito'o Konatapú

Vahe 4 – Mafai Pulé mo e Pule Leleí

Vahe 5 – Tu'unga Faka-'Ekonōmika 'o e Fonuá

Vahe 6 – 'Ātakáí mo e Feliuliuaki 'a e 'Eá

Vahe 7 – Ngaahi Kaveinga Kehé

KONGA 2: NGAahi NGĀUE FAKA-FALE ALEA 'O E TA'U 2019..... 48

Vahe 1 – Mo'uí mo e Mo'ui Leleí

Vahe 2 – Ako

Vahe 3 – Pole Fakalilifu 'o e Faito'o Konatapú

Vahe 4 – Mafai Pulé mo e Pule Leleí

Vahe 5 – Tu'unga Faka-'Ekonōmika 'o e Fonuá

Vahe 6 – 'Ātakáí mo e Feliuliuaki 'a e 'Eá

Vahe 7 – Ngaahi Kaveinga Kehé

KONGA 3: NGAahi NGĀUE FAKA-FALE ALEA 'O E TA'U 2020..... 81

Vahe 1 – Mo'uí mo e Mo'ui Leleí

Vahe 2 – Ako

Vahe 3 – Pole Fakalilifu 'o e Faito'o Konatapú

Vahe 4 – Mafai Pulé mo e Pule Leleí

Vahe 5 – Tu'unga Faka-'Ekonōmika 'o e Fonuá

Vahe 6 – 'Ātakáí mo e Feliuliuaki 'a e 'Eá

Vahe 7 – Ngaahi Kaveinga Kehé

KONGA 4: NGAahi NGĀUE FAKA-FALE ALEA 'O E TA'U 2021..... 136

Vahe 1 – Mo'uí mo e Mo'ui Leleí

Vahe 2 – Ako

Vahe 3 – Pole Fakalilifu 'o e Faito'o Konatapú

Vahe 4 – Mafai Pulé mo e Pule Leleí

Vahe 5 – Tu'unga Faka-'Ekonōmika 'o e Fonuá

Vahe 6 – 'Ātakáí mo e Feliuliuaki 'a e 'Eá

Vahe 7 – Ngaahi Kaveinga Kehé

FAKALAHÍ 1: Hou'eiki Mēmipa 'o e To'ú Fale Aleá

FAKALAHÍ 2: Ngaahi 'Asenita Ngāue 'a e Fale Aleá 'i he Ta'u 2018

FAKALAHÍ 3: Ngaahi 'Asenita Ngāue 'a e Fale Aleá 'i he Ta'u 2019

FAKALAHÍ 4: Ngaahi 'Asenita Ngāue 'a e Fale Aleá 'i he Ta'u 2020

FAKALAHÍ 5: Ngaahi 'Asenita Ngāue 'a e Fale Aleá 'i he Ta'u 2021

2018

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGÁ

To'ú Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

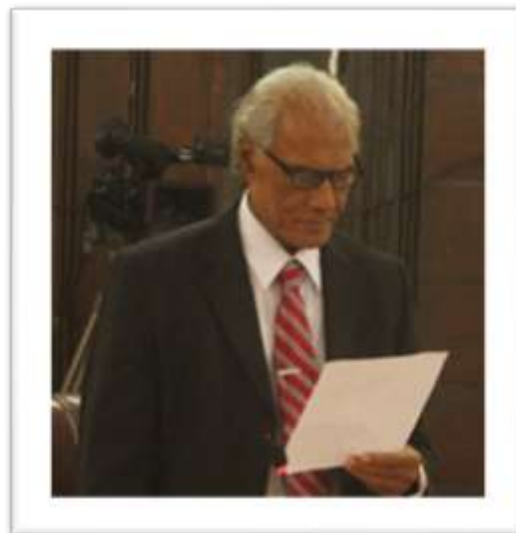

KONGA 1: NGAHI NGĀUE FAKA-FALE ALEA 'O E TA'U 2018

17. Na'e huufi 'a e fa'ahi ta'u faka-Fale Aleá 'o e ta'u 2018 'i he 'aho 11 'o Sanualí, 'e he Hou'eiki Nōpele 'e Toko Tolu 'a 'Ene 'Afió, Kingi Tupou VÍ. Ko e Hou'eiki Nōpelé ni ko HSH Pilisinisi Tu'ipelehake, Lord Fakatulolo pea mo Lord Luaní.

18. Na'e fakahoko 'a e fuofua fakataha 'o e To'ú Fale Aleá 'i he 'aho 18 'o Sanuali 2018. Ko e 'asenita 'o e fuofua fakataha 'o e fa'ahi ta'u faka-Fale Aleá ni, ko hono fakafuakava'i 'o e Hou'eiki Mēmipa 'o e to'ú faka-Fale Aleá 'o fakatatau ki he Kupu 83 'o e Konisitūtone 'o Tongá.

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGĀ

To'ū Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

19. Ko e ngaahi fakataha fakakātoa 'a e Fale Aleá 'e 42 na'e fakahoko 'i he ta'ū 2018, 'i he vaha'a 'o e 'aho 18 'o Sanualí ki he 'aho 14 'o Mā'así, pea mo e 'aho 5 'o Suné ki he 'aho 8 'o Nōvemá.
20. Ko e fakamā'opo'opo eni 'o e ngaahi ngāue na'e fakakakato 'i he ngaahi fakatahá ní².

Ngaahi Lao	Fakapaasi 'a e Lao 'e 13
Ngaahi Tu'utu'uni (Regulations)	Ngāue ki he Ngaahi Tu'utu'uni 'e 12
Ngaahi Fakamatala Fakata'u 'a e Ngaahi Potungāue 'a e Pule'angá	Ngāue ki he Ngaahi Fakamatala Fakata'u 'e 13
Ngaahi Lipooti 'a e Ngaahi Kōmiti Tu'uma'u 'a e Fale Aleá	Ngāue ki he Ngaahi Lipooti Kōmiti 'e 15
Ngaahi Lipooti 'A'ahi Faka-Fale Alea	Tali 'a e Ngaahi Lipooti 'A'ahi 'e 17
Ngaahi Lipooti Makehe	Ngāue ki he Ngaahi Lipooti Makehe 'e 2
Ngaahi Tohi Tangi	Ngāue ki he Tohi Tangi 'e 3
Ngaahi Fokotu'u Faka-Fale Alea	Ngāue ki he ki he Ngaahi Fokotu'u 'e 20

21. 'Oku 'oatu 'i he ngaahi Vahe 'oku hokohoko maí 'a e līpooti 'o e ta'ū ngāue 2018, 'aki hono fakaikiiki atu 'a e ngaahi 'asenita ne ngāue ki ai 'a e Fale Aleá. 'Oku 'oatu ia 'i he malumalu 'o e ngaahi

² 'Oku 'oatu 'a e fakaikiiki 'o e ngaahi ngāue ko 'eni 'i he **Fakalahi 2**

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGÁ

To'ú Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

makatu'unga fakalukufua na'e toka ki ai 'a e finangalo 'o 'Ene 'Afió, Kingi Tupou VI, 'i he ngaahi koloa ne Tō mei he Taloní 'i he To'ú Fale Aleá. Na'e fakamā'opo'opo 'a e ngaahi makatu'unga ko 'ení ki ha kaveinga 'e ono, 'a ia ko e mo'uí mo e mo'ui leleí, akó, ngaahi pole fakalilifu 'o e faito'o konatapú, mafai pulé mo e pule leleí, tu'unga mo e fakalalakala faka-'ekonōmika 'o e fonuá, pea mo e 'ātakai mo e feliuliaki 'o e 'eá.

22. Kae kimu'a aí, 'oku faka'osi 'aki 'a e Kongá ni ha ngaahi fakamatala 'o ha ngaahi kaveinga fakalao, ngaahi tu'utu'uni 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá (Speaker's Rulings) fekau'aki mo e ngaahi fakataha 'a e Fale Aleá, kae pehē ki ha ngaahi kaveinga makehe 'o e ta'u 2018.

MONUKA 'A E FALE FAKATAHA'ANGA 'O E FALE ALEA 'O TONGÁ

23. 'I Fepueli 2018, na'e 'ahia ai 'e he Saikololone Falatalopiki ko Gitá 'a e 'Otu Felenité, 'o tautefito ki Tongatapu mo 'Euá. Na'e hoko 'a e mālohi 'o Gitá ke monuka ai 'a e fale fakataha'anga 'a e Fale Aleá. Ko e falé ni na'e ngāue'aki ko e fale fakataha'anga 'a e Fale Aleá 'o talu mei he ta'u 1892.

24. Neongo na'e hoko fakatu'upakē 'a e maumau mo e fakamasiva 'a Gitá pea hoko ko e pole lahi ki he Fale Aleá pea mo e fonuá foki, ka na'e 'i ai ha laumālie 'o e langa Fonuá 'o makatu'unga 'i he Tō Folofola 'a 'Ene 'Afió, Kingi Tupou VI, ki he fonuá 'i he 'aho 15 'o Fepueli 2018. Na'á Ne folofola –

"Ko e 'uluaki tokoni pē ha faingata'a 'e hoko ha fonuá, ko kitautolu pē. 'Oku 'ikai ke tau nofo pē ke tali tokoni, ka 'oku tau tu'u ke fakahāofi ha mo'ui, ke faka'ata'atā ha fononga'angá, ke a'u 'a e tokoní, pea ke tau tokoní."

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGÁ

To'u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

25. 'I he fengāue'aki mo e Pule'angá, na'e lava ke fakalelei'i 'a e Senitā Fakafonua 'a Tonga 'i Tofoá ke hoko ko e fale fakataha'anga fakataimi ma'ae Fale Aleá. Na'e fakahoko 'a e fuofua fakataha 'a e Fale Aleá 'i he Senitā Fakafonu'a 'a Tongá 'i he 'aho 5 'o Mā'asi 2018. Ko ha uike pē ia 'e tolu hili 'a e monuka 'a e fale fakataha'anga 'i Nuku'alofá.
26. Makehe mei he tokoni mei he Pule'angá, na'e fokotu'utu'u 'e he 'Ōfisi 'o e UNDP 'i Fisí ha ngaahi tokoni fakahāngatonu ki he Fale Alea 'o Tongá 'o fakafou 'i he polokalama fakamālohia 'o e ngaahi fale alea 'i he Pasifikí 'oku fakapa'anga 'e he pule'anga Nu'usilá. Na'e fakataumu'a ke fakapapau'i 'e 'ikai motuhia 'a e palani ngāue 'a e Fale Alea 'o Tongá 'i he kamata'anga 'o e to'u Fale Aleá. Na'e alanima ai 'a e ngaahi fale alea 'i 'Aositelēliá, fale alea 'o Nu'usilá kae pehē ki Fisi ke 'omai 'a e ngaahi tokoni fakatekinikale ma'a Tongá. Na'e 'i ai mo e tokoni mei he Lepāpulika 'a e Kakai 'o Siainá ki hono fakanaunau fo'ou fakatekinolosia 'a e fale fakataha'anga fakataimí.
27. Na'e kamata ai pē 'i Siulai 'o e 2018 'a e fengāue'aki 'a e Fale Aleá mo e Pule'angá 'o talatalanoa mo e ngaahi pule'anga mulí ka ko e ngaahi hoa ngāue angamaheni 'o Tongá, 'o makatu'unga 'i he'enua fietokoni ke langa ha fale fakataha'anga fo'ou ma'ae Fale Alea 'o Tongá.

NGAAHI 'OFISI FAKAVAHENGA (CONSTITUENCY OFFICES)

28. Na'e kamata 'i Siulai 'o e ta'u 2018 'a hono fokotu'u 'a e ngaahi 'Ofisi Fakavahenga 'i he ngaahi vāhenga filí kotoa 'e 17. Na'e fa'u ai pē mo e Tu'utu'uni Ngaue ki hono tokanga'i 'o e ngaahi 'ofisí ni kae pehē ki he kau ngāue 'oku nau tokoni ki hono fakafehokotaki 'a e fengāue'aki 'a e Fakafofonga Fale Aleá pea mo e kakai 'o e ngaahi vāhenga filí. 'Oku 'aonga 'a e ngaahi 'ofisi fakavāhengá 'i he'ene takitaha tu'u pē 'i he vāhenga takitaha pea faingamālie 'aupito ki he ngāue 'a e Fakafofonga mo e vāhengá.

KAVEINGA FAKALAO

29. **Fekau'aki pea mo e Tu'utu'uni ke hoko 'a e 'ēlia 'o e Senitā Fakafonua 'a Tongá ko e kongá pe 'ēlia 'o Nuku'alofá.** Na'e monuka 'a e fale fakataha'anga (Chambers) 'o e Fale Aleá 'i Fepueli 2018 'i

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGÁ

To'u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

he Saikolone Fakatalopiki ko Gitá. 'I he'ene pehēé na'e fiema'u fakavavevave ha feitu'u ke fakahoko ki ai 'a e ngaahi fakataha 'a e Fale Aleá, koe'uhi ke lava hono ngaahi fatongiá 'o fakatatau ki he tu'utu'uni 'a e Konisitūtoné pea pehē ki he ngaahi Lao 'o Tongá.

30. Na'e faka'atā leva 'e he Pule'angá 'a e Senitā Fakafonua 'o Tongá (Tonga National Centre) ke hoko ia ko e fale fakataha'anga fakataimi ma'ae Fale Aleá. Na'e pau ai ke fetukutuku 'a e Fale Aleá pea mo hono ngaahi 'ōfisi' ki Tofoa ki he Senitā Fakafonua 'o Tongá.
31. 'I he'ene pehēé na'e pau ke fakahoko 'a e ngāue fakataha 'a e 'Eiki Sea' pea mo e Pule'angá ki hono tānaki atu 'a e ngaahi ngatangata'anga 'o e konga kekeleke 'oku tu'u ai 'a e Senitā Fakafonua 'o Tongá ki he kolo ko 'Nuku'alofá'. Na'e fakahoko 'eni koe'uhi ke fenāpasi pea mo e fiema'u 'a e kupu 38 'o e Lao 'o e Konisitūtoné, 'a ia kuo pau ke fakahoko 'a e ngaahi fakataha 'a e Fale Aleá ki Nuku'alofá, tuku kehe 'o ka fai ha tau (war).
32. Na'e tu'utu'uni 'eni 'e he Minisitā Fonuá mo e Ngaahi Koloa Fakaenatulá 'i ha Kāsete Makehe fika 2 'a e Pule'angá 'i he 'aho 23 Fepueli, 2018, 'o fakatatau ki hono mafai 'i he kupu 3(2) 'o e *Lao ki he Kau 'Ōfisa Fakavahefonuá mo e Kau 'Ōfisa Koló*.

NGAAHI TU'UTU'UNI 'A E 'EIKI SEA 'O E FALE ALEÁ (SPEAKER'S RULINGS)

33. **Kaveinga 1- Pāloti'i 'o ha fokotu'u ke fili 'a e Sea 'o e Kōmiti Kakató. Fekau'aki mo e Tu'utu'uni 150(1) 'o e Tohi Tu'utu'uní. Tu'utu'uni 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá, Lord Fakafanuá, 'o e 'aho 18 'o Sanuali 2018 'i he fakataha 'a e Fale Aleá:** Ko e fokotu'u kotoa pē kuo pau ke pāloti'i 'o tatau ai pē kapau ko e fokotu'u 'oku taha pē. Ko e fokotu'u ke fili ha Sea 'o e Kōmiti Kakató 'oku taha pē ka 'oku kei fiema'u pē ke pāloti'i ia 'e he Fale Aleá.
34. **Kaveinga 2- Fakafuakava'i 'o e Hou'eiki Minisitāá. Fekau'aki mo e Tu'utu'uni 17 'o e Tohi Tu'utu'uní. Tu'utu'uni 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá, Lord Fakafanuá, 'o e 'aho 18 'o Sanuali 2018 'i he fakataha 'a e Fale Aleá:** Fakatatau ki he Konisitūtone 'o Tongá mo e Ngaahi Tohi Tu'utu'uní, ko e 'Eiki Palēmia pē 'oku fakahā pau 'oku fiema'u ke fakafuakava'i 'i he 'uluaki 'aho fakataha 'o e Fale Aleá. Ko e ní'hi 'Eiki Minisitā 'oku 'ikai ke nau ma'u fakataha 'i he 'uluaki fakataha 'a e Fale Aleá 'oku malava pē ke toki fuakava'i kinautolu 'i ha 'aho kimuiange.
35. **Kaveinga 3 – Fehu'ia 'a e lipooti 'a e Minisitā Pa'angá ki he Fale Aleá 'i he 'uluaki fakataha 'a e Fale Aleá. Fekau'aki mo e Tu'utu'uni 1(2) 'o e Tohi Tu'utu'uní. Tu'utu'uni 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá, Lord Fakafanuá, 'o e 'aho 18 'o Sanuali 2018 'i he fakataha 'a e Fale Aleá:** 'Oku 'ikai ke tu'utu'uni pau 'e he kupu 53 'o e Konisitūtoné ke lipooti mai 'e he Minisitā Pa'angá 'a e fakamatala pa'angá 'i he 'uluaki fakatahá pē. Ka 'oku hā pe 'i he kupú 'a e pau ke lipooti mai 'i he lolotonga 'a e fakataha 'a e Fale Aleá. 'I he'ene pehēé, 'oku 'atā pē ke toki 'omai 'a e lipooti fakamatala pa'anga 'a e Minisitā Pa'angá 'i ha taimi 'osi ai 'a e 'uluaki fakataha 'a e Fale Aleá.
36. **Kaveinga 4 - Fokotu'u ke fakatonutonu 'a e Ngaahi Tu'utu'uni 'a e Fale Aleá. Fekau'aki mo e Tu'utu'uni 1(2) 'o e Tohi Tu'utu'uní. Tu'utu'uni 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá, Lord Fakafanuá, 'o**

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGÁ

To'u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

e 'aho 22 'o Sanuali 2018 'i he fakataha 'a e Fale Aleá: Ko ha fokotu'u ke fakatonutonu 'a e Ngaahi Tu'utu'uni 'a e Fale Aleá kuo pau ke fakahū mai fakatatau ki he Ngaahi Tu'utu'uni 'a e Fale Aleá. Ka 'oku fiema'u ke 'uluaki fili 'a e ngaahi Kōmiti pea mo e Kau Mēmipa ki he Kōmiti ki he Ngaahi Totonu mo e Kōmiti Lao 'a ia 'e tukuhifo ki ai 'a e fokotu'u fakatonutonu ke fakahoko ha'anau ngāue ki ai pea toki fakahū mai ki he Fale Aleá. Ko e founga ngāue ia 'e muimui ki ai 'a e Fale Aleá 'i ha fokotu'u ke liliu pe fakatonutonu 'a 'ene Ngaahi Tu'utu'uni.

37. **Kaveinga 5 - Fakahū ha tohi ki he Fale Aleá ke tufa ki he Hou'eiki Mēmipá. Fekau'aki mo e Tu'utu'uni 19(5)(2) 'o e Tohi Tu'utu'uni. Tu'utu'uni 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá, Lord Fakafanuá, 'o e 'aho 8 'o Mā'asi 2018 'i he fakataha 'a e Fale Aleá:** Ko hono fakahū mai ha tohi ke tufa ki he Hou'eiki Mēmipá 'oku fiema'u ke fakahū mai 'aki ha tohi fakahū ki he Fale Aleá. Kapau 'oku 'ikai ha tohi fakahū 'e 'ikai ke tali ia ke fakahū mai. Neongo ia 'oku 'i ai hoku mafai 'i he kupu 19(2) ke fakahū ha me'a pē ki he 'asenita 'o e Falé ke fai ki ai ha feme'a'aki.
38. **Kaveinga 6 - Taimi 'oku fakahū mai ai 'a e tohi fakavavevave ki ha Lao Fakaangaanga. Fekau'aki mo e Tu'utu'uni 33(a) 'o e Tohi Tu'utu'uni. Tu'utu'uni 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá, Lord Fakafanuá, 'o e 'aho 8 'o Mā'asi 2018 'i he fakataha 'a e Fale Aleá:** Ko e tohi ki ha Lao Fakaangaanga fakavavevave kuo pau ke fakahū mai mei he 'Eiki Palemiá. Ka 'oku 'ikai tuhu'i pau mai 'e he Ngaahi Tu'utu'uni 'a e taimi ke fakahū mai ai 'a e tohi ko ení, pe 'oku fiema'u ke fakahū mai kimu'a pe 'i he hili hono lau 'o e Lao Fakaangaangá. Ko e me'a mahu'inga tahá pē ke fakakakato 'a e fiema'u 'a e tohi fakavavevave 'a e 'Eiki Palemiá pea ke fakahū ki he 'Eiki Seá.
39. **Kaveinga 7 - Alea'i 'o ha Lao Fakaangaanga fakavavevave. Fekau'aki mo e Tu'utu'uni 34 'o e Tohi Tu'utu'uni. Tu'utu'uni 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá, Lord Fakafanuá, 'o e 'aho 8 'o Mā'asi 2018 'i he fakataha 'a e Fale Aleá:** Ka 'i ai ha Lao kuo fakahā'i 'oku fakavavevave, ko e founga angamahení ko e fakataha pē 'a e Falé 'i he 'aho ko iá kae 'oua leva ke fakakakato 'a e ngāue ki he lao fakavavevave ko iá. Ka 'e malava pē ke toe fakalōloa atu 'a e fakataha 'a e Fale Aleá pe fakataha 'i he taimi pe 'aho kehe mei he ngaahi 'aho angamahení, pea 'e lau ia ko e fakataha makehe. Neongo 'oku 'ikai ke kau 'a e 'aho Falaité 'i he ngaahi 'aho ngāue 'a e Fale Aleá fakatatau ki he Tu'utu'uni 23 'o e Tohi Tu'utu'uni, 'oku faka'atā 'e he Tu'utu'uni 34 ke ngāue 'a e Fale Aleá 'i he Falaité kapau 'e loto ki ai 'a e Hou'eiki Mēmipá 'o e Fale Aleá koe'uhi ke fakakakato ha ngāue fakavavevave.
40. **Kaveinga 8 - Founga ngāue ki ha Lao Fakaangaanga kuo tukuhifo ki he Kōmiti Pa'angá pea toki fakahū mai 'a e tohi fakavavevave mei he Palēmiá. Fekau'aki mo e Tu'utu'uni 1(2) 'o e Tohi Tu'utu'uni. Tu'utu'uni 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá, Lord Fakafanuá, 'o e 'aho 8 'o Mā'asi 2018 'i he fakataha 'a e Fale Aleá:** Na'e tukuhifo 'e he 'Eiki Seá 'a e Lao Fakaangaanga ki he Kōmiti Pa'angá fakatatau ki he kupu 131(2) 'o e Tu'utu'uni. Hili 'a hono tukuhifo 'o e lao ko ení na'e fakahū mai 'a e tohi fakavavevave mei he Palēmiá ke fakahoko 'e he Fale Aleá ha ngāue fakavavevave ki he laó. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha tu'utu'uni pau ki he kaveinga ko ení ke ne fakahinohino 'a e 'Eiki Seá pe ko e Fale Aleá. Ko ia te u ngāue'aki hoku mafai keu faka'uhinga'i 'a e Tohi Tu'utu'uni ke faka'atā ke fakafoki mai pē 'a e Lao Fakaangaangá ki he Fale Aleá koe'uhí ko e tohi fakavavevave 'a e Palēmiá 'okú ne fakata'e'aonga'i 'e ia 'a e tu'utu'uni ke tukuhifo 'a e laó ki he Kōmiti Pa'angá.

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGĀ

To'u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

41. **Kaveinga 9 - Fili 'o e Hou'eiki Mēmipa ke 'ave 'a e Tohi Tali Folofolá. Fekau'aki mo e Tu'utu'uni 10 'o e Tohi Tu'utu'uní. Tu'utu'uni 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá, Lord Fakafanua, 'o e 'aho 5 'o Sune 2018 'i he fakataha 'a e Fale Aleá:** Ko e 'Eiki Sea pē 'o e Fale Aleá 'oku 'i ai 'a hono mafai ke fili 'a e Hou'eiki Mēmipa ke nau me'a 'o 'ave 'a e Tohi Tali Folofolá.
42. **Kaveinga 10 - Kole ke fakavavevave 'a e ngāue ki ha Lao Fakaangaanga. Fekau'aki mo e Tu'utu'uni 33(a) 'o e Tohi Tu'utu'uní. Tu'utu'uni 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá, Lord Fakafanua, 'o e 'aho 13 'o Sune 2018 'i he fakataha 'a e Fale Aleá:** Ka 'i ai ha fokotu'u pe kole ke hoko ha Lao Fakaangaanga ko ha ngāue fakavavevave kuo pau ke fakahū mai 'aki ha tohi kole mei he 'Eiki Palemiá. Ko ha kole mei ha 'Eiki Minisitā pea ko ha fakamatala ha 'Eiki Minisitā 'i he fakamatala fakama'ala'alá ke fakahoko 'e he Fale Alea ha ngāue fakavavevave 'oku 'ikai ke tali ia. Kuo pau pē ke fakahū mai ki he 'Eiki Seá ha tohi kole 'a e Palēmiá ko e Lao Fakaangaanga fakavavevave eni.
43. **Kaveinga 11 - Ngaahi fakamo'oni 'i ha tohi tangi. Fekau'aki mo e Tu'utu'uni 121 'o e Tohi Tu'utu'uní. Tu'utu'uni 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá, Lord Fakafanua, 'o e 'aho 13 'o Sune 2018 'i he fakataha 'a e Fale Aleá:** Ko e ngaahi fakamo'oni 'i ha tohi tangi 'oku pehē na'e fakahū mai 'i he 'imeilí pe ko ha peesi mītia fakasōsiale 'e sivi'i ia pea tu'utu'uni ki ai 'a e Kōmití. Kae kapau ko e fakamo'oni tohi 'i he Tohi Tangí 'oku a'u ki he tolu (3) pe lahi ange kuo 'osi fakakakato 'e he Tohi Tangi ia ko iá 'a e ngaahi fiema'u 'a e Tu'utu'uní.
44. **Kaveinga 12 - Fokotu'u ke alea'i 'a e Ngaahi Tu'utu'uni (Regulations) lolotonga 'oku 'i ai 'a e Lao Fakavavevave 'i he Fale Aleá. Fekau'aki mo e Tu'utu'uni 35 'o e Tohi Tu'utu'uní. Tu'utu'uni 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá, Lord Fakafanua, 'o e 'aho 13 'o Sune 2018 'i he fakataha 'a e Fale Aleá:** 'I he taimi 'oku alea'i ai 'e he Fale Aleá ha me'a fakavavevave 'e 'ikai ke toe fakahoko ha ngāue kehe, tukukehe ka fakangofua 'e he Falé. 'E malava 'e he Fale Aleá 'o fakangofua ke fakahoko ha ngāue ki he Ngaahi Tu'utu'uní kapau 'oku 'i ai 'a e kaunga 'a e Ngaahi Tu'utu'uni ko iá ki he Lao Fakaangaanga fakavavevave 'oku lolotonga ngāue ki ai 'a e Falé.
45. **Kaveinga 13 - Fokotu'u ke fakahū mai 'a e miniti fakataha 'a e Kapinetí fekau'aki mo e Ngaahi Lao Fakaangaanga kuo fakafoki mei he Fale Aleá. Fekau'aki mo e Tu'utu'uni 1(2) 'o e Tohi Tu'utu'uní. Tu'utu'uni 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá, Lord Fakafanua, 'o e 'aho 18 'o Sepitema 2018 'i he fakataha 'a e Fale Aleá:** Ka to'o pe fakafoki 'e he Pule'angá ha'anau lao mei he Fale Aleá 'oku 'ikai ke 'i ai ha totonu ia 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá pe ko e Fale Aleá ke toe alea'i 'a e ngaahi lao ko iá pe ke kole ki he Pule'angá ke fakahū mai ha ngaahi fakamatala fekau'aki mo e ngaahi lao ko iá.
46. **Kaveinga 14 - Taimi 'oku ngata ai 'a hono fakahū 'e ha Mēmipa ha Fokotu'u ki he Fale Aleá. Fekau'aki mo e Tu'utu'uni 77 'o e Tohi Tu'utu'uní. Tu'utu'uni 'a e 'Eiki Sea Le'ole'o 'o e Fale Aleá, Lord Tu'ilakepa, 'o e 'aho 24 'o Sepitema 2018 'i he fakataha 'a e Fale Aleá:** Ko e 'aho 'oku ngata ai 'a hono fakahū 'e ha Mēmipa ki he Fale Aleá ha fokotu'u (tukukehe ha fokotu'u faka'ilo) ko e 'aho 31 'o 'Aokosí. Ka 'oku malava pē ki ha Mēmipa ke fokotu'u atu ki he Fale Aleá ke ngāue'aki 'a honau mafai 'i he kupu 3 ke toe faka'atā ha taimi kehe ange mei he taimi ko ení pe toe fakalōloa atu 'a e taimi 'oku ngata ai 'a hono fakahū atu ha fokotu'u.

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGÁ

To'u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

47. **Kaveinga 15 - Fokotu'u ke fakalelei'i 'a e Ngaahi Tu'utu'uni 'a e Fale Aleá ke 'oua 'e fepakipaki 'a e founga ngāue fa'u laó mo e founga ngāue 'a e Pule'angá. Fekau'aki mo e Tu'utu'uni 125 - 133 'o e Tohi Tu'utu'uni. Tu'utu'uni 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá, Lord Fakafanua, 'o e 'aho 8 'o 'Okatopa 2018 'i he fakataha 'a e Fale Aleá:** 'Oku 'ikai ke 'i ai ha fepaki 'i he founga ngāue. 'Oku 'i ai pe 'a e founga ngāue 'a e Pule'angá ke fakahū mai 'enau laó pea 'oku 'i ai pē mo e founga ngāue ke sivi'i 'aki 'a e 'ū laó. Ko 'ene a'u mai pē ki he Fale Aleá 'oku 'i ai 'a e founga ngāue 'i Fale Aleá ke toe sivi'i 'a e 'ū laó. Ko e lao kotoa pē 'oku fakahū mai, 'oku sivi'i 'e he Kalaké pea tēpile'i 'i he Fale Aleá pea 'oku 'ave leva 'a e 'ū lao ko iá 'o sivi'i 'e he Kōmiti Laó pea toki fakafoki mai. Kapau 'e loto ki ai 'a e Falé 'e toe fakahū ki he Kōmiti Kakató 'o sivi'i ai. Hili hono tali he Kōmiti Kakató 'e toe fakafoki mai ki he Fale Aleá ke nau toe sivi'i pea toki tu'utu'uni aofangatuku. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha founga ngāue ia 'e fepakipaki mo e ngaahi founga ngāue 'oku ngāue'aki 'i he Pule'angá. Ko e 'osi pē ngāue 'a e Pule'angá ki ha lao ko e taimi ia 'a e Fale Aleá ke ngāue atu ai ki he 'ū lao ko iá.
48. **Kaveinga 16 - Kole ki he Kōmiti ki he Ngaahi Totonú ke fakahū mai ki he Fale Alea 'a e tali 'a e Pule'angá ki he Tohi Tangí. Fekau'aki mo e Tu'utu'uni 1(2) 'o e Tohi Tu'utu'uni. Tu'utu'uni 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá, Lord Fakafanua, 'o e 'aho 9 'o 'Okatopa 2018 'i he fakataha 'a e Fale Aleá:** 'Oku mahu'inga 'aupito ke tukuange ke tau'atāina 'a e Ngaahi Kōmití ke fakahoko 'enau ngāue fakatatau ki he Ngaahi Tu'utu'uni 'a e Fale Aleá pea 'oku 'i ai pē 'a e tu'utu'uni ngāue ke muimui ki ai 'a e Ngaahi Kōmití.
49. **Kaveinga 17 - Fakatokanga'i 'o e Kau Mēmipa 'o e Kōmiti 'oku kaunga tonu ki ai 'a e tohi tangi kuo tukuhifo ki he Kōmiti tatau. Fekau'aki mo e Tu'utu'uni 173A 'o e Tohi Tu'utu'uni. Tu'utu'uni 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá, Lord Fakafanua, 'o e 'aho 11 'o 'Okatopa 2018 'i he fakataha 'a e Fale Aleá:** Ka 'i ai ha taha 'oku fekau'aki tonu mo ha ngāue 'i he Kōmití kuo pau ke faka'atā (recuse) 'a e taha ko ia mei he ngāue 'a e Kōmití.
50. **Kaveinga 18 - Fakamatala faka-Pilitānia kuo fakahū atu ki he Kōmití ko e kongá 'o e tali 'a e Pule'angá ki he Tohi Tangí. Fekau'aki mo e Tu'utu'uni 21 'o e Tohi Tu'utu'uni. Tu'utu'uni 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá, Lord Fakafanua, 'o e 'aho 30 'o 'Okatopa 2018 'i he fakataha 'a e Fale Aleá:** 'Oku 'i ai 'a e ngaahi fakamatala fakalahi (attachments) ki he tali 'a e Pule'angá ki he Tohi Tangi 'oku 'i he tatau faka-Pilitānia. Koe'uhi ko e tuai 'a e ngāue ki hono liliu faka-Tongá, na'e tu'utu'uni 'a e 'Eiki Seá, ko e kongá ko ia 'o e fakamatala fakalahí kuo liliu faka-Tongá 'e malava ke fakahū ia ki he Fale Aleá ke fakafaingamālie'i 'a e hoko atu 'a e ngāue 'a e Fale Aleá.
51. **Kaveinga 19 - Ngaahi pepa kuo tēpile'i 'i he Fale Aleá. Fekau'aki mo e Tu'utu'uni 1(2) 'o e Tohi Tu'utu'uni. Tu'utu'uni 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá, Lord Fakafanua, 'o e 'aho 31 'o 'Okatopa 2018 'i he fakataha 'a e Fale Aleá:** Ko e Lipooti 'Ātita ki he Tohi Tangi fekau'aki mo e ngaahi Potungāue 'a e Pule'angá kuo fakahū mai ki he Fale Aleá pea kuo fakahā 'e he ní'ihí 'o e Hou'eiki Minisitaá ke 'oua 'e lau kakato 'a e lipooti ko ení koe'uhí 'oku 'ikai ke loto 'a e Pule'angá ki ai pea 'oku tapu 'a hono laú. Ko e Lipooti 'Ātita ko ení ko e fakamatala 'oku 'atā ki he kakaí (public information) he taimí ni, he kuo 'osi tēpile'i 'i Fale Aleá. Ko e pepa kotoa pē 'oku fakahū ki he Fale Aleá 'oku 'atā kitu'a 'o tatau ai pē pe 'e lau 'i he Fale Aleá pe 'ikai. Ka kole mai ha taha 'a e pepa ko ení te tau faka'atā ia. 'Oku 'ikai ha mafai 'a e 'Eiki Seá ke ta'ofi 'a hono tuku ia ki tu'á. Ka ko e founga

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGÁ

To'u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

ngāue ki he hoko atu 'a e Fale Aleá pe ko hono ngāue'aki 'e he Fale Aleá 'a e lipooti ko ení, 'oku 'i he Fale Aleá pē ia.

52. **Kaveinga 20 - Founa ngāue ki hono lau 'o e ngaahi fakamatala fakalahi (attachments). Fekau'aki mo e Tu'utu'uni 1(2) 'o e Tohi Tu'utu'uni. Tu'utu'uni 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá, Lord Fakafanua, 'o e 'aho 31 'o 'Okatopa 2018 'i he fakataha 'a e Fale Aleá:** Ko e founa ngāue angamaheni 'oku ngāue'aki 'e he Fale Aleá ki he ngaahi fakamatala fakalahi kuo fakahū atu ki aí, ko hono lau pē 'a e tohi 'oku fakahū maí pea fakapipiki atu pē 'a e ngaahi fakamatala fakalahí (attachments) ke toki me'a pē ki ai 'a e Hou'eiki Mēmipá. Kaikehe 'oku 'i ai 'a e kole mei he 'Eiki Palēmiá ke lau 'a e konga 'o e 'ū fakamatala fakalahí ki he tali 'a e Pule'angá ki he Tohi Tangí. Koe'uhi 'oku makehe eni mei he founa ngāue angamaheni pea 'oku 'ikai ha tu'utu'uni pau ki he kole ko ení, 'oku fiema'u ia ke fakahoko ha tu'utu'uni 'a e Fale Aleá. Ka 'oku fakatokanga'i pē 'e he 'Eiki Seá he 'ikai ke hoko eni ko e angamaheni. He 'ikai ke fakahū mai pe ha 'ū pepa pea tau lau kātoa. 'E kei hokohoko atu pē 'i he founa angamaheni 'a e ngāue 'a e Fale Aleá ki he ngaahi fakamatala fakalahí.
53. **Kaveinga 21 - Tohi Tangi 'oku 'ikai poupu ki ai 'a e Mēmipa 'oku ne fakahū ki he Fale Aleá. Fekau'aki mo e Tu'utu'uni 124 'o e Tohi Tu'utu'uni. Tu'utu'uni 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá, Lord Fakafanua, 'o e 'aho 1 'o Nōvema 2018 'i he fakataha 'a e Fale Aleá:** Ko e Tohi Tangí, ko e totonu faka-Konisitūtone ia 'a e tokotaha kotoa pē 'i Tongá ni. 'Oku 'i ai 'a 'ene totonu ke fakahū mai e tohi tangí pea ko e founa ngāue 'a e Fale Aleá 'oku fiema'u ke fakamo'oni ha taha 'o e Hou'eiki Mēmipá kae fakangofua ke fakahū 'a e Tohi Tangí ki he Fale Aleá. Ko e tui fakafo'ituitui 'a ha Mēmipa 'oku 'ikai ke felāve'i ia mo e totonu faka-Konisitūtone ke tangí. Kapau 'oku 'oatu ha Tohi Tangi mei he vāhengá ki ha Mēmipa ka 'oku 'ikai ke tui 'a e Mēmipa ki he Tohi Tangí, 'oku kei 'i ai pē 'a e fatongia 'o e Mēmipá ko e Fakafofonga ke fakahū mai 'a e Tohi Tangí. 'Oku fakamahino pau 'e he kupu 124 'oku 'ikai ha tohi tangi ko e tohi tangi 'a ha Mēmipa pea 'oku 'ikai malava ke fakahū 'e ha Mēmipa ha'ane tohi tangi pē 'a'ana. 'A ia kuo 'osi fakapapau'i heni ko e tohi tangi 'a e kakaí, 'oku 'ikai ha tohi tangi ha Hou'eiki Mēmipa.

FALE ALEA 'A E TO'UTUPÚ

54. Na'e fakahoko 'a e Fale Alea 'a e To'utupu 2018 mei 'aho 14 – 16 'o Nōvema 2018. "Ko Hotau Fale Aleá" 'a e kaveinga 'o e Fale Alea To'utupu 'o e 2018. Ko e taha foki eni 'a e ngaahi vīsone mo e taumu'a ngāue 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá, Lord Fakafanua, ki hono fakakau mai 'a e to'utupu 'o e fonuá ki he ngaahi me'a faka'politikale mo faka'ai'ai kinautolu ke nau ako pea ke hoko ko ha kau taki lelei 'i he kaha'ú.

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGÁ

To'u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

Vahe 1: Mo'uí mo e Mo'ui Leleí

LAO NA'E FAKAPAASI PEA 'OKU FEKAU'AKI MO E MO'UÍ MO E MO'UI LELEÍ

55. **Lao ki hono Fakahū Atu 'a e Pa'anga ki he Ngaahi Ngāue 'a e Pule'angá 2018, 'a ia na'e tali 'e he Fale Aleá 'i he 'aho 20 'o Sune 2018.** Na'e fakahū mai 'a e Laó ni ki he Fale Aleá ko e Lao 'a e Pule'angá, 'e he Minisitā Pa'angá, Pōhiva Tu'í'onetoa. 'I he ta'u fakapa'anga 2018/19, na'e tali ai 'e he Fale Aleá 'a e **\$60.25 miliona** mei he Patiseti Fakakātoa ko e \$659.3 miliona, ko e pa'anga kuo vahe'i ki he Fakalalakaka Fakasōsialé 'a ia 'oku kau ki ai 'a e tu'unga mo'ui lelei 'o e fonuá.
56. 'Oku fakapa'anga leva 'a e \$60.25 miliona ko 'ení mei he patiseti fakalotofonuá (recurrent budget) kuo vahe'i ki he Potungāue Mo'uí 'a ia ko e \$42.8³ miliona kae pehē foki ki he ngaahi tokoni fakapa'angá, koloa mo e sēvesi mei he ngaahi hoa ngāué (development budget) 'a ia na'e fe'unga mo e \$17.45 milioná. 'Oku kau ki heni 'a e \$6.3 miliona ki he kau mataotao 'i he faito'ó mei muli, ko e \$2.7 miliona ki he Polokalama Tokoni ki he Kautaha Mo'ui 'a Tongá (Konga hono II), \$1.3 miliona ki he ako ngāue ko e tokoni mei he Kautaha Mo'ui 'a Māmaní (WHO), \$0.8 miliona ki he ako ngāue mei he Sino'i Pa'anga 'a e Ngaahi Pule'anga Fakatahataha ki he Tokolahi 'a e Kakaí (UNFPA), mo e \$0.04 miliona ki he Sipoti Fiefia 'a e Kau Ngāue Fakapule'angá. 'Oku kau foki mo e ngaahi tokoni ki he sekitoa vaí, mo'uí, mo e ma'á pe haisiní 'a ia na'e fakafuofua ki he \$6.31 miliona mei he Pule'anga 'Aositelēliá⁴.
57. 'Oku mahu'inga 'a e pa'anga na'e vahe'i ke tokonia 'a e mo'ui leleí koe'uhí ke fakapapau'i 'oku fakalalakaka 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a e ngaahi naunau mo e faito'ó 'oku malava ke fakahoko 'i he Falemahaki Vaiolá. 'Oku toe tokangaekina foki mo e mo'ui lelei 'a e kakai 'o e fonuá 'a ia 'oku fakafou 'i he ngaahi polōseki ki he ngaahi tukui koló pehē ki he ngaahi polokalama 'o hangē ko e Sipoti Fiefiá, ke faka'ai'ai 'a e sino mo'ui lelei 'a e kau ngāue fakapule'angá.

TU'UTU'UNI (REGULATIONS) NA'E FAKAPAPAU'I PEA FEKAU'AKI MO E MO'UÍ MO E MO'UI LELEÍ

58. **Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) (Ngaahi Totongi) ki he Ngaahi Ngāue ki he Mo'uí 2016.** Na'e fakapapau'i 'e he Fale Aleá 'a e Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) (Ngaahi Totongi) ki he Ngaahi Ngāue ki he Mo'uí 2016 'i he 'aho 13 Mā'asi 2018.
59. Ko e tefito'i taumu'a 'o e Ngaahi Tu'utu'uni ko ení ko hono fokotu'u 'o e ngaahi totongi fo'ou ki he ngaahi ngāue ki he mo'uí. 'Oku kau heni 'a e ngaahi totongi fo'ou ki he "CT Scan", ko e ngaahi fiema'u fefolau'akí pe fakangāué, ngaahi sivi "*Bacteriology/Parasitology*" mo e ngaahi sivi "*Immunology (F)*". 'Oku toe fakahū atu foki 'e he Tu'utu'uni ko ení 'a e Ngaahi totongi ke ngāue'aki pē ki Vava'u. 'Oku toe tu'utu'uni 'e he Ngaahi Tu'utu'uni ko ení 'e ngofua ki he Minisitā Mo'uí ke faka'atā ha taha 'i he

³ Polokalama Patiseti 2018/2019, peesi 233

⁴ Fakamatala Patiseti 2018/2019, peesi 55

FAKAMATALA ‘O E NGĀUE ‘A E FALE ALEA ‘O TONGÁ

To‘u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

fokotu‘u ‘a e ‘Ōfisa Pule Ngāue mei he totongi ‘o e ngaahi totongi (fees or charges) ‘i he Ngaahi Tu‘utu‘uni ko ení.

60. ‘Oku fakamahu‘inga‘i ‘e he Ngaahi Tu‘utu‘uni ko ení ‘a e mo‘ui ‘a e kakai ‘o e fonuá pehē foki ki he tu‘unga malava ‘a e Potungāue Mo‘uí ke tuku atu mo fakafaingamālie‘i hono fakahoko ‘o e ngaahi ngāue ki he mo‘uí ma‘ae kakai ‘o e fonuá.

NGAAHI KAVEINGA FEKAU‘AKI MO E MO‘UÍ NE ‘OHAKE ‘I HE ‘A‘AHI FAKA-FALE ALEÁ

61. **Ma‘u‘anga Vai:** Na‘e tokanga e meimei vāhenga fili kotoa ki he tu‘unga ma‘a ‘o e vai mo ha ngaahi founa faingofua ange ki he ma‘u‘anga vai. Na‘e kau heni e ngaahi kole ke fokotu‘u ha ngaahi tangikē vai lahi ange he ngaahi koló pea mo e fakatangi ki ha me‘angāue hangē ko e mīsini pamu vai. Ne lahi ha ngaahi vahefonua hangē ko Vava‘ú na‘e tō nounou fakame‘angāue ai e vai ‘i ha si‘isi‘i ‘a e mīsini pamu vai ‘e tahá ki hono tufaki ‘o e vai pea iku mate ai he taimi lahi pe palopalema e si‘isi‘i e me‘i vai ‘oku tufakí.
62. **Ngaahi Senitā Mo‘uí mo e Falemahakí:** Ko ha fiema‘u vivili ia ‘i he ngaahi vāhengá ke fakalelei‘i e ngaahi senitā mo‘ui fakavahé pea mo e ngaahi falemahakí ‘o kau ai hono fakafo‘ou e ngaahi naunau ne fuoloá. Ko e taha ‘o e ngaahi fiema‘u vivili taha mei he ‘otu motu Ha‘apaí ko e tūkunga ne ‘i ai e falemahakí hili ‘a e uesia ‘a e falemahakí Niu‘uí ‘e he saikolone ko Gitá. Na‘e pau ke hiki e falemahakí ki ha holo. Ne hoha‘a e kāingá ke vakai‘i lelei e tu‘unga malú mo fai ha ngāue vave ki hono fakalelei‘i ‘o e falemahakí kae tokanga‘i lelei ange e ni‘ihi ne fokoutuá.
63. **Sivi Mo‘ui Lelei:** Na‘e faka‘amu e kāinga mei Vava‘ú ke lava ‘o fakahoko pē sivi mo‘ui lelei ‘i honau motú fakataha mo hono ma‘u ‘o e polisi lekōtí he ‘oku hoko e omi ki Tongatapú ko ha palopalema mo ha toe kavenga fakapa‘anga lahi ki he ngaahi fāmilí. Na‘e mahu‘inga eni tautautefito ki he ni‘ihi ne ma‘u faingamālie he toli fua‘i‘akau he ko ha faingamālie lelei ka na‘e lahi e fakamole ‘a e ‘otu motú he feinga mai ki Tongatapú.
64. **Me‘atokoní:** Na‘e faka‘amu e kakai ke tokoni e pule‘angá ki he totongi ‘o e me‘atokoní tautautefito ki he me‘atokoni fakatupu mo‘ui lelei he ne fu‘u mamafa ki he tokolahí. Na‘e tautautefito e hoha‘a ko ‘ení ki he totongi ‘o e iká. Na‘e mahu‘inga eni ki he kakai he na‘a nau pehē kapau ‘oku mahu‘inga‘ia e Pule‘angá ‘i he mo‘ui lelei ta na‘e totonu ke vakai‘i ha ngaahi founa lelei ange ke ma‘ama‘a ai e totongi ‘o e me‘atokoni mo‘ui lelei.

NGAAHI TOKONI FAKAFOU ‘I HE PA‘ANGA FAKAVĀHENGÁ FEKAU‘AKI MO E MO‘UÍ MO E MO‘UI LELEÍ

65. **Tangikē Vai/Ma‘u‘anga Vai ‘a e koló:** Na‘e ‘i ai ‘a e ngaahi polōseki lalahi na‘e fakahoko ‘i he ngaahi vāhenga filí ko e taumu‘a ki hono tokangaekina ‘a e mo‘uí mo e mo‘uí lelei ‘o kau ki ai ‘a e ngaahi polōseki ki he ma‘u‘anga vai ‘oku ma‘á. Na‘e tokoni ai ‘a e pa‘anga tokoni fakavāhengá ki hono fokotu‘u ‘o e ngaahi filita tānaki‘anga vai pehē ki he ngaahi mīsini vai ‘a ia ‘okú ne tokoni‘i ‘a

FAKAMATALA ‘O E NGĀUE ‘A E FALE ALEA ‘O TONGÁ

To‘u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

e ma‘u‘anga vai fakalūkufua ‘a e koló. Na‘e fokotu‘u ‘eni ‘i he ngaahi vāhenga fili kehekehe ‘o kau ki ai ‘a Tongatapu 5, 7,8, Ha‘apai 12 mo 13, Vava‘u 14,15 mo 16.

TOKONI TANGIKE VAI KI HE ‘API NOFO‘ANGA ‘I ‘UTUI, VAVA‘U

MAKAVE (CHURCH OF THE ASSEMBLY OF GOD)

66. **Fakamālohisinó/Sipotí:** ‘I he ta‘u fakapa‘anga 2017/18 na‘e fokotu‘u ai ‘a e Fale Fakamālohisino ‘i Tongatapu 1 ‘a ia na‘e fe‘unga mo e \$100,000. Ko e tokoni ko ‘ení mei he pa‘anga tokoni faka-Fale Aleá ‘a ia na‘e lava ai ‘o fokotu‘u ‘a e falé ni. Na‘e ‘i ai foki mo e ngaahi tokoni na‘e lava fakahoko ki he ngaahi mala‘e sipotí ‘o hangē ko ia na‘e fakahoko ki he mala‘e sipoti ‘a Tongatapu 5. Na‘e ‘i

FAKAMATALA ‘O E NGĀUE ‘A E FALE ALEA ‘O TONGÁ

To‘u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

ai foki mo e ngaahi polōseki tatau ki he ngaahi mala'e va'ingá ko hono faka'ai'ai 'o e mo'uí lelei pehē foki ki he ngaahi ngāue 'i he sosaietí ma'ae to'utupú. 'I he ngaahi pa'anga vahenga 'oku 'ave ki he ngaahi kosilió mo e ngaahi hoa ngāue 'i he kominiutí, 'oku hā mai 'i he ngaahi fakamatala 'o e ngaahi taumu'á 'oku tokangaekina 'i he vahenga kotoa 'a e ngaahi kaveinga 'oku pou pou ki he mo'ui lelei.

Vahe 2: Akó

LAO NA'E FAKAPAASI PEA 'OKU FEKAU'AKI MO E AKÓ

67. **Lao ki hono Fakahū Atu 'a e Pa'anga ki he Ngaahi Ngāue 'a e Pule'angá 2018, 'a ia na'e tali 'e he Fale Aleá 'i he 'aho 20 'o e Sune 2018.** Na'e fakahū mai 'a e Laó ni ki he Fale Aleá ko e Lao 'a e Pule'angá, 'e he Minisitā Pa'angá, Pōhiva Tu'ionetoa. 'I he ta'u fakapa'anga 2018/19, na'e tali ai 'e he Fale Aleá 'a e **\$76.6 miliona** mei he Patiseti Fakakātoa ko e \$659.3 miliona, ko e pa'anga kuo vahe'i ki he Fakalalakala Fakasōsialé 'a ia 'oku kau ki ai 'a e ako lelei 'a e to'utupú 'i Tongá ni mo tu'apule'anga foki.
68. 'Oku fakapa'anga 'a e \$76.6 miliona ko 'ení mei he patiseti fakalotofonua (recurrent budget) kuo vahe'i ki he Potungāue Akó 'a ia ko e \$57.7 miliona⁵ kae pehē foki ki he ngaahi tokoni fakapa'angá, koloá, mo e sēvesi mei he ngaahi hoa ngāué (development budget) 'a ia na'e fe'unga mo e \$18.9 miliona. Ko e \$1.6 miliona ko e tokoni ki he Polokalama ki hono tokoni'i 'o e Akó 'i Tongá (TESA), \$3.5 miliona ki he polokalama ke fakalakala ange ai 'a e taukei ngāué, \$2 miliona ki he fakalelei'i 'o e ngaahi 'Apiako Lautohi Pule'angá, \$9.8 miliona ki he ngaahi faingamālie ako 'i Tongá ni pea mo muli foki, pea mo e \$1.2 miliona ki he tokoni fakapa'anga ki he ngaahi ako 'a e siasí, taaudahá, mo e 'ikai fakapule'angá. Na'e 'i ai foki mo e tokoni mei he Pangikē 'a Mamaní pea mo e Pule'anga 'Aositelēliá ko e \$14.6 miliona 'o fakataumu'a ki he langa fakalalakala 'o e ngaahi 'apiakó hili 'a e Matangi ko Gita⁶.

FOKOTU'U FAKA-FALE ALEA FEKAU'AKI MO E AKÓ

69. **Na'e tali 'e he Fale Aleá 'i he 'aho 14 'o Mā'asi 2018 ke tuku atu 'a e Fokotu'u Faka-Fale Alea fika 8/2018 ki he pule'angá ke nau fakatokanga'i mo fai ha ngāue ki ai.** Na'e fakahū mai 'e he Fakafofonga 'o e Vāhenga 'Eua 11, Tēvita Lavemaau, ke totongi 'e he Pule'angá 'a e totongi ako 'a e fānau ako 'o Tongatapu mo 'Euá 'i he ta'u 'e tahá, makatu'unga 'i he ngaahi uesia fakasōsiale mo faka'ekonōmika 'o e ngaahi fāmilí 'i he TC Gita na'á ne 'ahia 'a e 'Otu Tongá 'i Fepueli 'o e 2018.

NGAAHI KAVEINGA FEKAU'AKI MO E AKÓ NE 'OHAKE 'I HE 'A'AHÍ FAKA-FALE ALEA

70. **Ngaahi 'Apiakó:** Tupu mei he ngaahi maumau mei he saikolone ko Gitá, ne lahi ha ngaahi fiema'u ke fakalelei'i e ngaahi 'apiakó mo fakanaunau fe'unga. Na'e tokolahi foki ha ngaahi 'apiako na'e kei ako pē 'i ha tēniti, vahevahe ha ngaahi kalasi 'e ni'ihiki ki ha ngaahi feitu'u kehekehe hangē ko e lautohi pule'anga 'a Vainií, pea 'i ai ha ngaahi 'apiako ne fiema'u ke fetongi e 'ató ki he tu'unga mo'ui lelei 'a e fānaú. Na'e lahi foki mo ha ngaahi fiema'u fakanaunau ki he ngaahi 'apiakó 'o kau ai hano faka'ato

⁵ Polokalama Patiseti 2018/2019, peesi 245

⁶ Fakamatala Patiseti 2018/2019 peesi 55

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGÁ

To'u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

mo vali fo'ou, fiema'u 'o ha 'ū sea, ko ha ngaahi mīsini hiki tatau (photocopy) pe komipiuta ke faka'aonga'i 'e he kau faiakó mo e fānaú.

71. **Kau Faiako:** Ko ha palopalema 'a e tokosi'i 'a e kau faiakó he ngaahi kolo ikí mo e fanga ki'i 'otu motú pea ko ha fiema'u vivili ia ke 'i ai ha kau faiako mo ha fetongi ki he ní'ihí 'oku fokoutuá. Na'e kau foki mo e kole ke fakaivia fakapa'anga e kau faiakó tautautefito ki he'enau ngāue tu'a taimi ke tokanga'i e fānaú mo pō ako mo e kalasi 6. Na'e fakaongo mai 'e he kau faiakó 'oku nau fa'a iku pē 'o toe fakamole fakatautaha pē he taimi lahi ke fakakakato e ngaahi fiema'u ki loki akó.
72. **Ako Tokamu'á:** Na'e faka'amu ha ngaahi vāhenga lahi ke fokotu'u e ako tokamu'á 'i honau ngaahi feitu'ú pea fokotu'u mai foki ke tu'u ia fakataha mo e ngaahi lautohi pule'angá. 'I he ngaahi vāhenga ne 'osi tu'u ai ha ngaahi ako tokamu'a taautahá hangē ko e ako'anga 'i Tongatapu 10 mo e ngaahi feitu'u kehé, ne nau faka'amu ke totongi e kau faiakó mo tokonia e 'apiakó he ne lahi ha ní'ihí ne nau fakahoko ia neongo e 'ikai ha'anau vahé.
73. **Tokoni'i e Fānau Akó:** 'Oku hoko e nofo kei iiki he akó ko ha palopalema he ngaahi feitu'u lahi pea fokotu'u mai ai 'e ha ní'ihí ke tautea e mātu'a 'oku 'ikai tokanga'i 'enau fānaú ke ō ki he akó he 'oku nau hoko ko ha palopalema 'i he sosaietí. Na'e 'omi leva mo ha ngaahi fokotu'u fakakaukau ki he kau Fakafofongá ki ha ngaahi founa kehekehe ke tokonia ai e fānau akó ke 'oua 'e hoko e ngaahi palopalemá ni. Ne kau heni e fokotu'u ke lele e pō akó, 'oatu 'o ha ngaahi sikolasipi ki he fānau lavame'a kae 'ikai ma'u e totongi akó, mo fakahoko ha ngaahi ako faka-ngāue ki si'i ní'ihí kuo nofo he akó. Neongo 'oku 'osi kamata ha ngaahi vāhenga 'enau ngaahi polokalama pō akó ka na'e fiema'u 'i ha ngaahi vāhenga 'e ní'ihí ke fakakau ki ai e lautohi pule'angá kae pehē foki ki he ngaahi kolisi sivi mei he foomu 5 ki he 7 ke tokonia e fānaú. Na'e faka'amu foki ha ní'ihí ke si'i ako'i e fānau 'oku 'i ai honau ngaahi talēnití tautautefito ki he TVET na'a lava 'o ma'u mo'ui ai ha ní'ihí pea fakasi'isi'i 'enau nofo noa 'o lahi ange ai 'a e faingamalie ke faihiá.
74. **Pasi Ako:** Ko ha fiema'u eni he ngaahi 'otu motu hangē ko Vava'u mo Ha'apai 'a ia 'oku 'ikai lele angamaheni ai ha pasi ke fetukutuku e fānau akó ki he ngaahi 'apiakó, tautautefito kiate kinautolu 'oku 'ikai ha me'alele fakatautaha honau ngaahi fāmilí.

NGAAHI TOKONI FAKAFOU 'I HE PA'ANGA FAKAVĀHENGÁ NA'E FEKAU'AKI MO E AKÓ

75. **Pō Ako:** 'I he ngaahi vāhenga filí na'e 'i ai 'a e tokanga makehe ki he ako 'a e fānau akó kae tautatutefito 'eni ki he ní'ihí 'oku nau 'i he foomu 5, 6 mo e 7 'a ia 'oku nau kau ki he sivi faka-Pule'angá. Na'e fakahoko ai 'i he ngaahi vāhenga 'e ní'ihí 'o hangē ko Tongatapu 1, 3, 6 mo 7 'a e ngaahi polokalama pō ako ma'ae fānau sivi kotoa pe 'i he vāhengá 'a ia na'e fakaivia pe fakapa'anga mei he pa'anga tokoni faka-Fale Aleá. Ko e ngaahi taumu'a lelei 'eni pe ngaahi polōseki tu'uloa, koe'uhí ko e fatongia mahu'inga ki hono ako'i mo lalanga 'a e ako lelei ki he fānau mo e to'utupu 'o e ngaahi tukui koló pehē ki he ngaahi vāhengá.

FAKAMATALA ‘O E NGĀUE ‘A E FALE ALEA ‘O TONGĀ

To‘u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

Pō Ako ‘a e Vāhenga Tongatapu 6

76. **Totongi ako/Sikolasipi:** ‘Oku tokolahi ‘a e ngaahi vāhenga mo e ngaahi kolo ‘oku ‘i ai ‘enau ngaahi kalapu Sikolasipi pea ‘oku pou pou ‘a e kau Fakafofongá ki he founa ngāue ko ‘ení koe‘uhí ko e mahu‘inga ke tokonia ‘a e longa‘i fānau ke nau ma‘u ‘a e faingamālie ki he akó. ‘Oku hā ‘eni ‘i he ngaahi tokoni fakapa‘anga ki he ngaahi vāhenga hangē ko Vava‘u 14 pehē ki Ha‘apai 13 ‘a ia ‘oku mahu‘inga ke ‘i ai ha vaka Sikolasipi ke fetukutuku holo ‘a e fānau akó, kae pehē foki ki hono ako‘i ha fānau ako ke toe tokolahi ange ‘aki hono fakaivia ‘a e ngaahi kalapu Sikolasipi mo e ngāue kuo nau taaimu‘a ai.

Vahe 3: Ngaahi Pole Fakalilifu 'o e Faito'o Konatapú

LAO NA'E FAKAPAASI FEKAU'AKI MO E FAITO'O KONATAPÚ

77. **Lao ki hono Fakahū Atu 'a e Pa'anga ki he Ngaahi Ngāue 'a e Pule'angá 2018, 'a ia na'e tali 'e he Fale Aleá 'i he 'aho 20 'o Sune 2018.** Na'e fakahū mai 'a e Laó ni ki he Fale Aleá ko e Lao 'a e Pule'angá, 'e he Minisitā Pa'angá, Pōhiva Tu'ionetoa. 'I he ta'u fakapa'anga 2018/19, na'e tali ai 'e he Fale Aleá 'a e Patiseti 'a e ngaahi Potungāue fekaukau'aki ki hono tokangaekina 'o e ngaahi palopalema fakasōsialé 'o kau ki ai 'a e uesia 'o e kava mālohí mo e faito'o konatapú, 'a ia ko e 'a e Potungāue Mo'uí, \$54.9 miliona, Potungāue Polisí mo e Tāmate Afí, \$15.3 miliona, Potungāue Fakamaau'angá mo e Pilisoné, \$13.6 miliona, mo e Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, \$23.4 miliona.

NGAAHI KAVEINGA FEKAU'AKI MO E NGAAHI POLE 'O E FAITO'O KONATAPÚ NE 'OHAKE 'I HE 'A'AHÍ FAKA-FALE ALEÁ

78. **Tu'unga Malú:** Na'e hoha'a e tokolahi 'o e ngaahi vāhengá ki he'enau tu'unga malú mo e uesia 'enau nofo he sosaietí 'e he ní'ihí 'oku nau ma'u mo tufaki e faito'o konatapú. Na'e fakahā mei he ngaahi lipooti 'a Vava'ú 'a e kamata ke 'asi 'a e 'aisí. 'I he ngaahi feitu'u ofi ki Nuku'alofa 'i Tongatapú, tautautefito ki Tongatapu 3, na'e lipooti 'e he kāingá 'oku totongi 'e he kau ma'u faito'o konatapú e fānau lautohi pule'angá ke nau kau hono tufaki 'o e faito'o konatapú. Ko e taha 'o e ngaahi fokotu'u ki hono tokangaekina ení ko hano fakamafai'i e kau polisi fakakoló mo e 'ōfisa koló ke nau fai ha ngāue ki he ní'ihí 'oku fakahoko eni he tukui koló he ko kinautolu 'oku maheni ange mo e kakai 'o e koló.
79. **Ngaahi Tauteá:** Na'e faka'amu e meimei vāhenga fili kotoa ne uesia tamaki 'e he faito'o konatapú ke hiki hake hono tautea 'o kinautolu 'oku ma'u faito'o konatapú. Na'e kau he ngaahi fokotu'u ko 'ení hono hiki e tautea ngāue pōpulá ke ta'u 20 pe 30, pea fokotu'u 'e ha ní'ihí ke ngāue pōpula ki he mate pea na'a mo hono tautea mate 'o e ní'ihí 'oku kau ki aí.

Vahe 4: Mafai Pulé mo e Pule Leleí

LAO NA'E FAKAPAASI FEKAU'AKI MO E MAFAI PULÉ MO E PULE LELEÍ

80. **Lao ki hono Fakahū Atu 'a e Pa'anga ki he Ngaahi Ngāue 'a e Pule'angá 2018, 'a ia na'e tali 'e he Fale Aleá 'i he 'aho 20 'o Sune 2018.** Na'e fakahū mai 'a e Laó ni ki he Fale Aleá ko e Lao 'a e Pule'angá, 'e he Minisitā Pa'angá, Pōhiva Tu'ionetoa. 'I he ta'u fakapa'anga 2018/19, na'e tali ai 'e he Fale Aleá 'a e Patiseti \$24.5 miliona, 'a ia na'e vahe'i ki he kaveinga Pule Leleí. Ko e \$5.6 miliona ai na'e fakapa'anga ia mei he Patiseti 'a e Pule'angá (recurrent budget) pea ko e \$18.9 miliona na'e fakapa'anga ia mei he ngaahi hoa ngāue (development budget)⁷.
81. **Lao (Fakatonutonu) ki he Lao 'o e Konisitūtone 'o Tonga 2018, 'a ia na'e tali 'e he Fale Aleá 'i he 'aho 26 'o Sepitema 2018.** Na'e fakahū mai 'a e Laó ni ki he Fale Aleá ko e Lao 'a e Pule'angá 'e he Minisitā Laó, Sione Vuna Fā'otusia. Ko e taumu'a tefito 'o e Laó ni ko hono foaki ki he 'Omipatimení 'i he Konisitūtone 'a Tongá 'a e tu'unga fakakonisitūtone. 'Oku fakamahu'inga'i 'e he Laó ni 'a e tau'atāina 'a e 'Omipatimení pea mo e mahu'inga ke hokohoko atu 'a e fakahoko tau'atāina mo 'ata ki tu'a 'a hono fatongiá. Ko hono faka'ilonga'i faka-Konisitūtone ko eni 'o e 'Omipatimení 'okú ne fakatupulaki 'a e falala 'a e kakaí ki he 'Omipatimení mo 'ene fakahoko ngāue.

NGAAHI TOHI TANGI NA'E FEKAU'AKI MO E MAFAI PULÉ MO E PULE LELEÍ

82. **Ko e tohi tangi fika 1/2018, 'a ia na'e fakahū mai 'e he Fakafofonga 'o e Kakai 'o 'Eua 11, Tēvita Lavemaau, ke toloi 'a e feme'a'aki 'i he Patiseti 2018/2019 kae fakahoko ha 'ātita fakavavevave ki he ngaahi vouti 'i he Patiseti 'o e 2015/2016, 2016/2017 mo e 2017/2018 'i he ngaahi potungāue 'e 7.** Na'e tali 'i he Fale Aleá 'i he 'aho 13 'o Sune 2018 ke kole ki he 'Ātita Senialé ke fai ha ngāue ki he tangi 'i he tohi tangí.
83. **Na'e fakahū mai 'a e Lipooti 'a e 'Ātita Makehé fekau'aki mo e Tohi Tangi Fika 1/2018 mei he 'Ātita Senialé 'i he 'aho 22 'o 'Okatopa 2018.** Na'e fakahoko 'a e 'ātita makehé 'i he founa 'ātita ko e "'ātita faipau ki he laó" (compliance audit) 'a ia 'oku tu'utu'uni 'e he kupu 10(4) 'o e Laó ki he 'Ātita Fakapule'angá 2007 ke tokanga'i 'a e faipau ki he ngaahi fiema'u 'a e lao 'okú ne pule'i hono fakalele mo pule'i 'o e pa'anga mo e ngaahi koloa 'a e Pule'angá.
84. Na'e fokotu'u leva 'a e ngaahi makatu'unga ki he 'ātita pea ko e ngaahi makatu'unga angamahení pē. Na'e fiema'u ai ke fakapapau'i ko e ngaahi fakamole kotoa pē 'a e Pule'angá na'e palani pea fokotu'u ki he patiseti fakata'ú, 'okú ne fakangofua ke totongi mei ai 'a e ngaahi fakamole ko iá, pea 'oku fai pau 'a e ngaahi aleapau ngāue mo e Pule'angá 'oku hā 'i he Tohi Tangí pea mo e Laó mo e Ngaahi Tu'utu'uní. Na'e mahu'inga foki ke fakatokanga'i 'a e tu'umau 'a e falala 'a e 'ātita ki he taau, fe'unga, mo mālohi 'a e ngaahi founa ngāue ki hono totongi 'o e ngaahi fakamole 'a e Pule'angá, pea 'oku 'ikai ke 'ātita'i 'e he 'Ātita Senialé 'a e ngaahi tu'utu'uni ngāue fakapule'angá (government policies)

⁷ Fakamatala Patiseti 2018/2019, peesi 50

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGÁ

To'u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

'a ia 'oku kau ki ai 'a e ngaahi tu'utu'uni 'a e Kapinetí, 'o fakatatau ki he Lao ki he 'Ātita Fakapule'angá 2007.

85. Na'e lipooti leva mei he 'ātítá 'i ha kongá 'e 2 'a e ola 'o e ngāue faka-'ātita na'e fakahokó, 'a ia ko e 'uluakí ko e ngaahi 'ēlia 'oku kau ki he Polokalama Ngāue 2018/19 pea ko hono uá ko e ngaahi 'ēlia na'e 'ikai kau ki he Polokalama Ngāue 2018/19 'a ia ko e ngaahi 'isiu pe kaveinga na'e 'i he malumalu 'o e Fakamaau'anga Lahí pe ko e Fakamaau'anga 'o e Ngāue Fakapule'angá.
86. Na'e tali 'e he Fale Aleá ke fakatokanga 'i 'a e lipooti 'ātita ko 'ení hili 'a hono sivišivi 'i 'o e ngaahi ola 'o e 'ātítá mo e ngaahi ngāue kuo tuku mai na'e 'ikai faipau ki he laó, 'a ia na'e hā 'i he Tohi Tangi Fika 1/2018.

NGAAHI FAKAMATALA FAKATA'U 'A E NGAARI POTUNGĀUE 'OKU FEKAU'AKI MO E MAFAI PULÉ MO E PULE LELEÍ

87. **Lipooti 'Ātítá: 'Ātita 'i 'o e Ngaahi Ngāue Fakapa'angá mo e Faipau ki he Laó 2016/2017, 'a ia na'e tali 'e he Fale Aleá 'i he 'aho 2 'o 'Okatopa 2018.** Na'e fakahū mai 'a e lipooti 'ātítá mei he 'Ōfisi 'o e 'Ātita Senialé 'i he 'aho 28 'o Sune 2019 'o fakatatau ki he kupu 24 'o e Lao ki he 'Ātita 'a e Pule'angá. Ko e lipooti ni ko e fuofua lipooti 'ātita ia kuo lipooti mavahe ai 'a e ngaahi ngāue fakapa'angá mo e faipau ki he ngaahi lao pule 'i 'o e ngaahi ngāue fakapa'angá ki he ta'u ngāue 2016/2017, 'a ia na'e fokotu'u mei he Palani Ngāue 'a e 'Ātítá 'i he ta'u 2015/16.
88. Na'e fakahoko 'a e 'ātita ko 'ení 'i he ngaahi 'ēlia 'e 4 'a ia ko e, Fakamatala Fakapa'anga 'a e Pule'angá 2016/17, Ngaahi Potungāue 'a e Pule'angá, Ngaahi Polōseki Fakalalakalá mo e Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'angá. Na'e 'omai leva 'e he 'Ātítá 'a ene Talafakaukau 'o fekau'aki mo e ngaahi 'ēlia ko 'ení 'o anga peheni.
89. Fakamatala Fakapa'anga 'a e Pule'angá 2016/17: Na'e foaki 'e he 'Ātítá 'a 'ene Tala Fakakaukau Liliu 'a ia 'oku tatau pē mo e aofangatuku 'o e ngaahi ta'u ki mu'á. Na'e makatu'unga 'a e tala fakakaukau liliu 'a e 'Ātita' 'i he liliu mei he founa tauhitohi hono lēkooti mo lipooti 'a e ngaahi ngāue fakapa'anga 'oku fehū'aki ai 'a e pa'angá, koe'uhí ke lava 'o lipooti 'i he fakamatala fakapa'angá 'a e kātoa mo e mahu'inga totonu 'o e ngaahi koloa mo e ngaahi mo'ua 'o e Pule'angá 'i he 'aho faka'osinga 'o e ta'u fakapa'angá, 'aho 30 'o Sune, 2017. Kuo ta'u lahi 'eni hono feinga ke kakato 'o e liliú ni neongo 'oku tuai 'ene laka ki mu'á.
90. Ngaahi Potungāue 'a e Pule'angá: Na'e 'ātita 'i 'a e Potungāue 'e 11 lolotonga 'a e ta'ú 'a ia ko e, 'Ōfisi Misiona 'i muli 'e 2, toe muimui 'i e fo'i 'ātita 'e 1, pea mo e 'ātita makehe 'e 1.
91. Na'e 'ohake ai 'a e ngaahi matavaivai 'e 144 'i he ngaahi Lipooti ki he kau Pule Ngāue pea mo e lipooti 'o e 'ātita makehé. Pehē foki mo hono 'oatu mo e ngaahi fokotu'u 'e 209 ke fakahoko koe'uhi ko e ngaahi matavaivai na'a lava 'o 'ilo 'i he 'ātítá 'o hangē ko e tōmui 'a e fakahū 'o e pa'anga tānakí ki he pangikeé, ngaahi nounou, mo e tauhi 'o e ngaahi lēkooti tali totongí. Na'e fakakau ai pē foki mo e ngaahi tali na'e ma'u mei he ngaahi Potungāue 'i he ngaahi lipooti ki he kau Pule Ngāue. Ko e ngaahi

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGÁ

To'u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

Potungāue ne 'ikai ke ma'u ha tali meiate kinautolú, na'e 'ikai ke mau fakakau ha'anau tali 'i he lipootí.

92. Ngaahi Polōseki 'a e Fakalalakaká: Na'e 'ātita'i 'a e poloseki 'e 9, pea fakahoko 'a e ngaahi 'ātita makehe 'e 2 ki he ngaahi poloseki fakalalakaká, pea mo e 'ātita 'e 1 ki he poloseki fakalalakaka 'a e 'Ofisi 'Atita 'o Tuvalu. Na'e 'ave 'e he 'Ātita' 'a e talafakakaukau haohaoa 'e 9 ki he ngaahi poloseki fakalalakaka na'a mau 'atita'i ki he ta'u fakapa'anga ngata ki he 'aho 30 'o Sune, 2016. Na'e 'ohake ai 'i he tohi ki he kau Pule Ngāué 'a e matavaivai 'e 36 pea pehē foki ki he ngaahi fokotu'u 'e 40 ke fakatokanga'i 'e he Pule Ngāué pea fai ha ngāue ki ai.
93. Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'angá: Ko e Va'a ngāue ko 'eni' na'e 'ātita'i 'a e ngaahi fakamatala pa'anga 'e hongofulu ma tolu (13), mo e vakai'i mo tali 'a e ngaahi 'atita tau'atāina 'e ono (6) lolotonga e ta'u. Na'e lava ai ke tuku atu 'a e ngaahi tala fakakaukau kakato 'e hongofulu-mā-tolu (13) ki he ngaahi fakamatala pa'anga 'e hongofulu-mā-tolu (13), pea tuku atu foki mo e ngaahi setifikeiti 'e ono (6) ki he vakai'i 'o e ngaahi 'ātita tau'atāina 'e ono (6) na'e fakahoko lolotonga 'a e ta'ú. Na'e 'ohake foki mo e ngaahi matavaivai 'e onongofulu (60) 'i he lipooti 'ātita ki he kau Pule Ngāué, pea 'ikai ngata ai ka na'e toe 'oatu mo e ngaahi fokotu'u 'e fāngofulu (40) ko e ngaahi ngāue fakalelei ke tokanga mo ngāue ki ai 'a e kau Pule Ngāué. 'Oku 'ikai fakakau heni 'a e ngaahi matavaivai mo e ngaahi fokotu'u 'i he ngaahi lipooti ki he kau Pule Ngāué 'o e ngaahi kautaha 'oku fakamatala ki ai 'i he kongá 5.3.6 'o e lipootí.

NGAAHI NGĀUE 'A E NGAahi KŌMITI 'A E FALE ALEÁ NA'E FEKAU'AKI MO E MAFAI PULÉ MO E PULE LELEÍ

Komiti Tu'uma'u Ki He Ngaahi Totonu Mo e Monū'ia

94. **Fekau'aki mo e Tohi Tangi Fika 1/2018 pea mo e Tali ki ai:** 'I he 'aho 6 'o Sune 2018, na'e fakahū mai ai 'a e Tohi Tangi Fika 1/2018 'e he Fakafofonga 'o e Kakai ki 'Eua 11, Hon. Tevita Lavemaau. Ko e tangí ke toloi 'a e feme'a'aki he Patiseti 2018/19 kae fakahoko ha 'atita fakavavevave ki he ngaahi vouti he patiseti 'o e 2015/16, 2016/17 mo e 2017/18 he Ngaahi Potungāue 'a e Kau Minisitā 'e toko 7 pea ke fakatokanga'i 'e fakahū atu e Ngaahi Faka'ilo Faka-Fale Alea 'o e Kau Minisitā.
95. Na'e tukuhifo ai 'e he 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá 'a e Tohi Tangi ko 'eni' 'i he 'aho 6 'o Sune 2018 ke vakai'i 'e he Kōmití 'o fakatatau ki hono talafatongiá. Na'e ngāue leva 'a e Kōmití ki he Tohi Tangí ke fakapapau'i 'oku faipau ki he Ngaahi Tu'utu'uni 'a e Fale Aleá. Na'e kau foki ki heni 'a hono fakapapau'i 'oku tau'atāina 'a e ngāue 'a e Kōmití pea na'e pau ai ke faka'atā fakataimi (excuse) ha ni'ihi koe'uhi ko 'enau kaunga tonu ki he tohi tangí. 'I he kakato 'a e ngāue 'a e Kōmití, na'e fakahū atu 'a e Lipooti Fika 3/2018 mo e fokotu'u ke lau 'a e Tohi Tangí 'i Fale Alea pea ke fakatokanga'i. Na'e alea'i pea tali 'e he Fale Aleá 'a e lipootí pea na'e lau ai pe 'i Fale Alea 'i he 'aho 13 'o Sune 2018, fakataha mo e kole ki he 'Atitá ke fai ha ngāue ki ai. Na'e toe fakahū mai foki mo e tali mei he ni'ihi 'o e Hou'eiki Minisitā na'e tukuaki'i 'i he Tohi Tangí. Na'e kau ki ai 'a e tali mei he 'Eiki Palēmiá, Minisitā Pa'angá mo e Minisitā Laó, 'a ia na'e vakai'i 'e he Kōmití pea fakama'opo'opo 'i he Lipooti Fika 5/2018. Na'e fakahū mai foki pea vakai'i 'e he Kōmití 'a e tali hono ua mei he 'Eiki Palēmiá pea mo e tali 'a e Minisitā Akó 'a ia na'e fakamā'opo'opo 'i he Lipooti Fika 6/2018. Na'e

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGÁ

To'u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

tali 'a e ongo lipooti ko 'ení 'i Fale Alea 'i he 'aho 8 'o Novema 2018 pea na'e lau 'a e ngaahi tali ko iá 'i Fale Alea.

96. 'Oku mahu'inga 'a e ngāue 'a e Kōmití koe'uhi 'oku fakapapau'i ai 'a e pule lelei pea mo e 'ata ki tu'a 'a e fakahoko fatongiá. 'Oku mahu'inga foki ke foaki ha faingamālie kiate kinautolu 'oku tukuaki'i ke 'omai ha tali ka ke fakahoko kotoa ia 'i he ngaahi founa 'oku fakalao mo faipau ki he Ngaahi Tu'utu'uni 'a e Fale Aleá.

NGAAHI KAVEINGA FEKAU'AKI MO E MAFAI PULÉ MO E PULE LELEÍ NA'E 'OHAKE 'I HE 'A'HI FAKA-FALE ALEÁ

97. **Ngaahi Lao:** Na'e tokanga ha tokolahi 'o e kakaí ke fakama'ala'ala, fakamālohia, mo to e fakamā'opo'opo ange e ngāue ki ha ní'ihí 'o e ngaahi laó. Na'e kau heni e Lao ki hono tokangaekina 'o e laiseni me'ataú he 'oku lahi hono faka'aonga'i hala 'e he ní'ihí 'oku 'ikai ha'anau laisení. Ko e Lao kau ki hono toutai'i 'o e mokohunú, ne faka'amu ha ní'ihí ke 'oua 'e uku kasa'i he 'e 'osi vave ai, pea tokanga mo ha tokolahi ki he Lao 'o e Sāpaté 'i hono maumau'í. Ko hono faka'osí ko ha kole ke toe vakai'i e Lao ki he fakamamahi 'i 'apí he 'okú ne uesia e nofo fakafāmilí pea tupu ai e 'ikai lava 'o mapule'i e fānaú.
98. **Polisi Faka-koló:** Na'e tatau e vāhenga fili kotoa 'i he'enu tokanga ke toe fakaivia ange e kau polisi faka-koló. Ko e lahi tahá ko 'enu faka'amu ke ma'u ha mafai 'e he kau polisi faka-koló ke puke mo fai ha me'a ki he ní'ihí 'oku nau ma'u he koló 'oku 'ikai ke nau tauhi e melinó. Na'e kole foki 'e ha ní'ihí ke fakatokolahi e kau polisi faka-koló pea 'oatu ha'anau vahe he 'oku nau tokoni lahi 'aupito ki he malu 'a e koló.

99. **'Ōfisi Vāhenga Filí:** Na'e tali foki 'e he Fale Aleá ke fokotu'u ha 'ōfisi 'a e vāhenga fili kotoa pea 'i ai ha tokotaha ngāue ki ai mo ha me'alele ke fakafaingofua'i e ngāue he vāhengá. Ko ha me'a eni ne fiefia ai e ngaahi vāhengá ka na'a nau faka'amu ke toe fakama'ala'ala ange e founa ki hono tokanga'i 'o e pa'anga fakavāhengá pea mo e tokoni fakapa'anga 'a e Fale Aleá ke 'ata ki tu'a ange e ngāué pea mo e faka'amu 'e toe vāofi ange e vāhengá 'i he fengāue'aki mo e ngaahi 'ōfisi ko 'ení.

Vahe 5: Fakalakala Faka'ekonōmiká

NGAAHI LAO NA'E FAKAPAASI 'OKU FEKAU'AKI MO E FAKALAKALAKA FAKA'EKONŌMIKÁ

100. **Lao ki hono Fakahū Atu 'a e Pa'anga ki he Ngaahi Ngāue 'a e Pule'angá 2018, 'a ia na'e tali 'e he Fale Aleá 'i he 'aho 20 'o Sune 2018.** Na'e fakahū mai 'a e Laó ni ki he Fale Aleá ko e Lao 'a e Pule'angá, 'e he Minisitā Pa'angá, Pōhiva Tu'ionetoa. 'I he ta'u fakapa'anga 2018/19, na'e tali ai 'e he Fale Aleá 'a e Patiseti 'a e Pule'angá 'a ia na'e fokotu'u mai ai 'a e ngaahi kaveinga 'oku fekau'aki mo e fakalakalaka faka'ekonōmiká. 'Oku kau ki heni 'a e fakalakalaka'i 'o e sekitoa ngoué, \$20.9 miliona, Ngaahi Ngāue Lalahi Fakapule'angá mo Faka'ekonōmiká, \$71.9 miliona, Ma'ungāué, \$5.7 miliona, fakalakalaka'i 'o e sekitoa Toutaí, \$8.8 miliona, fakalakalaka'i 'o e sekitoa Takimamatá \$45.2 miliona mo e ngaahi langa- nofo'anga mo e ngaahi 'ōfisi pule'angá, \$11.1 miliona⁸. 'Oku mahu'inga 'a e ngaahi ngāue 'oku fakahoko 'i hono fakalakalaka'i 'o e sekitoa fakatupu koloá, koe'uhi ke fakaivia 'a hono hū atu 'o e ngaahi koloa 'oku ma'u 'i Tongá ni kae tautautefito ki he ngoué, ika fo'ou mo e ngaahi faingamālie ke fakalakalaka'i 'a e sekitoa ki he takimamatá.
101. **Lao ki he Ngaahi Kautaha Nō Iiki 2018, 'a ia na'e tali 'e he Fale Aleá 'i he 'aho 8 'o Mā'asi 2018.** Na'e fakahū mai 'a e Laó ni ki he Fale Aleá, ko e Lao 'a e Pule'angá 'e he Minisitā Pa'angá, Pōhiva Tu'ionetoa. 'Oku tuku atu 'e he Laó ni 'a e ngaahi tu'utu'uni ngāue fakalao ki hono fokotu'u 'o e ngaahi kautaha nō ikí, ngaahi tu'utu'uni ki hono laisení, pule'i mo hono tokanga'i 'o e ngaahi kautaha nō ikí pea mo e ngaahi tu'utu'uni fekau'aki mo e pisinisi noó mo e vā fengāue'aki 'a e kau noó mo e ngaahi kautaha nō ikí. 'Oku hilifaki 'e he Laó ni 'a e mafai ki hono pule'i mo hono tokanga'i 'o e ngaahi kautaha nō ikí ki he Pangikē Pule Fakafonua 'a Tongá.
102. 'Oku fakatokanga'i 'e he Laó ni 'a e mahu'inga ke pule'i mo tokangaekina 'a e ngaahi kautaha ko iá koe'uhi ke malu'i 'a e kakai noó (konisiumá) pea ke faka'ai'ai 'a e tokoni 'a e ngaahi pisinisi ko ení ki he fakalakalaka faka'ekonōmika 'a e fonuá.
103. **Lao ki he Nō Atu 'o e Ngaahi Pa'anga 2018, 'a ia na'e tali 'e he Fale Aleá 'i he 'aho 8 'o Mā'asi 2018.** Na'e fakahū mai 'a e Laó ni ki he Fale Aleá, ko e Lao 'a e Pule'angá 'e he Minisitā Pa'angá, Pōhiva Tu'ionetoa. 'Oku tu'utu'uni 'e he Laó ni ki hono pule'i mo hono tokanga'i 'o e ngaahi pisinisi nō atu 'o e ngaahi pa'angá pea mo hono malu'i 'o e kau nō pa'angá. 'Oku fakataumu'a 'a e Laó ni ke tokanga'i mo pule'i 'a e kakai nō atu 'o e pa'angá, ke fa'u ha founga ngāue fakalao ke ne pule'i 'a e tu'ungá 'o e pisinisí, tu'uakí, ngaahi tu'unga 'o e tupú (interest rates), ngaahi totongi 'ikai tupú (non-interest fees), founga ke totongi ai 'a e ngaahi noó, founga ke tali ai 'a e ngaahi totongi mei he kakai noó mo e founga 'oku totonu ke tauhi ai 'a e ngaahi 'akauní.
104. 'I hono fakalelei'i 'o e founga ngāue pule lolotongá, 'oku 'oatu 'e he Laó ni ki he Pangikē Pulé ha ngaahi mafai fakatotolo, kau ai 'a e ngaahi mafai ke sivi'i 'ikai 'i ai ha fanongonongo ha ngaahi feitu'u, ngaahi tohi ngāue mo e ngaahi lekooti, 'ai ha tatau 'o e ngaahi tohi ngāue kuo fa'u pe sivi'i, faitaa'i 'a

⁸ Fakamatala Patiseti 2018/2019, peesi 50

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGĀ

To'u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

e ngaahi feitu'u, puke pe to'o mei he ngaahi feitu'u ko iá ha tohi ngāue pe lekooti pe komipiuta pe me'angāue tauhi fakamatalá, pea fakamālohi'i 'a e kau atu 'a ha ni'ihi ki he ngaahi fakatotoló mo hono lekooti 'o e ngaahi fakamatalá.

105. 'Oku fakamahu'inga'i 'e he Laó ni 'a e mahu'inga ki he ngaahi pisinisi nō pa'anga atú ke nau fakahoko 'enau pisinisi' i ha founa 'oku hōhoa tatau ki he kau no pea pehē foki ke taau mo e tu'unga faka'ekonomika 'o e fonuá.
106. **Lao ki hono Pule'i 'o e Fetongi Pa'anga Muli 2018, 'a ia na'e tali 'e he Fale Alea 'i he 'aho 12 'o Mā'asi 2018.** Na'e fakahū mai 'a e Lao ni ki he Fale Aleá, ko e Lao 'a e Pule'anga 'e he Minisitā Pa'angá, Hon. Rev. Dr Pohiva Tu'i'onetoa. Na'e fakapekia 'e he Laó ni 'a e Lao ki hono Pule'i 'o e Fetongi Pa'anga Muli 1963 mo e Ngaahi Tu'utu'uni na'e fa'u 'i he malumalu 'o e Lao ko iá. 'Oku tu'utu'uni 'e he Laó ni ki hono pule'i mo hono tokanga'i 'o e fetongi pa'anga muli mo e koulá. 'Oku toe tu'utu'uni 'e he Laó ni ko e kotoa 'o e ngaahi hu atu 'o e ngaahi koloa mo e ngaahi ngāue mei he fonua ni kuo pau ke fakahā ki he Pangike Pule Fakafonua pea mo e ngaahi ma'u mafai felave'i. 'Oku ngofua foki ki he Pangike Pule Fakafonua ke tu'utu'uni ki he fakangatangata 'o e lahi 'o e fetongi pa'anga muli pe koula 'e ma'u 'e ha taha nofo fonua Tonga pe ko e fakangatangata 'o ha 'akauni pa'anga muli 'o ha taha nofo fonua Tongá. 'Oku toe tu'utu'uni foki 'a e Lao ni ko e ni'ihi pe kuo 'osi fakamafai'i (kuo laiseni) 'e he Pangike Pule 'e malava ke ngāue atu ki he fakafetongi pa'anga muli, ngaahi naunau malu'i muli (foreign securities) mo e koulá. 'Oku 'i he Pangike Pule 'a e mafai ke tuku atu 'a e ngaahi tu'utu'uni ngāue pea ke hilifaki 'a e ngaahi tautea ki he ni'ihi kuo fakamafai'i 'oku 'ikai faipau ki he ngaahi kupu 'o e Lao ní.
107. 'Oku fakatokanga'i 'e he Lao ni 'a e mahu'inga ke siofi mo pule'i 'a e ngaahi ngāue fekau'aki mo e pa'anga 'a e fonua kau ai 'a e fetongi pa'anga muli mo e koula koe'uhi ko e mahu'inga 'a e tu'unga malu mo e mahu'inga 'a e pa'anga Tonga pea pehē foki ke fakapapau'i 'oku malu pe 'a e ngaahi fakahoko ngāue ko eni ki he tu'unga faka'ekonōmika 'o e fonuá.
108. **Lao (Fakatonutonu) ki he 'Inasi Fakapule'anga 'i he Fetongi Pa'anga Muli 2018.** Na'e fakahū mai 'a e Lao ni ki he Fale Aleá, ko e Lao 'a e Pule'anga 'e he Minisitā Pa'angá, Hon. Rev. Dr Pohiva Tu'i'onetoa pea na'e fakapaasi ia 'i he 'aho 12 Mā'asi 2018. Ko e taumu'a tefito 'o e Lao ni ko hono fakahingoa fo'ou 'a e Lao ki he 'Inasi Fakapule'anga 'i he Fetongi Pa'anga Muli 2015 ko e Lao ki he 'Inasi Fakapule'anga (Fakalalakaka ki he Ngaahi Sipoti). 'Oku toe tanaki atu foki ki he ngaahi taumu'a 'o e Lao ni 'a hono tanaki 'o e ngaahi pa'anga ke tokoni ki he tu'uloa mo e fakalalakaka 'o e sipoti 'i he fonuá. 'Oku fakapapau'i 'e he Lao ni ko e tefito'i taumu'a 'o e Tefito'i Lao ke tanaki 'a e ngaahi pa'anga ke tokoni ki he tu'uloa mo e fakalalakaka 'o e sipoti 'i he fonuá.
109. **Lao (Fakapekia) ki he Ngaahi Monu'ia Tukupau ki he Sipoti 'a e Pasifiki 2019 2018.** Na'e fakahū mai 'a e Lao ni ki he Fale Aleá, ko e Lao 'a e Pule'anga 'e he Minisitā Tanaki Pa'anga Hu Mai mo e Tute, Hon. Mateni Tapueluelu pea na'e fakapaasi ia 'i he 'aho 12 Mā'asi 2018. Ko e taumu'a tefito 'o e Lao ni ke fakapekia 'a e Lao ki he Ngaahi Monu'ia Tukupau ki he Sipoti Pasifiki 2019 2017.

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGÁ

To'u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

110. **Lao (Fakatonutonu) ke Fakahū Atu 'a e Pa'anga ki he Ngaahi Ngāue 'a e Pule'anga 2018/2019.** Na'e fakahū mai 'a e Lao ni ki he Fale Aleá, ko e Lao 'a e Pule'anga pea na'e fakapaasi ia 'i he 'aho 26 Sune 2018. 'Oku fakatonutonu 'e he Lao ni 'a e fehalaaki 'i he Lao ke Fakahū Atu 'a e Pa'anga ki he Ngaahi Ngāue 'a e Pule'anga 2018/2019 (Lao Fika 8/2018) 'a ia na'e ha 'i he Lao ko e ta'u 'e ngata ki ai 'a e Lao ko e 2018. Na'e liliu 'a e ta'u ko eni ki he 2019.
111. **Lao (Fakatonutonu) ki he Ngāue Fakapule'anga 2018.** Na'e fakahū mai 'a e Lao ni ki he Fale Aleá, ko e Lao 'a e Pule'anga 'e he Palemiá, Hon. Samiuela 'Akilisi Pohiva pea na'e fakapaasi ia 'i he 'aho 26 Sepitema 2018. 'Oku fakatonutonu 'e he Lao ni 'a e Lao ki he Ngāue Fakapule'anga ke fakatatau mo fakatonutonu 'a e ngaahi fatongia lipooti mo e ngaahi taimi ngāue 'a e ngaahi potungāue 'a e Pule'anga ki he ngaahi ta'u fakapa'angá.
112. **Lao (Fakatonutonu) (Fika 2) ki he Ngāue Fakapule'anga 2018.** Na'e fakahū mai 'a e Lao ni ki he Fale Aleá, ko e Lao 'a e Pule'anga 'e he Minisitā Lao mo e Pilisone, Hon. Sione Vuna Fa'otusia pea na'e fakapaasi ia 'i he 'aho 26 Sepitema 2018. Ko e taumu'a tefito 'o e Lao ni ke liliu 'a e hingoa 'o e ongo Potungāue 'e ua Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua (ki he Potungāue Pa'anga) pea mo e Potungāue Komeesi, Fefakatau'aki, 'Ilofo'ou mo e Ngāue 'a e Kakai (ki he Potungāue Fefakatau'aki mo e Fakalalakaka Faka'ekonomika). 'Oku makatu'unga 'a e liliu ko eni koe'uhi koe ngaahi feliliuaki 'a e fokotu'utu'u 'o e Ngaahi Potungāue 'a e Pule'angá.
113. **Lao ki he Fakama'opo'opo 'o e Ngaahi Lao 2018.** Na'e fakahū mai 'a e Lao ni ki he Fale Aleá, ko e Lao 'a e Pule'anga 'e he Minisitā Lao mo e Pilisone, Hon. Sione Vuna Fa'otusia pea na'e fakapaasi ia 'i he 'aho 30 'Okatopa 2018. 'Oku fakapekia 'e he Lao ni 'a e Lao ki he Fakama'opo'opo 'o e Ngaahi Lao 1988 ka 'oku 'ikai ke ne uesia 'a e fakalao 'o ha me'a na'e fakahoko 'i he Lao ko ia pe ko e hokohoko atu 'a e fakalao 'o e Ngaahi Tohi Fakatonutonu kuo pulusi 'i he Lao ko iá. Ko e taumu'a tefito 'o e Lao ni ke tu'utu'uni ki hono pulusi 'o ha tatau 'o e ngaahi lao 'o e fonua kuo fakama'opo'opo mo fakatonutonu. 'Oku fokotu'u 'e he Lao ni 'a e 'Ateni Seniale ke hoko ko e Komisiona Fakatonutonu Lao pea ko hono fatongia 'oku kau ai 'a hono teuteu'i mo fakahoko hono faka'aonga'i ha tohi lao fakatonutonu kakato 'i he lea faka-Pilitania mo e faka-Tongá. 'Oku toe tu'utu'uni atu foki 'a e Lao ni ki he kakano 'o e tohi lao fakatonutonu, ngaahi lao ke to'o mei he tohi lao fakatonutonu, fotunga mo e faka'ilonga 'o e tohi lao fakatonutonu, ngāue'aki 'o e tohi lao fakatonutonu, pulusi mo hono tufaki 'o e tohi lao fakatonutonu, toe vakai'i 'o e tohi lao fakatonutonu mo e fakatonutonu 'o e ngaahi fehalaaki iiki mo tauhi 'o e ngaahi lao 'oku tali pe fa'u 'i Tongá. 'Oku fakatokanga'i 'e he Lao ni 'a e mahu'inga ko ia ke tauhi 'a e ngaahi lao 'o e fonua ke pulusi, faingofua hono ma'u 'e he kakai pea ke tonu, totonu mo kakato ma'u pe.
114. **Lao ki he Ngaahi Fakatonutonu Kehekehe ki he Fakalelei 'o e Lao 2018.** Na'e fakahū mai 'a e Lao ni ki he Fale Aleá, ko e Lao 'a e Pule'anga pea na'e fakapaasi 'i he 'aho 30 'Okatopa 2018. Ko e taumu'a tefito 'o e Lao ni ko hono fakahoko 'a e ngaahi fakatonutonu kehekehe ki he ngaahi lao keheke 'o e fonuá.

FAKAMATALA ‘O E NGĀUE ‘A E FALE ALEA ‘O TONGÁ

To‘u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

NGAAHI TU‘UTU‘UNI (REGULATIONS) NA‘E FAKAPAPAU‘I ‘E HE FALE ALEÁ, PEA ‘OKU FEKAU‘AKI MO E FAKALAKALAKA FAKA‘EKONOMIKA

115. **Ngaahi Tu‘utu‘uni ki he ‘Inasi Fakapule‘anga ‘I he Fetongi Pa‘anga Muli 2016.** Na‘e fakapapau‘i ‘e he Fale Alea ‘i he ‘aho 20 Sune 2018. Ko e taumu‘a tefito ‘o e Ngaahi Tu‘utu‘uni ko eni ko hono hilifaki ‘a e ‘inasi fakapule‘anga (levy) ‘i he pa‘anga ‘e taha kotoa pe ‘i he fehu‘aki fakatau mai mo e fakatau atu kotoa ‘o e pa‘anga muli (foreign currency exchange). ‘Oku toe hilifaki foki ‘e he Ngaahi Tu‘utu‘uni ko eni ki he ngaahi kautaha fakapa‘anga (financial institutions) ‘a e ngaahi fatongia lipooti ki he Potungāue Pa‘anga kau ai ‘a e lipooti ‘o e ngaahi fehu‘aki fakatau mai mo e fakatau atu ‘o e pa‘anga muli mo e kotoa ‘o e ‘inasi fakapule‘anga kuo fika‘i pea totongi ki he Potungāue. ‘Oku toe tu‘utu‘uni foki ‘e he Ngaahi Tu‘utu‘uni ko eni ‘e ngata ‘a e taimi ‘a hono ngāue‘aki ia ‘i he ‘aho 30 Sune 2020. Na‘e fakataumu‘a ‘a e Ngaahi Tu‘utu‘uni ko eni ki hono fakapa‘anga ‘a e Sipoti ‘a e Pasifiki na‘e palani ke fakahoko ‘i Tonga ‘i he 2019.
116. **Tu‘utu‘uni (Fakatonutonu) ki he Tukahau ‘Ekisia 2016.** Na‘e fakapapau‘i ‘e he Fale ‘i he ‘aho 20 Sune 2018. Ko e taumu‘a tefito ‘o e Tu‘utu‘uni ko eni ko hono liliu ‘a e ngaahi tu‘unga tukuhau ‘ekisia ‘i hono hu mai ‘o e ngaahi koloa ‘e ni‘ihí. Ko e ngaahi mahu‘inga ‘oku tuku atu ‘i he ngaahi tukuhau ‘ekisia ‘oku hilifaki ia ‘e he Pule‘anga mei he taimi ki he taimi pea ‘oku makatu‘unga ia ‘i he tu‘unga fiema‘u fakalukufua ‘a e kakai, tu‘unga ‘o e mo‘ui ‘a e kakai pea pehē foki ki he tu‘unga faka‘ekonomika ‘o e fonua fakalukufuá.
117. **Tu‘utu‘uni (Fakatonutonu) ki he Tute Kasitomu 2016.** Na‘e fakapapau‘i ‘e he Fale Alea ‘i he ‘aho 20 Sune 2018. Ko e taumu‘a tefito ‘o e Tu‘utu‘uni ko eni ko hono fakahū ‘a e ngaahi tute kasitomu fo‘ou. ‘Oku holoki ‘e he Tu‘utu‘uni ko eni ‘a e ngaahi tu‘unga totongi tute hu mai ‘o e ngaahi koloa ‘e ni‘ihi ke “‘Ikai Tute” koe‘uhi ke faka‘ai‘ai ‘a e mo‘ui lelei. ‘Oku toe tu‘utu‘uni foki ‘e he Tu‘utu‘uni ko eni ke holoki ‘a e ngaahi tu‘unga totongi tute hu mai ‘o e ngaahi koloa ‘e ni‘ihi ke “‘Ikai Tute” ke pou pou ki hono ngaohi fakalotofonua ‘a e ngaahi hina vai mo e ngaahi sima vai pelesitikí.
118. ‘Oku toe tu‘utu‘uni foki ‘e he Tu‘utu‘uni ko eni ke faka‘atā ‘a e ngaahi koloa langa mei he tute hu mai ke pou pou ki he langa fakalalakala ‘o e langa pea faka‘atā mo e ngaahi koloa ‘e ni‘ihi ‘oku fakataumu‘a ki he ako pea pehē foki hono faka‘atā ‘a e ngaahi koloa ke faka‘ai‘ai ‘a e kau atu ‘a e kakai ki he sipoti mo e ngaahi fakamalohisino kehe.
119. ‘Oku fakamahu‘inga‘i ‘e he Tu‘utu‘uni ko eni ‘a e langa fakalalakala ‘o e fonuá, ako, mo‘ui lelei pea pehē foki ki he sipoti mo e fakamalohisino.
120. **Tu‘utu‘uni (Fakatonutonu) ki he Tute Kasitomu 2017.** Na‘e fakapapau‘i ‘e he Fale Alea ‘i he ‘aho 20 Sune 2018. Ko e taumu‘a tefito ‘o e Tu‘utu‘uni ko eni ko hono liliu ‘a e totongi tute hu mai ‘o e ngaahi koloa ‘e ni‘ihi ‘oku fakamahino pau ‘e he Tu‘utu‘uni ní. ‘Oku toe faka‘atā ‘e he Tu‘utu‘uni ko eni ‘a e ngaahi koloa langa ‘e ni‘ihi mei he tute hu maí.
121. Ko e ngaahi mahu‘inga ‘oku tuku atu ‘i he ngaahi tute kasitomu ‘oku hilifaki ia ‘e he Pule‘anga mei he taimi ki he taimi pea ‘oku makatu‘unga ‘a e tu‘unga tute ko ia ‘i he ngaahi kaveinga kehekehe.

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGĀ

To'u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

'Oku kau ki heni 'a e tu'unga fiema'u fakalukufua 'a e kakai, tu'unga 'o e mo'ui 'a e kakai pea pehē foki ki he tu'unga faka'ekonomika 'o e fonua fakalukufuá.

122. **Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Tukahau Pa'anga Hu Mai 2017.** Na'e fakapapau'i 'e he Fale Alea 'i he 'aho 13 Mā'asi 2018. Ko e taumu'a tefito 'o e Tu'utu'uni ko eni ko hono fakatonutonu 'a e tukuhau pa'anga hu mai ke hilifaki ki ha taha 'oku ne ma'u vahenga pe pa'anga hu maí. 'Oku fakamahu'inga'i 'e he Tu'utu'uni ko 'eni 'a e tukuhau 'oku totongi 'e ha taha ma'u vahenga pe pa'anga hu mai pea 'oku fakapapau'i 'e he Tu'utu'uni ni 'a e ngaahi tu'unga tukuhau ke ngāue'aki ki he taha kotoá.
123. **Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Tukahau 'Ekisia 2017.** Na'e fakapapau'i 'e he Fale Alea 'i he 'aho 20 Sune 2018. Ko e taumu'a tefito 'o e Tu'utu'uni ko eni ko hono fakahū atu 'a e ngaahi fika fo'ou mo e tu'unga fakafika totonu ki he ngaahi koloa kehekehe. 'Oku toe tu'utu'uni foki 'a e Tu'utu'uni ko eni ke fetongi 'a e ngaahi tu'unga tute 'ekisia ki he ngaahi koloa sikaletí.

NGAAHI FAKAMATALA FAKATA'U 'A E NGAahi POTUNGĀUE 'OKU FEKAU'AKI MO E FAKALAKALAKA FAKA'EKONOMIKĀ

124. **Fakamatala Fakata'u 'a e Potungāue Pa'angá mo e Palani Fakafonuá ki he 2013, 'a ia na'e tali 'e he Fale Aleá 'i he 'aho 26 'o Sepitema 2018. Na'e fakahū mai 'a e fakamatala fakata'ú ni ki he Fale Aleá 'i he 'aho 7 'o Sune 2018 'e he Minisitā ki he Potungāue Pa'angá mo e Palani Fakafonuá, Pohiva Tu'i'onetoa.**
125. Ko e taumu'a ngāue 'a e Potungāué ko hono fakahoko 'a e ngaahi fale'i faka'ekonōmika mo fakapa'anga 'i he Pule'angá mo e ngaahi kupu fekau'akí ki ha founga 'e toe lelei ange ai hono ngāue'aki 'a e ngaahi koloa 'a e fonuá ka e tautautefito ki hono ivi fakapa'angá.
126. 'I he ta'u fakapa'anga 2012/13, na'e leva'i lelei ai 'e he Potungāué 'ene patisetí pea mo lipooti ki he tu'unga fakapa'anga 'a e Pule'angá. Na'e fe'unga 'a e Patiseti 'o e ta'u 2012/13 mo e \$49.6 miliona 'a ia ko e \$3.6 miliona ko e pa'anga ki he ngāue mo e fakahoko fatongia 'a e Potungāué fakalūkufua, pea ko e \$46 miliona ko e pa'anga kuo vahe'i ki he Ngaahi Tokoni Fakapa'anga 'a e Pule'angá (General Government Fund). Ko e pa'anga ki he ngaahi tokoni fakapa'anga 'a e Pule'angá 'oku taumu'a ia ki he nngaahi ngāue kehe mei hono fatongiá. Na'e fakafiemalie 'a e ngaahi ngāue na'e fakahoko 'i he ta'u fakapa'angá 'o fakatatau ki he ngaahi fakafuofua 'i he Patisetí pea na'e 'ikai ke hoko ha ngaahi fakamole 'o hulu 'i he pa'anga na'e patiseti'í.
127. Ko e tu'unga fakapa'anga 'a e fonuá ki he ta'u 2012/13 na'e fakafiemalie 'aupito, ka na'e kei ngāue vaofi pe 'a e Potungāué mo e ngaahi Potungāue 'a e Pule'angá ke fakapapau'i 'a e ngaahi taketi fakapa'anga ki he pa'anga tñakí pea mo e ngaahi fakangatangata 'o e pa'anga fakamolé koe'uhí ko e tu'unga faka'ekonōmika fakalūkufua 'o e fonuá. Ko e pa'anga ū mai 'a e Pule'angá na'e tanaki 'i he ta'u 2012/13, na'e fe'unga mo e \$172.2 miliona. Ko e holo'aki ia 'a e 7% mei he ta'u fakapa'anga 2011/12. Na'e makatu'unga 'a e holo ko 'ení 'i he tukuhau ki he ngaahi koloa moe ngāue 'a ia na'e uesia 'i he fetō'aki 'a e mahu'inga 'o e koloá mo e ngāue talu mei he kongá kimui

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGĀ

To'u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

'o e 2008 'i he tō lalo faka'ekonōmiká. Neongo 'a e holo 'a e tñnakí, ka na'e hiki hake 'a pa'anga tukuhau na'e tñnaki mei tukuhau vāhengá 'aki 'a e 20% pe ko e \$5.03 miliona 'o tupu mei he lahi 'o e ngaahi lakanga fo'ou na'e faka'atā 'e he Pule'angá 'i he ta'u fakapa'angá.

128. Ko e ngaahi fakamole 'a e Pule'angá 'i he 'ene a'u ki he 'aho 30 'o Sune 2013, na'e fe'unga mo e \$161.1 miliona 'a ia ko e hiki 'eni 'a e fakamolé 'aki 'a e \$6.9 miliona 'i hono fakahoa ki he fakamole 'i he ta'u 2011/12 'a ia na'e fe'unga mo e \$154.2 miliona. Ko e lahi taha 'o e ngaahi fakamolé na'e fakamole ki he kau ngāue tu'umaú pe ko e vāhenga 'o e kau ngāue tu'umaú 'a ia na'e fe'unga mo e \$89.2m pe ko e 50% 'o e pa'anga fakamole fakakātoá. Na'e hiki foki mo e fakamole ki he totongi koloa mo e ngāué 'a ia na'e fe'unga mo e \$24.2 miliona ko e 14% 'o e pa'anga fakamole fakakātoá 'o tupu mei he hiki 'a e totongi 'o e ngaahi mo'uá mei he 10% ki he 14%. Ko e ngaahi fakamole ko 'ení 'i hono tñnaki faka-Potungāué, ko e fakamole lahi tahá na'e 'i he Potungāue Pa'angá mo e Palani Fakafonuá 'a ia na'e fe'unga mo e \$45.2 miliona (25% 'o e patiseti fakalūkufua) 'o makatu'unga pe 'i he patiseti ki he ngaahi tokoni fakapa'anga 'a e Pule'angá 'a ia 'oku tauhi mo totongi atu mei he patiseti 'a e Potungāue Pa'angá. Na'e hoko ki ai 'a e Potungāue Akó 'a ia na'e fe'unga mo e \$33.4 miliona (19% 'o e patiseti fakalūkufuá) pea mo e Potungāue Mo'uí ko e \$24.4 miliona (14% 'o e patiseti fakalūkufuá).
129. 'I hono fakafehoanaki 'a e pa'anga hū maí mo e ngaahi fakamolé, na'e 'i ai 'a e holo 'i he palanisi 'o e pa'anga ngāue 'a e Pule'angá 'i he 'ene a'u mai ki he 'aho 30 'o Sune 2013 'a ia na'e fe'unga mo e \$6.4 miliona 'o fakahoa ki he hulu \$19.1 miliona 'i he ta'u fakapa'anga ki mu'á. Na'e makatu'unga 'a e fetó'aki ko 'eni 'i he tō lalo fakapa'anga fakamamani lahí 'i he kongá ki mui 'o e 2008. Ko e uesia lahi tahá na'e hoko 'i he 2009/10 'a ia na'e mole ai 'a e Pule'angá 'aki 'a e \$44.7 miliona pea fakaakeakea mai ai 'a e tu'unga fakapa'angá ki he tu'unga lolotongá ko e mole si'isi'i tahá ko e \$6.4 miliona 'i he 2012/13.
130. Neongo 'a e ola 'o e fehū'aki fakapa'angá mo e tu'unga 'o e 'ekonōmiká, na'e fokotu'u 'e he Potungāue Pa'angá ha ngaahi me'afua ke tokoni ki hono fakaakeake 'o e 'ekonōmiká mo e fakatupu pa'angá, 'o kau ki ai 'a e fakalelei'i 'o e ngaahi founa tñnaki tukuhá, tokonia 'o e sekitoa fakatupu koloá mo e fehū'aki mo e ngaahi koloa mo e ngāué, ka e pehé ki he ngaahi ngāue 'oku ala tokonia mei he ngaahi hoa ngāué.
131. **Fakamatala Fakata'u 'a e Potungāue Pa'angá mo e Palani Fakafonuá ki he 2014, 'a ia na'e tali 'e he Fale Aleá 'i he 'aho 26 'o Sepitema 2018. Na'e fakahū mai 'a e fakamatala fakata'ú ni ki he Fale Aleá 'i he 'aho 7 'o Sune 2018 'e he Minisitā ki he Potungāue Pa'angá mo e Palani Fakafonuá, Pohiva Tu'í'onetoa.**
132. Ko e taumu'a ngāue 'a e Potungāué ko hono fakahoko 'a e ngaahi fale'i faka'ekonōmika mo fakapa'anga 'i he Pule'angá mo e ngaahi kupu fekau'akí ki ha founa 'e toe lelei ange ai hono ngāue'aki 'a e ngaahi koloa 'a e fonuá ka e tautautefito ki hono ivi fakapa'angá.
133. 'I he ta'u fakapa'anga 2013/14 na'e leva'i lelei 'e he Potungāue 'ene patisetí ka e pehé foki ki hono līpooti 'a e tu'unga fakapa'anga 'a e Pule'angá 'a ia ko e taha pe 'a hono ngaahi fatongia angamahení. Ko e patisetí 'a e Potungāué ki he 2013/14 na'e fe'unga mo e \$60.5 miliona 'a ia ko e \$3.2 miliona ai na'e vahe'i ki he fakamole hono fakalele 'a e Potungāué, pea ko e \$57.3 miliona

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGÁ

To'ú Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

na'e vahe'i ki he Ngaahi Tokoni Fakapa'anga 'a e Pule'angá (General Government Fund). Na'e fakafiemalie pe 'a e ngaahi ngāue mo e fatongia na'e fakahoko 'e he Potungāue lolotonga 'a e ta'ú, pea na'e a'usia ai 'a e mo e ngaahi taumu'a lalahi 'a e Potungāué na'e fokotu'u 'i he 'enau Palani Ngāue Fakata'ú.

134. Ko e pa'anga hū mai fakakātoa 'a e Pule'angá ki he ta'ú fakapa'anga 2013/14 na'e fe'unga mo e \$203.0 miliona. Ko e hiki 'aki 'eni 'a e meimei 20% 'a ia ko e \$30.8 miliona 'o fakafehoanaki ki he ta'ú ki mu'á, ko e \$172.2 miliona. Ko e \$60.7 miliona (36% 'o e pa'anga tānaki fakakātoá) na'e tānaki mei he tukupau 'o e ngaahi koloa mo e ngaahi ngāué 'a e ma'u'anga pa'anga hū mai lahi tahá pea hoko ki ai 'a e tukupau vāhengá 'a ia na'e fe'unga mo e \$28.8 miliona (17% 'o e pa'anga tānaki fakakātoá). Ko e ngaahi fika ko 'eni na'e meimei tatau pe mo e ngaahi fika na'e ma'u 'i he ngaahi ta'ú ki mu'á 'i hono fokotu'u 'a e tukupau ki he ngaahi koloa mo e ngaahi ngāué. Koe'uhí ko e kamata ke fakalalakaka ange 'a e tu'unga fakamamahi lahi 'o e 'ekonōmiká, ke kamata ai ke toe vakai'i 'a e totongi kihe tukupau ki he ngaahi koloá mo e ngāué ka e pehé foki ki he tukupau 'ekisiá 'a ia 'oku hā mai 'oku fakalalakaka ange 'i he ivi tānaki 'oku ma'u mei he ngaahi koloa 'oku uta mai tu'apule'angá.
135. Ko e ngaahi fakamole 'a e Pule'angá ki he ta'ú 2013/14 na'e fe'unga fakakātoa mo e \$192.7 miliona 'a ia ko e hiki 'aki 'eni 'a e \$14.1 miliona mei he \$178.6 miliona 'i he 2012/13. Ko e ongo fa'ahinga fakamole na'e lahi taha 'i he ta'ú fakapa'angá ko e pa'anga 'e \$92.7 miliona (48% 'o e fakakātoa 'o e pa'anga fakamolé), na'e fakamole ki he totongi 'a e ngaahi vāhenga 'o e kau ngāué tu'uma'ú, pea ko e \$23.8 miliona (12% 'o e fakakātoa 'o e pa'anga fakamolé) na'e fakamole ki he totongi koloá mo e ngāué. 'I hono vakai'i 'a e hiki ki he ngaahi fakamolé, na'e makatu'unga 'a e hiki ko 'eni 'i he hiki 'a e fakamole ki he tokoni fakangāué mo e 'inasí mei he 8% ki he 12% 'i he lolotonga 'o e ta'ú fakapa'angá. 'I hono fakamā'opo'opo faka-Potungāue 'a e ngaahi fakamolé, na'e lahi taha pe 'a e Potungāue Pa'angá 'o tupu mei he ngaahi pa'anga tokoni fakalūkufua ki he ngaahi Potungāué, 'a ia na'e fe'unga 'enau fakamole fakakātoa mo e \$48.7 miliona, pea hoko ki ai 'a e Potungāue Akó ko e \$36.7 miliona, pea mo e Potungāue Mo'uí ko e \$25.8 miliona.
136. 'I hono fakafehoanaki 'a e pa'anga hū maí mo e ngaahi fakamole 'a e Pule'angá, ko e palanisi 'a e pa'angá 'i he 'aho 30 Sune 2014, na'e fe'unga mo e \$0.9 miliona 'o fakafehoanaki ki he \$10.3 miliona 'i he ta'ú fakapa'anga 2012/13. Ko e hulu ki he 2013/14 na'e ofi 'i he \$6 miliona. 'a ia na'e mei lava 'o toe lahi angé 'o kapau na'e ma'u mo e ngaahi tokoni mei he ADB mo e EU na'e pehé 'e toki fakakakato ki he ta'ú fakapa'anga hokó. 'I he ta'ú fakapa'anga 2013/14 na'e fakatokanga'i 'e he Pule'angá 'a e mahu'inga ke fakafuofufa'i 'a e fakamolé 'o fakatatau ki he tānaki koe'uhí ko e mahu'inga fakatupu 'a e pa'anga talifaki 'a e fonuá. Na'e hoko 'a e ola 'o e tu'unga fakapa'anga 'i he 2013/14 ke tokanga ange ai 'a e Potungāué ki he 'ene ngaahi me'afua ki he pa'anga tānaki ke faka'ai'ai 'a e fehūaki 'o e pa'angá, koloá mo e ngaahi ngāué.
137. **Fakamatala Fakata'ú 'a e Potungāue Pa'angá mo e Palani Fakafonuá ki he 2015, 'a ia na'e tali 'e he Fale Aleá 'i he 'aho 26 'o Sepitema 2018. Na'e fakahū mai 'a e fakamatala fakata'ú ni ki he Fale Aleá 'i he 'aho 7 'o Sune 2018 'e he Minisitā ki he Potungāue Pa'angá mo e Palani Fakafonuá, Pohiva Tu'i'onetoa.**

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGÁ

To'u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

138. Ko e taumu'a ngāue 'a e Potungāué ko hono fakahoko 'a e ngaahi fale'i faka'ekonōmika mo fakapa'anga 'i he Pule'angá mo e ngaahi kupu fekau'akí ki ha founa 'e toe lelei ange ai hono ngāue'aki 'a e ngaahi koloa 'a e fonuá ka e tautautefito ki hono ivi fakapa'angá.
139. 'I he ta'u fakapa'anga 2014/15 na'e 'i ai 'a e ngaahi ngāue mahu'inga na'e lava 'o fakakakato 'i he Potungāue Pa'angá mo e Palani Fakafonuaá 'o fekau'aki mo e fakalalakaka 'o e founa pule'i 'o e pa'anga 'a e Pule'angá. 'Oku kau ki heni 'a e ngaahi ngāue hangé ko hono kamata ngāue'aki 'o e Palani Ngāué Fakalalakaka 'a Tongá hono II 'a ia 'e kamata 'i he ta'u 2015 -2025. Ko e palani ngāue ko 'ení 'oku fakahū ki ai pe mape'i fakataha hono hala fonongá pea mo e 'Āsenita 2030 pea mo e Ngaahi Taumu'a Fakalakala Tu'uloá (Sustainable Development Goals) koe'uhí ke kau 'i hono fakakakaukaua ha Tonga 'oku tu'uloá. Na'e fokotu'u foki moe me'a ngāue ki he fakahoko ngāué (One Tool Process) pe ko e fakahinohino ngāue (guide) ke tokoni ki hono fakalalakaka 'i 'o e palani ngāue pea mo e patisetí 'a ia 'e tokoni ia ki he Ngaahi Potungāué mo e ngaahi 'Ōfisí ke palani lelei 'enau ngāué 'o fakatatau ki he patiseti 'oku vahe'i ke nau ngāue'akí. Na'e tali foki mo e palani fokotu'utu'u ki he ngaahi mo'ua nō 'a e Pule'angá (Medium term debt strategy) ki he 2015/16 – 2017/18 kene tokangaekina fakalūkufua hono pule'i fakapotopoto 'a e ngaahi mo'ua 'a e Pule'angá. Na'e mahu'inga foki mo e lipooti hono ua 'a e Ma'u Mafai Vāhengá 'i he ngāue ki hono fetukutuku 'a e founa tu'unga pea mo e founa fokotu'u vāhenga 'a e Pule'angá ki he founa fo'ou.
140. Na'e hokohoko atu pe foki mo hono tokanga'i 'o e tu'unga fakapa'anga 'a e fonuá 'i he pa'anga tñakí mo e ngaahi fakamolé. Ko e pa'anga hū mai fakakātota na'e tñaki 'i he ta'u fakapa'anga 2014/15 na'e fe'unga mo e \$226.9 miliona pea ko e lahi taha 'i he tñaki ko e tukuhau koloá mo e ngāué ko e \$64.9 miliona (29% 'o e fakakātoa 'o e pa'anga hū maí). Ko e pa'anga fakamole 'a e Pule'angá na'e fe'unga mo e \$225.9 miliona, 'a ia ko e hiki 'eni 'aki 'a e \$32.5 miliona mei he ta'u fakapa'anga 2013/14 'a ia na'e \$192.7 miliona. Ko e lahi taha 'o e ngaahi fakamole 'a e Pule'angá na'e nofo pe ki he totongi 'o e ngaahi vāhenga 'o e kau ngāue tu'uma'ú ko e \$101.9 miliona (45% 'o e fakakātoa 'o e pa'anga fakamolé), pea hoko ki ai 'a e ngaahi fakamole ki he mea'ofa fakangāué mo e 'inasí 'a ia na'e fe'unga mo e \$35.2 miliona (16% 'o e fakakātoa 'o e pa'anga fakamolé). 'I hono fakafehoanaki 'a e pa'anga hū maí mo e fakamole 'a e Pule'angá na'e hulu 'a e palanisí 'o fe'unga mo e \$0.9 miliona 'i hono fakahoa ki he hulu \$10.3 miliona 'i he ta'u kuo hilí. Ko e hulu ki he ta'u fakapa'anga 2013/14 mo e 2014/15 na'e 'ikai ke ma'u kakato ai 'a e ngaahi tokoni fakapa'angá, ka na'e toki tñaki ki he tau fakapa'anga hokó 'a ia 'oku tui 'a e Potungāué na'e hoko makatu'unga ai 'a e 'ikai ke a'usia 'a e pa'anga hulu totonu na'e fakataumu'a ki aí.
141. Na'e kei hokohoko atu pe ngāue 'a e Potungāué ki he ngaahi fakalelei ki he 'enau fengāue'aki mo e ngaahi Potungāué ki hono fakapotopoto'i 'a e ngaahi fakamolé mo e fakalalakaka 'o e ngaahi tñaki pa'angá ke tokoni'i 'a e ivi fakapa'anga 'a e Pule'angá ki he ta'u fakapa'angá hokó.

NGAAHI NGĀUE 'A E NGAAHI KŌMITI 'A E FALE ALEÁ

Komiti Tu'uma'u ki he Laó

142. Vakai'i 'o e Lao Fakaangaanga ki he Fakamā'opo'opo 'o e Ngaahi Lao 2018 mo e Lao Fakaangaanga (Ngaahi Fakatonotonu kehekehe) ki he Fakalelei 'o e Lao 2018. Na'e lau

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGÁ

To'u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

'uluaki pea tukuhifo 'e he 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá ki he Kōmiti Laó vakai'i 'a e tu'unga fakalao 'o e ongo lao fakaangaanga ni (Tu'utu'uni 175). Na'e fengāue'aki leva 'a e Kōmiti mo e 'Ateni Senialé ke fakama'ala'ala 'a e ngaahi taumu'a 'o e ongo lao fakaangangá. Na'e fakahū atu leva 'a e Lipooti Fika 2/2018 mo e fokotu'u ke tali 'a e ongo lao fakaangaangá mo hono ngaahi fakatonutonu. Na'e tali 'a e lipooti ni 'i Fale Alea 'i he 'aho 29 'o 'Okatopa 2018.

143. **Ngaahi ngāue makehe fekau'aki mo e Polokalama Patiseti: Polokalama ki hono 'analaiso mo hono vakai'i makehe 'o e Patiseti 'a e Pule'angá pe ko e *Budget Analysis Mission*:** 'I he 'aho 21 'o Mē – 1 Sune 2018, na'e fakahoko ai 'a e fuofua Polokalama ko 'eni 'a ia ko hono 'analaiso mo hono vakai'i makehe 'o e Polokalama Patiseti 'a e Pule'angá. Ko e taumu'a 'o e polokalama ko 'eni ke langa 'a e taukei 'o e kau ngāue 'a e Va'a Kōmiti fekau'aki mo e Patiseti, koe'uhi ke malava 'o fakahoko ha ngaahi tokoni ki he Hou'eiki Memipa 'o e Fale Aleá 'i he fatongia ki hono sivosivi'i 'o e Patiseti 'a e Pule'angá. 'Oku fakapa'anga eni 'e he Polokalama Fakalakalaka 'a e ngaahi Pule'anga Fakatahatahá (UNDP). Na'e folau mai leva ha timi ngāue mei he ngaahi Fale Alea 'i he Pasifikí ke fakahoko 'a e Polokalama ko 'eni. Na'e fatu 'e he timi ngāue ko 'eni ha ngaahi pepa fakamatala fekau'aki moe patiseti. 'I he kakato hono fa'u 'o e ngaahi pepa fakamatala ko 'eni, na'e fakahoko ai ha polokalama ako ki he patiseti ma'ae Hou'eiki Memipa 'o e Fale Aleá (29 Mē 2018). Na'e tokoni mai foki 'a e Potungāue Pa'angá 'i hono fakama'ala'ala 'o e patiseti. Ko e ola 'o e ngāue ko 'eni, 'oku tokoni 'aupito 'a e ngāue ko 'eni ki he ngaahi feme'a'aki 'i Fale Aleá 'aki hono tuku atu 'a e ngaahi fakamatala 'i he patiseti 'i ha ngaahi founa 'oku toe mahino ngofua ange.

Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakapa'anga mo e Ngaahi Fakamatala Pa'anga 'a e Pule'anga

144. **Vakai'i 'o e Polokalama Patiseti 'a e Pule'anga Tongá ki he Ta'u Fakapa'anga Ngata he 'aho 30 'o Sune 2019 ("Polokalama Patiseti"):** Na'e tukuhifo 'e he 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá 'a e Polokalama Patiseti ke vakai'i 'o fakatatau ki hono talafatongia 'i he Tu'utu'uni 174. Na'e fakahoko 'a e ngaahi fakataha hokohoko 'a e Kōmiti, Potungāue Pa'angá mo e ngaahi Potungāue lalahi 'a e Pule'angá. Na'e tokanga makehe foki 'a e Kōmiti ki he patiseti ke fakaakeake 'a e tu'unga faka'ekonōmika 'o e fonuá hili 'a e saikolone fakatalopiki ko Gita. 'I he kakato 'a e ngāue 'a e Kōmiti, na'e fakahū atu 'a e Lipooti Fika 3/2018 'a e Kōmiti 'o fokotu'u ke alea'i 'a e ngaahi fokotu'u 'i he lipooti fakataha mo e 'Esitimeti 2018/19. Na'e tepile'i 'a e lipooti 'a e Kōmiti 'i he 'aho 19 'o Sune 2018 pea na'e tu'utu'uni 'e he Fale Aleá ke tukuhifo ki he Kōmiti Kakatō ke alea'i fakataha mo e Patiseti 'a e Pule'angá. 'Oku mahu'inga 'a e ngāue 'a e Kōmiti ni koe'uhi 'oku vakavakai'i faka'auliliki 'e he Kōmiti 'a e vahevahe 'o e patiseti 'o fakatatau ki he ngaahi taumu'a ngāue 'a e Pule'angá.

NGAAHI KAVEINGA FEKAU'AKI MO E FAKALAKALAKA FAKA'EKONŌMIKÁ NA'E 'OHAKE 'I HE 'A'AHÍ FAKA-FALE ALEÁ

145. **Pa'anga Nō 'a e Pule'angá:** Na'e lahi hono fehu'ia 'o e pa'anga nō 'a e pule'angá 'e he ngaahi vāhengá mo e kole pe 'e lava 'o fakalahi. Ko e lahi taha 'o e ngaahi fiema'u nō ko 'eni ke kamata'i ha pisinisi, fokotu'u ha ngāue, pe ke poupou ki he ngaahi fiema'u fakafāmilí. Na'e kole 'e he ni'ihī mei he 'otu motú pe 'e lava 'o fakalahi ke nau lava 'o tofuhia he 'oku fa'a fiema'u 'enau noó kuo 'osi e pa'anga ia

FAKAMATALA ‘O E NGĀUE ‘A E FALE ALEA ‘O TONGÁ

To‘u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

ko ‘ení hono nō ‘e he ní‘ihi pē ‘i Tongatapu. Ko e ngaahi hoha‘a ‘e ní‘ihi ne tupu ai hono fiema‘u lahi ‘o e nō ‘a e pule‘angá ko e fakavalevale e tupu mo e ngaahi makatu‘unga ‘oku ‘omi ‘e he ngaahi kautaha nō pa‘anga kehé hangē ko e SPBD he peseti ‘e 25 ‘a e tupú.

146. **Māketi Pau:** Ko ha pole faka‘ekonōmika eni ‘i he tapa kotoa ki he kau ngoué, kau toutai, pea mo e hou‘eiki fafiné mo ‘enau ngaahi ngāue fakamea‘á. ‘Ikai ngata pē ‘e he fiema‘u ‘e he ngaahi vāhenga filí ha māketi ‘i honau vahé, ka na‘e fiema‘u foki ‘e ha ní‘ihi ha feitu‘u ‘i he māketi lahi ‘o honau vahefonuá pe ‘i Tongatapu ke tuku atu ai ‘enau ngaahi koloá. Na‘e fokotu‘u mai foki ‘e ha ní‘ihi ke kumi ‘e he pule‘angá ha māketi pau ‘i muli ke lava ‘o hū ki ai ‘enau koloá.
147. **Mokohunú:** Ne ‘ekea ‘e ha tokolahi pe ‘e fakangofua fakakū hono toutai‘i e mokohunú he ko ha founa ma‘u‘anga pa‘anga faingofua ia ki he taha kotoa ‘o tatau aipē pe ‘oku taukei toutai pe ‘ikai. Ne kole foki ‘e he ngaahi vāhenga ‘e ní‘ihi kapau he ‘ikai faka‘atā pea tokonia kinautolu ke nau lava ‘o faama‘i e mokohunú honau ngaahi feitu‘ú ki ha taimi ‘e toki faka‘atā aí.
148. **Fakaivia ‘o e Kau Toutai, Ngoué mo e Kakai Fefiné:** Ne lahi ‘aupito e faka‘amu ‘a e kau ‘i falehangá, ngātai, mo tōkangá ke tokonia kinautolu fakaenaunau pe fakapa‘anga ke lelei ange ‘enau ngāué. Na‘e kau heni ha kole ki ha ngaahi naunau ngoue mo e toutai hangē ko ha vaka toutai, naunau fāngota mo toutai, ‘aisi fakatolonga iká, mīsini tā poloká, ngaahi palau, mīsini tā tutu, mo ha naunau kehe pē ‘e ala tokoni ke fakavave‘i mo lelei ange e fua ‘o ‘enau ngāué.

NGAAHI TOKONI FAKAFOU ‘I HE PA‘ANGA FAKAVAHENGA

149. **Ngoué mo e Toutai:** Na‘e fokotu‘u ‘ehe ngaahi vāhengá ha ngaahi polōseki mahu‘inga ‘a ia ‘oku ‘ikai ngata pe ‘i he ‘ene tokoni ke fakalalakaka‘i ‘a e mo‘uí fakapa‘anga ‘a e fāmilí mo e sosaietí, ka ‘oku tokoni foki ki he fakalalakaka‘i ‘o e ‘ekonōmika fakalūkufua. ‘Oku kau ai ‘a hono fokotu‘u ‘o e ngaahi Kōmití ‘i he ngaahi kolo hangé ko e Tongatapu 1, 3, 4, mo 8. Na‘e fokotu‘u ‘a e ngaahi Kōmiti ko ‘ení ke lava ‘o fakaivia ‘a e sekitoa ki he fakatupukoloá koe‘uhí ko e lahi ‘o e ngoué mo e toutai ‘oku alá ma‘u ‘o fetuku atu ki h tu‘apule‘anga ke fakataú.

Toutu‘u ‘i Lotofoá, Ha‘apai 13 ‘oku tokonia ‘e he pa‘anga tokoni fakavahenga

150. **Vaka Toutai:** ‘I he vāhenga filí ‘Eua 11 pehé ki Ha‘apai 13 na‘e fakahoko ai ‘a e ngaahi fakatau mei he pa‘anga tokoni faka-Fale Aleá ‘a ia na‘e fakamole ki he ngaahi vaka toutai kae pehé ki he vaka

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGĀ

To'u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

fefolau'aki 'a e vāhengá. 'Oku 'ikai ngata pe 'i he tokoni 'a e vaká ki he fetuku 'o e kaingá, ka 'oku ma'u foki mo e pa'anga 'a e vāhenga 'i he ngaahi fefolau'akí 'a ia 'oku malava ke tokoni ki he fakalalakaka ange 'o e ngaahi polōseki tu'uloa 'o e vāhengá. 'Oku kau foki mo e fakatau 'o e vaka toutaí he me'a mahu'inga ki he ma'u faka'aho 'a e kainga 'o Ha'apai 13 ke nau ma'u me'atokoni pea mo fakamāketi atu foki.

Vahe 6: 'Ātakei mo e Feliuliaki 'a e 'Eá

NGAAHI LAO NA'E FAKAPAASI 'OKU FEKAU'AKI MO E 'ATAKAI MO E FELIULIUKI 'A E 'EA

152. **Lao ki hono Fakahū Atu 'a e Pa'anga ki he Ngaahi Ngāue 'a e Pule'angá 2018, 'a ia na'e tali 'e he Fale Aleá 'i he 'aho 20 'o Sune 2018.** Na'e fakahū mai 'a e Laó ni ki he Fale Aleá ko e Lao 'a e Pule'angá, 'e he Minisitā Pa'angá, Pohiva Tu'í'onetoá. 'I he ta'u fakapa'anga 2018/19, na'e tali ai 'e he Fale Aleá 'a e Patiseti 'a e Pule'angá 'a ia na'e fokotu'u mai ai 'a e ngaahi kaveinga 'oku fekaukau'aki mo hono tokangaekina 'o e 'ātakaí mo e ngaahi fakatamaki fakanatulá. 'Oku kau ki heni 'a e feliuliuki 'o e 'eá mo e fakaakeake mei he ngaahi fakatamaki fakaenatulá, \$46 miliona mo e kaveinga ke lelei ange 'a e ma'u'anga iví (energy), \$66.1 miliona⁹.
153. 'Oku mahu'inga 'a e ngāue ki hono tokangaekina 'o e 'ātakaí koe'uhí ko e tu'unga fakatu'utamaki 'oku 'i ai 'a e fonuá ki he 'ene lavea ngofua mei he ngaahi fakatamaki fakaenatulá. 'Oku kau ki ai 'a e uesia lahi na'e fakahoko 'e he Saikolone Fakatalopiki ko e Gitá, 'o ne uesia ai 'a e ngaahi pisinisi, ngāue lalahi 'a e fonuá (infrastructure) mo e ngaahi 'api nofo'angá, 'a ia 'oku lolotonga fakahoko 'a e ngāue ki he fakaakeake mei he ngaahi uesia ko iá.

NGAAHI NGĀUE 'A E NGAAHI KŌMITI 'A E FALE ALEA

Kōmiti Tu'uma'u ki he Ngoue mo e Toutáí

154. **Fekau'aki mo e fakaakeake (recovery) mei he Saikolone Fakatalopiki ko Gita (Fepueli 2018):** Na'e fakahoko ha ngāue makehe 'a e Kōmití 'aki 'a e taumu'a ke vakai'i 'a e tu'unga 'o e fakaakeake 'a e fonuá mei he Saikolone Fakatalopiki ko Gita. 'I he ngaahi fakataha 'a e Kōmití mo e Potungāue Ngoué na'e mahino ai 'a e uesia lahi 'a e sekitoa ngoué, 'o fakafuofua 'a e maumuá ki he TOP\$340 miliona. Na'e lahi 'aupito 'a e maumuau ki he 'akau fuá, ngoue fohá. 'I hono fakamā'opo'opo 'o e ngāue 'a e Kōmití, na'e pou pou ai 'a e Kōmití ke fakapapau'i 'oku 'i ai ha tokoni fakapa'anga 'a e Pule'angá koe'uhi ko e ngaahi maumuau ki he ngoué pea ke tokonia foki 'a e ngaahi fiema'u palau 'a e kau ngoué. Na'e fakamā'opo'opo 'a e ngāue 'a e Kōmití 'i he Lipooti Fika 1/2018 mo hono ngaahi fokotu'u. Na'e alea'i 'a e lipooti pea tali 'i Fale Alea 'i he 'aho 12 'o Ma'asi 2018. 'Oku mahu'inga 'a e ngāue 'a e Kōmití koe'uhi ke fakapapau'i 'oku vave 'a e ngaahi tokoni ke fakaakeake 'a e sekitoa ngoué 'a ia 'oku hoko ia ko e ma'u'anga mo'ui mahu'inga ki he kakai 'o e fonuá. 'Oku malava foki 'e he Kōmití 'o fokotu'u mo kole ha ngaahi tokoni koe'uhi ke fakatafe ki hono fakaakeake 'o e sekitoa ngoué.

Komiti Tu'uma'u Ki He 'ataakai Mo e Feliuliuki 'a e 'Eá

155. **Polokalama 'A'ahi ki he ngaahi feitu'u ma'u'anga ivi fakafo'ou (renewable energy):** 'I he 'aho 29 'o Sanuali 2018, na'e fakahoko ai 'a e polokalama 'a'ahi (site visit) 'a e Kōmiti Tu'uma'u ki he 'Atakai mo e Feliuliuki 'a e 'Eá ki he ngaahi polokalama ki he ma'u'anga ivi fakafo'ou (renewable

⁹ Fakamatala Patiseti 2018/2019, peesi 50

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGÁ

To'u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

energy). Fakatatau ki he talafatongia 'o e Kōmití, 'oku 'i ai hono fatongia ke vakai'i 'a e ngaahi me'a kotoa pe fekau'aki mo e 'atakaí, feliuliuaki 'a e 'eá pea mo e langa fakalalakaka 'oku tu'uloa (sustainable development). Na'e 'a'ahi atu 'a e Kōmití ki he faama sola 'e ua 'a e Kautaha 'Uhila 'a Tongá, 'i Mata-ki'eua mo Vaini, poloseki ma'u'anga ivi ifi mei he fakaveve 'a e fanga monumanú 'i Toloa, mo e ma'u'anga ivi mei he havilí 'a ia 'oku tu'u 'i Nakolo. Na'e lava foki ke fakahoko ha ngaaahi talatalanoa mo e ngaahi kupu fekau'aki tautautefito ki he ngaahi pole 'oku nau fehangahangai mo ia. Na'e a'u atu foki 'a e Kōmití ki he liku 'i Nakolo pea mo e ngaahi kolo 'i he tafa'aki fakahahake 'o Tongatapu, 'a ia 'oku hā mahino ai 'a e 'auhia atu 'a e matāfangá koe'uhi ko e feliuliuaki 'a e 'eá. Na'e a'u foki 'a e Kōmití ki he lili'anga veve 'i Tapuhiá pea mo e Vai ko Felefonu 'i Vaini. 'Oku mahu'inga 'a e ngāue 'a e Kōmití koe'uhi ke a'u tonu 'a e Kōmití 'o vakai ki he ngaahi ma'u'anga ivi kehekehe 'a ia 'oku lolotonga feinga 'a Tonga ni ke langa hake koe'uhi pe ke a'usia 'a e taketi 50% 'o e ma'u'anga ivi ke ma'u mei he ma'u'anga ivi fakafo'ou 'i he ta'u 2020. 'E malava ai 'a e Kōmití 'o poupu ki há ngaahi lao fakaangaanga ki he ma'u'anga ivi ke fakaivia mo langa hake 'a e sekitoa ma'u'anga ivi 'i Tonga ni.

Ko e Kōmiti Tu'uma'u ki he Feliuliuaki 'a e 'Eá 'a ia na'e sea ai 'a Hon. Siaso Sovaleni pea mo e Kalake Pulé, Gloria Pole'o. 'Oku hē foki 'i he tā 'a e kau 'ofisa mei he Kautaha 'Uhila 'a Tongá mo e Potungāue MEIDECC.

NGAAHI KAVEINGA FEKAU'AKI MO E 'ATAKAI MO E FELIULIUAKI 'A E 'EA NA'E 'OHAKE 'I HE 'A'AHÍ FAKA-FALE ALEA

156. **Ngaahi Feitu'u Soné:** Na'e lahi ha tokanga ki he ngaahi feitu'u 'oku fakataputapui ai e toutaí 'i he ngaahi feitu'u ofi ki tahí. Ko e ma'u'anga mo'ui foki eni 'a ha tokolahi ka ne pehē 'e ha ni'ihi 'oku fu'u lōloa e tali ki he ta'u 'e nimá he 'oku fiema'u ke nau ma'u me'atokoni mei tahi. Na'e ta'efiemālie foki mo ha ngaahi feitu'u 'oku 'ikai sone honau ngaahi feitu'ú ki he 'alu ange 'a e ni'ihi mei he ngaahi feitu'u fakataputapuí 'o fāngota honau ngaahi feitu'ú.
157. **Ngaahi Ngāue Lalahi:** Ko e ngaahi ngāue lalahi ne fokotu'u mai mei he ngaahi vāhenga filí 'oku fakatefito ia ki he malu mei he ngaahi matangi mālohí mo e tu'u laveangofua ki he ngaahi ha'aha'a 'o natulá. 'Oku kau heni ha ngaahi fiema'u ki he fōsoá mei Tongatapu 10 pea mo e ngaahi 'otu motu 'o Ha'apaí. Na'e fiema'u foki 'e he ngaahi vāhenga ma'ulalo ange pea ofi 'i Nuku'alofá ha ngaahi fakatafenga vai ke si'isi'i ange e tāfea mo e anoano honau ngaahi feitu'ú he tō 'a e 'uhá.

FAKAMATALA ‘O E NGĀUE ‘A E FALE ALEA ‘O TONGÁ

To‘u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

158. **Ma‘a ‘a e Ngaahi Koló:** Na‘e lipooti fiefia ‘e he ngaahi vāhengá e lele lelei e ngaahi ‘a‘ahí he tukui koló pea lava ai ke ma‘a mo faka‘ofo‘ofa honau ngaahi vāhengá. Ko e taha ‘o e ngaahi fiema‘u lahi ki he fakama‘a koló ko ha mīsini kosi pe mīsini kini ‘e lava ‘o faka‘aonga‘i ‘e he vāhengá ke tauhi ‘aki e tu‘unga ma‘a mo faka‘ofo‘ofa ko ‘ení. Na‘e fiema‘u foki ‘e ha ngaahi vāhenga lahi ke fakapapau‘i ‘oku ‘i ai ha kapa veve ‘a e ngaahi ‘apí ke tānaki ki ai ‘enau vevé.
159. **Maumau ‘a e Fanga Monumanú:** Ko ha palopalema eni ‘oku tofuhia ai e ngaahi vāhengá hono maumau‘i ‘e he fanga monumanú e ‘ātakeá. ‘Oku tautautefito eni ki he monumanu ‘oku fakataká ‘o ‘ikai ngata pē ‘i he‘enau maumau‘i e ngaahi ngoue‘angá, ka ‘oku nau toe ‘uli‘i foki mo e ‘ātakeá. Na‘e fokotu‘u ‘e ha ni‘ihi ke fa‘u ha lao ke tokanga‘i eni, pe ko e tokoni ‘a e pule‘angá pe vāhenga filí ‘i hono ‘oatu ‘o ha ‘ā ke lava ‘o malu‘i ai e ngoue‘angá mo e ngaahi ‘apí ‘oku fa‘a maumau‘i ‘e he fanga manú.

NGAAHI TOKONI FAKAFOU ‘I HE PA‘ANGA FAKAVAHENGA

160. **Fōsoa:** Na‘e fakahoko ‘a e ngaahi polōseki lalahi ki he ngaahi tukui koló kae tautautefito ‘eni ki he ngaahi kolo ‘o e ngaahi vāhenga ‘i he ngaahi matāfangá ‘a ia na‘e tokoni ‘a e pa‘anga tokoni faka-Fale Aleá ki hono fakalelei‘i pe monomono ‘a e ngaahi fōsoá. Ko e palopalema ‘oku hoko mai mei he ngaahi fakatamaki fakaenatulá ‘oku ne uesia lahi ‘a e ngaahi tukuí kolo ‘o tautautefito ki he ngaahi ‘apí nofoangá ‘i he taimi ‘oku hoko ai ha magari. ‘Oku mahu‘inga ai ‘a hono tokoni‘i ‘e he pa‘anga tokoni faka-Fale Aleá ‘a e ngaahi polōseki ko ‘ení he ko e ngaahi polōseki ‘oku tu‘uloa pea ngāue ma‘a koló mo e vāhengá fakalūkufua.

Vahe 7: Ngaahi Kaveinga Kehé

NGAAHI LAO NA'E FAKAPAASI 'I HE NGAARI KAVEINGA KEHE

161. **Lao (Fakatonutonu) ki he Kau 'Ofisa Fakavahefonua mo e Kau 'Ofisa Kolo 2019.** Na'e fakahū mai 'a e Lao ni ki he Fale Aleá, ko e Lao 'a e Pule'anga 'e he Minisitā Lao mo e Pilisone, Hon. Sione Vuna Fa'otusia pea na'e fakapaasi ia 'i he 'aho 13 Mā'asi 2019. 'Oku liliu 'e he Lao ni 'a e vaha'a taimi ngāue (teemi) ki he Kau 'Ofisa Fakavahefonua mo e Kau 'Ofisa Kolo mei he ta'u 'e tolu ki he ta'u 'e fa pea 'oku toe tu'utu'uni 'e he Lao ni 'e malava ke tuli pe fakahifo mei he lakanga ha 'ofisa fakavahefonua pe 'ofisa kolo koe'uhi ko ha ngāue kovi pe 'ikai ke fakahoko 'a e fatongiá. 'Oku toe tu'utu'uni 'e he Lao ni ko e Komisoni Fili 'oku ne fatongia 'aki 'a hono fokotu'utu'u mo hono fakahoko 'o e fili mo e ngaahi fili si'i 'o e Kau 'Ofisa Fakavahefonua mo e Kau 'Ofisa Kolo. 'Oku fakatokanga'i 'e he Lao ni 'a e mahu'inga ke fakahoko lelei 'e he Kau 'Ofisa Fakavahefonua mo e Kau 'Ofisa Kolo 'a honau ngaahi fatongiá.
162. **Lao (Fakatonutonu) ki he Ngāue Fakapule'anga 2019.** Na'e fakahū mai 'a e Lao ni ki he Fale Aleá, ko e Lao 'a e Pule'anga 'e he Minisitā Lao mo e Pilisone, Hon. Sione Vuna Fa'otusia pea na'e fakapaasi ia 'i he 'aho 7 Mā'asi 2019. Ko e tefito'i taumu'a 'o e Lao ni ke fakatonutonu 'a e Lao ki he Ngāue Fakapule'anga ke fakapapau'i 'oku ma'u 'e he kau Minisitā 'a e mafai ke tu'utu'uni aofangatuku 'i hono fakanofu 'o 'enau kau 'Ofisa Pule Ngāue takitahá. 'Oku toe tanaki atu foki 'e he Lao ni 'a e "anga ta'efaka'apa'apa" ke kau 'i he ngaahi makatu'unga ke fakamaloloo'i ai ha 'Ofisa Pule Ngāue 'o ha Potungāue. 'Oku fakatokanga'i 'i he Lao ni 'a e mahu'inga ke ngāue fakataha 'a e Kau Minisitā mo 'enau Kau 'Ofisa Pule Ngāue pea pehē foki ki he fiema'u ke 'i he tu'unga ma'olunga 'a e fakahoko fatongia 'a e Kau 'Ofisa Pule Ngāue.
163. **Lao (Fakatonutonu) (Fika 2) ki he Ngāue Fakapule'anga 2019.** Na'e fakahū mai 'a e Lao ni ki he Fale Aleá, ko e Lao 'a e Pule'anga 'e he Minisitā Lao mo e Pilisone, Hon. Sione Vuna Fa'otusia pea na'e fakapaasi ia 'i he 'aho 7 Mā'asi 2019. 'Oku tanaki atu 'e he Lao ni 'a e Sekelitali ki he 'Ene 'Afio ki he lisi 'o e ni'ihī 'oku 'ikai ngāue'aki ki ai 'a e Lao ki he Ngāue Fakapule'angá. 'Oku fakatokanga'i 'e he Lao ni 'a e mahu'inga ke fakanofu pe 'e he Tu'i ha taha 'oku ne finangalo ki ai ke hoko ko e Sekelitali ki he 'Ene 'Afio.

NGĀUE 'A E NGAARI KŌMITÍ HE NGAARI KAVEINGA KEHÉ

Kōmiti Fili ki he Fefolau'aki Fakalotofonua

164. **Fekau'aki mo e fefolau'aki vakapuna mo fakatahi fakalotofonua:** 'I he 'aho 18 'o Sepitema 2018, na'e tukuhifo ai 'e he 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá 'a e kaveinga 'o e fefolau'aki fakalotofonua ki he Kōmiti Filí. Ko e fatongia 'o e Kōmití ke lipooti ki Fale Alea 'o fekau'aki mo e kaveinga ko 'ení pea mo hono talafatongiá 'a ia na'e fa'u pea tali 'e he Kōmití 'i he 'aho 19 'o Sepitema 2019. Ko e talafatongia ko 'ení 'oku fekau'aki ia mo hono vakai'i 'o e ngaahi totongi 'oku felāve'i mo e folau fakalotofonua. Na'e fakahoko 'a e ngaahi fakataha 'a e Kōmití mo e ngaahi kupu fekau'akí pea na'e nofo 'a e tokangá 'i he ngaahi tu'utu'uni lolotonga ki

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGÁ

To'u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

he ngaahi uta hū mai mei tu'apule'angá. Na'e fakahū atu leva 'a e Lipooti Fika 1/2018 'a e Kōmiti Filí mo e fokotu'u ke fakatatafe (waive) fakataimi ange mu'a ha mahina 6 'a e ngaahi tu'utu'uni ngāue 'a e va'a 'o e Malini mo e Taulangá ki hono ta'ofi 'a e ngaahi vaka uta koloa mei tu'apule'anga ke ne uta atu mo uta mai ha ngaahi koloa 'oku fiema'u ke fakafolau fakalotofonua ki he ngaahi motú ki Tokelau, pea ke fakahoko ia 'i he 'aho 1 Novema 2018 – 1 'o Me, 2019. Na'e alea'i pea tali 'a e lipooti 'i Fale Alea 'i he 'aho 1 'o Novema 2018.

NGAAHI KAVEINGA KEHE NE 'OHAKE 'I HE 'A'HI FAKA-FALE ALEÁ

165. **Ngaahi Ngāue Lalahi he Komuniti:** 'Oku tu'ukimu'a ma'u pē he ngaahi lipooti 'a'ahi 'a e fiema'u ki he vaí, hala pule'angá, pea mo e māmá. 'Oku fiema'u ai pē ha ma'u'anga vai, tānaki'anga vai, mo ha ngaahi naunau ke fakavave'i mo ma'a ange hono ma'u 'o e vaí he feitu'u kotoa. 'Oku hoko foki ki ai mo e ngaahi hala pule'angá, hala ki he ngoue'angá, mo e hala ki he ngaahi feitu'u fakatokolahi mo mahu'inga ki he kakaí he 'oku uesia ai e ngaahi me'alele lahi pea 'ikai lava ha ni'ihí 'o fakahoko 'enau ngaahi ngāue faka'ahó mo ma'u'anga mo'uí tupu mei he kovi 'a e halá. Ko e māmá foki ko ha fiema'u lahi ia tautautefito ki ha maama sola he ngaahi 'otu motú. 'Oku kau atu foki ki he ngaahi ngāue lalahí ni 'a e fiema'u ki he ngaahi uafú, ko ha pou fetu'utaki, fakalelei'i 'o e ngaahi mala'e vakapuná, pea hala fakakavakava ki ha ngaahi feitu'u 'e ni'ihí kae pehē ki ha ngaahi fakatafenga vai. Na'e fiema'u foki he ngaahi feitu'u lahi ha palau, misini fahi papa, misini kini mo e alā me'angāue pehē ke tokoni ki he'enau ngaahi feingá.
166. **Fefononga'akí:** Ko e tokanga lahi taha he fefononga'akí ko e totongí he 'oku 'ohake 'e he ngaahi lipooti 'a'ahi mei he 'otu motú 'enau ongo'i e hikihiki pē ki 'olunga e totongi 'o e folau vaka tahí mo e vakapuná fakatou'osi. 'Oku kau foki mo e ta'efiemālié ki he ta'epau 'a e ngaahi taimi tēpile fefolau'akí pea mo e kole 'e he ngaahi 'otu motu iiki angé pe 'e lava 'o fou ange e vaka tahí tu'o taha he māhina honau ngaahi feitu'ú. Ne 'i ai foki ha ngaahi 'otu motu 'e ni'ihí ne te'eki pē ke lava e kau 'a'ahi ki ai ko e kovi 'a e taulangá. Na'e fiefia e kāinga 'o 'Euá ko e lava 'o 'i ai ha vaka 'e ua ke tokoni ki he fefononga'akí neongo na'a nau kei fokotu'u pē ha ngaahi founa ke toe fakalelei'i 'i he anga e ngāue 'a e ongo vaká.
167. **Fetu'utakí:** Ko e palopalema lahi eni ki he ngaahi motu mama'ó hangē ko e ongo Niuá, 'o 'ikai ma'u ha founa pau mo falala'anga ki he fetu'utakí he ngaahi kolo 'e ni'ihí. Na'e hā mahino foki mo 'eni 'i he lipooti 'a'ahi ki Tofuá he 'oku 'ikai pē ma'u ha fa'ahinga founa ia ke fai ai ha fetu'utaki 'o pehē ka faingata'a'ia ha taha he motú, ko 'enau me'a pē 'e faí ko e tafu afi mo tali ha vaka 'e afea ange e motú ke fai ha tokoni. Na'e 'ohake foki 'i Tongatapu 10 'a e 'ikai sai e laine telefoni 'a e TCC ki he fetu'utakí tautautefito ki Afā.
168. **Ni'ihí 'Oku Tu'u Laveangofuá:** Na'e fai e tokanga ki he vāhengá 'o 'ikai ngata pē 'i he kau toulekeleká, kae kau atu foki mo e kau uitoú pea mo hono tokonia fakaengāue 'o e to'utupú. Na'e fokotu'u he ngaahi vāhenga lahi ke tukuhifo e ta'u motu'a vahe 'a e kau toulekeleká ki he ta'u 60 pe ko e ta'u 65. Na'e kau he ngaahi fakatangí 'a hono fakakau 'o e ni'ihí ko e kau uitoú he vahe mei he pule'angá ko e sio ki honau ngafa fatongia hili e mole 'o e ngaahi husepānití. Na'e mahu'inga foki ki he ngaahi vāhenga lahi 'a e to'utupú tautautefito kiate kinautolu ne 'ikai ma'u ha faingamālie ke hoko atu e akó hili e kolisí 'o fokotu'u ai ke fakalele ha ngaahi polokalama ako ma'anautolu kae makehe pē mei loki ako ke 'oua te nau nofonoa mo fakahoko ha ngaahi palopalema he sosaietí.

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGÁ

To'u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

NGAAHI TOKONI MAKEHE 'O FAKAFOU 'I HE PA'ANGA FAKAVAHENGA

169. **Tanu Hala Pule'angá:** Ko e ngaahi polōseki lalahi 'a e Pule'angá 'oku kau ki ai 'a e tanu 'o e hala pule'angá ka koe'uhí ko e ngaahi fiema'u vivili 'i he ngaahi koló mo e ngaahi vāhengá, na'e ngāue'aki ai 'a e pa'anga tokoni faka-Fale Aleá ke tokoni ki he tanu 'o e ngaahi hala pule'angá koe'uhí ko e mahu'inga 'o e fefononga'akí. 'Oku kau 'a e tanu hala pule'angá 'i he ngaahi polōseki 'oku tu'uloa koe'uhí ko hono aonga fakalūkufua ki he kakai kotoa 'o e vāhengá pea 'oku 'inasi ai mo e kakai kehe 'oku fefononga'aki 'i he hala pule'angá. Na'e kau ki heni 'a e ngaahi vāhenga tokolahi 'i Tongatapú, Ha'apai mo Vava'u foki.
170. **Monomono Holo Fakakoló:** 'Oku kau 'i he ngaahi ngāue lalahi 'a e Koló mo e Vāhengá 'a e ngaahi monomono 'oku fai ki he ngaahi holo fakakoló. Ko e mahu'inga 'o e ngaahi holó ni ki he ngaahi fakataha, mo e fai'anga ngāue 'a e hou'eiki fāfine 'oku vivili 'i he nofo 'a e ngaahi koló mo e vāhengá. Na'e tokoni ai 'a e pa'anga vāhenga faka-Fale Aleá ki hono monomono 'o e ngaahi Holo Fakakoló ke tokoni ki he ngaahi ngāue 'oku ngāue'aki ai 'e he Koló 'a e ngaahi holó.

2019

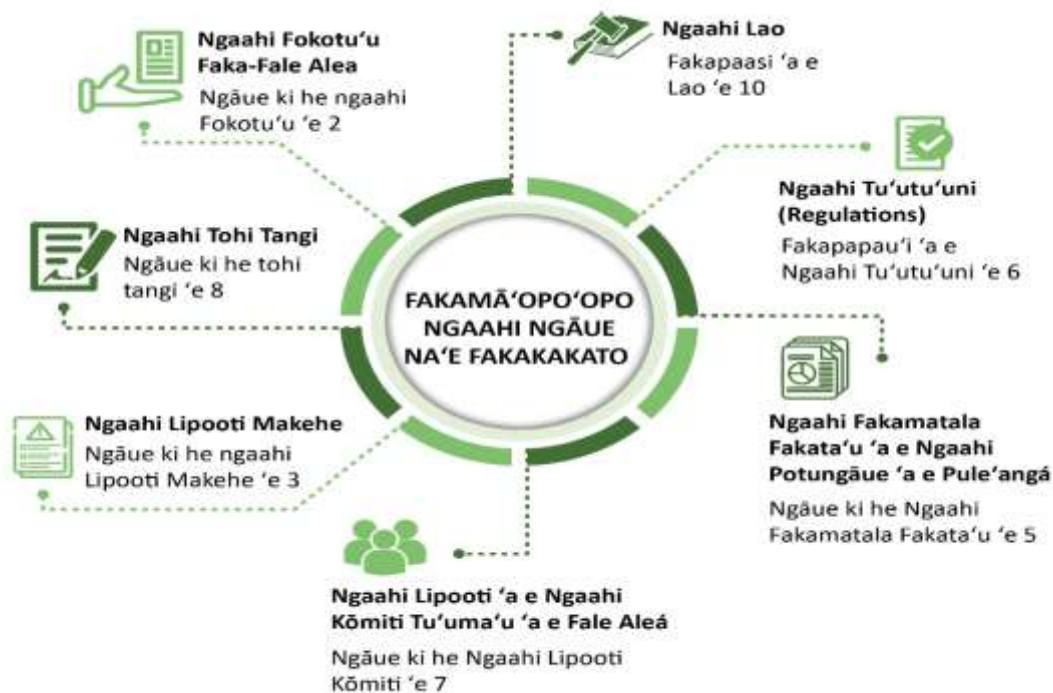
FAKAMATALA ‘O E NGĀUE ‘A E FALE ALEA ‘O TONGÁ

To‘u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

KONGA 2: NGAahi NGĀUE FAKA-FALE ALEA ‘O E TA‘U 2019

1. ‘I he ta‘u 2019, na‘e fakahoko ‘a e ngaahi fakataha fakakatoa ‘a e Fale Alea ‘e 43, ‘i he vaha‘a ‘o e ‘aho 18 Fepueli ki he 27 ‘o Mā‘asi, pea mo e ‘aho 5 ‘o Sune ki he ‘aho 28 ‘o ‘Okatopa.
2. Ko e fakamā‘opo‘opo eni ‘o e ngaahi ngāue na‘e fakakakato ‘i he ngaahi fakatahá ni¹⁰.

Ngaahi Lao	Fakapaasi ‘a e Lao ‘e 10
Ngaahi Tu‘utu‘uni (Regulations)	Fakapapau‘i ‘a e Ngaahi Tu‘utu‘uni ‘e 6
Ngaahi Fakamatala Fakata‘u ‘a e Ngaahi Potungāue ‘a e Pule‘angá	Ngāue ki he Ngaahi Fakamatala Fakata‘u ‘e 5
Ngaahi Lipooti ‘a e Ngaahi Kōmiti Tu‘uma‘u ‘a e Fale Aleá	Ngāue ki he Ngaahi Lipooti Kōmiti ‘e 7
Ngaahi Lipooti Makehe	Ngāue ki he Ngaahi Lipooti Makehe ‘e 3
Ngaahi Tohi Tangi	Ngāue ki he tohi tangi ‘e 8
Ngaahi Fokotu‘u Faka-Fale Alea	Ngāue ki he ki he ngaahi fokotu‘u ‘e 2

3. ‘Oku ‘oatu ‘i he ngaahi Vahe ‘oku hokohoko maí ‘a e lipooti ‘o e ta‘u ngāue 2019 ‘aki hono fakaikiiki atu ‘a e ngaahi ‘asenita ne ngāue ki ai ‘a e Fale Aleá. ‘Oku ‘oatu ia ‘i he malumalu ‘o e ngaahi makatu‘unga fakalukufua na‘e toka ki ai ‘a e finangalo ‘o ‘Ene ‘Afió, Kingi Tupou VI, ‘i he ngaahi koloa ne Tō mei he Taloní ‘i he To‘u Fale Aleá. Na‘e fakamā‘opo‘opo ‘a e ngaahi makatu‘unga ko ‘ení ki ha kaveinga ‘e ono, ‘a ia ko e mo‘uí mo e mo‘ui leleí, akó, ngaahi pole fakalilifu ‘o e faito‘o konatapú, mafai pulé mo e pule leleí, tu‘unga mo e fakalalakala faka-‘ekonōmika ‘o e fonuá, pea mo e ‘ātakai mo e feliuliuaki ‘o e ‘eá.

¹⁰ ‘Oku ‘oatu ‘a e fakaikiiki ‘o e ngaahi ngāue ko ‘eni ‘i he **Fakalahi 3**

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGÁ

To'u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

4. Kae kimu'a aí, 'oku faka'osi 'aki 'a e Kongá ni ha ngaahi fakamatala 'o ha ngaahi kaveinga fakalao, ngaahi tu'utu'uni 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea (Speaker's Rulings) fekau'aki mo e ngaahi fakataha 'a e Fale Aleá, kae pehē ki ha ngaahi kaveinga makehe 'o e ta'u 2019.

KAVEINGA FAKALAO

5. **Fekau'aki pea mo e Lao Fakaangaanga fika 15A-20A/2019.** Na'e fakahū mai ki he Fale Alea ha tohi 'o faka'aho ki he 'aho 14 'o Mā'asi, 2019. Na'e fakamo'oni hingoa 'i heni 'a e 'Eiki Palēmiá, Hon. Sāmiuela 'Akilisi Pōhiva ki he 'Eiki Sea 'o kole ke lau fakavavevave 'a e ngaahi Lao Fakaangaanga fika 15-20/2019, 'a ia ko e ngaahi Lao Fakaangaanga na'e fokotu'u ai ke fakatonutonu 'a e Lao 'o e Konisitutone, pea pehē foki ki he ngaahi fakatonutonu fekau'aki (consequential amendments) ki he ngaahi lao felāve'i mo ia'. Na'e tu'utu'uni 'a e 'Eiki Sea Le'ole'ó, Lord Tu'ilakepa 'oku fiema'u ke tuku mai 'e he 'Eiki Palēmiá ha ngaahi 'uhinga ke fakamo'oni'i mai ko e ngaahi lao fakaangaanga ko eni 'oku fakavavevave 'o fakatatau ki he Tu'utu'uni Fika 33 'o e *Ngaahi Tu'utu'uni 'o e Ngaahi Fakataha 'a e Fale Alea 'o Tongá*.
6. 'I he 'aho 19 'o Mā'asi, 2019 na'e to e fakahū mai 'a e tohi pea mei he Pule'anga ke lau fakavavevave 'a e ngaahi Lao Fakaangaanga ni. Koe'uhi na'e fakamo'oni mai 'a e 'Eiki Minisitā Laó, Hon. Sione Vuna Fa'otusia 'i he 'ulu'i tohi 'a e Potungāue Fakamaau'angá 'o 'ikai ko e 'Eiki Palēmiá 'o hangē ko ia 'oku hā 'i he *Ngaahi Tu'utu'uni 'o e Ngaahi Fakataha 'a e Fale Alea 'o Tongá*, na'e tu'utu'uni ai 'e he 'Eiki Sea Le'ole'ó 'o e Fale Aleá, Lord Tu'ilakepa ke 'ave 'a e ngaahi Lao Fakaangaanga Fika 15-20 'o e 2019 ki he Kōmiti Tu'uma'u ki he Laó ke nau fakahoko ha talatalanoa/fealea'aki (public consultations) pea mo e kakaí 'o fakatatau ki he Tu'utu'uni 131 'o e *Ngaahi Tu'utu'uni 'o e Ngaahi Fakataha 'a e Fale Aleá* pea toki 'omai ha līpooti ki he falé. Ko e Tu'utu'uni 131 'oku ne tu'utu'uni ia ki he fiema'u ko ia ke tuku atu 'a e Lao Fakaangaanga ki he Hou'eiki Mēmipa kenau sivi'i 'a e Lao Fakaangaanga pea ki he kakai 'o e fonua ke nau fai ha ngaahi fokotu'u.
7. Na'e tuku atu leva 'a e ngaahi Lao Fakaangaanga ni ki he Kōmiti Lao 'o nau tu'utu'uni ai ke fakahoko ha talatalanoa pea mo e kakai 'o fekau'aki pea mo e ngaahi Lao Fakaangaanga ni, pea ke toki līpooti ki he Fale Alea.
8. **Fekau'aki pea mo hono 'eke faka-Fakamaau'anga (Judicial Review) 'e he 'Eiki Palēmia, Hon Samuela 'Akilisi Pohiva 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Fakafanua 'i he hopo sivile CV 38/2019.** 'I he 'aho 17 Siulai 2019, na'e ma'u ai 'e he 'Eiki Sea 'a e fanongonongo 'o e faka'ilo (writ of summons) ki hono faka'ilo sivile ia pea mo e 'Ateni Seniale, 'e he 'Eiki Palēmia, Hon Samuela 'Akilisi Pohiva 'i he hopo sivile fika CV 38/2019.
9. Ko e fokotu'u 'eni ke vakai'i 'o e fokotu'utu'u kau ki he fakamaau (application for judicial review) 'a e tu'utu'uni na'e fakahoko 'e he 'Eiki Tokoni Sea 'o e Fale Alea ke 'oua 'e lau fakavavevave 'a e ngaahi Lao Fakaangaanga 'a e Pule'anga' fika 15-20/2019, kae tuku hifo ia ki he Kōmiti Lao 'o fakatatau ki he Tu'utu'uni fika 131 'o e Ngaahi Tu'utu'uni ki he Ngaahi Fakataha 'a e Fale Alea.

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGÁ

To'u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

10. Ko e kakano 'o e kole (application) ko 'eni ko e kole ki he Fakamaau'anga Lahi ke tuku mai ha tu'utu'uni 'o fakahā (Court declaration) 'a hono faka'uhinga'i totonu ko ia 'o e ngaahi kupu 'i he *Ngaahi Tu'utu'uni ki he Ngaahi Fakataha 'a e Alea*, 'o fekau'aki pea mo e ngaahi Lao Fakaangaanga 'oku fakahū mai pea mei he Pule'anga pea 'oku fiema'u ke lau fakavavevave.
11. Na'e ngāue leva 'a e 'Ofisi 'o e Fale Alea ke 'omai 'a e Fakafofonga Lao ko Neil Adsett ke ne fakafofonga'i 'a e 'Eiki Sea 'i he hopo ni. Na'e ngāue leva 'a e Fakafofonga Lao ki hono faile 'a e ngaahi tu'unga taukapo (statements of defence) ke tali 'a e ngaahi tukuaki'i 'i he faka'ilo ni 'a ia na'e fakahoko 'e he Talatalaaki (Hon Samuela 'Akilisi Pohiva). Lolotonga 'a e kei fakatatali ko ia ke fakahoko 'a e hopo, kuo pekia 'a e Talatalaaki ia 'i he 'aho 12 'o Sepitema, 2019.
12. 'I he 'aho 17 'o Fepueli, 2020 na'e fakahoko atu ki he Fakamaau'anga Lahi 'e he kau Fakafofonga Lao ma'ae ngaahi fa'ahi 'a e felotoi ke kaniseli 'a e hopo pea 'oku 'ikai kenau loto ke to e 'eke ha totongi ki he ngaahi fakamole.

PEKIA 'A E PALEMIA PEA MO E FILI 'O E PALEMIA FO'OU

13. **Fekau'aki pea mo e Pekia 'a e 'Eiki Palēmia 'i Sepitema 2019, lolotonga 'a e to'u Fale Alea 2017-2021.** Na'e pekia 'a e 'Eiki Palēmia 'o Tonga, Hon Samuela 'Akilisi Pohiva, 'i he 'aho 12 'o Sepitema 2019 'i Nu'usila lolotonga 'a 'ene 'i ai 'i he 'uhinga fakafaito'o.
14. Koe'uhi ko e pekia 'a e 'Eiki Palēmia, na'e 'atā leva 'a e lakanga 'o e Palēmia 'o fakatatau ki he kupu 50A(2)(c) 'o e Lao 'o e Konisitutone 'o Tonga. Koe'uhī ko e fuofua taimi 'eni, hili 'a e ngaahi liliu faka-Konisitutone 'o e 2010, ke pekia ai ha Palēmia lolotonga 'a e to'u faka-Fale Alea, na'e pau ki he 'Eiki Sea pea mo e Fale Alea kenau fakapapau'i 'oku tonu 'a hono faka'uhinga'i 'o e founa ngāue 'oku tu'utu'uni 'e he Konisitutone 'o fekau'aki ko ia pea mo hono fili mo fakanofu 'o ha fetongi 'o e 'Eiki Palēmia. Na'e fengāue'aki fakataha leva 'a e 'Ofisi 'o e 'Eiki Sea pea mo e 'Ofisi 'o e 'Ateni Seniale ke tuku atu ha ngaahi fale'i 'oku tonu pea mo pau ki he Hou'eiki Mēmipa. Ko e ngaahi kaveinga 'eni na'e fai ki ai 'a e tokanga' 'a e 'Eiki Sea:
15. **'Uluaki, Lau 'o e 'aho 'e 10 'oku ha 'i he Tēpile 'o e Lao 'o e Konisitutone 'o Tongá.** 'Oku tu'utu'uni pē 'a e Tēpile kuo pau ki he Fale Alea ke fakahoko ha fokotu'u ki hono fakanofu 'o e Palēmia, 'i loto 'i he 'aho 'e 10 'o hono fakafoki 'o e tohi tu'utu'uni fili (writ of election) hili hono fakahoko 'o e fili lahi. Na'e 'ikai 'i ai ha founa ngāue na'e 'omai ki he fakataha 'a e Fale 'o ka pekia 'a e Palēmia. Hili 'a e vakai ki he kotoa 'o e ngaahi fale'i fakalao na'e tuku atu, na'e tu'utu'uni 'a e 'Eiki Sea 'e kamata lau 'a e 'aho 'e 10 'oku ha 'i he Tēpile 'o e Konisitutone pea mei he 'aho na'e pekia ai 'a e Palēmia, pea 'e ui 'a e fakataha 'a e Fale Alea 'o fakatatau ki he tu'utu'uni 'oku hā 'i he Tēpilé.
16. **Uá, Pule'anga Le'ole'ó (Caretaker Government).** Na'e mahino 'i he taimi 'oku 'atā ai 'a e lakanga 'o e Palēmia 'e le'ole'o 'a e Tokoni Palēmia pea te ne ma'u 'a e ngaahi mafai kotoa pe 'oku hā 'i he kupu 18 'o e Lao 'o e Pule'anga, kae 'oua kuo fili ha fetongi 'o e Palēmia.

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGÁ

To'u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

17. **Tolú, Fili si'i ke fetongi 'a e sea 'o e Fakafofonga fika 1 'o Tongatapu 1.** Na'e tu'utu'uni 'e he 'Eiki Sea ko e fili si'i (by-election) ke fetongi 'a e Fakafofonga Fika 1 'o Tongatapu (Hon Samuela 'Akilisi Pohiva) 'e toki fakahoko ia, he 'e tali ui 'a e founa fili 'o e Palēmia ki he kupu 50A pea mo e Tepile, pea 'oku ma'u pe 'e he Fale Alea 'a e mafai ke fakataha mo fai 'ene ngaahi ngāue neongo 'oku 'ikai kātōa ai 'a e Fale Alea, 'o fakatatau ki he kupu 76 'o e Lao 'o e Konisitūtone. Na'e tu'utu'uni 'e he 'Eiki Sea ko e sea 'o e Fakafofonga Tongatapu 1 'e toki fakahoko 'a e fili si'i ia ki ai he ko e lakanga kehe ia pea mei he lakanga 'o Palēmia.
18. **Faá, Ko e kau Mēmipa Fili pē ke fili 'a e Palēmiá.** Na'e tu'utu'uni 'e he 'Eiki Sea ko e kau mēmipa fili (elected representatives) pē 'e malava ke nau fili 'a e Palēmiá. 'E 'ikai kau ki ai ha Minisitā kuo fili pea mei tu'a 'e he Palēmia 'i hono mafai 'i he kupu 51(2)(a) 'o e Lao 'o e Konisitūtone.
19. **Nimá, Ke Sea pē 'a e 'Eiki Sea 'i he Fili 'o e Palēmiá.** Koe'uhi na'e 'ikai ko e fili 'eni 'o ha Palēmia hili 'o ha Fili Lahi, na'e tu'utu'uni 'a e 'Eiki Sea 'oku 'ikai fiema'u ha Sea faka-taimi 'o fakatatau ki he tu'utu'uni 'i he Tēpile pea te ne kei ma'u pe 'a hono lakanga ko e Sea lolotonga 'a e fakataha makehe ko 'eni 'a e Fale Alea ke fili ha fetongi 'o e Palēmia.

NGAAHI TU'UTU'UNI MAHU'INGA 'A E 'EIKI SEA 'O E FALE ALEA (SPEAKER'S RULINGS)

20. **Kaveinga 1- Fehu'i pe 'oku ngofua ke fakahū mai ha tohi fakaha 'o e Lao Fakaangaanga fakavavevave lolotonga hono lau 'a e Lao Fakaangaanga ko iá 'i he Fale Aleá. Fekau'aki mo e Tu'utu'uni 33 'o e Tohi Tu'utu'uni. Tu'utu'uni 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Fakafanua, 'o e 'aho 18 'o Fepueli 2019 'i he fakataha 'a e Fale Alea:** 'Oku 'ikai ke tu'utu'uni pau 'a e Tu'utu'uni ke 'omai 'a e tohi kimu'a pea lau 'a e Lao Fakaangaanga. 'Oku ha pe ia he Tu'utu'uni ko 'ene ma'u pe 'a e tohi pea kuo pau ke fakahoko ha ngāue fakavavevave ki ai. Ko ia ai, 'oku ou pehe ke tu'u 'atā pe.
21. **Kaveinga 2- Fakahokohoko 'a e ngāue 'o e Fale Aleá 'i he taimi 'oku 'i ai ha ngāue fakavavevave. Fekau'aki mo e Tu'utu'uni 3, 35 'o e Tohi Tu'utu'uni. Tu'utu'uni 'a e 'Eiki Sea Le'ole'o 'o e Fale Alea, Lord Tu'ilakepa, 'o e 'aho 19 'o Fepueli 2019 'i he fakataha 'a e Fale Alea:** 'I he taimi 'oku alea'i ai ha ngāue fakavavevave 'e he Fale Alea 'e 'ikai ke toe fakahoko ha ngāue kehe, tukukehe ka toki fakangofua 'e he Fale. 'Oku toe ngofua foki ki he Fale Alea ke tuku fakataimi pe ta'ofi ha ni'ihii pe kotoa 'o e Ngaahi Tu'utu'uni 'aki ha loto ki ai 'a e tokolahi 'o e Fale, ke fakangofua ke fakahoko ha ngāue kehe (kau ai ha ngaahi ngāue fakavavevave kehe) mei he ngāue fakavavevave 'oku 'i he Fale Alea.
22. **Kaveinga 3- Lāunga 'a e Mēmipa fekau'aki mo e 'ikai kakato 'a e tipeiti kimu'a 'a e pāloti 'a e Kōmiti Kakato. Fekau'aki mo e Tu'utu'uni 1(2) 'o e Tohi Tu'utu'uni. Tu'utu'uni 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Fakafanua, 'o e 'aho 26 'o Fepueli 2019 'i he fakataha 'a e Fale Aleá:** 'Oku fakatokanga'i 'a e ngaahi Lāunga 'a e Kau Mēmipa fekau'aki mo e founa ngāue 'oku hoko 'i he Kōmiti Kakato, pea 'oku toe fakatokanga'i 'e he 'Eiki Sea kuo'osi fakahoko 'a e tu'utu'uni 'a e

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGÁ

To'u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

Kōmiti Kakato 'aki 'a e pālōti. Ka neongo 'oku fakatokanga'i 'eni ka 'oku kei 'i ai pe 'a e faingamalie ke toe fai mo hokohoko atu 'a e tipeiti 'i he Fale Alea hili hono fakafoki 'a e ngāue ki he Fale Alea.

23. **Kaveinga 4 - Kehekehe 'a e fika 'o e Lao Fakaangaanga Fakavavevave mei he fika 'o e Lao Fakaangaanga 'oku há 'i he tohi fakaha 'o e ngāue fakavavevave. Fekau'aki mo e Tu'utu'uni 33(a) 'o e Tohi Tu'utu'uni. Tu'utu'uni 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Fakafanua, 'o e 'aho 28 'o Fepueli 2019 'i he fakataha 'a e Fale Alea:** Ko e Ngaahi Lao Fakaangaanga fakavavevave 'a e Pule'anga na'e fakafoki pea toe fakahū mai ki he Fale Alea na'e fakafika fo'ou ia pea 'i he'ene pehe 'oku 'ikai ke tatau 'a e fika 'i he Ngaahi Lao Fakaangaanga mo e fika 'i he tohi fakavavevave 'a e Palemia fekau'aki mo e Ngaahi Lao Fakaangaanga ko ia. 'I he'ene pehe 'oku tu'u fehangahangai leva 'a e Ngaahi Lao Fakaangaanga mo e tohi 'a e 'Eiki Palemia, pea 'oku fiema'u ke fakafoki 'a e tohi ki he 'Eiki Palemia ke fakalelei'i mo fakafika fo'ou pea toki fakahū mai ki he Fale Alea.
24. **Kaveinga 5 - Fakatokanga'i 'e he Kōmiti ki he Ngaahi Totonu 'i he'ene lipooti ki he Fale Alea 'a e ngaahi fakamo'oni 'oku hangehangē na'e fakahoko pē ia 'e he tokotaha. Fekau'aki mo e Tu'utu'uni 121 'o e Tohi Tu'utu'uni. Tu'utu'uni 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Fakafanua, 'o e 'aho 5 & 6 Mā'asi 2019 'i he fakataha 'a e Fale Alea:** 'Oku totonu pe ke fakatokanga'i na'e 'osi 'i ai 'a e 'u tohi tangi na'e fakahū mai 'oku ha ai 'a e me'a tatau ka na'e tali pe e ngaahi tohi tangi ko ia koe'uhi na'e 'osi mahino pe 'oku 'ova 'i he kau fakamo'oni 'e tolu na'e fakahū mai 'aki 'a e Tohi Tangi. 'Oku ha 'i he kupu 121 'a e ngaahi makatu'unga 'e malava ai ke fakahū mai ha Tohi Tangi pea na'e ngāue'aki 'e he Kōmiti 'a e ngaahi makatu'unga ko eni ke sivilivi'i'aki 'a e Tohi Tangi pea na'e 'ova 'a e kau fakamo'oni 'i he toko tolu 'a ia 'oku ne fakakakato 'a e Tu'utu'uni. Ko e fakamahamahalō ko ia ki he ngaahi fakamo'oni 'oku te'eki ke fakapapau'i. Pea ko e 'isiu kehe ia pea 'oku totonu ke 'ave ki he Fakamaau'anga. Ko e Tohi Tangi ko e totonu faka-Konisitutone (kupu 8 'o e Konisitutone) pea 'oku totonu ke 'oua 'e fakasitu'a'i ha tohi tangi koe'uhi ko ha fakamahamahalō. 'Oku toe fiema'u foki ke fakalelei'i 'a e Tu'utu'uni ke tanaki atu 'a e kaveinga ko eni fekau'aki mo e fakamo'oni loi ki ai.
25. **Kaveinga 6 - Fokotu'u ke tu'utu'uni 'a e 'Eiki Sea 'i hono mafai 'i he kupu 16 'o e Tu'utu'uni ki he founga talatalanoa 'a e Pule'anga mo e kakai (public consultation) 'i he Ngaahi Lao Fakaangaanga. Fekau'aki mo e Tu'utu'uni 1(2) 'o e Tohi Tu'utu'uni. Tu'utu'uni 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Fakafanua, 'o e 'aho 6 Mā'asi 2019, pea 'a e 'Eiki Sea Le'ole'o, Lord Tu'ilakepa, 'o e 'aho 12 'o Mā'asi 2019, fakatou'osi 'i he fakataha 'a e Fale Alea:** Ko e ngaahi lao ko eni 'a e Pule'anga 'oku 'osi fakahoko mai 'e he Pule'anga (Palemia, 'Eiki Minisita), te nau fakahoko 'a e ngāue ki he talatalanoa mo e kakai (public consultation). 'Oku 'ikai ko ha ngāue eni ia 'a e Fale Alea pea 'oku 'ikai ke 'i loto ia 'i he Tu'utu'uni. Ko e me'a pe ia 'a e Hou'eiki Mēmipa kapau 'oku nau fie kole ki he Minisita Lao ke fakakau atu kinautolu ki he ngahi talanoa mo e kakai. Ka 'i he tu'u lolotonga, ko e me'a tau'ataina pe ia 'a e Pule'anga.
26. Ko e kupu 16 'o e Tu'utu'uni 'oku fekau'aki ia mo e mafai 'o e Sea 'i he taimi koe'e 'oku fakahoko ai 'a e ngāue 'i he Fale Alea. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha felave'i e taha 'a e mafai ko ia ki he ngaahi lao 'oku lolotonga 'i he Pule'anga. Ko e taimi pe 'oku toki 'i ai ai ha mafai 'o e Fale Alea pe ko e mafai 'o e Sea ko e taimi koe'e 'oku lekooti'i ai 'a e ngaahi lao kuo fakahū mai ki he Fale Alea.

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGÁ

To'u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

27. **Kaveinga 7 - Lao Fakaangaanga fakavavevave ke fakamo'oni'i 'i ha tohi. Fekau'aki mo e Tu'utu'uni 33(a) 'o e Tohi Tu'utu'uni. Tu'utu'uni 'a e 'Eiki Sea Le'ole'o 'o e Fale Alea, Lord Tu'ilakepa, 'o e 'aho 18 & 19 Mā'asi 2019 'i he fakataha 'a e Fale Alea:** 'Oku 'uhinga 'a e fo'i lea "fakamo'oni'i" ke fakamo'oni'i ko e ha 'a e 'uhinga 'oku fakavavevave ai 'a e Lao Fakaangaanga. Na'e 'osi fakahū mai 'e he Palemia 'a e tohi fakavavevave fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga ki he 'Inivesi Muli pea na'e fakaha ai 'a e ngaahi 'uhinga mo e tu'unga vivili 'a e Pule'anga ke fakahoko 'a e ngāue fakavavevave ki he lao ko ia, 'a ia ko e fakapapau'i 'e ma'u mai ai e ngaahi tokoni mei muli. 'I he Ngaahi Lao Fakaangaanga ko eni, 'oku fiema'u 'a e me'a tatau, 'a e tohi fakavavevave natula tatau, ke ne fakamo'oni'i mai ai 'a e makatu'unga mo e 'uhinga 'oku fai ai 'a e fakavavevave.
28. **Kaveinga 8 - Lao Fakaangaanga fakavavevave ke fakamo'oni'i 'i ha tohi 'e he Palemia. Fekau'aki mo e Tu'utu'uni 33(a) 'o e Tohi Tu'utu'uni. Tu'utu'uni 'a e 'Eiki Sea Le'ole'o 'o e Fale Alea, Lord Tu'ilakepa, 'o e 'aho 18 & 19 Mā'asi 2019 'i he fakataha 'a e Fale Alea:** Ko e Palemia tokotaha pe 'oku fakamafai'i 'e he Tu'utu'uni ke ne fakahoko 'a hono fakamo'oni'i 'o ha ngāue fakavavevave ki he Sea 'o e Fale Alea 'i he tohi. Ko ha tohi mei ha toe Mēmipa pe taha kehe 'oku 'ikai tali ia ke fakamo'oni'i 'oku fakavavevave ha ngāue.
29. **Kaveinga 9 - Alea'i 'o e Tali Folofola. Fekau'aki mo e Tu'utu'uni 9 'o e Tohi Tu'utu'uni. Tu'utu'uni 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Fakafanua, 'o e 'aho 5 'o Sune 2019 'i he fakataha 'a e Fale Alea:** Koe'uhi ko e pelepelengesi hono alea'i 'o e Tali Folofola, 'oku 'ikai fiema'u ke fakamafola atu ki tu'a pe fakamafola hangatonu (live) 'i he letioo 'a hono alea'i 'o e tohi Tali Folofola.
30. **Kaveinga 10 - Mafai 'a e Kōmiti Pa'anga 'i hono sivisivi'i 'o e 'Esitimeti mo e fengāue'aki mo e Pule'anga. Fekau'aki mo e Tu'utu'uni 184, 172 'o e Tohi Tu'utu'uni. Tu'utu'uni 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Fakafanua, 'o e 'aho 10 'o Sune 2019 'i he fakataha 'a e Fale Alea:** 'Oku malava ki he Fale Alea pe ko e 'Eiki Sea ke ne 'oatu 'a e 'Esitimeti mo e ngaahi Fakamatala Pa'anga 'a e Pule'anga ki he Kōmiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakapa'anga, ke nau vakai'i pea toki lipooti ki he Fale Alea. Ka 'oku 'ikai 'uhinga 'eni ia 'oku pau ke tali 'a e Fale ki he lipooti 'a e Kōmiti Pa'anga, 'e malava pe ki he Kōmiti Pa'anga ke nau toki lipooti ki he Fale Alea 'i ha kakato 'a enau ngāue ki he 'Esitimeti.
31. 'I he fekau'aki mo e tali ui 'a e Pule'anga ki he Kōmiti Pa'anga. Ko e Hou'eiki Minisita pe 'oku tali ui ki he Fale Alea, 'oku 'ikai ke tali ui 'a e kau 'Ofisa Pule Ngāue (CEO) mo e kau ngāue ki he Fale Alea pe Kōmiti Pa'anga. Ka kapau 'oku fiema'u 'e he Kōmiti Pa'anga ha ngaahi Potungāue ke fai ha vakai ki ai koe'uhi ko e Patiseti mo e Palani Ngāue, 'oku ngofua ke kole 'a e Kōmiti ki he 'Eiki Minisita ke me'a mai. Ko e me'a 'ata'atā pe 'a e 'Eiki Minisita 'o e Potungāue ko ia kapau te ne fie faka'atā mai 'e he 'Ofisa Pule Ngāue (CEO) pe kau ngāue ke fakafofonga'i ia 'i he taliui ki he Kōmiti. 'Oku fakangofua foki 'e he kupu 172(4) 'o e Tu'utu'uni ke fakakau ha fa'ahinga taha pe ke tokoni ki he ngāue 'a e Kōmiti.
32. **Kaveinga 11 - Fehu'ia mafai 'o e Fale Alea ke fa'u patiseti. Fekau'aki mo e Tu'utu'uni 185 'o e Tohi Tu'utu'uni. Tu'utu'uni 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Fakafanua, 'o e 'aho 10 'o Sune 2019 'i he fakataha 'a e Fale Alea:** Ko e kupu 185 'oku ne tu'utu'uni 'oku ngofua ke fokotu'u ke

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGÁ

To'ū Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

to'ou, fakasi'isi'i pe fakalahi ha 'aitemi pe vouti 'i he 'Esitimetri. Ka 'oku 'ikai ngofua ki he Hou'eiki Mēmipa ke fokotu'u ke tanaki atu ha 'aitemi fo'ou ki ha vouti pe ko ha vouti fo'ou ki he 'Esitimetri. Neongo 'a e Tu'utu'uni ko eni, ko e Pule'anga pe 'e taha 'oku ne lava 'o tanaki mai ha vouti pe ko ha 'aitemi fo'ou ki ha vouti. Kapau 'oku fokotu'u 'e ha Mēmipa pe ko e Kōmiti Pa'anga ha liliu, 'oku pau ke fakahoko ha fetalanoa'aki mo e 'Eiki Minisita Pa'anga mo 'ene Potungāue he ko e feliuliuaki kuo pau ke fakapalanisi 'a e Patiseti 'i he 'osi 'a e fehikitaki holo 'a e ngaahi fika.

33. **Kaveinga 12 – Alea'i 'o e ngaahi lipooti fakata'u 'o e ngaahi ta'u kuo mama'o atu. Fekau'aki mo e Tu'utu'uni 1(2) 'o e Tohi Tu'utu'uni. Tu'utu'uni 'a e 'Eiki Sea Le'ole'o 'o e Fale Alea, Lord Tu'ilakepa, 'o e 'aho 13 'o 'Aokosi 2019 'i he fakataha 'a e Fale Alea:** 'Oku 'ikai ke 'i ai ha tu'utu'uni pau ki he founga ngāue ki hono alea'i 'o ha lipooti 'o ha ta'u ki mu'a he ta'u 'oku te'eki ke fakama'opo'opo mai ka ko e founga angamaheni 'oku fa'a ngāue'aki 'e he Fale Alea ko e 'uluaki kamata pe mei he ngaahi ta'u koe mama'o atu pea toki hokohoko mai ai pe ki he 'u ta'u ki mui ni mai.
34. **Kaveinga 13 – Fakafe'iloaki 'o e Hou'eiki Minisita 'o e Kapineti. Fekau'aki mo e Tu'utu'uni 17(1) 'o e Tohi Tu'utu'uni. Tu'utu'uni 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Fakafanua, 'o e 'aho 28 'o 'Okatopa 2019 'i he fakataha 'a e Fale Alea:** Koe'uhi ke faipau ki he kupu 17(1) 'o e Tu'utu'uni, 'oku fiema'u ki he 'Eiki Palemia ke ne fakafe'iloaki ki he 'Eiki Sea mo e Fale Alea 'o Tonga 'a e Hou'eiki Mēmipa Fo'ou 'o e Kapineti.

Vahe 1: Mo‘uí mo e Mo‘ui Leleí

LAO NA‘E FAKAPAASI PEA ‘OKU FEKAU‘AKI MO E MO‘UÍ MO E MO‘UI LELEI

35. **Lao ki hono Fakahū Atu ‘a e Pa‘anga ki he Ngaahi Ngāue ‘a e Pule‘angá 2019, ‘a ia na‘e tali ‘e he Fale Aleá ‘i he ‘aho 27 ‘o Sune 2019.** Na‘e fakahū mai ‘a e Laó ni ki he Fale Aleá ko e Lao ‘a e Pule‘angá, ‘e he Minisitā Pa‘angá, Pohiva Tu‘i‘onetoa. ‘I he ta‘u fakapa‘anga 2019/20, na‘e tali ai ‘e he Fale Aleá ‘a e **\$62.08 miliona** ko e pa‘anga kuo vahe‘i ki hono tokangaekina ‘o e mo‘ui leleí.
36. ‘Oku kau ki heni ‘a e Patiseti Fakalūkufua ‘oku vahea mei he patiseti fakalotofonuá (recurrent budget) ‘a e Potungāue Mo‘uí ‘i he Vouti 15¹¹, ‘a ia ko e \$43.88 miliona. Ko e ngaahi tokoni fakapa‘anga mo me‘angāue mei he ngaahi hoa ngāué (development budget), ‘oku nau fakaivia ai ‘a e ngaahi polōseki¹² ki he Tonga Mo‘ui leleí, \$3.2 miliona, polokalama ki hono faka‘ai‘ai mo tu‘uaki ‘o e mo‘ui leleí ‘i he ngaahi tukui koló, \$2.0 miliona, tokoni fakakomipiuta ki he Falemahakí (e-health), \$4 miliona pea mo e ngaahi polōseki makehe pē ‘oku \$9.2 miliona. ‘Oku mahu‘inga ‘a e pa‘anga na‘e vahe‘i ke tokonia ‘a e mo‘ui leleí koe‘uhí ke fakapapau‘i ‘oku fakalalakala ‘a e tu‘unga mo‘ui lelei ‘a e kakai ‘o e fonuá kau ai mo hono faka‘ai‘ai ‘o e fakamalohisinó mo e ma‘u me‘atokoni ‘oku mo‘ui lelei angé.

NGAAHI KAVEINGA FEKAU‘AKI MO E MO‘UÍ NE ‘OHAKE ‘I HE ‘A‘AHI FAKA-FALE ALEA

37. **Ma‘u‘anga Vaí:** Hangē ko e ngaahi ta‘u ki mu‘á, na‘e kei fika ‘uluaki ai pē ‘a e tokanga ‘a e ngaahi vāhenga filí ki he‘enau ngaahi ma‘u‘anga vaí ‘i he tafa‘aki ‘o e mo‘ui leleí ‘o kau ai e fiema‘u ki he mīsini pamu vai, ko ha fakalahi ki he misini vai, vili pe keli ‘o ha ma‘u‘anga vai he ngaahi feitu‘u ‘e ni‘ihi, pea kole ‘e ha ngaahi vāhenga ‘e ni‘ihi ki ha tu‘unga filita vai ma‘olunga ange ke faingofua e tafe ‘a e vaí pea lele vave ange ‘enau vaí.
38. **Senitā Mo‘ui:** Na‘e lahi hono kole pe ‘e lava ‘o fokotu‘u ha senitā mo‘ui ‘i he meimei vāhenga takitaha ke tokangaekina ange e mo‘ui ‘a e kakaí.
39. **Kau Ngāue:** ‘Oku meimei ke nounou e kau ngāue fakafalemahakí ‘i he ngaahi ‘otu motú kotoa ‘o fiema‘u ai ha toketā pe ko ha kau neesi tokolahi ange ke lava ‘o feau e fiema‘u ‘a e kakaí. Na‘e fiema‘u ‘e he kāinga mei motu mama‘ó ke ‘i ai ha tokotaha neesi mā‘uli ‘e lava ‘o nofo pē honau motú. Ko e falemahaki Niu‘uí foki ne fakahoko mei he kāinga Ha‘apai ‘enau fiema‘u kau ngāue tokolahi ange, tautautefito ki ha ni‘ihi pē mei Ha‘apai, mo ha ngaahi naunau lelei ange ki he ngāué mo hono fakaleleí ‘i ‘o e falemahakí.

¹¹ ‘Esitimeti 2019/2020, peesi 223

¹² Fakamatala Patiseti 2021/22, Fakamatala Fakalahi II: Vahevahe ‘o e Patiseti ki he Ngaahi Tefito‘i Kaveinga Ngāue ‘a e Pule‘angá ki he Ta‘u Fakapa‘anga 2020, peesi 75

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGĀ

To'u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

40. **Fiema'u Fakavavevavé:** Ko e taha foki 'o e ngaahi hoha'á ko hono 'omi 'o e ni'ihí 'oku fokoutuá mei he ngaahi 'otu motú. 'I he motu 'e ni'ihí hangē ko e 'otu motu iiki 'o Ha'apai, 'oku 'ikai ha vaka 'a e falemahakí ki ha fiema'u fakavavevave pea 'ikai foki ha me'alele he ngaahi feitu'u 'e ni'ihí. Ko ha kole ia ne fai pe 'e lava ke tokoni e pule'angá ke fakahoko e ngaahi tokoni ko 'ení. 'Oku 'i ai pē foki mo ha ngaahi vāhenga 'i Tongatapu hangē ko Tongatapu 3, ne nau fiema'u pē ha me'alele 'a e vāhengá ke tokoni he ngaahi taimi pehení.
41. **Naunau mo e Mala'e Sipoti:** Ko e ni'ihí leva 'o e ngaahi vāhengá na'a nau loto ke paotoloaki e mo'ui lelei 'aki hono fakalelei'i pe kumi ha kekekele ke langa hake e sipotí mo ma'u ha ngaahi feitu'u lelei ange ke lava e kakai 'o e vāhengá 'o fakamālohisisino ai. Ko ha vāhenga 'e ni'ihí ne fiema'u naunau sipoti ka ko e lahi tahá ko ha mala'e va'inga ke fakahoko ai e ngaahi sipotí mo e feohí.

NGAAHI TOKONI FAKAFOU 'I HE PA'ANGA FAKAVAHENGA FEKAU'AKI MO E MO'UI MO E MO'UI LELEI

42. **Ma'u'anga Vai:** Na'e tokoni e pa'anga fakavāhengá ke feau e ngaahi fiema'u vivili kaunga ki he vai 'i he ngaahi vāhenga lahi. Ne kau heni e ngaahi polōseki ki hono fakalelei'i e vai fakakoló 'o hangē ko ia 'i Tongatapu 9, ko ha ngaahi tangikē vai ma'a Vava'u 15, pea mo hono vili 'o ha vai fo'ou 'i Ha'apai 12 fakataha mo hono fakalelei'i 'o e tangikē vai.

Vahe 2: Akó

LAO NA'E FAKAPAASI PEA 'OKU FEKAU'AKI MO E AKÓ

43. **Lao ki hono Fakahū Atu 'a e Pa'anga ki he Ngaahi Ngāue 'a e Pule'angá 2019, 'a ia na'e tali 'e he Fale Aleá 'i he 'aho 27 'o Sune 2019.** Na'e fakahū mai 'a e Laó ni ki he Fale Aleá ko e Lao 'a e Pule'angá, 'e he Minisitā Pa'angá, Pohiva Tu'i'onetoa. 'I he ta'u fakapa'anga 2019/20, na'e tali ai 'e he Fale Aleá 'a e **\$75.9 miliona** ko e pa'anga kuo vahe'i ki he kaveinga 'o e ako lelei angé (quality education).
44. 'Oku fakapa'anga 'a e \$75.9 miliona ko 'ení mei he patiseti fakalotofonuá (recurrent budget) kuo vahe'i ki he Potungāue Akó 'a ia ko e \$56.32 miliona¹³ ka e pehé foki ki he ngaahi tokoni fakapa'anga, koloa mo sevesi mei he ngaahi hoa ngāué (development budget) 'a ia na'e fe'unga mo e \$19.58 miliona. Ko e ngaahi polōseki¹⁴ ko 'ení 'oku kau ki ai 'a e tokoni fakapa'anga ma'ae ngaahi sikolasipí, \$9.7 miliona, tokoni fakapa'anga ki he fakalakalaka 'o e akó mo e ako ngāué, \$3 iliona, polokalama ki hono tokonia 'a e ngaahi ako fakatekinikalé (TVET), \$1.5 miliona mo e ngaahi polōseki kehe pe, \$5.38 miliona.
45. 'Oku mahu'inga 'a e ngaahi polokalama kuo fokotu'u ke tokonia 'a e ngaahi ako tekinalé mo e ako ngāué koe'uhí ko e ngaahi faingamalie 'oku ne 'omi ma'ae hako tupu 'o e fonuá 'i hono fakalakalaka 'i 'enau iló mo e potoi ngāué. 'E malava 'e he ngaahi polokalama hangé ko e TVET 'o teuteu'i 'a e fanau akó ke ma'u foki mo ha nau ngaahi faingamalie ngāue ki muli 'o hoko atu ai 'a 'enau akó, pe ke kumi 'aki ha nau ngāue.

NGAAHI KAVEINGA FEKAU'AKI MO E AKÓ NE 'OHAKE 'I HE 'A'AHÍ FAKA-FALE ALEA

46. **Fakalelei'i e Ngaahi 'Apiakó:** Hangē ko e tafa'aki ki he mo'uí, ko e lahi taha ko ha ngaahi fiema'u 'a e vāhenga fili kotoa ke fakalelei'i e ngaahi 'apiakó tautautefito ki he ako 'a e pule'angá. 'Oku kau heni hono kole ke fakalahi e ngaahi loki akó he faitu'u 'e ni'ihí fakatokolahi e kau faiakó 'i Koulo, Ha'apai 12, fakalelei'i e ma'u'anga vai pe langa ha ngaahi sima vai, fakalelei'i 'o e ngaahi fale mālōló (hūfanga he fakatapú) meimei vāhenga kotoa. 'Oku meimei ke fiema'u foki mo ha tokoni iiki hangē ko hono tauhi 'o e ma'a 'o e 'apiakó hangē ko e fiema'u vali pe ko hono tauhi ke kosi ma'u pē mo maau.
47. **Laipeli & Fale Nofu'anga:** 'I he ngaahi 'a'ahi ki he Lautohi Pule'anga 'o Hihifo, Pangai, Koulo, mo e Akoteu 'a e Uesilianá ko Pētani, na'e faka'amu kotoa e ngaahi akó ni ke fokotu'u ha'anau laipeli. Na'e fiema'u foki mo ha ngaahi fale nofo'anga lelei ange mo kakato ke nofo ai e kau faiako 'oku nau nofo he ngaahi 'apiakó pea 'i he ngaahi 'otu motu 'e ni'ihí, na'e fiema'u vivili eni ma'ae kau ngāue faka-pisikoá pe ko hano fakalelei'i e tu'unga 'o e falemālōló, hūfanga he fakatapú.

¹³ Polokalama Patiseti 2019/2020, peesi 235

¹⁴ Fakamatala Patiseti 2019/2020, peesi 77

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGÁ

To'u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

48. **Nofo he Akó:** Koe'uhí ko e lahi 'a e fānau ako nofo kei iiki he ngaahi feitu'u lahi 'o fakatupu palopalemá, ne fokotu'u ai 'i ha ngaahi vāhenga fili lahi ke tautea'i e mātu'a 'a e fānau ko 'ení pea toe vakai'i mo e lao ki he akó ke pau e ta'u 'oku totonu ke 'i he akó ai e tamasi'i takitaha. Ko e 'uhinga pē foki ko 'ení ne kole ai 'e ha ní'ihí ha founa ke tokoni'i ai 'e he pule'angá 'a kinautolu 'oku masivesivá kae lava 'o fakaako'i 'enau fānau pea sí'isi'i ange ai e ngaahi palopalemá, pe ko hano tuku ke ako ta'etotongi ha ní'ihí.
49. **Ako Pōto'i Ngāue:** Na'e lahi foki mo ha ngaahi fokotu'u ke tokoni'i e fānau kei ta'u akó 'i ha ngaahi tafa'aki kehe mei he 'aketēmiká hangē ko ha ako faka'uli vaka, mo ha ngaahi taukei kehe ke ma'u ai 'enau mo'uí. Ko e ngaahi fiema'u kehe kaunga ki he akó ko ha fiema'u pasi ako tautautefito ki he ngaahi feitu'u 'oku 'ikai angamaheni ke lele ai ha pasí hangē ko Ha'apai 13, mei he Vahe Foá ki Pangai.

NGAAHI TOKONI FAKAFOU 'I HE PA'ANGA FAKAVAHENGA NA'E FEKAU'AKI MO E AKO

50. **Fakalelei'i 'o e 'Apiako Lautohi Pule'angá:** Hangē ko ia ne hā 'i he ngaahi fiema'u mei he 'a'ahi Fale Aleá, na'e lahi ha ngaahi vāhenga fili ne nau kole ke fakalelei'i e ngaahi 'apiakó, tautautefito ki he ngaahi 'apiako Lautohi Pule'angá. Na'e tokoni e pa'anga fakavāhengá ke lava hano monomono 'o ha ngaahi 'apiako 'e ní'ihí 'o hangē ko e polōseki 'a e vāhenga fili Tongatapu 9.

Vahe 3: Ngaahi Pole Fakalilifu 'o e Faito'o Konatapú

LAO NA'E FAKAPAASI FEKAU'AKI MO E FAITO'O KONATAPÚ

51. **Lao ki hono Fakahū Atu 'a e Pa'anga ki he Ngaahi Ngāue 'a e Pule'angá 2019, 'a ia na'e tali 'e he Fale Aleá 'i he 'aho 27 'o Sune 2019.** Na'e fakahū mai 'a e Laó ni ki he Fale Aleá ko e Lao 'a e Pule'angá, 'e he Minisitā Pa'angá, Pohiva Tu'i'onetoa. 'I he ta'u fakapa'anga 2019/20, na'e tali ai 'e he Fale Aleá 'a e **\$30.92 miliona** 'a ia na'e vahe'i ko e pa'anga ki hono tau'i 'o e ngāue ta'efakalao 'aki 'a e faito'o konatapú, pea mo e malu mo e hao 'a e fonuá.
52. 'Oku kau ki heni 'a e patiseti fakalotofonua 'oku fakaivia 'e he Pule'angá (recurrent budget) 'a e ngaahi Potungāue fekaukau'akí 'a ia ko e Potungāue Polisí mo e Tamate Afí, \$13.78 miliona, Potungāue Fakamaau'angá mo e Pilisoné, \$11.19 miliona mo e Va'a Kasitomú mo e Tuté, \$5.31 miliona. 'Oku 'i ai foki mo e polōseki¹⁵ 'oku fakaivia 'e he ngaahi hoa ngāué (development budget), 'a ia ko hono tokonia 'o e ngaahi fāmílí ke 'oua te nau nofo 'i ha 'ātakai 'oku malú, \$0.63 miliona.
53. 'Oku mahu'inga 'a hono vahe'i makehe 'a e pa'anga ki hono tau'i 'o e faito'o konatapú koe'uhí ko e kamata ke hā mai 'a e ngaahi nunu'a kovi 'o e tu'unga fakatu'utamaki kuo a'u ki ai 'a e fonuá mei hono tufaki 'o e faito'o konatapú, kae tautautefito ki he to'utupú.

NGAAHI FAKAMATALA FAKATA'U 'A E NGAAHI POTUNGĀUE 'OKU FEKAU'AKI MO E NGAAHI POLE 'O E FAITO'O KONATAPU

54. **Fakamatala Fakata'u 'a e Potungāue Polisí mo e Tamate Afí ki he ta'u 2018, 'a ia na'e tali 'e he Fale Aleá 'i he 'aho 5 'o 'Okatopa 2019. Na'e fakahū mai 'a e fakamatala fakata'u ni ki he Fale Alea 'i he 'aho 27 'o Fepueli 2019 'e he Minisita ki he Potungāue Polisí mo e Tamate Afí, Mateni Tapueluelu.** Ko e tefito'i fatongia 'o e Potungāue Polisí ko hono malu'i mo tokanga'i 'a e hao mo e malu 'a e nofo 'a e kakaí 'i he sosaietí. Neongo 'a e ngaahi fakafet'atungia lahi 'i he halafonongá mo e ngaahi pole 'oku hoko mai 'oku fekuki mo e Potungāué, ka 'oku 'omai 'i he līpootí fakata'u 'a e Potungāué 'a e ngāue lahi na'a lava 'o fakahoko ke kei fakahoko honau fatongiá ma'ae kakai 'o e fonuá.
55. Na'e kei fakahoko pe 'e he Potungāue 'a e ngaahi ngāue lahi na'a nau fokotu'u 'i he 'enau Palani Ngāue 2017/18 (Corporate Plan) neongo 'a e ngaahi pole kehekehe 'i he lolotonga 'a e ta'ú. Na'e kau ki heni 'a e tu'unga fakatu'utamaki na'e 'i ai 'a e fonuá 'o ngāue fakataha ai 'a e Potungāué pea mo e Kau Tau 'a 'Ene 'Afió mei he 'aho 12 'o Fepueli ki he 9 'o 'Epelelí 2018, 'i he lolotonga ia 'a e ngaahi fakataputapui 'i he lolotonga mo e hili 'a e Matangi ko e Gita. Na'e hoko atu pe 'a e ngaahi fatoniga 'o a'usia 'a e ngaahi ola 'i he ngaahi ola kuo fokotu'u ki he Palani Ngāue 'a e Potungāué 'a e kei lava 'o pukepuke 'a e melino 'i he ngaahi

¹⁵ Fakamatala Patiseti 2019/20, peesi 74

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGÁ

To'u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

feitu'u fakapule'angá lolotonga 'a e ngaahi katoanga 'a e fonuá 'i he va'inga 'a e Mate Ma'a Tongá, ngaahi ako mo ako ngāue ma'ae Va'a Ngāue fakatekinikalé pehé foki ki he ngaahi ola lelei 'i hono fakahaofi mo'ui 'o e ngaahi mole 'i tahí.

56. 'I he ta'u 2017/18 na'e fokotu'u ai 'e he Potungāué 'a e tau'i 'o e faito'o konatapu ko e taha 'o e ngaahi ngāue mahu'inga mo mafatukituki ke tokoni'i mo fakaivia pea ke hokohoko pehé atu 'i he ngaahi ta'u fakapa'anga ka hoko maí. Na'e fokotu'u ai ha kulupu ngāue makehe (special taskforce) ki hono tau'i 'o e faito'o konatapu, pea ko e ola 'o 'enau ngāue na'e fakafiemalie 'aupito. Na'e kau ki heni 'a e ngaahi fakatotolo 'e 13, ngaahi faka'ilo 'e 17, pea mo hono puke 'a e faito'o konatapu ko e Kanapisi ko e kalame 'e 291 pea mo e faito'o konatapu ko e 'aisi, ko e kalame 'e 2.3. 'I hono fakamā'opo'opo 'o e ngaahi lēkooti fai hia 'oku fekau'aki mo e faito'o konatapu mei he 2008-2017, na'e hiki hake 'a e ngaahi keisi 'oku fekau'aki tonu mo e faito'o konatapu 'aki 'a e 192%, ko e hiki mei he keisi 'e 39, ki he 114.
57. 'I he vakai 'a e Potungāué ki he sitesitika ko iá, na'a nau fokotu'u ai 'a e palani ngāue ki he hokohoko atu hono tau'i 'o e faito'o konatapu 'a ia na'e kongá 'e 3. Ko e 'uluaki ko fakasi'isi'i 'a hono ngāue'aki 'o e faito'o konatapu 'aki 'a hono fakahoko 'a e ngaahi polokalama talatalanoa 'i he ngaahi koló pea mo hono fakafou he akó. Na'e hoko ki ai 'a hono fakahoko 'o e ngaahi fakahinohono 'a e Laó 'a ia 'oku 'i he mafai 'o e Potungāue Polisi, pea faka'osi ke ngāue fakataha 'a e ngaahi kupu fekau'akí, 'a ia ko e Va'a ki he Mo'ui Lelei 'i he Potungāue Mo'ui, ko e Potungāue Akó, Va'a Kasitomú mo e Tuté ka e pehé ki he ngaahi kulupu fakalalakaka he ngaahi tukui koló, ke fatu ha ngaahi Tu'utu'uni Ngāue pea ngāue'aki ki hono fakasi'isi'i mo hono ta'ofi pea fakahoko 'a e fakamaau totonú ki he ni'ihí 'oku nau fakafaingofua'i mo tufaki atu 'a e faito'o konatapu. Na'e hoko 'eni ko ha palani ngāue taimi loloa 'a e Potungāué, 'a ia 'oku 'i ai 'enau vision eke fakahoko 'i he ngaahi ta'u ka hoko maí 'i ha no fakaivia fakapa'angá, faka-me'a ngāue, ako mo fakalalakaka 'o e 'ilo mo e ngāue 'a e kau 'ōfisá pea mo hono fakalalakaka'i 'a e ngaahi tekinolosia ke ngāue'aki ki he ngāue mahu'ingá ni.

NGAAHI KAVEINGA FEKAU'AKI MO E NGAAHI POLE 'O E FAITO'O KONATAPU NE 'OHAKE 'I HE 'A'AHÍ FAKA-FALE ALEA

58. **Lao mo e Tautea:** 'I he ngaahi feitu'u ne hoko ai e faito'o konatapu ko ha palopalemá, ne tukutaha e tokangá ke fa'u ha lao ke ta'ofi hono faka'aonga'i 'eni 'e he fānaú kau ai mo e 'ātosí he 'oku uesia ai honau 'atamaí. Na'e lahi foki mo ha ngaahi fokotu'u ke faka'ilo fakataha e fānaú mo 'enau mātu'á 'o ka ma'u mo ha faito'o konatapu, pea kole 'e ha ni'ihí ke hiki e tautea 'o e ni'ihí 'oku ma'u mo e faito'o konatapu pea fakavave'i foki mo e taimi ke fai ai e hopo 'a e ni'ihí ko 'ení 'o 'ikai toe tali fuoloa mo malu'i ki tu'a.

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGÁ

To'u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

NGAAHI TOKONI FAKAFOU 'I HE PA'ANGA FAKAVAHENGA 'O FEKAU'AKI MO E NGAAHI POLE 'O E FAITO'O KONATAPU

59. **Tau'i 'o e Faito'o Konatapú:** 'I he vāhenga fili kotoa pē, ne nau vahe'i ha peseti 'e 10 'o 'enau pa'anga tokoni fakavāhengá 'a ia ko e \$25,000 ke tokoni'i hono tau'i 'o e faito'o konatapú 'i honau ngaahi vāhengá. Ko e lahi taha 'o e tokoni ko 'ení ne fakafou ia 'i he Polisi Faka-koló 'a ia 'oku tui e tukui koló ko hono tokoni'i kinautolú, fakataha mo 'enau tu'unga taukei mo 'ilo ki he komiunitií, te ne lava 'o tokoni lahi ke to'o atu e fakakina mo e ha'aha'a 'o e faito'o konatapú 'oku mo'ua ai e tokolahi 'i honau ngaahi vāhenga filí.

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGĀ

To'u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

Vahe 4: Mafai Pulé mo e Pule Leleí

LAO NA'E FAKAPAASI FEKAU'AKI MO E MAFAI PULE MO E PULE LELEÍ

60. **Lao ki hono Fakahū Atu 'a e Pa'anga ki he Ngaahi Ngāue 'a e Pule'angá 2019, 'a ia na'e tali 'e he Fale Aleá 'i he 'aho 27 'o Sune 2019.** Na'e fakahū mai 'a e Laó ni ki he Fale Aleá ko e Lao 'a e Pule'angá, 'e he Minisitā Pa'angá, Pohiva Tu'í'onetoa. 'I he ta'u fakapa'anga 2019/20, na'e tali ai 'e he Fale Aleá 'a e Patiseti 'a e **\$225.59 miliona**, 'a ia na'e vahe'i ki he kaveinga ko hono fakalalakala 'o e sekitoa 'a e Pule'angá 'a ia 'oku kau ki he ngaahi ngāue 'oku fekau'aki mo e Pule leleí.
61. Ko e \$116.72 miliona ai na'e fakapa'anga ia mei he Patiseti 'a e Pule'angá (recurrent budget) ki he ngaahi Potungāue kotoa pea mo e ngaahi polōseki hangé ko e fakalelei ki he vāhenga mo e ngaahi monū'ia 'a e kau ngāue fakapule'angá, \$1 miliona, kau fakamaau 'i he Fakamaau'anga Polisi, \$2.5 miliona, Fakamaau Lahí, \$2.5 miliona, ngaahi polokalama ako ki mulí, \$8.9 miliona mo e ngaahi polōseki makehe pe.
62. 'Oku mahu'inga 'a e ngāue fakataha 'a e ngaahi Potungāue kihe kaveingá ni koe'uhí ke langa mei ai 'a hono fakalalakala'i mo ngāue'i 'a e ngaahi kaveinga fakalūkufua 'i he ta'u fakapa'anga ko ia. 'Oku kau ki heni 'a e fakalelei vāhengá mo e ngaahi monū'ia.

NGAAHI TOHI TANGI NA'E FEKAU'AKI MO E MAFAI PULE MO E PULE LELEI

63. Ko e tohi tangi fika 1/2019, 'a ia na'e fakahū mai 'e he Fakafofonga 'o e Kakai 'o Vava'u 16, Samiu K Vaipulu, ke 'ave 'a e ngaahi Lao Fakaangaanga¹⁶ na'e fakahū mai 'e he pule'angá ki he kakaí ke 'omai ha'anau fakakaukau ki ai, 'o fakatatau ki he Tu'utu'uni 131 'o e Tohi Tu'utu'uni. Na'e tali 'i he Fale Alea 'i he 'aho 6 'o Mā'asi 2019 ke fakatokanga'i 'a e tangí ni.
64. Ko e tohi tangi fika 2/2019, 'a ia na'e fakahū mai 'e he Fakafofonga Nopele 'o 'Eua, Lord Nuku, Fakafofonga Nopele Fika 1 'o Tongatapu, Lord Tu'ivakano, pea mo e Fakafofonga 'o e Kakai 'o Tongatapu 3, Siaosi Sovaleni, fekau'aki mo hono lisi atu 'o e kelekele 'eka 'e 30 'o e Kolisi Tonga ki he Kautaha Soka 'a Tonga. Na'e tali 'e he Fale Alea 'i he 'aho 27 'o Mā'asi 2019 ke tuku atu ki he pule'anga kenau ngāue ki ai fakataha mo e Kolisi Tutuku Kolisi Tonga.

NGAAHI TOHI FEHU'I FAKA-FALE ALEA KE TALI TOHI

¹⁶ 1. Lao Fakaangaanga Fika 1A/2019 Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Lao ó e Konisitutone ó Tonga 2019; 2. Lao Fakaangaanga Fika 2A/2019 Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) (Fika 2) ki he Lao ó e Konisitutone ó Tonga 2019; 3. Lao Fakaangaanga Fika 3/2019 Lao Fakaangaanga ki he Komisoni Ngaue Fakafakamaau mo Fakalao 2019; 4. Lao Fakaangaanga Fika 4A/2019 Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Palani mo hono Puleí á Hono Ngaueáki ó e Ngaahi Feituú 2019; 5. Lao Fakaangaanga Fika 5A/2019 Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Polisi Tonga 2019; 6. Lao Fakaangaanga Fika 6A/2019 Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Fakamaau'anga Polisi 2019; 7. Lao Fakaangaanga Fika 7A/2019 Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Ngaue Fakapule'anga 2019; 8. Lao Fakaangaanga Fika 8A/2019 Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) (Fika 2) ki he Ngaue Fakapule'anga 2019

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGÁ

To'u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

65. Na'e 'oatu ha ngaahi tohi fehu'i faka-Fale Alea fakakātoa 'e 6 ki he kau Minisitā kehekehe pē 'o e Kapineti 'o fakahoko atu kiate kinautolu ha ngaahi fehu'i, 'a ia ko e kongā hono vakavakai'i 'enua fakahoko fatongiá 'e he Fale Aleá. Ko e ngaahi tohi fehu'i, 'o hange ko 'ene hā 'i he Tu'utu'uni 105 'o e Tohi Tu'utu'uni, kuo pau ke tali 'i loto 'i he 'aho 'e 14 mei hono ma'u 'o e tohi fehu'i.
66. **Ko e tohi fehu'i fika 1/2019 'o e 'aho 11 'o Sune 2019**, 'a ia na'e 'oatu ia ki he Minisita 'o e Potungāue Tanaki Pa'anga Hu Mai mo e Tute, Mateni Tapueluelu, mei he Fakafofonga 'o e Kakai 'o 'Eua 11, Tevita Lavemaau. Na'e fehu'ia 'e he Fakafofonga pe ko e hā 'a e lahi 'o e pa'anga kuo tānaki mei he leví (levy – departure tax) 'i he ta'u 2016/2017, 2017/2018, 2018/2019; ko e hā 'a e lahi 'o e pa'anga mei he leví kuo ngāue'aki ki he sipoti; pea ko e hā 'a e lahi 'o e pa'anga kuo tānaki 'i he tukuhau 'o e loló 'i he ta'u 'e 2 kuohilí 'o kau ai 'a e ta'u 2019.
67. Na'e tali tohi mai 'e he Minisita 'a e tohi fehu'i 'i he 'aho 25 'o Sune 2019. Na'e fakahoko mai 'i he tali: 'oku 'ikai ke tanaki 'e he Potungāue Tukuhau mo e Kasitomu ha tukuhau levi pe "departure tax"; 'oku 'ikai ma'u 'e he Potungāue ha fakamatala fekau'aki mo e "departure tax" koe'uhi 'oku 'ikai ko ha fatongia 'o e Potungāue ke tanaki; na'e tuku mai 'a e fakaikiiki 'o e pa'anga kuo tanaki 'e he Potungāue mei he hu mai 'o e lolo (petroleum products) 'a ia ko e \$32,352,495.32 (2016/2017), \$39,730,971.05 (2017/2018), mo e \$39,746,723.69 (2018/2019) 'o fakakatoa ki he \$111,830,190.06.
68. **Ko e tohi fehu'i fika 2/2019 'o e 'aho 12 'o Sune 2019**, 'a ia na'e 'oatu ia ki he Minisita Pa'anga, Pohiva Tu'ionetoa, mei he Fakafofonga 'o e Kakai 'o 'Eua 11, Tevita Lavemaau. Na'e fehu'ia 'e he Fakafofonga 'a e fakaikiiki mo e fakamole 'o e ngaahi "special projects" 'i he 2018/2019; pa'anga kuo totongi 'i he ngaahi mo'ua (liability) 'a e pule'angá; fakamole fakapa'anga ki hono ngāue'aki 'e he pule'anga 'a e fakafofonga lao ko Rodney Harrison; fakamole ki he ngaahi fakamafola 'a e pule'anga 'i he TBC; ngaahi aleapau fekau'aki mo e fakamole 'a e pule'anga ki he TBC; aleapau ki he fengāue'aki mo e kautaha satelaite ko e Kacific; pa'anga kuo tanaki mei he lolo, laiseni faka'uli mo e lesisita 'o e ngaahi me'alele; pa'anga kuo fakamole ki he hala pule'anga mo e ngaahi vahefonua; lahi 'o e pa'anga na'e fakamole 'i he Gita 2018/2019.
69. Na'e tali tohi mai 'e he Minisita 'a e tohi fehu'i 'i he 'aho 28 'o Sune 2019. Na'e 'omai 'a e fakamatala 'o e ngaahi "special projects" 'a ia 'oku 'i he \$13,857,403.00 fakakatoa kae pehe ki he fakaikiiki 'o e fakamole ki he sipoti 'o fakakatoa ki he \$5,959,555.00; ko e ngaahi pa'anga kuo totongi ko e mo'ua (liability) 'o e pule'anga ko e \$562,770.68 (2018/2019), \$549,804.16 (2017/2018), mo e \$512,303.33 (2016/2017); ko e fakamole kia Rodney Harrison ko e \$170,664.17 (2018/2019), \$37,513.29 (2017/2018), mo e \$11,076.93 (2016/2017); ko e fakamole ki he TBC ko e \$649,603.59 (2018/2019), \$797,535.74 (2017/2018), mo e \$906,818.54 (2016/2017); ko e fakamole ki he TBC 'o makatu'unga pe he ngaahi polokalama 'a e pule'anga 'i he TBC; ko e Kasific 'oku lolotonga fai ki ai 'a e ngāue 'a e Kapineti; ko e pa'anga kuo tanaki mei he laiseni faka'uli ko e \$1,403,252.24 (2016/2017), \$1,981,891.37 (2017/2018), mo e \$1,649,164.55 (2018/2019) pea ko e lesisita me'alele \$3,147,270.93 (2016/2017), \$3,312,053.67 (2017/2018), mo e \$3,840,021.30 (2018/2019, ngata ki he 24 Sune); na'e 'ikai ma'u ha fakamatala ki he pa'anga mei he loló 'a ia 'oku kei tanaki 'a e fakamatala ko iá; na'e 'omai foki mo e fakamatala kakato fekau'aki mo e tanuhala kae pehe ki he fakamole ki he TC Gita.

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGÁ

To'u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

70. **Ko e tohi fehu'i fika 3/2019 'o e 'aho 9 'o 'Aokosi 2019**, na'e 'oatu ia 'e he Fakafofonga Kakai 'o Tongatapu 3, Siaosi Sovaleni ki he 'Eiki Palēmiá, Samuela 'Akilisi Pōhiva. Na'e makatu'unga e fakafehu'i 'a e Fakafofongá 'i he ngaahi tu'utu'uni 'a e Kapinetí pe kuo nau tali ke fai ha aleapau mo e Kacific pea mo e fika mo e 'aho ne fai ai e tu'utu'uní kapau 'oku 'io; pe kuo fakakakato e ngaahi fiema'u 'a e "EIA Act" mei he 'aho 2 'o Mē 2017 mo hono ngaahi fakaikiiki pea kapau 'oku 'io, ko e hā 'oku kei lele ai e ngāue he Paaka Popuá; pea mo e vakai pe na'e tali 'e he Kapinetí (kotoa 'o e kau mēmipa 'e 12) 'a e ngaahi fakatonutonu 'e 6 ki he Konisitūtoné 'a ia ne 'ave ki he kakaí ke 'omi e fika 'o e tu'utu'uní mo e 'ahó kapau na'e tali.
71. Na'e tali tohi mai 'e he 'Eiki Palēmiá, Samuela 'Akilisi Pōhiva 'a e ngaahi fehu'í 'i he 'aho 22 'o 'Aokosi, 2019. Na'e fakamatala ai na'e tali 'e he Kapinetí 'i he 'aho 31 'o Siulai 2019 ko e Tu'utu'uni fika 867, ke ngāue leva 'a e Kautaha Satelaite (Satellite Company Limited) 'a e Ngaahi Kautaha 'a e Pule'angá (Public Enterprises) ki he fakamatala fakaikiiki 'o e Aleapau mo e Kacific ke faka'aonga'i ki he talifaki (redundancy) 'a e ngaahi sēvesi 'initanetí (internet services), pea ke fakahū mai 'a e Aleapau ke tali 'e he Kapinetí pea toki faka'atā ke totongi ia hili hano tali 'e he Kapinetí. Ko e ngāue ki Popuá, na'e kau pē 'i hono fa'u 'o e Palani ki aí 'i Fepueli 'o e 1990, hano vakai'i 'o e ngaahi uesia 'e ala hoko ki he 'ātakaí (EIA) 'a ia ko e ngāue ne fai 'e he Riedel & Byrne Consulting Engineers Pty Ltd. Na'e toe fakahoko foki e ngāue ki hono vakai'i 'o e ngaahi uesia 'e ala hoko ki he 'ātakaí (EIA) 'i Fepueli 'o e 2017 'o fakatatau ki he Kupu 6 'o e Lao ki he Fakafuofua Uesia ki he 'Ātakaí pea ko e ngāue ia na'e fakahoko 'e he kautaha Geocare Consult Ltd. Ko e ngaahi fakatonutonu 'e 6 ki he Konisitūtoné, na'e tali ia 'e he Kapinetí 'i he Tu'utu'uni Fika 35, 36, mo e 41 'i he 'aho 18 'o Sanuali 'o e 2019. Na'e folau ha minisitā 'e toko taha pea poaki ha minisitā 'e toko taha 'o 'ikai kakato ai e toko 12 na'e fehu'ia 'e he Fakafofongá.
72. **Ko e tohi fehu'i fika 4/2019 'o e 'aho 9 'o 'Aokosi 2019**, na'e 'oatu ia ki he Minisitā Pa'angá, Pōhiva Tu'ionetoa, mei he Fakafofonga Kakai 'o Tongatapu 3, Siaosi Sovaleni. Na'e fehu'ia 'e he Fakafofongá e fakamole fakakātoa 'a e Pule'angá ke totongi e loea ko Dr Harrison; pa'anga 'e fiha kuo ma'u 'e Dr. Harrison mei he Pule'angá 'i he'ene hopo mo e Pule'angá; pe kuo totongi e ngaahi polokalama TV mo e letiō 'a e kau minisitā mo e lahi 'o e fakamolé pea kapau ne 'ikai totongi, ko hai 'okú ne fua e fakamolé; ko e pa'anga 'oku fiema'u ke totongi 'e he Pule'angá ki he kautaha Kacific he ta'u fakapa'anga 2018/19 mo e 2019/20; lahi 'o e fakamole ki he hū atu (payment) e fua 'o e fonuá 'i he Potungāue Fefakatau'akí ki he ta'u fakapa'anga 2018/19 pea mo e pa'anga hū mai (receipt) ki he polokalama tatau 'i he 2018/19.
73. Na'e tali tohi mai 'e he Minisitā 'a e tohi fehu'í 'i he 'aho 4 'o Sepitema 'o e 2019. Ko e fakamole fakapa'anga kia Harrison na'e fe'unga fakakātoa mo e TOP\$286,853.86 'o ngata ki he 'aho 31 'o Siulai 'o e 2019. Ko e pa'anga mei he Pule'angá ki he hopo mo e Pule'angá, ne 'ikai lave'i ia 'e he minisitā 'o ne pehē ko ha fehu'i ia ki he 'Ōfisi 'o e 'Āteni Senialé. Ko e ngaahi polokalama TV mo e letiō 'a e hou'eiki minisitā, 'oku fua pē ia 'e he Potungāue takitaha 'o hangē ko e founa angamaheni pea na'e 'ikai ha pa'anga 'e fiema'u ke totongi 'e he Pule'anga Tongá ki he kautaha Kacific 'i he ta'u fakapa'anga 2018/19 mo e 2019/20. Ko e mo'ua Totongi Malu'i pē (Guarantee) ko e USD\$1.4m ki he Hawaiki 'i he Cable Fibre na'e malu'i 'e he Pule'angá 'o kapau ne 'ikai lava 'a e TCL 'o totongi pea 'oku talanoa fakatou'osi e ongo me'á ni ki he Redundancy. Ko e fakamole (payment) mo e pa'anga

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGÁ

To'u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

hū mai ki he fua 'o e fonuá ko e \$185,086.68 pea ko e pa'anga hū atú (receipt) 'o e fua e fonuá, ko e \$250,524.92 'a ia ko ha ongo fika ne te'eki ai 'ātita'i.

74. **Ko e tohi fehu'i fika 5/2019 'o e 'aho 22 'o Nōvema 2019**, ko ha fehu'i ia mei he Fakafofonga Kakai 'o Tongatapu 5, Losaline Mā'asi ki he 'Eiki Palēmiá, Pōhiva Tu'ionetoa. Na'e fakatefito e fakafehu'í 'i he tu'unga 'oku 'i ai e aleapau ngāue 'a e 'Ōfisa Pule Ngāue ki he Ngoué. Na'e ngata e aleapeau ngāue 'a e tokotahá ni 'i he 'aho 10 'o 'Okatopa 2019, ka na'e kei hoko atu pē 'ene ngāué 'i ha tu'utu'uni 'a e Komisoni 'a e Kau Ngāue Fakapule'angá, ka ko e hoko atú, 'oku makatu'unga ia 'i he tu'unga fakahoko ngāue (performance based) 'a e 'ōfisá. Na'e fehu'ia ai 'e he Fakafofongá pe ko hai na'á ne fakahoko hono vakai'i e tu'unga ngāue (Performance Assessment) 'a e 'ōfisá mo e taimi ne fakahoko aí. Na'e te'eki ma'u ha tali tohi mai ki he 'a e fehu'í ni.
75. **Ko e tohi fehu'i fika 6/2019 'o e 'aho 22 'o Nōvema 'o e 2019**, na'e 'oatu mei he Fakafofonga Kakai 'o Tongatapu 5, Losaline Mā'asi kia Lord Tu'ilakepa ko e Minisitā ki he Ngoué, Toutaí, Me'atokoní mo e Vao 'Akaú. Na'e fehu'ia 'e he Fakafofongá 'a e tu'unga 'oku 'i ai e tufa palau 'e 4 'a e Va'a Faama 'a e Potungāué he 'oku te'eki ma'u ha palau 'a Vava'u 14 mo Tongatapu 4 neongo kuo 'osi 'i ai e Tu'utu'uni Kapineti ki ai; tu'unga 'oku 'i ai e ngāue mo e FAO ke tu'u ha senitā fakatotolo (research centre) ma'ae Pasifikí mo Tongá ni 'i he Va'a Faama 'a e Potungāué; tu'unga 'oku 'i ai e alea mo e FAO ke 'omi e pa'anga ke teuteu 'aki ki he Palani Pule'i 'o e Ngaahi Fakatamakí (Disaster Risk Management Plan); tu'unga 'oku 'i ai e aleapau ngāue 'a Dr. Siosiuá Moala Halavataú pe kuo 'osi ma'u ha'ane vahe; pea mo e tu'unga 'oku 'i ai e langa 'o e 'ōfisi ngoue fakavahe ki he Vahe Hihifó.
76. Na'e tali tohi mai 'e he Minisitaá 'a e ngaahi fehu'í 'i he 'aho 20 'o Tīsema 'o e 2019. 'Oku fakatatali hono 'oatu e palau kae toe vakai'i fakalelei ke mahino 'oku vahevahe taau e vāhenga fili kotoa 'i he palau 'e 22 'oku tokoni mai mei Siainá pea fiema'u foki ke fakapapau'i 'oku palau e ngoue kotoa kae 'ikai ko e ngoue pē 'a e PTOA 'o hangē ko e ngaahi lāunga mei he kau ngoué. 'Oku kei fakaongoongo pē ki ha fetu'utaki mei he FAO ki hono fokotu'u e Senitā Fakatotolo ki he Pasifikí (Research Centre) 'i he Faama 'Ahi'ahi 'a e Potungāué 'i Vainií kae pehē foki ki he pa'anga ki he Palani Pule'i 'o e Ngaahi Fakatamakí (Disaster Risk Management Plan) he ko ha ongo ngāue taimi lōloa hono fokotu'utu'ú pea ko ha ngāue makehe ia mei he tokoni angamaheni 'a e FAO. Ko e ongo aleapau ngāue 'a Viliami Tāufa mo Siua Halavataú na'e 'ikai tali ia tupu mei he 'uluaki fakamo'oni 'a e Minisitā Le'ole'o mālōlō he aleapau 'oku te'eki tali mai ia 'e he Public Service Commission (PSC) 'i he makatu'unga na'e 'ikai fakatatau mo e tu'utu'uni Kapinetí, motu'a ange hona ta'ú 'i he ta'u 60 ki he kau ngāue fakapule'angá, tu'unga tatau pē hona vāhengá mo e CEO, 'oku fu'u lōloa e ta'u 'e 3 'o e aleapau he 'oku 'ikai ko ha fiema'u vivili ia 'a e potungāué pea kuo 'omi foki mo e tohi fakafisi 'a Siua Halavataú. Ko e 'ōfisi ngoue fakavahe ki he Vahe Hihifó 'oku kei fai pē ngāue ki ai he 'oku kei fakalao pē 'a e Potungāué ki he 'ōfisi motu'a 'i Fo'uí 'o toki 'osi hono lisí ki he ta'u 2029 neongo e tu'utu'uni 'a e Minisitā Le'ole'o mālōlō ke mavahe 'a e potungāué mei he 'ōfisi motu'á.

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGĀ

To'u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

NGAAHI FAKAMATALA FAKATA'U 'A E NGAHI POTUNGĀUE 'OKU FEKAU'AKI MO E MAFAI PULE MO E PULE LELEÍ

77. **Fakamatala Fakapa'anga 'a e Pule'anga Tongá ki he ta'u 'oku ngata ki he 'aho 30 Sune 2018, 'a ia na'e tali 'e he Fale Aleá 'i he 'aho 14 'o Siulai 2019.** Na'e fakahū mai 'a e Fakamatala Fakapa'anga 'a e Pule'angá Tongá ki he ta'u 'oku ngata ki he 'aho 30 Sune 2018, 'i he 'aho 21 'o Sune 2019, 'e he Minisitā Pa'angá, Pohiva Tu'í'onetoa. Ko e fakamatala pa'anga ko 'ení koe fakamatala fakapa'anga angamaheni ia 'a e Pule'angá 'oku teuteu'i pea fakahū mai ki he Fale Aleá 'o fakatatau ki he tu'utu'uni 'a e kupu 35 'o e Lao ki hono Pule'i 'a e Pa'anga 'a e Pule'angá.
78. 'I he fakamatala fakapa'angá na'e 'i ai 'a e ngaahi fakamatala fakaikiiki fakapa'anga 'e 5 pea mo e ngaahi nouti fakalahi ki he fakamatala fakapa'angá. Ko e ngaahi fakamatala ko 'ení ko e, fakamatala fakapa'anga ki he pa'anga ma'u maim o totongi atú, fakamatala fakamā'opo'opo 'o e fakahoa 'o e 'Esitimeti Fakaangaangá mo e Pa'anga Totongi Atú, fakamatala ki he Tupú mo e Molé, fakamatala ki he feliuliuaki 'o e toenga pa'anga angamaheni, fakamatala ki ngaahi koloá mo e mo'uá, pea mo e ngaahi nouti ki he ngaahi fakamatala fakapa'angá mo e ngaahi fakamatala makehe tånaki maí.
79. Hili 'a hono vakai'i 'e he 'ātitá 'a e fakamatala fakapa'anga 'a e Pule'angá, na'a ne foaki ai 'a 'ene Tala Fakakaukau (Audit Opinion), pea na'e 'ikai ke ne fakamooni kakato ki he 'ātitá. Na'e makatu'unga 'eni 'i he ngaahi makatu'unga tatau mo e ngaahi ta'u kuo hilí, 'a ia ko e 'ikai ke lava 'i he founga tauhitohi ki he fehū'aki 'o e pa'angá 'o fakakau 'a e kātoa 'o e ngaahi koloa mo e ngaahi mo'ua 'a e Pule'angá. Neongo 'a e 'ikai ke foaki 'a e fakamo'oni kakato 'a e 'ātitá ka na'a ne pou pou ke hokohoko atu 'a e ngāue ni ki hono lēkooti kātoa 'a e mahu'inga totonu 'a e ngaahi koloa mo e ngaahi mo'ua 'o e Pule'angá pea 'oku kei fakangatangata ai pe 'a e 'ātitá ki he ngaahi koloa mo e ngaahi mo'ua 'oku lēkooti mo līpootí.
80. Na'e tukuhifo 'a e fakamatala fakapa'angá 'a e Pule'angá ki he Kōmiti Pa'angá pea na'a nau fokotu'u ki he Fale Aleá ke tali, 'o tali 'i he 'aho 14 'o Siulai 2019.
81. **Lipooti Hono 'Ātita'i 'o e Ngaahi Ngāue Fakapa'angá mo e Faipau ki he Laó 2017/2018, 'a ia na'e tali 'e he Fale Aleá 'i he 'aho 14 'o Siulai 2019.** Na'e fakahū mai 'a e līpootí 'ātitá mei he 'Ōfisi 'o e 'Ātita Senialé 'i he 'aho 26 'o Sune 2019 'o fakatatau ki he kupu 24 'o e Lao ki he 'Ātita 'a e Pule'angá.
82. Na'e fakahoko 'a e 'ātita ko 'ení 'i he ngaahi 'ēlia 'e 4 'a ia ko e, Fakamatala Fakapa'anga 'a e Pule'angá 2017/18, Ngaahi Potungāue 'a e Pule'angá, Ngaahi Polōseki Fakalalakaká mo e Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'angá. Na'e 'omai leva 'e he 'Ātita 'a ene Talafakaukau 'o fekau'aki mo e ngaahi 'ēlia ko 'ení 'o anga pehé ni.
83. Fakamatala Fakapa'anga 'a e Pule'angá 2017/18: Na'e foaki 'e he 'Ātita 'a 'ene Tala Fakakaukau Liliu 'a ia 'oku tatau pe mo e aofangatuku 'o e ngaahi ta'u ki mu'á. Na'e makatu'unga 'eni 'i he liliu mei he founga tauhitohi hono lēkooti mo līpooti 'a e ngaahi ngāue fakapa'anga 'oku fehū'aki ai 'a e pa'anga pe, koe'uhí ke lava līpooti 'i he fakamatala fakapa'angá 'a e katoa mo e mahu'inga totonu

FAKAMATALA ‘O E NGĀUE ‘A E FALE ALEA ‘O TONGÁ

To‘u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

‘o e ngaahi koloa mo e ngaahi mo‘ua ‘o e Pule‘angá ‘i he ‘aho faka‘osinga ‘o e ta‘u fakapa‘anga, 30 Sune 2018.

84. Ngaahi Potungāue ‘a e Pule‘angá: Na‘e fakahoko ‘a e ‘ātita ki he Potungāue ‘e 7 ‘a ia ko e Potungāue Pa‘angá mo e Palani Fakafonuá, ‘Ōfisi Palēmiá, Potungāue Fakamaau‘angá, Potungāue Akó mo e Ako Ngāué, Potungāue Mo‘uí, Potungāue Fonua mo e Koloa Fakafonuá pea mo e ‘ātita makehe ‘e 1 ‘a e ngaahi tohi ki he ngaahi Pule Ngāué, Tohi Fakamo‘oni ‘e 23 ki he ngaahi ako ‘ikai fakapule‘angá pea mo hono fakapapau‘i ‘o e pa‘anga mālōlō (transfer values).
85. Na‘e ‘o hake ‘i he līpooti ‘a e ngaahi matavaivai ‘e 83 pea fakahoko mo e ngaahi fokotu‘u ‘e 93 ‘o kau atu ki ai mo e ‘ātita makehé. Na‘e fakafiemalie pe ki he ‘ātita ‘a e tali mei he Potungāue.
86. Na‘e tukuhifo ‘a e līpooti ni ki he Kōmiti Tu‘uma‘u kihe Ngaahi Me‘a Fakapa‘angá mo e Ngaahi Fakamatala Fakapa‘anga ‘a e Pule‘angá (“Kōmiti Pa‘angá”) ‘o nau vakai‘i mo līpooti ki he Fale Aleá. Na‘e tali ‘e he Fale Aleá ‘a e līpooti ‘ātita ‘i he līpooti ‘a e Kōmiti Pa‘angá ‘i he ‘aho 14 ‘o Siulai 2019.
87. **Fakamatala Fakata‘u ‘a e ‘Ōfisi ‘o e ‘Ātita Senialé ki he ta‘u 2017/18.** Na‘e fakahoko ‘e he ‘ōfisi ‘o e ‘Ātita Senialé ‘a e ngaahi ‘ātita ‘o e ngāue fakapa‘anga mo e faipau ki he laó ‘o hangé ko ia na‘e palani ki he ta‘u 2017/18.
88. Na‘e lava ai ‘o fakahoko ‘a e ngāue ‘ātita ki he ngaahi ‘iuniti ‘e 18 ‘i he ngaahi Potungāue mo e ngaahi kautaha ‘a e Pule‘angá, ngaahi fakamatala fakapa‘anga ‘e 17, vakai‘i ‘a e ngaahi fo‘i ‘ātita ‘e 11, fakatotolo makehe ‘e 2 pea mo e ngaahi tohi fakamo‘oni ‘e 132. Ko e ngaahi ‘isiū ‘e 62 na‘e tuku atu ‘i he ngaahi līpooti pea mo e ngaahi fokotu‘u fakakātoa ‘e 150 ke fai ha tokanga mo ha ngāue ki ai ‘a e kau ‘ōfisa pule ngāué.
89. ‘I he ta‘u 2017/18, na‘e lava ai ‘a e ngaahi ngāue ki he ngaahi koloa ngaohi pe ngaahi līpooti na‘e ‘oatu ‘e he ‘Ōfisi ‘a ia ko e Koloa Ngaohi 1 ko e Ngaahi Līpooti ki Fale Alea mo e ngaahi tokoni Kehé, Koloa Ngaohi 2 ko e Sivi faka‘ātita ‘a e ngaahi ngāue fakapa‘angá, Koloa Ngaohi 3 ko e sivi faka‘ātita ‘a e maa‘usia ‘o e olá, mo e Koloa Ngaohi 4 ko e Sivi Faka‘ātita ‘o e faipau ki he Laó. Ko e ngaahi taumu‘a pe taketi kotoa ‘o e ngaahi koloa ngaohi na‘e a‘usia ia ka na‘e ‘i ai pe ‘a e ngaahi pole ‘i he lolotonga ‘o e ta‘ú.
90. Ko e Koloa ngaohi 2, na‘e ngāue ‘a e va‘á ni kihe ngāue e 2 na‘e fiema‘u mavahe mai pea na‘e faka kakato ia. ‘Oku tala ‘e he ola totonu, ‘a e lahi ‘o e fakamatala pa‘anga na‘e fakahū mai lolotonga ‘o e ta‘u ke ‘ātita‘i pea na‘e lava lelei ia. Neongo na‘e fakahoko ‘a e palani ‘a e ‘ōfisi mo e ‘amanaki ki he fakakātoá, kā ‘oku fakangatangata ma‘u pe ki he ngaahi fakamatala fakapa‘anga ‘oku fakahū atu ki he ‘ōfisi. Ko e Koloa ngaohi 3 mo e 4 na‘e ngāue ki ai ‘a e ongo va‘a ko iá ki hono langa ‘a e pōto‘i ngāue fe‘ungá ka e pehé ki hono fakahoko ‘a e ngaahi ngāue na‘e lahi ange na‘e tuku angé ‘o hangé ko e fakapapau‘i ‘o e pa‘anga mālōlō (transfer value) ‘a ia na‘e laka hake ‘i he toko 100 ke fakakakató.

FAKAMATALA ‘O E NGĀUE ‘A E FALE ALEA ‘O TONGÁ

To‘u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

NGAAHI NGĀUE ‘A E NGAahi KŌMITI ‘A E FALE ALEA NA‘E FEKAU‘AKI MO E MAFAI PULE MO E PULE LELEI

Komiti Tu‘uma‘u ki he Laó

91. **Vakai‘i ‘o e ngaahi Lao Fakaangaanga ‘e 6:** Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Lao ‘o e Konisitūtone ‘o Tonga 2019; Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) (Fika 2) ki he Lao ‘o e Konisitūtone ‘o Tonga 2019; Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Polisi Tongá 2019; Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Fakamaau‘anga Polisi 2019; Lao Fakaangaanga ki he Komisoni Ngāue Fakafakamaau mo Fakalaó 2019; Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki hono Palani mo hono Pule‘i Fakafonua ‘a hono Ngāue‘aki ‘o e Ngaahi Feitu‘ú 2019
92. ‘I he ‘aho 19 ‘o Mā‘asi 2019, na‘e tukuhifo ai ‘e he ‘Eiki Sea ‘o e Fale Aleá ‘a e ngaahi lao fakaangaanga ‘e 6 ki he Kōmiti Laó ke vakai‘i mo fakahoko ha ngaahi polokalama talatalanoa mo e kakaí (Tu‘utu‘uni 131) pea mo vakai‘i ‘a e tu‘unga fakalao ‘o e ngaahi lao fakaangaanga ni (Tu‘utu‘uni 175). Na‘e fakahoko leva ‘a e polokalama talatalanoa ‘a e Kōmití pea ko e taha eni ‘o e ngaahi polokalama talatalanoa na‘e manakoa mo tokolahi ‘aupito. Na‘e fakahoko ‘a e ngaahi fakataha mo e kakaí (public hearings) ‘e 23 ‘i Tongatapu, Ha‘apai, Vava‘u mo ‘Eua, ngaahi polokalama letiō pea tanaki foki mo e ngaahi tohi fokotu‘u. ‘I hono fakamā‘opo‘opo ‘a e ola ‘o e ngaahi polokalama talatalanoá, na‘e hā mahino ‘a e lahi ange ‘a e ‘ikai poupu ki he ngaahi lao fakaangaanga ni koe‘uhi pe ko e hoha‘a ki he ngaahi liliu ‘i he ngaahi mafai pule ‘i he Konisitūtoné. Kimu‘a pea ‘i ai ha faingamālie ke fakahū atu ‘a e lipooti ‘a e Kōmiti Laó, na‘e fakafoki (withdraw) ‘e he Pule‘angá ‘a e ngaahi lao fakaangaanga ‘e 6 na‘e fakahū maí.

Komiti Tu‘uma‘u ki he Ngaahi Totonu mo e Monū‘ia ‘a E Fale Alea

93. **Vakai‘i ‘o e Tohi Tangi Fika 1/2019:** ‘I he ‘aho 4 ‘o Mā‘asi 2019, na‘e fakahū mai ai ‘a e Tohi Tangi Fika 1/2019 ‘e he Fakafofonga ‘o e Kakai ki Vava‘u 15. Ko e tangí ke ‘ave ‘a e ngaahi lao fakaangaanga ko ‘ení ki he kakai ‘o e fonuá ke ‘omai ha‘anau fokotu‘u ‘o fakatatau ki he kupu 131 ‘o e Ngaahi Tu‘utu‘uni ‘o e Ngaahi fakataha ‘a e Fale Alea ‘o Tongá:
- Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Lao ‘o e Konisitūtone 2019
 - Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) (Fika 2) ki he Lao ‘o e Konisitūtone ‘o Tonga 2019
 - Lao Fakaangaanga ki he Komisoni Ngāue Fakamaau mo Fakalao 2019

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGÁ

To'ú Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

- Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Palani mo Hono Puleí á hono Ngāue'aki 'o e Ngaahi Feitu'ú 2019
- Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Polisi Tonga 2019
- Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Fakamaauánga Polisi 2019
- Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Ngaue Fakapuleánga 2019
- Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) (Fika 2) ki he Ngaue Fakapuleánga 2019

94. Na'e tukuhifo ai 'e he 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá 'a e Tohi Tangi ko 'ení 'i he 'aho 4 'o Mā'asi 2019 ke vakai'i 'e he Kōmití 'o fakatatau ki hono talafatongiá. 'I he kakato 'a e ngāue 'a e Kōmití, na'e fakahū atu 'a e Lipooti Fika 2/2019 mo e fokotu'ú ke lau 'a e Tohi Tangi 'i Fale Alea pea ke fakatokanga'i. Na'e alea'i pea tali 'e he Fale Aleá 'a e lipootí fakataha mo hono fokotu'ú 'i he 'aho 6 'o Mā'asi 2019.

NGAAHI KAVEINGA FEKAU'AKI MO E MAFAI PULE MO E PULE LELEI NA'E 'OHAKE 'I HE 'A'AHÍ FAKA-FALE ALEA

95. **Ngaahi Lao:** Na'e 'i ai ha ngaahi fiema'u ke fakama'ala'ala mo fai ha ngāue ki he Lao ki hono Tukuhau'i 'o e tapaka Tongá, lao ne 'iloa ko e Lao 'e 6, pea pehē foki ki ha fiema'u 'o ha lao ki he kau polisi faka-koló. Na'e lahi e hoha'a 'a e ngaahi vāhenga 'oku tokolahi ai e kau ngoué tautautefito kiate kinautolu 'oku tō tapaká ke 'oua na'a tukuhau'i e tapaka Tongá kae lava ke feau e fiema'u honau ngaahi fāmilí. Na'e fiema'u 'e ha ni'ihí ke nau 'ilo lahi ange ki he fakaikiiki 'o e ngaahi Lao 'e 6 'a ia na'e kau he feme'a'aki 'a e Falé, pea loto ha ni'ihí ke fa'u ha lao ke fakaivia mo tataki e ngāue 'a e kau polisi faka-koló he ko kinautolu 'oku nau maheni mo e ngaahi koló ka 'oku 'ikai hanau mafai ke ngāue atu ki he ni'ihí 'oku fakatupu moveuveú.
96. **Founga Filí:** Na'e faka'amu ha ni'ihí ke liliu e founga filí Fale Aleá ke toe foki pē 'o filí fakalukufua e fonuá hono kau fakafongá. Na'e 'omi foki mo ha ngaahi fokotu'u ke filí 'e he kakaí e kau fakafongá kotoa pē 'i he Fale Aleá, kau ai e kau fakafongá nōpelé mo e Sea 'o e Fale Aleá.

Vahe 5: Fakalalakaka Faka'ekonomiká

NGAAHI LAO NA'E FAKAPAASI 'OKU FEKAU'AKI MO E FAKALAKALAKA FAKA'EKONOMIKA

97. **Lao ki hono Fakahū Atu 'a e Pa'anga ki he Ngaahi Ngāue 'a e Pule'angá 2019, 'a ia na'e tali 'e he Fale Aleá 'i he 'aho 27 'o Sune 2019.** Na'e fakahū mai 'a e Laó ni ki he Fale Aleá ko e Lao 'a e Pule'angá, 'e he Minisitā Pa'angá, Pohiva Tu'i'onetoa. 'I he ta'u fakapa'anga 2019/20, na'e tali ai 'e he Fale Aleá 'a e Patiseti 'a e Pule'angá 'a ia na'e fokotu'u mai ai 'a e ngaahi kaveinga 'oku fekaukau'aki mo e fakalalakaka faka'ekonōmiká 'o hangé ko hono fakalalakaka'i 'a e sekitoa 'o e ngaahi pisinisi 'ikai laisení, **\$61.60 miliona.**
98. 'Oku kau foki ki ai 'a e patiseti fakalotofonua 'a e ngaahi Potungāue fekau'akí 'a ia ko e Potungāue Ngoué, Vao'akaú mo e Me'atokoní, \$10.33 miliona, Potungāue Totutáí, \$4.59 miliona, Potungāue Fefakatau'akí mo Fakalalakaka Faka'ekonōmiká, \$8.14 miliona pehé ki he Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonuá, \$3.51 miliona¹⁷. 'Oku toe 'i ai pe foki mo e ngaahi tokoni mei he ngaahi hoa ngāue (development budget) ki he ngaahi polōseki 'oku ne tokonia 'a e kaveinga ko 'ení 'o kau ki ai 'a e polokalama nō 'a e Pule'angá ma'ae sekitoa ko 'ení, \$14.05 miliona, Ngaahi tokoni 'i he Polokalama Toli Fua'i'akaú, \$2 miliona, ngaahi pisinisi na'e uesia he Matangi ko Gita, \$2.9 miliona mo e ngaahi polōseki kehe pe.
99. 'Oku mahu'inga 'a e ngaahi ngāue 'oku fakahoko 'i hono fakalalakaka'i 'o e sekitoa 'o e ngaahi pisinisi 'ikai ke laisení koe'uhí 'oku nau tokoni'i lahi 'a e ki nautolu 'oku 'ikai ma'u ngāue pe 'oku nau ngāue pe ma'a kinautolu. Ko e founa ko 'ení 'oku ne lava 'o fakama'opo'opo 'a e ngaahi kupu ko 'eni ko e sekitoa pe 'e taha pea ke fakaivia 'a e ngaohi koloa mo e tu'unga 'o e fefakatau'akí.
100. **Lao (Fakatonutonu) ki he Pangike Langa Fakalalakaka 'o Tonga 2019.** Na'e fakahū mai 'a e Lao ni ki he Fale Alea, ko e Lao 'a e Pule'anga 'e he Minisita Pa'anga, Pohiva Tu'i'onetoa pea na'e fakapaasi ia 'i he 'aho 13 Mā'asi 2019.
101. 'Oku fokotu'u 'e he Lao ni 'a e ngaahi fakatonutonu kehekehe ki he Lao ki he Pangike Fakalalakaka 'o Tonga ka ko e tefito'i fakatonutonu ko hono to'o 'a e Pangike Fakalalakaka mei he lisi 'o e Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga. 'Oku toe fakatefito foki 'a e Lao ni ki hono fakapapau'i ko e ngaahi tuutu'uni ngāue fakalao 'a e Pangike 'oku fenapasi ia mo e ngaahi liliu fakaloto'i ngāue 'a e Pangike 'a ia 'oku kau ai 'a e ngaahi fakalahi 'o e ngaahi ngāue ke kau ai 'a e ngaahi ngāue faka-komesiale, liliu 'a e ngaahi fatongia fakaminisita ki he pangike mei he Minisita ki he Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga ki he Minisita Pa'anga pea mo e tu'utu'uni 'a e Pule'anga ke fakatau atu 'a e ngaahi 'inasi 'a e Pangike ki he Sino'i Pa'anga Fakafonua ki he Ngaahi Monu'ia Malolo mo e Poate Sino'i Pa'anga Malolo mei he Ngāue.

¹⁷ Fakamatala Patiseti 2019/20, peesi 73

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGÁ

To'u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

102. 'Oku fakamahu'inga'i 'e he Lao ni 'a e fiema'u ke tauhi 'a e tu'unga ma'u tupu (profitability) 'a e Pangike kae kei fakatefito pe 'a 'ene fakahoko ngāue 'i hono fakafaingofua 'a e langa fakalalakalaka faka'ekonomika 'i he fonua.
103. **Lao (Fakatonutonu) ki he Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga 2019.** Na'e fakahū mai 'a e Lao ni ki he Fale Alea, ko e Lao 'a e Pule'anga 'e he Minisita Pa'anga, Pohiva Tu'i'onetoa pea na'e fakapaasi ia 'i he 'aho 13 Mā'asi 2019. 'Oku fekau'aki 'a e fakatonutonu 'i he Lao ni pea mo e Lao (Fakatonutonu) ki he Pangike Langa Fakalalakalaka 'o Tonga 2019. 'A ia 'oku tamate'i 'e he Lao ni 'a e lave kotoa ki he Pangike Langa Fakalalakalanga 'o Tonga 'i he Tepile 'o e Tefito'i Lao ke fakaha ai 'a e 'ikai ke toe hoko atu 'a e Pangike Langa Fakalalakalaka 'a Tonga ko ha pisinisi 'a e pule'anga.
104. **Lao ki he 'Inivesi Muli 2019.** Na'e fakahū mai 'a e Lao ni ki he Fale Alea, ko e Lao 'a e Pule'anga 'e he Minisita ki he Komeesi, Konisiuma, Fefakatau'aki, 'Ilofo'ou mo e Ngāue 'a e Kakai, Tu'i Uata pea na'e fakapaasi ia 'i he 'aho 26 Fepueli 2019.
105. 'Oku fakapekia mo fakafetongi 'e he Lao ni 'a e Lao ki he 'Inivesi Muli 2002. Ko e Lao ni 'oku ne tuku atu ha ngaahi tu'utu'uni 'oku toe fakaikiiki mo kakato ange ki he ngaahi 'inivesi muli 'i he fonua. 'Oku fakamafai'i 'e he Lao ni 'a e Minisita Fefakatau'aki mo e Fakalalakalaka Faka'ekonomika ('o takiekina 'e he ngaahi tu'utu'uni ngāue kuo fakamahino pau 'i he Lao ni) ke fakakaukau'i mo tu'utu'uni 'a e ngaahi ngāue fakapisinisi 'a ia 'oku vahe'i makehe ma'ae kau 'inivesi fakalotofonua (lisi tuku makehe) pea mo e ngaahi ngāue fakapisinisi 'e malava ke fakahoko 'e he ni'ihī mei muli (lisi fakangatangata). 'Oku toe tuku atu foki 'e he Lao ni 'a e founa ngāue tohi fakamo'oni 'a ia 'oku fiema'u ai ki he ni'ihī 'inivesi muli ke nau tomu'a ma'u ha tohi fakamo'oni lesisista 'inivesi muli pea mo fakakakato 'a e ngaahi tu'unga pau kimu'a pea nau fakahoko 'a e ngaahi ngāue fakapisinisi 'i Tonga.
106. 'Oku fakamahu'inga'i 'e he Lao ni 'a e fakapalanisi 'a hono faka'ai'ai mo fakalalakalaka 'a e 'inivesi muli koe'uhi ke tupulaki mo fakalalakalaka 'a e tu'unga faka'ekonomika 'o e fonua pea ke fakapapau'i ko e tangata'i fonua Tonga kotoa pe 'oku ne ma'u 'a e faingamalie ke kau mai ki he tu'unga faka'ekonomika fakalotofonua.
107. **Lao ki hono Pule'i 'o e Ngaahi Ngāue Tanaki Pa'anga Hu Mai 2019.** Na'e fakahū mai 'a e Lao ni ki he Fale Alea, ko e Lao 'a e Pule'anga 'e he Minisita Tanaki Pa'anga Hu Mai mo e Tute, Mateni Tapueluelu pea na'e fakapaasi ia 'i he 'aho 14 Mā'asi 2019.
108. 'Oku tu'utu'uni 'e he Lao ni 'a e ngaahi tu'utu'uni fakangāue 'oku ngāue'aki ki he ngaahi tuku hau fakalotofonua 'a ia 'oku pule'i 'e he Potungāue Tanaki Pa'anga Hu Mai mo e Tute (kae tautautefito ki he tuku hau pa'anga hu mai mo e tuku hau ngāue'aki). Ko e Lao ni ko hono fakataha'i mo fakafo'ou ia 'o e Lao ki hono Pule'i 'o e Ngaahi Ngāue Tanaki Pa'anga Hu Mai 2002. Ko e fakafo'ou 'oku fakatefito ia ki he fakafuofua 'iate ia pe (self-assessment), tanaki (recovery) 'o e tuku hau 'ikai totongi mo e founa tuku hau faka'elekitulonika (electronic tax system). Ko e Lao ni 'oku tokanga'i (administer) ia 'e he Minisita Tanaki Pa'anga Hu Mai mo e Tute 'a ia 'e malava ke ne vahe'i (delegate) 'a hono ngaahi mafai ki ha 'ofisa tuku hau.

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGĀ

To'u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

109. 'Oku fakamahu'inga'i 'e he Lao ni 'a e hokohoko atu 'a hono tanaki 'a e pa'anga hu mai (revenue) 'a e fonua pea mo fakalelei'i mo fakafaingofua 'a e ngaahi founa ko ia 'e malava ai ke tanaki 'a e tukuhau. 'Oku toe mahu'inga foki 'a e Lao ni he 'oku ne fakafou'ou 'a e ngaahi tu'utu'uni mo e lao 'o fakatatau 'a e lao 'a Tonga ni ki he ngaahi lao ko ia 'o e ngaahi fonua kehe 'o e Pasifiki hange ko Fisi mo Ha'amoā.
110. **Lao (Fakatonutonu) ki he Tukuhau Pa'anga Hu Mai 2019.** Na'e fakahū mai 'a e Lao ni ki he Fale Alea, ko e Lao 'a e Pule'anga 'e he Minisita Tanaki Pa'anga Hu Mai mo e Tute, Mateni Tapueluelu pea na'e fakapaasi ia 'i he 'aho 14 Mā'asi 2019. 'Oku makatu'unga 'a e ngaahi fakatonutonu 'oku 'oatu 'i he Lao ni ke fenapasi mo e ngaahi fakatonutonu na'e fakahoko 'e he Lao ki hono Pule'i 'o e Ngaahi Ngāue Tanaki Pa'anga Hu Mai 2019.
111. **Lao (Fakatonutonu) ki he Tukuhau Ngāue'aki 2019.** Na'e fakahū mai 'a e Lao ni ki he Fale Alea, ko e Lao 'a e Pule'anga 'e he Minisita Tanaki Pa'anga Hu Mai mo e Tute, Mateni Tapueluelu pea na'e fakapaasi ia 'i he 'aho 14 Mā'asi 2019. Ko e Lao ni ko e fakatonutonu ia 'oku fakahoko koe'uhi ke fenapasi mo e ngaahi fakatonutonu na'e fakahoko 'e he Lao ki hono Pule'i 'o e Ngaahi Ngāue Tanaki Pa'anga Hu Mai 2019.

NGAAHI TU'UTU'UNI (REGULATIONS) NA'E FAKAPAPAU'I 'E HE FALE ALEA, PEA 'OKU FEKAU'AKI MO E FAKALAKALAKA FAKA'EKONOMIKA

112. **Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Tute Kasitomu 2018.** Na'e fakapapau'i 'e he Fale Alea 'a e Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Tute Kasitomu 2018 'i he 'aho 14 Mā'asi 2019. Ko e Tu'utu'uni ko eni 'oku ne fakahoko 'a e ngaahi liliu lahi mo fakakiiki ki he Tefito'i Tu'utu'uni. 'Oku kau atu 'a e ngaahi fakatonutonu ko eni 'a hono liliu 'a e tu'unga tute hu mai 'o e ngaahi koloa 'e ni'ihi, fakafika fo'ou e ngaahi 'ulu'itohi mo e ngaahi 'ulu'i tohi si'i 'e ni'ihi, tanaki atu 'a e ngaahi fakakalalalasi fo'ou 'o e ngaahi koloa, fakatonutonu 'a e ngaahi 'iuniti mo e mahu'inga 'o e ngaahi tute 'e ni'ihi, fakatonutonu 'a e ngahi fika tute, mo e fakatonutonu 'a e ngaahi fakamatala 'o e ngaahi koloa 'e ni'ihi.
113. **Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Tukuhau 'Ekisia 2018.** Na'e fakapapau'i 'e he Fale Alea 'a e Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Tukuhau 'Ekisia 2018 'i he 'aho 14 Mā'asi 2019. 'Oku fakahū atu 'e he Tu'utu'uni ko eni 'a e tute fo'ou ki he ngaahi koloa ke fakakau ki he tukuhau 'ekisia. Ko e ngaahi koloa ko eni 'oku kau ki ai 'a e pata, kakano'i pulu, ngaahi koloa 'oku 'i ai 'a e suka, koloa lolo mo e kalasini, mo e ngaahi me'alele. 'Oku toe fakafetongi foki 'e he Tu'utu'uni ko eni 'a e ngaahi tu'unga tukuhau 'ekisia ki he ngaahi koloa tapaka 'e ni'ihi.
114. **Tu'utu'uni (Fakatonutonu) (Fika 2) ki he Tute Kasitomu 2018.** Na'e fakapapau'i 'e he Fale Alea 'a e Tu'utu'uni (Fakatonutonu) (Fika 2) ki he Tute Kasitomu 2018 'i he 'aho 14 Mā'asi 2019. 'Oku fakatonutonu 'e he Tu'utu'uni ko eni 'a e tu'unga tute hu mai 'o e ngaahi koloa pata mo e ngaahi teili sipeleti (dairy spread).

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGÁ

To'u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

115. **Tu'utu'uni (Fakatonutonu) (Fika 2) ki he Tukupau 'Ekisia 2018.** Na'e fakapapau'i 'e he Fale Alea 'a e Tu'utu'uni (Fakatonutonu) (Fika 2) ki he Tukupau 'Ekisia 2018 'i he 'aho 14 Mā'asi 2019. Ko e tefito'i taumu'a 'o e Tu'utu'uni ko eni ko hono tamate'i 'a e koloa pata mo e teili sipeleti (dairy spread) mei he ngaahi koloa 'oku lisi he tepile ki he tukuhau 'ekisia 'i he Tefito'i Tu'utu'uni.
116. **Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Tukupau Pa'anga Hu Mai 2018.** Na'e fakapapau'i 'e he Fale Alea 'a e Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Tukupau Pa'anga Hu Mai 2018 'i he 'aho 14 Mā'asi 2019. Ko e taumu'a tefito 'o e Ngaahi Tu'utu'uni ko eni ke liliu 'a e mahu'inga 'oku ha 'i he Foomu 9 'o e Tefito'i Tu'utu'uni mei he "\$7,400" ki he "\$10,000", 'a ia ko e tu'unga ma'olunga taha 'eni 'o ha pa'anga hu mai 'o ha taha 'e malava ke ne ngāue'aki 'a e Foomu 9. Ko e Foomu 9 'oku ngāue'aki ia ki ha kole ke totongi fakafoki ha tukuhau pa'anga hu mai.

NGAAHI KAVEINGA FEKAU'AKI MO E FAKALAKALAKA FAKA'EKONOMIKA NA'E 'OHAKE 'I HE 'A'AHU FAKA-FALE ALEA

117. **Me'angāue & Fale Ngāue:** Na'e fiema'u 'e he ngaahi vāhenga ha tokoni fakame'angāue mo ha naunau ki he'enua ngaahi feinga faka'ekonōmiká. 'Oku meimei faka'amu e vāhenga fili kotoa ke ma'u ha ngaahi vaka toutai ma'ae kau toutai, ko ha palau ma'á e kau ngoué, pea mo ha ngaahi naunau felāve'i mo e ngaahi ngāue ki ngātai mo tōkangá hangē ko ha fiema'u kupenga, ko ha mīsini tā poloka mo e alā me'a pehē. 'Oku kau foki he fiema'u vivili hano fiema'u 'o ha ngaahi fale ngāue hangē ko ha fale lālanga pe koka'anga ma'ae hou'eiki fafiné, mo ha fale fa'o'anga me'atokoni ma'ae kau ngoué. 'Oku fakakaukau e tokolahi he ngaahi 'a'ahi ka ma'u e ngaahi naunau ni, me'angāue, pe falé, 'e toe lelei ange e fua 'o e ngaué pea lahi ange honau ngaahi faingamālie fakapa'angá.
118. **Sino'i Pa'anga Nō:** 'Oku kau foki he me'a lahi ne 'ohake 'e he tokolahi ko ha ma'u'anga pa'anga ke tokonia 'enua ngaahi feingá. Na'e lahi hono 'ekea e nō peseti 'e 1 'a e Pule'angá ne fakafou he Pangikē Fakalalakaka 'o Tongá pe 'oku kei hokohoko atu pē. Na'e pehē foki 'e ha ní'ihí 'i he 'otu motú 'oku fa'a hoko 'enua fiema'ú kuo nounou e pa'anga nō ia ko 'ení 'o 'ikai lava ke nau nō. Na'e toe 'omi ai ha ngaahi kole lahi ke hokohoko atu pe fokotu'u ha ngaahi kautaha nō ke tokonia e ngaahi pisinisí mo kinautolu 'oku fietokoni ke langa hake e fonuá. Kuo lahi foki ha ní'ihí 'o e hou'eiki fafiné ne nau ta'efiemālie ki he fu'u lahi 'o e tupu 'i ha kautaha nō 'oku manakoa he ngaahi koló he 'oku peseti 'e 25 ka ne nau fiema'u e tokoni 'a e Pule'angá ki ha founga 'e ma'u ai ha tokoni fakapa'anga he'ikai lahi ai e totongi tupú.
119. **Māketi:** Ko e taha 'o e ngaahi fiema'u 'a e meimei vāhenga kotoa, ko ha māketi pe feitu'u ke fakatau atu ai 'enua nima mea'á mo e fua 'o 'enua ngāue 'o 'ikai ngata pē he fakalotofonuá kae a'u atu foki ki tu'a pule'anga. Ne faka'amu e fanga ki'i motu ikí ke 'i ai ha loki he ngaahi māketi 'i he kolomu'á ki hono fakatau 'o 'enua koloá pea faka'amu ha ní'ihí ke 'i ai pē ha feitu'u māketi pau 'i honau ngaahi vāhenga filí. Ko e me'a tatau pē 'i he fiema'u 'a e kau ngoué mo e toutai ke 'i ai ha māketi pau ki hono fakatau 'o 'enua ngāue. Na'e kau heni hono poupou'i hake ke fakahoko e ngaahi faka'ali'ali ngoué ke ma'u ai ha faingamālie peheni.
120. **Totongi & Fakafuofua Koloá:** Na'e pehē foki 'e he ngaahi vāhenga 'e ní'ihí 'oku fiema'u ke toe vakai'i e totongi koloá mo e tuté he 'oku lahi fau e hikihiki 'a e koloá pea 'i ai e kole ke fakama'ama'a

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGÁ

To'u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

ke tokonia 'enau ngaahi feinga ma'a honau fāmilí. 'Oku kau atu foki ki heni 'a e ta'efiemālie 'a e ni'ihí 'oku vahe faka'ahó ki he tu'unga 'o 'enau vāhengá he kuo a'u pē 'o \$2 pē he houa 'a e tokolahi 'o e kau ngāue ko 'ení kae toe fai ha vakai fakapotopoto ange ki ai.

121. **Sosaieti Fakalalakaka:** Na'e kau foki he ngaahi kumi faingamālié 'a e kole ke fokotu'u ha ngaahi sosaieti, fakalelei'i e ngaahi pausa he vāhenga fili 'e ni'ihí, pea kole 'e ha ni'ihí ke faka'atā hono toutai'i e mokohunú pe tokonia hono faama'i e tukumisí ke lava 'o ma'u ai ha'anau mo'ui.

NGAAHI TOKONI FAKAFOU 'I HE PA'ANGA FAKAVAHENGA

122. **Langa Fakalalakaka 'a e Koló:** Na'e tofuhia e vāhenga fili kotoa 'i hono vahe'i ha kongā lahi 'o 'enau patiseti pa'anga fakavāhengá ke tokonia e langa fakalalakaka 'a e ngaahi koló. Ko ha fanga kí'i polōseki iiki pē 'eni 'oku pehē 'e he koló 'e lelei ki he tu'unga 'o 'enau fakalalakaka faka'ekonōmiká. Na'e kau ai ha ngaahi māketi fakavāhenga, ko hano tokoni'i 'o e kau ngoué mo e toutai'aki ha ngaahi vaka mo e palau hangē ko ia ne fakahoko 'i Ha'apai 12, pe ko hono monomono e holo fakakoló ke tokoni ki he ngāue 'a e hou'eiki fafiné. Na'e tanupou foki mo ha holo fakakolo 'i Tongatapu 9 ko e faka'amu ke tokoni ki he ngaahi ngāue fakalalakaka 'a e koló mo 'i ai ha feitu'u ke fakahoko ai e ngāue 'a e hou'eiki fafiné hangē ko e koka'anga mo e lālanga ma'a honau ngaahi fāmilí.

Vahe 6: 'Atakai mo e Feliuliuaki 'a e 'Eá

NGAAHI LAO NA'E FAKAPAASI 'OKU FEKAU'AKI MO E 'ATAKAI MO E FELIULIUAKI 'A E 'EA

124. **Lao ki hono Fakahū Atu 'a e Pa'anga ki he Ngaahi Ngāue 'a e Pule'angá 2019, 'a ia na'e tali 'e he Fale Aleá 'i he 'aho 27 'o Sune 2019.** Na'e fakahū mai 'a e Laó ni ki he Fale Aleá ko e Lao 'a e Pule'angá, 'e he Minisitā Pa'angá, Pohiva Tu'i'onetoa. 'I he ta'u fakapa'anga 2019/20, na'e tali ai 'e he Fale Aleá 'a e **\$45.26 miliona**, ki he ngaahi kaveinga 'oku fekau'aki mo hono tokangaekina 'o e 'ātakei mo e ngaahi fakatamaki fakanatulá ka e tautautefito ki he ma'u'anga ivi (energy)¹⁸.
125. 'Oku fakapa'anga 'a e \$45.26 miliona ko 'ení mei he patiseti fakalotofonua 'a e Potungāue ki he Fakamatala Eá, Ma'u'anga Ivi, Ma'u'anga Fakamatalá, Tokanga'i Ngaahi Fakatamaki Fakanatulá, 'Ātakei, Fetu'utaki mo e Feliuliuaki 'o e Eá, \$1.24 miliona pehé foki ki he ngaahi polōseki 'oku fakahoko 'i he malumalu 'o e Potungāue tatau 'o kau ki ai 'a e polōseki ki he ma'u'anga ivi fo'ou, \$16 miliona, ma'u'anga ivi fo'ou ma'ae ngaahi tukui motú, \$7.95 miliona, fokotu'u 'o e ngaahi ma'u'anga ivi mei he La'ā, \$10 miliona, sola 'a e motu ko Mounga'one, \$1.5 miliona, mo e ngaahi polōseki kehe pe.
126. 'Oku mahu'inga 'a e ngāue ki hono tokangaekina 'o e 'ātakei tautautefito ki he ma'u'anga ivi koe'uhí ko tokoni 'oku ne fakahoko ki he mahu'inga 'o e loló pea mo e lelei ange ki he 'ātakei. 'Oku malava foki ke hoko atu 'a e ngāue ko 'ení ki he ngaahi tukui motú pea ke hokohoko atu 'i he ngaahi ta'u hoko koe'uhí ke malava 'o a'usia 'a e taumu'a ke 'i ai ha ma'u'anga ivi fo'ou 'i he 2030.

FAKAMATALA FAKATA'U 'A E POTUNGĀUE 'OKU FEKAU'AKI MO E 'ATAKAI PEA MO E FELIULIUAKI 'A E 'EA

127. **Fakamatala Fakata'u 'a e Potungāue ki he Fakamatala 'Eá, Fetu'utaki, 'Ātakei, Ma'u'anga Ivi, Ma'u'anga Fakamatalá, Fakatamaki Fakanatulá mo e Feliuliuaki 'o e 'Eá ("MEIDECC") ki he 2017/18, 'a ia na'e tali 'e he Fale Aleá 'i he 'aho 5 'o 'Okatopa 2020.** Na'e fakahū mai 'a e fakamatala fakata'ú ni ki he Fale Aleá 'i he 'aho 18 'o 'Okatopa 2019 'e he Minisitā ki he MEIDECC, Poasi Tei.
128. Ko e fatongia 'o e Potungāue ke tokangaekina 'a e ngaahi Va'a lalahi 'e 8 'a ia 'oku 'i he malumalu 'o e Potungāue pea felāve'i mo e ngāue mahu'inga ki he 'ātakei. 'Oku ki heni 'a e fakamatala eá, Ma'u'anga Ivi mo e ma'u'anga ivi fo'ou, ma'u'anga fakamatalá, ngaahi fakamataki fakaenatulá, 'ātakei, fetu'utaki mo e feliuliuaki 'o e 'eá.
129. Na'e 'ola lelei 'a e ngāue 'a e Potungāue ki he ta'u fakapa'anga 2017/18 pea ko e ni'ihī 'eni 'o e ngaahi ngāue ko iá. 'I he va'a Fakamatala 'Eá na'e malava ai ke fokotu'u 'a e ngaahi me'a ngāue fakatekinikale ki he fakamatala 'eá pea fokotu'u foki mo e ngaahi palani ngāue na'e ngāue'aki 'i he

¹⁸ Fakamatala Patiseti 2019/2020, peesi 74

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGĀ

To'u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

taimi na'e hoko mai ai 'a e Matangi ko Gita, ki hono tokangaekina 'a e kakaí, tuku atu 'o e ngaahi fakamatalá mo e ngaahi fakahinohono ka e pehé ki he ngaahi tokoní. 'I he va'a ngāue ki he Ma'u'anga Iví, na'e malava ke fakahoko ke fokotu'u ha ngaahi faama sola 'i Nomuka, Ha'afeva, Uiha pea mo H'anoa ka e pehé foki ki hono fakahū 'o e fokotu'utu'u ngāue ki he Lao Fakaangaanga ki he Ma'u'anga Iví 'a ia na'e fakahū ki he Kapinetí. 'I he va'a Ma'u'anga Fakamatalá, na'e lava ai 'o fokotu'u 'a e hono faka'ilekitulōnika 'a e ngaahi ngāue 'a e Pule'angá (e-government) mo e ngaahi telefoni ma'ae kotoa 'o e ngaahi 'ōfisi ngāue 'a e Pule'angá 'e 38. Na'e lava foki 'o fatu mo e Tu'utu'uni Ngāué ki he Va'a 'Elekitulōniká mo e Faka-Komipuitá. 'I he va'a ngāue ki he ngaahi Fakatamaki Fakaenatulá, na'a nau ngāue lahi ki hono ngāue'i 'a 'enau ngaahi palani ngāue ki mu'a 'i he tokateu ki he Matangi ko Gita, lolotonga 'a e Matangí pea mo e ngāue lahi hili 'a e Matangí ke kamata 'a e fakaakeake ki he ngaahi maumau na'e hokó. 'I he va'a 'ātakaí, na'e lava ai 'o fakahoko 'a e ngaahi ngāue ki he ngaahi matātahí mo hono tokangaekiná, 'o kau ai 'a e matātahi 'o Manuká, Lapaha pea mo Nukuleka. 'I he va'a ki he feliuliuaki 'o e 'eá, na'e lava lelei ai 'a e ngaahi polokalama tufa 'o e ngaahi tangikē vaí, 'a ia ko e kongá 'o e ngaahi polōseki lalahi 'oku nau ngāue ki ai ke tokoní 'i 'a e kakaí mo e ngaahi tukui koló. Na'e lava foki mo hono fakaa'u 'o e Palani Ngāue ki hono ngāue'i 'o e ngaahi fokotu'utu'u ki he feliuliuaki 'o e 'eá ki Ha'apai pehé ki Vava'u. 'I he va'a fetu'utakí, na'e lava ai 'o fakakakato 'a e ngaahi aleapau ngāue ki he fetu'utakí mo e ngaahi leti'o, ka e pehé foki ki hono fokotu'u 'a e VSAT 'i Niuafu'ou.

130. Na'e hokohoko atu aipe 'a e ngāue 'a e Potungāué ki hono tokangaekina 'a e ngaahi va'a ngāue ko 'ení koe'uhí ko e mafatukituki 'o e ngāué 'i he taimi 'oku hoko ai ha fakamataki fakanatulá. 'Oku nau fatu foki mo e ngaahi palani ngāue, 'a ia 'oku taumu'a ke tokoni ki he ngaahi tukui kolo ke fakapapau'i 'a e ngaahi senitá ke fai ki ai ha feinga 'i ha taimi 'oku hoko ai ha fakatamaki, 'a e ngaahi founa ke fai 'aki 'a e tokateu kau ai 'a e mateuteu fakame'atokoni mo e ngaahi me'a 'e fiema'u vivili, ka e pehé foki ki he ngaahi ngāue ke fakahoko hili 'a e matangí. 'Oku kau ki heni mo e fatu 'o e ngaahi palani ngāue fakafonua ki ha hoko mai ha peau kula (tsunami), mo e ngaahi me'a ngāue fakatekinikalé ke ofongi pe tala fakavavevave 'a e amanaki ke hoko mai ha fakatamaki pehé ni.

NGAAHI KAVEINGA FEKAU'AKI MO E 'ATAKAI MO E FELIULIUAKI 'A E 'EA NA'E 'OHAKE 'I HE 'A'HI FAKA-FALE ALEA

131. **Mīsini Lalahi mo e Me'angāue:** Na'e lahi ha ngaahi feitu'u na'a nau fiema'u ha naunau fakamīsini pe me'angāue lalahi hangē ko ha louta, loli hiko veve, pe palau ke tokoni ki hono teke 'o e vevé he ngaahi feitu'u 'oku fu'u ofi ai e lingi'anga vevé ki he nofo 'a e kakaí. Na'e kau foki heni e ngaahi hoha'a koe'uhi ko e uesia e ngaahi feitu'u vāofi ko 'ení kae pehé ki he ma'u'anga vaí. 'Oku fiema'u foki 'e ha ngaahi vāhenga mo e kolo lahi ha ki'i misini kosi pe mīsini kini ke tokoni ki he tauhi 'o honau ngaahi koló ke ma'a mo masani lolotonga e ngaahi 'a'ahí pea faka'ofu'ofa ki he vakaí.
132. **Founa "Recyle":** Ko e lahi taha 'o e ngaahi hoha'a mo e fiema'u 'a e kakaí ki he 'ātakaí ko hono tokanga'i 'o e vevé, ko ha naunau ke tokoni ki he fakama'a koló mo hiko vevé, pea mo ha ngaahi feitu'u ne fiema'u ke fakalelei'i koe'uhi ko e uesia 'e he ngaahi saikolone 'oku tō mai ki he fonuá. Na'e 'ohake he ngaahi vāhenga 'e ni'ihi hangē ko e fakataha 'a Tongatapu 3 'i Fasi 'a e fiema'u ke matu'aki tokanga'I e veve pelesitikí mo e founa 'o hono faka'auhá pea fokotu'u 'e ha ni'ihi ke toe vakai'i e founa 'o hono toe faka'aonga'I (recycle) 'o e vevé pe 'oku kei malu mo lelei ki he 'ātakaí.

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGÁ

To'u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

133. **Uafu & Ngāue Lalahi:** 'Oku 'i ai foki mo ha ngaahi ngāue na'e fokotu'u mai he tokolahi 'o e kakaí ke tokonia e malu mo e nonga 'o honau 'ātakaí. Na'e fiema'u leva 'e he ngaahi feitu'u ofi ki he matātahí ke langa ha ngaahi fōsoa ke ta'ota'ofi e hake 'a e tahí 'o 'auhia e matāfangá pea fiema'u 'e ha ni'ihiki ke fakalelei'i e ngaahi 'āhangá, pea ko ha vahe pe 'e taha pe ua ne nau faka'amu ke langa ha hala fakakavakava pe uafu ke fakafaingofua e fefononga'akí pea fokotu'u 'e ha ni'ihiki ke langa 'e ha ni'ihiki ha paaka honau ngaahi vāhengá. Ko e fiema'u 'e taha 'oku hā he feitu'u kotoa ko e faka'amu ke langa ha uafu, pe ko hano fakalelei'i mo tata ke toe loloto ange he ngaahi feitu'u kuo faka'au ke mamahá. 'Oku kau foki ki he pole ko 'ení ha ngaahi faingata'a 'i he fefolau'akí hangē ko e fakatu'utāmaki 'o e hū'anga ki he taulanga 'o Tafahí koe'uhi ko e fu'u maka aí, ko e matu'aki hala ha uafu.
134. **Maumau 'a e Monumanu Fakataká:** 'Oku kei hoko pē foki ko e palopalema 'oku meimei 'ohake he tapa kotoa, 'a e maumau 'oku fakahoko 'e he fanga monumanú he vāhenga fili kotoa pē. Ko e maumau eni ki he ngoué 'i hono keina 'o e ngoue'anga 'e ni'ihiki, maumau'i e 'ā mo e ngaahi koloa, pea hoko hono fakataka kinautolú ko hono 'uli'i e 'ātakaí mo fakakina ki he kakaí. Na'e 'ohake e ngaahi fokotu'u fakakaukaú ke fakamālohia e lao ki hení, tokonia ke 'ai ha 'ā malu 'o e ngoue'angá, pea mo fai ha ngāue fakalukufua ke fakalelei'i e palopalema ko 'ení.

NGAAHI TOKONI FAKAFOU 'I HE PA'ANGA FAKAVAHENGA

135. **Langa 'Ā Puaka:** Ko e taha foki eni 'o e ngaahi palopalema na'e toutou 'ohake 'i he ngaahi 'a'ahi faka-Fale Aleá, ko e tokolahi 'o e monumanu fakataká mo e lahi 'o e maumau 'oku nau fakahoko 'i he 'ātakaí. Ko e taha 'o e ngaahi polōseki na'e fakahoko ke solova ení ko ha polōseki langa 'ā puaka ne fakahoko 'i Tongatapu 9 mo e taumu'a ke malu 'a e fanga puaká pea tokoni ki hono to'o atu 'o e palopalema ko 'ení.
136. **Fakama'a Kolo:** Na'e tokolahi ha ngaahi vāhenga ne tokoni 'enau pa'anga fakavāhengá 'i hono kumi 'o ha ngaahi naunau fakamīsini ke tokoni ki hono fakama'a 'o e koló pea pehē foki ki ha ngaahi naunau kehe 'e lava ke ma'a mo maau e ngaahi koló.
137. **Uafu:** Na'e faka'aonga'i e tokoni pa'anga fakavāhengá ki hono langa 'o ha uafu ma'ae kāinga 'o Vava'u 16 he ko e taha ia 'o 'enau ngaahi fiema'u vivili ke tokoni ki he fefolau'akí mo faitokonia e kau toutai 'o honau vāhengá.

Vahe 7: Ngaahi Kaveinga Makehe

NGAAHI LAO 'I HE NGAahi KAVEINGA KEHE

138. **Lao (Fakatonutonu) ki he Kau 'Ofisa Fakavahefonua mo e Kau 'Ofisa Kolo 2019.** Na'e fakahū mai 'a e Lao ni ki he Fale Alea, ko e Lao 'a e Pule'anga 'e he Minisita Lao mo e Pilisone, Hon. Sione Vuna Fa'otusia pea na'e fakapaasi ia 'i he 'aho 13 Mā'asi 2019. 'Oku liliu 'e he Lao ni 'a e vaha'a taimi ngāue (teemi) ki he Kau 'Ofisa Fakavahefonua mo e Kau 'Ofisa Kolo mei he ta'u 'e tolu ki he ta'u 'e fa pea 'oku toe tu'utu'uni 'e he Lao ni 'e malava ke tuli pe fakahifo mei he lakanga ha 'ofisa fakavahefonua pe 'ofisa kolo koe'uhi ko ha ngāue kovi pe 'ikai ke fakahoko 'a e fatongia. 'Oku toe tu'utu'uni 'e he Lao ni ko e Komisoni Fili 'oku ne fatongia 'aki 'a hono fokotu'utu'u mo hono fakahoko 'o e fili mo e ngaahi fili si'i 'o e Kau 'Ofisa Fakavahefonua mo e Kau 'Ofisa Kolo. 'Oku fakatokanga'i 'e he Lao ni 'a e mahu'inga ke fakahoko lelei 'e he Kau 'Ofisa Fakavahefonua mo e Kau 'Ofisa Kolo 'a honau ngaahi fatongia.
139. **Lao (Fakatonutonu) ki he Ngāue Fakapule'anga 2019.** Na'e fakahū mai 'a e Lao ni ki he Fale Alea, ko e Lao 'a e Pule'anga 'e he Minisita Lao mo e Pilisone, Hon. Sione Vuna Fa'otusia pea na'e fakapaasi ia 'i he 'aho 7 Mā'asi 2019. Ko e tefito'i taumu'a 'o e Lao ni ke fakatonutonu 'a e Lao ki he Ngāue Fakapule'anga ke fakapapau'i 'oku ma'u 'e he kau Minisita 'a e mafai ke tu'utu'uni aofangatuku 'i hono fakanofu 'o 'enau kau 'Ofisa Pule Ngāue takitaha. 'Oku toe tanaki atu foki 'e he Lao ni 'a e "anga ta'efaka'apa'apa" ke kau 'i he ngaahi makatu'unga ke fakamaloloo'i ai ha 'Ofisa Pule Ngāue 'o ha Potungāue. 'Oku fakatokanga'i 'i he Lao ni 'a e mahu'inga ke ngāue fakataha 'a e Kau Minisita mo 'enau Kau 'Ofisa Pule Ngāue pea pehe foki ki he fiema'u ke 'i he tu'unga ma'olunga 'a e fakahoko fatongia 'a e Kau 'Ofisa Pule Ngāue.
140. **Lao (Fakatonutonu) (Fika 2) ki he Ngāue Fakapule'anga 2019.** Na'e fakahū mai 'a e Lao ni ki he Fale Alea, ko e Lao 'a e Pule'anga 'e he Minisita Lao mo e Pilisone, Hon. Sione Vuna Fa'otusia pea na'e fakapaasi ia 'i he 'aho 7 Mā'asi 2019. 'Oku tanaki atu 'e he Lao ni 'a e Sekelitali ki he 'Ene 'Afio ki he lisi 'o e ni'ihī 'oku 'ikai ngāue'aki ki ai 'a e Lao ki he Ngāue Fakapule'anga. 'Oku fakatokanga'i 'e he Lao ni 'a e mahu'inga ke fakanofu pe 'e he Tu'i ha taha 'oku ne finangalo ki ai ke hoko ko e Sekelitali ki he 'Ene 'Afio.

NGAAHI TU'UTU'UNI 'I HE NGAahi KAVEINGA KEHE

141. **Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Vahenga Malolo 'a e Kau Tau 'A 'Ene 'Afio 2018.** Na'e fakapapau'i 'e he Fale Alea 'a e Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Vahenga Malolo 'a e Kau Tau 'A 'Ene 'Afio 2018 'i he 'aho 14 Mā'asi 2019. Ko e taumu'a tefito 'o e Ngaahi Tu'utu'uni ko eni ke fakangofua 'a e Poate Vahenga Malolo 'a e Kau Tau 'A 'Ene 'Afio ke tali 'a hono totongi atu ha toe pa'anga me'a'ofa ki he kau 'ofisa pe sotia 'o e Kau Tau Tu'uma'u kuo nau malolo pea 'oku nau lolotonga ma'u vahenga malolo ka 'oku fiema'u kinautolu ke nau toe fakahoko fatongia ki he lelei fakalukufua 'a e Kau Tau. 'Oku fakamahu'inga'i 'e he Ngaahi Tu'utu'uni ko eni 'a e mahu'inga 'a e

FAKAMATALA ‘O E NGĀUE ‘A E FALE ALEA ‘O TONGÁ

To‘u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

fakahoko fatongia ‘a e Kau Tau ‘A ‘Ene ‘Afio mo e mafai ko ia ke toe lava fakangāue ‘i ha kau ‘ofisa pe sotia kuo malolo koe‘uhi ki he lelei fakalukufua ‘a e Kau Tau ‘A ‘Ene ‘Afio.

NGAAHI NGĀUE ‘A E NGAARI KŌMITI ‘A E FALE ALEA NA‘E FEKAU‘AKI MO E MAFAI PULE MO E PULE LELEI

Komiti Fili ki he Tali Tō Folofolá

142. **Fekau‘aki mo e Tali ki he Tō Folofola Huufi mei he Taloní ‘i he ‘aho 30 ‘o Mē 2019:** Fakatatau ki he Tu‘utu‘uni 9 ‘o e Ngaahi Tu‘utu‘uni ‘a e Fale Aleá, na‘e fokotu‘u ai ‘e he ‘Elki Sea ‘o e Fale Aleá ‘a e Kōmiti Fili ‘a e Fale Aleá ki he Tali Tō Folofolá pea fili foki hono kau mēmipa ‘e 6 ‘o sea ai ‘a Lord Tu‘ilakepa. Ko e tefito‘i fatongia leva ‘a e Kōmiti Filí ko hono fa‘u ‘a e tali fakaangaanga ‘a e Fale Aleá ki he Tō Folofola Huufi ‘a ‘Ene ‘Afió ‘i hono huufi ‘o e to‘u Fale Alea 2019 ‘i he ‘aho 30 ‘o Me, 2019Na‘e ngāue leva ‘a e Kōmití ki hono fatu ‘o e tali fakaangaanga ‘a e Fale Aleá pea ke fakapapau‘i ‘oku fakahoko atu ha ngaahi tukupā ke fakahoko ha ngāue makehe ki hono tokangaekina ‘a e ngaahi kaveinga lalahi ‘i he Tō Folofolá: to‘utupú, langa faka‘ekonōmika, ako, mo‘ui lelei mo e ngaahi koloa ‘a e fonuá. Na‘e fakahū atu ‘a e Lipooti Fika 1/2019 ‘a e Kōmití pea na‘e tali ia ‘i Fale Alea fakataha mo hono ngaahi fakatonutonu ‘i he ‘aho 5 ‘o Sune 2019.

NGAAHI KAVEINGA MAKEHE NE ‘OHAKE ‘I HE NGAARI ‘A‘AHI FAKA-FALE ALEÁ

143. **Fefolau‘akí mo e Fefononga‘akí:** Ko ha fakatangi eni ‘oku hā mei he ‘otu motu kotoa ‘a ‘enau hoha‘a ki he mamafa ‘a e totongi vakapuna mo e vaka tahí, ta‘epau ‘a e ngaahi taimi tēpile fefolau‘akí, pea faingata‘a pē ke ma‘u ha me‘angāue, ha vaka, pe me‘alele ki he fefononga‘akí. Na‘e kole ‘e ha ni‘ihi ke ‘i ai ha founa ke fakama‘ama‘a ai eni ‘e he Pule‘angá, fokotu‘u ‘e ha ni‘ihi ke ‘ai pē honau vaka, pea kole ‘e ha ni‘ihi ke ‘ai ke toe pau ange e taimi tēpilé.
144. **Fetu‘utakí:** ‘Oku kau e pou telefoní he fiema‘u vivili ‘i ha ngaahi feitu‘u mama‘o mei Tongatapu ko e sio ki he faingofua ange ha fetu‘utaki. ‘Oku hoko eni ko ha palopalema ‘i ha ngaahi feitu‘u lahi tupu mei he ‘ikai toe ‘ilo ha founa ke fetu‘utaki ai he ‘oku ‘ikai sai e tu‘unga ‘o e fetu‘utakí. Na‘e kole ‘e ha ni‘ihi foki ke fokotu‘u ha ngaahi telefoni laine ke faingofua ange e fetu‘utakí.

2020

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGĀ

To'u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

KONGA 3: NGAahi NGĀUE FAKA-FALE ALEA 'O E TA'U 2020

145. 'I he ta'u 2020, na'e fakahoko 'a e ngaahi fakataha fakakātoa 'a e Fale Alea 'e 45, mei he 'aho 11 Me ki he 10 'o Tisemá.
146. Ko e fakamā'opo'opo eni 'o e ngaahi ngāue na'e fakakakato 'i he ngaahi fakatahá ni¹⁹.

Ngaahi Lao	Fakapaasi 'a e Lao 'e 27
Ngaahi Tu'utu'uni (Regulations)	Fakapapau'i 'a e Ngaahi Tu'utu'uni 'e 8
Ngaahi Fakamatala Fakata'u 'a e Ngaahi Potungāue 'a e Pule'angá	Tali 'a e Ngaahi Fakamatala Fakata'u 'e 38
Ngaahi Lipooti 'a e Ngaahi Kōmiti Tu'uma'u 'a e Fale Aleá	Tali 'a e Ngaahi Lipooti Kōmiti 'e 30
Ngaahi Lipooti 'A'ahi Faka-Fale Alea	Ngāue ki he Ngaahi Lipooti 'A'ahi 'e 28
Ngaahi Lipooti Makehe	Ngāue ki he Ngaahi Lipooti Makehe 'e 5
Ngaahi Tohi Tangi	Ngāue ki he Tohi Tangi 'e 11
Ngaahi Fokotu'u Faka-Fale Alea	Ngāue ki he ki he ngaahi fokotu'u 'e 2

147. 'Oku 'oatu 'i he lipootí ni 'a e fakamatala 'o e ngaahi ngāue ni 'i he malumalu 'o e ngaahi makatu'unga fakalukufua na'e toka ki ai 'a e finangalo 'o 'Ene 'Afió, Kingi Tupou VI, 'i he ngaahi koloa ne Tō mei he Taloní 'i he To'u Fale Aleá. Na'e fakamā'opo'opo 'a e ngaahi makatu'unga ko 'ení ki ha kaveinga 'e ono, 'a ia ko e mo'uí mo e mo'ui leleí, akó, ngaahi pole fakalilifu 'o e faito'o konatapú, mafai pulé mo e pule leleí, 'ātakai mo e feliuliuaki 'o e 'eá, pea mo e tu'unga faka- 'ekonōmika 'o e fonuá.

NGAAHI KAVEINGA FAKALAO

148. **Fekau'aki pea mo e Tō Folofola Huufi 'o e Fale Alea ki he ta'u faka-Fale Alea 2020 'o Ngāue'aki 'a e Tekinolosia 'i he Ngaluope (Virtual State Opening of Parliament).** 'I he 'aho 20 Ma'asi 2021, na'e tu'utu'uni ai 'e he Palēmia, Hon Dr Pōhiva Tu'í'onetoa 'o fakahā 'a e Tu'unga Fakafokifā (Declaration of State of Emergency) ki Tonga ni, 'o fakatatau ki hono mafai 'i he kupu 32 'o e *Lao ki*

¹⁹ 'Oku 'oatu 'a e fakaikiiki 'o e ngaahi ngāue ko 'eni 'i he **Fakalahi 4**

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGÁ

To'u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

he Pule'i 'o e Me'a Fakafokifa, koe'uhi ko e mafola faka-mamani lahi 'a e mahaki fo'ou ko e COVID-19 pea mo e 'uhinga 'oku 'i ai 'a e tu'unga fakafokifā ki he mo'ui lelei 'a e kakai (public health emergency). Koe'uhi ko e fiema'u ke fakasi'isi'i 'a e faingamālie ke mafola ai 'a e mahaki ni kapau na'e 'osi 'i Tonga ni, na'e tuku mai ai 'a e ngaahi tu'utu'uni fakataputapui pea mei he Pule'anga 'o kau ai 'a e tauhi 'o e vā mama'o (social distancing measures), tapu pea mo e fe'alu'aki 'o fakatatau ki he ngaahi taimi pau (curfews) pea mo e tāpuni 'o e kau'āfonua (border closure).

149. Koe'uhi ko e fiema'u 'e he Lao ke huufi 'e he 'Ene 'Afio 'a e ta'u faka- Fale Alea 2020, na'e 'omai 'a e kumi fale'i pea mei he 'Ofisi 'o e 'Eiki Talafekau 'o 'Ene 'Afio (Office of the Lord Chamberlain). Na'e 'i ai 'a e fiema'u ke fakamahino 'a e ngaahi makatu'unga fakalao ki hono Huufi 'o e ta'u faka-Fale Alea 2020, 'o fakatatau ki he ngaahi fiema'u 'a e kupu 17 'o e *Lao ki he Fale Alea* 'a ia 'okú ne tu'utu'uni ko e to'u fakataha 'o e Fale Alea 'e huufi mo malanga tuku 'e he Tu'i pe Tu'i Fakale'o pe ko ha hou'eiki nōpele 'e toko tolu kuo fakanofu 'e he Tu'i.

150. Na'e fakahoko leva 'e he 'Eiki Sea 'a e vakai ki he kaveinga ko 'eni pea mo fakakaukau'i foki pea mo e Tu'utu'uni 8(2) 'o e *Ngaahi Tu'utu'uni ki he Ngaahi Fakataha 'a e Fale Alea*, 'a ia 'oku fiema'u ai ke fokotu'u 'e he 'Ene 'Afio ha Nōpele 'e toko tolu ke nau fakahoko hono fatongia ki hono Huufi 'o e to'u Fale Alea, kapau 'oku 'ikai malava ke Ne 'afio 'i he huufi 'o e Fale Alea. Na'e tu'utu'uni 'e he 'Eiki Sea, 'o ngāue'aki 'a hono mafai 'i he kupu 1(2) 'o e *Ngaahi Tu'utu'uni ki he Ngaahi Fakataha 'a e Fale Alea* 'e malava ke lau 'oku 'afio (attend) 'Ene 'Afio 'o huufi 'a e Fale Alea 'o ngāue'aki 'a e tekinolosia 'i he ngaluope ke fakahoko pe 'a 'Ene Tō Folofola Huufi hangatonu (livestream) pea mei he Palasi Fakatu'i. Na'e fakahoko 'ene tu'utu'uni 'o ngāue'aki 'a e ngaahi makatu'unga ko 'eni:

- (i) 'Oku 'i ai 'a e ngaahi tu'unga makehe (extraordinary circumstances) 'oku fekuki pea mo e fonua koe'uhi ko e tu'unga fakafokifā pea mo e ngaahi tu'unga fakafokifā ki he mo'ui lelei 'a e kakai pea mo e ngaahi fakataputapui felave'i pea mo ia;
- (ii) Ko e Tō Folofola Huufi pe Tāpuni 'o e Fale Alea 'e he 'Ene 'Afio pea mei he Taloni pea mo e founa ke fakahoko'aki ko e taha ia 'o e Ngaahi Totonu Faka-Tu'i 'o 'Ene 'Afio (Royal Prerogatives); pea
- (iii) Ko e sino 'o e Tama Tu'i 'oku tapuhā (the person of the King is sacred) pea 'oku taau ke faka'uhinga'i 'a e Tu'utu'uni 8(2) ke fakafaingamālie'i 'a e fatongia 'o 'Ene 'Afio ke huufi 'a e Fale Alea pea 'i he taimi tatau 'oku fakapapau'i 'oku tokateu pe ke fakapapau'i 'oku hao pea malu pē 'a e Hau 'o e Fonua.

151. Na'e tuku atu leva ki he 'Ofisi 'o e 'Eiki Talafekau 'o 'Ene Afio 'a e ngaahi fakahinohino ko 'eni. 'I he'ene pehē, na'e huufi 'e he 'Ene 'Afio 'a e ta'u faka-Fale Alea 2020 'o ngāue'aki 'a 'Ene Tō Folofola hangatonu mai pē 'i he ngaluope pea mei he Palasi Faka-Tu'i 'i Nuku'alofa.

152. **Fekau'aki pea mo e Mama'o 'a e Mēmipa 'o e Fale Alea 'o laka hake 'i he mahina 'e 12.** 'I he 'aho 5 'Aokosi 2020, na'e mahino kuo mama'o 'a Lord Fusitu'a (Fakafofonga Nōpele 'o e Ongu Niua) pea mei he Fale Alea 'o laka hake 'i he māhina fakatohimahina hokohoko 'e 12. Na'e makatu'unga 'ene mavahe pea mei Tonga ni 'i he 'uhinga fakafaito'o. Na'e makatu'unga heni 'a e tokanga pe 'oku 'ataa leva 'a e sea 'o e Fakafofonga 'i he Fale Alea 'o fakatatau ki he kupu 7 'o e *Lao ki he Fale Alea*.

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGĀ

To'u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

Na'e fakahoko 'e he 'Eiki Sea 'a e ngaahi kumi fale'i fakalao fekau'aki pea mo e kaveinga ni, koe'uhi na'e tātāapuni 'a e kau'āfonua koe'uhi ko e ngaahi tu'utu'uni fakalao fekau'aki pea mo e COVID-19.

153. Na'e fakakaukau'i foki pe 'oku 'i ai ha ngaahi makatu'unga fakalao 'okú ne fakafe'atungia 'a e tu'unga malava ke foki mai 'a e Fakafofonga ki he Fale Alea. Na'e fakahoko hono vakai'i faka'auliliki 'a e ngaahi fale'i na'e tuku mai pea mo e ngaahi mo'oni'i me'a 'oku hā 'i he ngaahi lipooti fakafaito'o fekau'aki pea mo Fakafofonga kae pehee foki ki he fefolau'aki pea mei Nu'usila 'i he vaha'a taimi kimu'a pea laka haka 'i he māhina 'e 12 'a 'ene mama'o. Na'e mahino na'e 'osi 'i ai pe 'a e faingamalie ke foki mai 'a e Fakafofonga ki mu'a pea kakato 'a e māhina 'e 12 'o 'ene mama'o.
154. Na'e aofangatuku 'e he Sea hili 'ene vakai'i fakaikiiki 'a e ngaahi fakamatala kotoa pe na'a ne ma'u, kuo mama'o atu 'a e Fakafofonga Nopele 'o e Ongō Niua 'o laka hake 'i he māhina fakatonimāhina hokohoko 'e 12 pea 'i he'ene pehe kuo 'ataa leva hono sea 'o fakatatau ki he tu'utu'uni 'a e kupu 7 'o e *Lao ki he Fale Alea*.
155. Na'e fakahoko leva 'e he 'Eiki Sea 'a e tu'utu'uni 'o fakahā kuo 'ataa 'a e sea 'o e Fakafofonga Nōpele 'o e Ongō Niua pea mo fakahā 'e fakahoko 'a e fili si'i ke fili ha fetongi 'o e 'Eiki Nōpele. Na'e fakahoko 'a e fili si'i ko 'eni 'i he 'aho 1 Sepitema, 2020 pea na'e to e ikuna 'e Lord Fusitu'a 'a e fili ko ia.
156. **Fekau'aki pea mo e totonu 'a e Hou'eiki Minisitā 'o e Kapineti ke fakahū ha ngaahi Lao Fakaangaanga Taautaha.** 'I he 'aho 12 Mē 2020, na'e fakahū 'a e Fokotu'u 1/2020 ki he Fale Alea 'e he 'Eiki Palēmia Hon Dr. Pōhiva Tu'i'onetōa. Ko e Fokotu'u 'eni ki he Fale Alea ke fakangofua ha taha pe 'i he Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea ke fokotu'u ha Lao Fakaangaanga taautaha, 'aki hono fakatonutonu 'o e Tu'utu'uni 125(3)(a) ke fakangofua 'a e Hou'eiki Minisitā 'o e Kapineti ke fakahu ha Lao Fakaangaanga taautaha.
157. Na'e tuku atu 'a e fokotu'u ni ki he Kōmiti Tu'uma'u ki he Lao 'o nau fakataha ki he kaveinga ni pea tu'utu'uni ke 'omi ha fale'i tau'atina pea mei he 'Ateni Seniale. Na'e fokotu'u mai 'e he 'Ateni Seniale 'i he'ene fale'i fakalao 'o e 'aho 17 Siulai 2020 'o anga pehe ni:
- (i) 'Oku pule 'a e tu'utu'uni 'o e kupu 62(2) 'o e Konisitutone he 'okú ne 'omi 'a e totonu ki ha mēmipa Fale Alea pe ke fakahū ha Lao Fakaangaanga ki he Fale Alea;
 - (ii) 'Oku fehangahangai 'a e fakalea lolotonga 'o e Tu'utu'uni 125(3) pea mo e kupu 62(2) 'o e Lao 'o e Konisitutone 'o Tonga;
 - (iii) 'Oku fakangatangata 'e he Tu'utu'uni 125(3)(a) 'a e totonu 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Kapineti ke fakahū ha Lao Fakaangaanga taautaha. 'E ala hoko 'eni 'i ha taimi 'e faka'amu ai ha Minisitā ke fakahū mai ha Lao Fakaangaanga 'oku fekau'aki mo ha kaveinga fakapule'anga ka 'oku 'ikai hā ia 'i he ngaahi tefito'i ngāue vivili 'a e Pule'anga (Government's main priorities);
 - (iv) 'Oku 'ikai totonu ke hanga 'e he Tu'utu'uni 125 'o pule'i 'a e totonu 'oku tuku mai 'i he kupu 62(2)(a) 'o e Konisitutone koe'uhi ko e Lao ia 'okú ne fakamafai'i 'a e totonu ko 'eni ki hono fakahū ha Lao Fakaangaanga; pea
 - (v) 'Oku totonu ke fakatonutonu 'a e Tu'utu'uni 125(3)(a) ke fenaapasi pea mo e kupu 62 'o e Lao 'o e Konisitutone.

FAKAMATALA ‘O E NGĀUE ‘A E FALE ALEA ‘O TONGÁ

To‘u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

158. ‘I he ‘aho 14 Sepitema 2020, na‘e alea‘i ai ‘a e Fokotu‘u fika 1/2020 pea na‘e tali ai ‘e he Fale Alea ke fakatonutonu ‘a e fakalea ‘o e Tu‘utu‘uni 125(3)(a). ‘I he lolotonga ni, kuo ngofua ki ha Minisitā ke ne fakahū ki he Fale Alea ha Lao Fakaangaanga taautaha.
159. **Fekau‘aki pea mo e Pāloti ke Fakamālōlō‘i ‘a e Palēmia (Fokotu‘u Fika 2/2020).** Na‘e fakahū mai ki he ‘Ofisi ‘o e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea ‘i he ‘aho 9 Tīsema 2020 ha fokotu‘u ki ha Pāloti ke Fakamālōlō‘i ‘a e Palēmia, ‘e he Fakafofonga ‘o e Kakai ‘o Tongatapu 2, Hon. Sēmisi Sika pea na‘e fakamo‘oni ki ai ha Hou‘eiki Mēmipa Fale Alea ‘e toko hongofulu (10). Na‘e fakahoko ‘a e ngaahi fale‘i fakalao ‘o e ‘Eiki Sea ‘o fakatatau ki he ngaahi founa ngāue ki he Pāloti ke Fakamālōlō‘i ‘a e Palēmia ‘o hangē ‘oku hā ‘i he Lao ‘o e Konisitutone pea mo e Tohi Tu‘utu‘uni ki he Ngaahi Fakataha ‘a e Fale Alea.
160. Na‘e tu‘utu‘uni leva ‘a e Sea ‘o anga pehe ni:
- (i) Tuku atu ‘a e Fokotu‘u ko eni ki he Kōmiti Tu‘uma‘u ki he Ngaahi Totonú, ke alea‘i ‘e he Hou‘eiki Mēmipa ‘i he Fale Alea, ‘o fakatatau ki he tu‘utu‘uni 84E(2) mo e 84F ‘o e Tohi Tu‘utu‘uní;
 - (ii) Muimui ki he taimi ‘oku tuku mai ‘i he Tohi Tu‘utu‘uni ke ‘asenita‘i ‘a e fokotu‘u ‘i ha fakataha ‘i he kakato ha ‘aho ngāue ‘e 5 mei hono ma‘u ‘e he ‘Eiki Sea, ka e ‘ikai toe lahi hake ‘i he ‘aho ngāue ‘e 14 hili hono ma‘u ‘a e Fokotu‘u;
 - (iii) Ko e ‘uhinga ‘o e **“‘aho ngāue”**, fakatatau ki hono mafai ‘i he tu‘utu‘uni 1(2) ‘o e *Ngaahi Tu‘utu‘uni ‘o e Ngaahi Fakataha ‘a e Fale Alea* pea pehē foki ki he kupu 18 ‘o e *Lao ki he Ngaahi ‘Uhinga‘i Lea*, ‘e ‘ikai lau ki ai ‘a e ‘aho Tokonaki mo e Sapate, ‘aho mālōlō faka-Pule‘anga pea pehē ki he taimi mālōlō ‘a e Pule‘anga ‘i Tīsema), pea ko e ‘uhinga ia na‘e toki ‘asenita‘i ‘a e Fokotu‘u ‘i he ‘aho **12 ‘o Sanuali 2021**;
 - (iv) Foaki ‘a e faingamālie ki he ‘Eiki Palēmia Hon. Pōhiva Tu‘i‘onetoa, ke ‘omai ha‘ane tali ki he Fokotu‘u ko ‘eni pea fakahū mai ‘e he ‘Eiki Palēmia ‘a ‘ene tali;
 - (v) Fakatatau ki he tu‘utu‘uni 84G(1), ko e pāloti‘i ‘o e Fokotu‘u kuo pau ke fakahoko ia ‘o ‘oua ‘e toe laka hake ‘i he ‘aho ngāue ‘e nima (5) mei he ‘aho ni. ‘I he‘ene pehē, kuo pau ke fakahoko ‘a e pāloti‘i ‘o e Fokotu‘u ko eni ‘i ha ‘aho ngāue ‘ikai ke toe tomui ange ‘i he ‘aho 19 Sanuali 2021; pea
 - (vi) ‘E tu‘utu‘uni aofangatuku ‘a e Fale Alea ‘oku paasi ‘a e Fokotu‘u ko ‘eni ‘o kapau ‘oku ma‘u ha pāloti ‘oku lahi ange ‘i he vaeua ‘o e tokolahi ‘o e Hou‘eiki Mēmipa ‘oku nau pālotí.
161. Na‘e pāloti ‘a e Fokotu‘u ke Fakamālōlō‘i ‘a e Palēmia ‘i he ‘aho 12 ‘o Sanuali 2021 ‘o ‘ikai tali.
162. **Fekau‘aki pea mo e Fokotu‘u koe‘uhi ko e Anga Ta‘efaka‘apa‘apa ‘a e Fakafofonga ‘o e Kakai ‘o Tongatapu 4.** Na‘e fakahoko ‘e he Minisitā Polisi, ‘Eiki Nōpele Nuku ha lāunga ki he ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea ‘i he pongipongi ‘o e ‘aho 13 ‘o ‘Okatopa 2020 lolotonga ha feme‘a‘aki ‘a e Falé. Na‘e makatu‘unga ‘a e lāungá ‘i he ngaahi lea ko ‘eni na‘e fakahoko atu ‘e he Fakafofonga Fale Alea ‘o Tongatapu 4 lolotonga ‘a e ngaahi feme‘a‘aki faka-Fale Alea, pea ko ‘ene me‘a ‘eni ki he Palēmiá koe‘uhi ko e ngaahi lea ko ‘eni na‘e fakahoko ‘e he Fakafofonga ‘o fekau‘aki pea mo e Pule‘anga:

“Mateni Tapueluelu: ‘Eiki Palēmia ‘oku ke mea‘i, ko e ngaahi pau‘u ‘oku mou fai he fonuá ni ko e fo‘i pau‘u kovi taha eni kuo mou fai ko ho‘omou pau‘u lotu ‘aki ‘a e ‘aukaí pea ‘e mala‘ia ai e fonuá ni. (Miniti pea mei he ‘aho 13/10/2020)

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGÁ

To'u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

163. Na'e tukuphifo 'e he 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá 'a e kaveinga ni ki he Kōmiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Aleá 'i he tatau pē 'o fakatatau ki he tu'utu'uni 113 'o e Ngaahi Tu'utu'uni 'o e Ngaahi Fakataha 'a e Fale Aleá. Fakatatau ki he lāunga na'e fakahokó mo e Ngaahi Tu'utu'uni 'o e Ngaahi Fakatahá, na'e fakakaukau'i ai 'e he Kōmiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonú 'a e ngaahi kaveinga ni 'o fakatatau ki he tu'utu'uni 108 'o e Ngaahi Tu'utu'uni 'o e Ngaahi Fakatahá pe anga ta'efaka'apa'apa 'a e Fakafofonga Fale Alea 'o Tongatapu 4 ki ha mēmipa pe ki he Fale Alea.
164. Na'e feme'a'aki 'a e Kōmiti 'o tu'utu'uni ai ko e tō'onga 'a e Mēmipá na'e angata'efaka'apa'apa pea fokotu'u atu 'i he 'ene līpooti (fika 4/2020) ke fakahoko 'e he Fale Aleá ha ngāue ki he Mēmipá fakatatau mo e ngaahi tu'utu'uni 'i he malumalu 'o e ngaahi tu'utu'uni (rules) fekau'aki mo e anga ta'efaka'apa'apá.
165. 'I he 'aho 13 'o Sanuali 2021, na'e fakahoko 'a e feme'a'aki 'a e Fale Aleá fekau'aki mo e ngaahi fokotu'u 'a e Kōmiti. Na'e loto taha 'a e tu'utu'uni he 'ikai fakahoko 'e he Fale Aleá ha ngaahi ngāue 'i he malumalu 'o e ngaahi tu'utu'uni fekau'aki mo e anga ta'efaka'apa'apá ki he Mēmipá koe'uhi kuo tu'utu'uni 'e he Pule'angá ke fakamolemole'i 'ene ngaahi tō'ongá.

NGAAHI TU'UTU'UNI MAHU'INGA 'A E 'EIKI SEA 'O E FALE ALEA (SPEAKER'S RULINGS)

166. **Kaveinga 1 - Alea'i 'o e Tohi Tali Folofola. Fekau'aki mo e Tu'utu'uni 9 'o e Tohi Tu'utu'uni. Tu'utu'uni 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Fakafanua, 'o e 'aho 11 'o Me 2020 'i he fakataha 'a e Fale Alea:** Ko e ngaahi founa na'e ngāue mai 'aki 'e he Fale Alea ko e lau pe 'a e 'uluaki peesi (cover page) pe 'o e Tohi Tali Folofola. Ko e taimi pe ke 'oku fakahoko ai ha feme'a'aki 'i he kakano 'o e Tohi Tali Folofola, pea 'oku fiema'u leva ia ke tamate'i 'a hono fakamafola hangatonu (live broadcast) 'o e feme'a'aki Hou'eiki Memipa.
167. **Kaveinga 2 - Kau Memipa 'o e Ngaahi KŌMITI Tu'uma'u 'a e Fale Alea. Fekau'aki mo e Tu'utu'uni 172 'o e Tohi Tu'utu'uni. Tu'utu'uni 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Fakafanua, 'o e 'aho 18 'o Me 2020 'i he fakataha 'a e Fale Alea:** Ko e Hou'eiki Memipa 'o e Ngaahi Kōmiti 'oku fiema'u ke potupotu tatau, 'a ia 'oku fiema'u ke fakapalanisi 'a e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai pea mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kau Nopele pea 'i he taimi tatau pe 'oku fiema'u ke 'i ai mo ha Fakafofonga mei he Pule'anga ko ha 'Eiki Minisita ke memipa ai. 'Oku toe faka'ataa pe foki kapau 'oku toe fie kau atu ha Memipa ki ha taha 'o e 'u kōmiti ('o tanaki atu ki he Kau Memipa Pau kuo Fakanofu), kapau 'oku tali 'e he 'Eiki Sea pea mo e Sea 'o e kōmiti ko ia. Ka ko e Memipa 'oku tanaki atu 'oku 'ikai ke 'i ai ha'ane mafai ke kau 'i he paloti 'o kapau 'oku 'i ai ha Ngaahi Tu'utu'uni (Resolutions) 'a e kōmiti ko ia.
168. **Kaveinga 3 - 'Asenita ngāue 'a e Fale Alea hili 'a e Tali Folofola mo e founa ngāue ki hono alea'i 'o e Patiseti. Fekau'aki mo e Tu'utu'uni 19(2), 38(2), mo e 128 'o e Tohi Tu'utu'uni. Tu'utu'uni 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Fakafanua, 'o e 'aho 18 'o Me 2020 'i he fakataha 'a e Fale Alea:** 'okú ne faka'ataa 'e he kupu 19(2) 'o e Tu'utu'uni 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea ke ne fakangofua ke alea'i ha fa'ahinga ngaahi ngāue pe 'i he Fale Alea kae 'ikai ke muimui pau ki he

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGĀ

To'u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

'asenita ngāue 'oku tu'utu'uni 'i he kupu (1). Kimu'a hono lau ha Lao Fakaangaanga 'oku ngofua ke fai ha fakamatala fakama'ala'ala 'o e Lao ko ia 'o fakangatangata ki he miniti 'e nima (5). Ka ko ha fakamatala fekau'aki mo e Patiseti pe 'Esitimeti 'oku ngofua ki he 'Eiki Sea pe ko e Sea 'o e Kōmiti Kakato ke ne fakangofua ha taimi 'oku 'ikai fakangatangata ke fakamatala'i ai 'a e Patiseti mo e 'Esitimeti. 'I he makatu'unga ko ia na'e tu'utu'uni 'a e 'Eiki Sea ke tuku atu 'a e taimi 'ikai fakangatangata ki he 'Eiki Palemia mo e 'Eiki Minisita Pa'anga ke fakamatala'i 'a e Patiseti.

169. **Kaveinga 4 - Ngaahi hingoa pe tu'unga (title) 'oku ui'aki 'a e Hou'eiki Memipa 'o e Fale Alea 'i he Fale Alea. Fekau'aki mo e Tu'utu'uni 1(2) 'o e Tohi Tu'utu'uni. Tu'utu'uni 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Fakafanua, 'o e 'aho 19 'o Me 2020 'i he fakataha 'a e Fale Alea:** Ko e hingoa pe 'e taha 'oku tali 'e he 'Eiki Sea ke ngāue'aki pe ui'aki 'a e Hou'eiki Memipa 'o e Fale Alea 'i he Fale Alea 'a ia ko e ngaahi hingoa pe tu'unga (title) ko ia 'oku ha 'i he ngaahi papa (plaque) 'oku 'i mu'a 'i he ngaahi tepile 'o e Memipa takitaha. 'Oku ngāue'aki faka'ofisiale ia 'i he Fale Alea. Ka 'oku tali pe 'e he 'Eiki Sea 'a e ngaahi hingoa kehekehe 'oku fa'a ngāue'aki mai 'e he Kau Memipa. Ko e ui'aki 'o e Hou'eiki Memipa 'a e ngaahi paati fakapolitikale 'oku nau kau atu ki ai ('o hange ko hono ui ko e Taki 'o e Paati) 'oku 'ikai ke fu'u 'uhinga lelei he ko e Memipa takitaha 'oku 'i ai honau le'o takitaha 'i he Fale Alea pea ko e me'a pe ia 'a e Hou'eiki Memipa pe ko e ha 'a e hingoa pe tu'unga te nau tali ke ui'aki kinautolu.
170. **Kaveinga 5 - Fokotu'u ke mavahe 'a e Sea 'o e Kōmiti Kakato lolotonga 'a hono alea'i 'e he Fale Alea 'a e Fokotu'u mei he Pule'anga ke fetongi ia. Fekau'aki mo e Vahe 3 mo e Vahe 5 'o e Tohi Tu'utu'uni. Tu'utu'uni 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Fakafanua, 'o e 'aho 20 'o Me 2020 'i he fakataha 'a e Fale Alea:** 'Oku lolotonga pule'i pe 'e he Tu'utu'uni 'a e founa 'o e feme'a'aki 'o e Fale Alea. 'Oku fiema'u ke ngāue'aki 'a e ngaahi lea 'oku faka'apa'apa, 'ikai ke fakafo'ituitui (personal) pea ngāue'aki pe 'a e founa angamaheni. 'Oku 'ataa pe ki he Memipa 'oku lolotonga Sea Kōmiti Kakato, 'a ia ko ia 'oku fakatefito ki ai 'a e fokotu'u ko eni ke kei me'a pe 'i he fakataha 'a e Fale Alea he 'oku 'ikai ko ha hopo pe ko ha faka'ilo faka-Fale Alea ka ko e fokotu'u pe eni ki he taha 'o e 'u lakanga 'o e Fale Alea. 'Oku fiema'u pe ki he Hou'eiki Memipa ke tauhi e melino mo feme'a'aki pe 'i he poini pea 'e tau'ataina ai pe 'a e feme'a'aki.
171. **Kaveinga 6 - Founa ngāue ke alea'i 'a e Fokotu'u mei he Pule'anga ke fetongi 'a e Sea 'o e Kōmiti Kakato. Fekau'aki mo e Tu'utu'uni 3, 19(2), 78, 150(2) 'o e Tohi Tu'utu'uni. Tu'utu'uni 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Fakafanua, 'o e 'aho 20 'o Me 2020 'i he fakataha 'a e Fale Alea:**
172. 'Uluaki, fekau'aki mo e taimi totonu ke fakahu ai ha fokotu'u ke fetongi 'a e Sea 'o e Kōmiti Kakato koe'uhi ko e ngaahi fakahokohoko 'o e 'asenita ngāue 'o e Fale Alea 'i he kupu 19. 'Oku 'i he mafai 'o e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea ke ne fakangofua hano alea'i ha fa'ahinga ngāue pe pea 'oku faka'ataa pe 'a e Pule'anga ke fakahu mai ha'anau fokotu'u 'i ha fa'ahinga taimi pe (kupu 78).
173. Ua, fekau'aki mo e kupu 61(3) 'o e Konisitutone, 'a ia ko e kupu eni 'oku fekau'aki mo hono fili 'a e Sea 'o e Fale Alea. 'Oku totonu ke fakatokanga'i 'e he Hou'eiki Memipa ko e Sea 'o e Fale Alea ko e lakanga faka-Konisitutone pea 'oku tu'utu'uni 'a e Konisitutone ki hono founa fili pea mo hono fetongi 'a e Sea 'o e Fale Alea. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha kaunga 'o e kupu ko eni mo e fokotu'u ke fili fo'ou

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGĀ

To'u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

ha Sea 'o e Kōmiti Kakato he 'oku 'ikai ko ha lakanga faka-Konisitutone ia. Ka te tau to'o pe 'a e laumalie 'o e kupu ko eni 'o ngāue'aki. Kapau 'oku lava 'a e Sea 'o e Fale Alea 'o fili pea toe fetongi koe ha 'a e 'uhinga 'oku 'ikai ke lava ai ke ngāue'aki 'a e laumalie ko ia ke fili pe fetongi ha toe lakanga kehe 'i he Fale Alea? Ko e kupu 62(1) 'o e Konisitutone ko e mafai faka-Konisitutone 'oku foaki ma'ae Fale Alea ke fa'u 'a e Ngaahi Tu'utu'uni ke muimui ki ai. Ko e lakanga 'o e Sea Kōmiti Kakato 'oku 'i he mafai pe ia 'o e Fale Alea fakatatau ki he Ngaahi Tu'utu'uni 'a e Fale Alea.

174. Na'e 'i ai 'a hono fehu'ia mo e kupu 150(2) 'o e Tu'utu'uni 'a ia 'oku tu'utu'uni ai kuo pau ke ma'u lakanga 'a e Sea 'o e Kōmiti Kakato ki ha vaha'a taimi ko e ta'u e fa (4). Ko e tu'utu'uni ko eni 'oku ha ai kuo pau ke fakahoko 'a e tu'utu'uni ko eni. Ka 'i he taimi tatau pe 'oku toe ha 'i he kupu 3 'o e Tu'utu'uni, 'oku ngofua ke tuku pe ta'ofi fakataimi ha konga pe kotoa 'o e Ngaahi Tu'utu'uni 'aki ha loto 'o e tokolahi 'o e Fale Alea.
175. Ko e founa 'eni 'e lava ke fakahoko 'aki ha ngāue 'a e Fale Alea ki he fokotu'u ko eni 'a e Pule'anga ke fili ha Sea Kōmiti Kakato fo'ou. 'A ia ko e sitepu 'uluaki ke alea'i 'e he Hou'eiki Memipa pe 'oku loto 'a e Fale Alea ke ngāue'aki 'a e kupu 3 ke tuku fakataimi hono ngāue'aki 'a e kupu 150(2).
176. **Kaveinga 7 - Fokotu'u ke fakatokanga'i 'a e anga ta'efaka'apa'apa, lea ta'emo'oni, tukuaki'i kovi pe fakamatala ta'efe'unga 'oku fakahoko 'o maumau'i ai 'a e Tu'utu'uni. Fekau'aki mo e Tu'utu'uni 107, 108, 110, 112 'o e Tohi Tu'utu'uni. Tu'utu'uni 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Fakafanua, 'o e 'aho 2 'o Sune 2020 'i he fakataha 'a e Fale Alea:** Kuo'osi mahino'i pe 'e he Hou'eiki Memipa 'a e ngaahi kaveinga fekau'aki mo e feme'a'aki 'i he Fale Alea ka 'oku ou fakatokanga atu ki he feme'a'aki 'a e Hou'eiki Memipa tautautefito ki he Kōmiti Kakato. 'Oku kole ai ki he Sea 'o e Kōmiti Kakato ke fakatokanga'i 'a e tu'utu'uni 'a e Tu'utu'uni koe'uhi ko e taimi koe 'oku feme'a'aki ai 'a e Hou'eiki Memipa, ka 'i ai ha Memipa 'oku 'ikai fiemalie ki ha lea 'a ha Memipa 'e taha kuo pau ke fakaha 'ene ta'efiemalie 'i he taimi pe ko ia 'oku ngāue'aki ai 'a e ngaahi lea ko ia. 'A ia kapau 'oku 'i ai ha launga ha Memipa pea 'ohake pe 'i he taimi ko ia ki he Sea 'o e Kōmiti Kakato ke fakahoko ha'ane tu'utu'uni ki ai fakatatau ki he ngaahi kupu 'o e Tu'utu'uni.
177. **Kaveinga 8 - Ngaahi Tohi Tangi ke faipau ki he tu'utu'uni 'a e Ngaahi Tu'utu'uni. Fekau'aki mo e Tu'utu'uni 120, 121, 122 'o e Tohi Tu'utu'uni. Tu'utu'uni 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Fakafanua, 'o e 'aho 4 'o Sune 2020 'i he fakataha 'a e Fale Alea:** Fakatatau ki he Tu'utu'uni, ko e ngaahi tohi tangi 'oku fakahu mai ki he Fale Alea kuo pau ke fakafou mai 'aki ha fakamo'oni ha Memipa Fale Alea. Ko e ngaahi tohi tangi 'i he ta'u ni kuo a'u 'o nima (5) ka 'oku fakafoki kotoa 'a e 'u tohi tangi ko eni koe'uhi 'oku 'i he tu'unga 'oku 'ikai fakafiemalie fakatatau ki he Tu'utu'uni. Hou'eiki Memipa kapau 'oku mou me'a hifo ki ha tohi tangi 'oku ta'etau ke fakahu mai pea kataki 'o fakalea atu ki he ni'ihiki ko ia ke fakalelei'i 'a e ngāue kimu'a pea toki fakahu mai ki he Fale Alea. Ko e taimi lahi 'oku tuku ki he Kōmiti ke nau sivisivi'i 'a e tohi tangi pea 'oku iku fakafoki ia ke fakalelei'i pea toki fakahu mai. Kole pe ki he Hou'eiki ke mou tokanga 'i he taimi 'oku fakahu mai ai 'a e tohi tangi, fiema'u ke fakatatau ki he Tu'utu'uni.
178. **Kaveinga 9 - Kole ke fakahu 'a e ngaahi pepa fakamatala ke tufa ki he Hou'eiki Memipa 'i he Fale Alea. Fekau'aki mo e Tu'utu'uni 19(5)(2) 'o e Tohi Tu'utu'uni. Tu'utu'uni 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Fakafanua, 'o e 'aho 17 'o Sune 2020 'i he fakataha 'a e Fale Alea:** Ko e ngaahi

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGĀ

To'u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

pepa fakamatala kotoa pe 'oku fiema'u 'e ha Memipa ke fakahu ki he Fale Alea 'oku totonu ke 'uluaki fakahu mai ki he Sea ke me'a ki ai pea toki tufa pe fakahoko 'e he Memipa ko ia ha fakamatala ki ai 'i he Fale ni. 'I he 'uhinga ko e pepa fakamatala ko eni 'oku fokotu'u mai ke tufa 'oku te'eki ke liliu faka-Tonga 'oku 'ikai keu tali ke tufa 'i he Fale ni ka 'oku faka'ataa pe ke toki tufa 'i he mālōlō (break) 'a e Falé.

179. **Kaveinga 10 - Fokotu'u ke tali fakavouti 'a e Lao ki he Patiseti - Lao Fakaangaanga ke Fakahu Atu 'o e Pa'anga ki he Ngaahi Ngāue 'a e Pule'anga. Fekau'aki mo e Tu'utu'uni 129, 130 'o e Tohi Tu'utu'uni. Tu'utu'uni 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Fakafanua, 'o e 'aho 18 'o Sune 2020 'i he fakataha 'a e Fale Alea:** Ko e Ngaahi Lao Fakaangaanga 'oku 'ikai ke tali fakavouti pe fakakupu, ko e 'uhinga ia 'oku tukuhifo ai ki he Kōmiti Kakato ke alea'i ai. Kapau na'e 'i ai ha ta'eloto na'e totonu ke fakaha ia 'i he taimi na'e alea'i fakakupukupu ai 'i he feme'a'aki 'i he Kōmiti Kakato. Ko e ngaahi lao 'oku lau 'uluaki, lau tu'o ua, lau tu'o tolu pea 'oku paloti fakalukufua he taimi 'oku fakafoki mai ai ki he Fale Alea. Ko e paloti 'e fakahoko 'e he Fale Alea 'oku fakalukufua ia fakatatau ki he Tu'utu'uni. Ko e loto mo e ta'eloto ki he paloti ko e me'a fakafo'ituitui pe ia 'a e Hou'eiki Memipa.
180. **Kaveinga 11 - Founa Ngāue ki hono tukuhifo 'a e Ngaahi Lao Fakaangaanga pe Tu'utu'uni (Regulations) ki he Kōmiti Kakato. Fekau'aki mo e Tu'utu'uni 131(2) 'o e Tohi Tu'utu'uni. Tu'utu'uni 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Fakafanua, 'o e 'aho 18 'o Sune 2020 'i he fakataha 'a e Fale Alea:** 'Oku tu'utu'uni 'e he kupu 131(2), ko e Ngaahi Lao Fakaangaanga pe Tu'utu'uni kotoa pe kuo pau ke tukuhifo ki he Kōmiti Felave'i hili hono lau 'uluaki tukukehe kapau 'oku 'omai ha tohi mei he Pule'anga ko e Lao Fakavavevave ia. Na'e faka'ataa pe 'e he Sea ke tukuhifo 'a e Ngaahi Tu'utu'uni ki he Kōmiti Kakato koe'uhi 'oku felave'i tonu ia mo e patiseti fo'ou. Ko e ngaahi Lao pe Tu'utu'uni pe 'oku fakamo'oni'i mai 'e he 'Eiki Palemia 'i ha'ane tohi ko e Lao Fakavavevave pe Tu'utu'uni Fakavavevave 'e malava ke tau hanga 'o tukuange ai 'a e tu'utu'uni 'a e kupu 131(2).
181. **Kaveinga 12 - Feme'a'aki 'i he ngaahi kaveinga kuo fakapaasi. Fekau'aki mo e Tu'utu'uni 39 'o e Tohi Tu'utu'uni. Tu'utu'uni 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Fakafanua, 'o e 'aho 22 'o Sune 2020 'i he fakataha 'a e Fale Alea:** 'Oku ta'ofi 'e he Tu'utu'uni ke toe fai ha feme'a'aki hili ha fakaha loto 'i ha paloti pea loto ki ai 'o tali 'e he Fale Alea. Ko e patiseti kuo'osi fakahoko 'a e paloti 'o kakato 'a e ngāue ki ai ko ia 'oku 'ikai toe ngofua ke toe fai ha feme'a'aki 'i he kaveinga ni.
182. **Kaveinga 13 - Fakatokanga'i 'oku 'i ai 'a e ni'ihī 'o e Hou'eiki Memipa na'e paloti 'i he Patiseti ka 'oku 'i ai 'enau kaunga fakapa'anga ki he ngaahi poloseki 'i he Patiseti. Fekau'aki mo e Tu'utu'uni 61, 87, 112 'o e Tohi Tu'utu'uni. Tu'utu'uni 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Fakafanua, 'o e 'aho 22 'o Sune 2020 'i he fakataha 'a e Fale Alea:** Kapau 'oku 'i ai ha tui kuo maumau'i 'e ha taha 'a e kupu 61 'oku 'i ai pe 'a e totonu 'a e Hou'eiki Memipa ke fakahoko ha launga 'o fakatatau ki he kupu 112. 'A ia ko e kupu 112 'okú ne tu'utu'uni 'e malava 'e ha Memipa 'o fakahu ha'ane launga ki he Fale Alea koe'uhi kuo maumau'i ha totonu pe monu'ia pe ko ha angata'etaau. 'Oku toe tu'utu'uni foki 'a e kupu 87 ki he Faka'ilo Faka-Fale Alea, kapau 'oku 'i ai ha tui 'a e Memipa na'e maumau'i 'e ha Memipa e Tu'utu'uni, 'oku ngofua ke ne fokotu'u ke fakahoko ha Faka'ilo Faka-Fale Alea.

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGÁ

To'u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

183. **Kaveinga 14 - Kole fakaloloa taimi 'a e Kōmiti Ngoue mo e Toutai ke fakakakato 'a e ngāue fepotalanoa'aki mo e kakai (public consultation). Fekau'aki mo e Tu'utu'uni 131 'o e Tohi Tu'utu'uni. Tu'utu'uni 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Fakafanua, 'o e 'aho 13 'o Siulai 2020 'i he fakataha 'a e Fale Alea:** 'Oku tu'utu'uni 'e he kupu 131(1) 'e 'ikai ke ngāue 'a e Fale Alea ki ha Lao Fakaangaanga hili hono lau 'uluaki ki ha taimi ko e uike 'e ua (2) pe ko ha taimi 'oku loloa ange ai 'e pehe 'e he Fale 'oku fiema'u ke faka'ataa 'a e Kau Memipa ke nau sivisivi'i 'a e Lao Fakaangaanga. Ko e 'uhinga 'o e kupu ko eni ke faka'ataa 'a e Hou'eiki Memipa ke nau sivisivi'i 'o toe loloto ange 'enau 'ilo ki he lao pea mo tukuange ha faingamalie ki he kakai ke 'omai ha'anau ngaahi fokotu'u. 'Oku 'ikai ke 'uhinga 'a e kupu ia ko eni ke tau toki ngāue pe ki ai 'o kapau 'oku 'i ai ha fokotu'u mai 'a e kakai. 'Oku tuku atu 'e he kupu ni 'a e faingamalie ki he kakai ke 'omai ha'anau tohi mo ha'anau ngaahi fokotu'u. 'Oku ngata pe 'a e mafai 'a e 'Eiki Sea 'i he uike 'e ua (2) 'oku tuku mai 'e he Tu'utu'uni, ko hono fakaloloa 'o e taimi ko ia 'oku fiema'u ke paloti ki ai 'a e Fale Alea. Ko e me'a tau'atina pe ki he Hou'eiki Memipa 'i he'etau paloti ke mou fakaha mai 'a e loto 'o e Fale pe 'oku mou loto ke fakalahi e taimi 'oku fiema'u ke fakakakato 'aki e ngāue 'a e kōmiti' pe tu'utu'uni ki he kōmiti' ke 'oua toe hoko atu kae fakama'opo'opo 'enau ngāue mo lipooti mai ki he Fale Alea.
184. **Kaveinga 15 - Fatongia 'o e Sea mo e Fale Alea ki he ngaahi tohi tangi 'oku fakahu ki he Fale Alea 'oku 'ikai fekau'aki mo e ngāue 'a e Fale Alea. Fekau'aki mo e Tu'utu'uni 123(2) 'o e Tohi Tu'utu'uni. Tu'utu'uni 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Fakafanua, 'o e 'aho 14 'o Siulai 2020 'i he fakataha 'a e Fale Alea:** 'Oku tu'utu'uni 'e he kupu 8 'o e Konisitutone 'a e totonu faka-Konisitutone ki he Tonga kotoa pe ke tohi tangi ki he Fale Alea pea mo 'Ene 'Afio ko e Tu'i. Ka 'oku 'i ai 'a e tokehekehe 'i he tatau faka-Pilitania mo e faka-Tonga 'o e Konisitutone. Ko e faka-Pilitania 'oku fakaha ai ko e ngaahi tohi tangi 'oku fakahu ki he Tu'i mo e Fale Alea, *to pass or repeal enactments*, ke paasi pe liliu ha lao. 'A ia 'oku fekau'aki tonu eni mo e tefito'i ngāue 'a e Fale Alea. Ko e tatau faka-Tonga 'oku ngofua ki he kakai kotoa pe ke tohi tangi ki he Fale Alea ki ha fa'ahinga me'a pe 'oku nau loto ki ai.
185. Ko e kupu 123 'o e Tu'utu'uni 'oku ha ai 'a e mafai 'o e 'Eiki Sea ke tu'utu'uni pe 'oku felave'i ha tohi tangi mo e ngāue 'a e Fale Alea. 'A ia 'oku tu'u fehangahangai 'a e mafai 'oku tuku mai ki he 'Eiki Sea 'e he Ngaahi Tu'utu'uni pea mo e Konisitutone.
186. Ko e kupu 123(2) 'oku tu'utu'uni ke fakahu mai 'a e tohi tangi 'o fou 'uluaki 'i he Sea ke tu'utu'uni pe 'oku 'i ai ha'ane felave'i mo e ngāue 'a e Fale Alea. 'Ikai ke 'i ai ha Sea te ne hanga 'o ta'ofi ha tangi ke alea'i 'i he Fale Alea, koe'uhi he 'e hanga leva 'e he Sea ko ia 'o to'o 'a e totonu faka-Konisitutone 'o e kakai ko ia he 'oku 'ataa 'a e tangi ke a'u mai. Ko e 'uhinga ia 'oku tukuange ai 'e he 'Eiki Sea ke tali 'a e Tohi Tangi pea 'ave leva ki he kōmiti ki he Ngaahi Totonu ke sivisivi'i pe 'oku fenapasi 'a e tohi tangi pea mo taau ke fakahu mai ki he Fale Alea.
187. Hili hono fakakakato 'e he kōmiti 'a hono sivisivi'i 'oku fakahu mai ki he Fale Alea ke alea'i aofangatuku. Ko e ngaahi tohi tangi 'oku fakahu mai 'oku 'ikai ke 'i ai ha'ane felave'i mo e ngāue 'a e Fale Alea, ko e angamaheni, 'oku fakatokanga'i pe pea tuku ki he Pule'anga ke hoko atu 'enau ngāue.
188. **Kaveinga 16 - Fokotu'u ke 'oua toe fakamatala'i mo alea'i 'a e ngaahi lipooti 'a'ahi faka-Fale Alea 'i he ngaahi ta'u kuo maliu atu. Fekau'aki mo e Tu'utu'uni 1(2) 'o e Tohi Tu'utu'uni.**

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGĀ

To'u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

Tu'utu'uni 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Fakafanua, 'o e 'aho 14 'o Sepitema 2020 'i he fakataha 'a e Fale Alea: 'Oku takitaha pule pe 'a e Memipa ki he'ene lipooti, kapau 'oku nau fiema'u ke fakamatala 'a e ngaahi lipooti 'a'ahi 'i he ngaahi ta'u kimu'a 'oku faka'ataa ia.

189. **Kaveinga 17 - Founa ngāue 'a e kōmiti ki he fepotalanoa'aki mo e kakai (public consultation). Fekau'aki mo e Tu'utu'uni 131 'o e Tohi Tu'utu'uni. Tu'utu'uni 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Fakafanua, 'o e 'aho 21 'o Sepitema 2020 'i he fakataha 'a e Fale Alea:** Na'e 'i ai 'a e tokanga lahi 'i he Hou'eiki Memipa ki he lipooti 'a e Kōmiti Lao tautefito ki he'enu lipooti fekau'aki mo e pehe 'oku 'ikai ke fu'u mafatukituki fefe ke fakahoko ha talanoa mo e kakai. Na'e 'osi 'i ai pe 'a e Ngaahi Lao Fakaangaanga (fakatata'aki pe 'a e Lao ki he Fakalelei 'Atamai) na'e 'ave ki he kōmiti Lao pea na'e fai pe 'a e fepotalanoa'aki 'e kōmiti mo e kau fale'i kae 'ikai ke fai ha talanoa mo e kakai (public consultation) pea na'e tali pe 'e he Fale ni pea na'e 'ikai fakatonutonu ha taha 'a e founa ngāue ko ia.
190. Ko e founa ngāue tatau pe eni na'e fakahoko 'e he kōmiti ka ko 'ena faikehekehe ko e Lao ko eni 'oku fakatonutonu 'e ia 'a e Konisitutone pea 'i he'ene pehe 'oku 'i ai 'a e tui 'a e Kau Memipa 'e ni'ihi ko e taimi koe 'oku alasi ai 'a e Konisitutone 'oku totonu ke tuku ha faingamalie ki he kakai. Ko e taimi 'oku tukuhifo ai 'a e Lao Fakaangaanga ki he kōmiti Lao 'oku pau ke 'i he Kōmiti Lao 'i he uike 'e ua (2) 'o 'ikai ke toe nounou ange ai. Ko e uike 'e ua (2) ko ia ko e faingamalie ia ke fakahoko mai ai ha tohi mei he kakai. 'Oku 'osi 'ilo'i pe 'e he Kakai mo e Hou'eiki 'o e Fonua ke fakahoko mai 'enu fokotu'u.
191. Ko e faikehekehe 'o e founa ngāue ko ia mo e founa ngāue koe 'oku mou me'a mai ai 'oku 'i ai 'a e taimi 'e ni'ihi 'oku loto taha 'a e kōmiti ke nau tuku atu ki tu'a ha taimi pau 'i he letio mo ha faitu'u fakataha'anga ke ha'u 'a e kakai mo 'enu ngaahi fokotu'u 'o lekooti'i 'i loto 'i he fo'i taimi pau ko ia. Ko hono faikehekehe pe ia ko hono tu'uaki atu 'e he Kōmiti Lao pe ko e tohi mai 'a e kakai 'i loto 'i he uike 'e ua (2) ha'anau fokotu'u ki he Kōmiti Lao. Ko e Lao Fakaangaanga ko eni neongo pe ko e fokotu'u mai 'e he Hou'eiki Pule'anga ke liliu e Konisitutone na'e 'ikai ke tohi mai ha taha ia. Na'e 'ikai ke 'i ai ha fokotu'u ia 'e taha. Pea ko hono fakafoki mai 'eni mei he Kōmiti Lao 'osi 'ene kumi fale'i ki he 'Ateni Seniale, pea 'oku ha pe he lipooti mei he Kōmiti Lao 'oku 'ikai ke nau sio 'oku 'i ai ha fu'u 'uhinga fefe ke toe fai ha talatalanoa mo e kakai.
192. 'I he'eku tui 'oku 'osi fakakakato pe 'e he Kōmiti Lao 'enu ngāue ka ko hono fakahu mai e lipooti ko e me'a tau'atana pe ia 'a he Hou'eiki Memipa ke nau toe sivisivi'i pe 'e tali pe 'ikai tali 'a e lipooti kuo 'omai 'e he Kōmiti Lao. 'Oku toe 'ataa pe foki ke fakahoko ha fokotu'u ke fakalelei'i e founa ngāue 'o kapau 'oku pehe 'e he Hou'eiki Memipa 'oku hala. 'A ia ko e 'isiu 'uluaki ia ke fakapapau'i pe 'oku mou tui 'oku totonu ke fakafoki ki he kakai ke toe fai ha'anau me'a ki ai. Kapau 'oku mou tui kuo'osi fe'unga 'ata'ataa pe 'a e ngāue kuo'osi fakahoko 'e he kōmiti ke hoko atu 'a e ngāue 'a e Fale Alea ki ai pea mou tu'utu'uni leva ke lau tu'o tua pea tau paloti.
193. **Kaveinga 18 - Launga'i 'o e taha 'o e Hou'eiki Memipa ko e anga ta'efaka'apa'apa 'i he Fale Alea lolotonga 'a e feme'a'aki. Fekau'aki mo e Tu'utu'uni 112, 113 'o e Tohi Tu'utu'uni. Tu'utu'uni 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Fakafanua, 'o e 'aho 13 'o 'Okatopa 2020 'i he**

FAKAMATALA ‘O E NGĀUE ‘A E FALE ALEA ‘O TONGÁ

To‘u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

fakataha ‘a e Fale Alea: Ke tukuhifo ‘a e launga ki he kōmiti ki he Ngaahi Totonu ‘o e Fale Alea ke vakai‘i mo fakahoko ha‘anau ngāue ki he launga.

Vahe 1: Mo'uí mo e Mo'ui Leleí

LAO NA'E FAKAPAASI PEA 'OKU FEKAU'AKI MO E MO'UÍ MO E MO'UI LELEI

194. **Lao ki hono Fakahū Atu 'a e Pa'anga ki he Ngaahi Ngāue 'a e Pule'angá 2020, 'a ia na'e tali 'e he Fale Aleá 'i he 'aho 18 'o Sune 2020.** Na'e fakahū mai 'a e Laó ni ki he Fale Aleá ko e Lao 'a e Pule'angá, 'e he Minisitā Pa'angá, Tevita Lavemaau. 'I he ta'u fakapa'anga 2020/21, na'e tali ai 'e he Fale Aleá 'a e **\$124 miliona** ko e pa'anga kuo vahe'i ki hono tokangaekina 'o e mo'ui leleí. Ko e ta'u fakapa'anga tatau pe foki na'e kamata ai 'a e mafola 'a e fokoutua COVID-19, pea na'e pau ai ke fakaivia 'a e Potungāue Mo'uí mo e ngaahi kupu fekau'akí ke tokateu pea mo lava 'o matatali 'o ka a'u ki ha taimi kuo ma'u ai 'a e COVID-19 'i Tongá ni.
195. 'Oku kau ki heni 'a e Patiseti Fakalūkufua 'oku vahea mei he patiseti fakalotofonua (recurrent budget) 'a e Potungāue Mo'uí 'i he Vouti 15²⁰, 'a ia ko e \$48.22 miliona, pea mo e peseti 'e 5 'o e pa'anga ngāue (operation budget) 'a e ngaahi Potungāue kotoa, 'a ia na'e vahe'i makehe ki he 'aitemi fakamole (expense item) ko e COVID-19. Na'e taumu'a 'a e 'aitemi fo'ou ko 'eni ke tokoni'i 'a e ngaahi Potungāue ke tokateu ke kei malava 'o fakahoko honau ngaahi fatongia 'o ka a'u ki ha taimi 'e 'i ai ha fetaputapui 'i he fefonga'akí tupu mei he mafola 'o e COVID-19. Na'e kau ki heni 'a e ngaahi fakamole ki he ngāue 'a e kau ngāue mei honau ngaahi 'api nofo'angá ki he 'initaneti mo e telefoni, ke kei fakahoko fatongia ma'ae kakai 'o e fonua 'i he taimi ngāue angamaheni.
196. Ko e ngaahi tokoni faka-pa'anga mo me'angāue mei he ngaahi hoa ngāue (development budget), 'oku nau fakaivia ai 'a e ngaahi polōseki²¹ na'e lahi taha ki he huhu malu'í, 'o kau ai 'a e huhu malu'í mei he COVID-19, \$52.54 miliona, polōseki 'a e Tonga Mo'ui leleí, \$7.80 miliona pea mo e tokoni ki hono 'omai 'o e ngaahi huhu malu'í angamaheni 'a e ia 'oku fakapa'anga 'e he Pangikē 'o 'Esiá, \$3.20 miliona, pea pehé ki he ngaahi polōseki makehé, \$2.0 miliona.
197. **Lao (Fakatonutonu) ki he Fakalelei 'Atamai 2020 - Lao Fika 8/2020.** Na'e fakahu mai 'a e Lao ni ki he Fale Alea ko e Lao 'a e Pule'anga 'e he Minisita Mo'ui, Hon. 'Amelia Afuha'amango Tu'ipulotu pea na'e fakapaasi ia 'i he 'aho 7 Sepitema 2020.
198. Ko e taumu'a tefito 'o e Lao ni ko e tanaki atu 'a e ngaahi tu'utu'uni fo'ou ko e hia 'a hono ngaohi kovia 'o e kau mahaki, tokoni'i 'o e kau mahaki ke hola pea mo hono fakahoko ha fakamatala 'oku loi pe taki hala 'i ha tohi ngaue, fakamatala pe lipooti kuo tu'utu'uni 'e he Lao ki he Fakalelei 'Atamai.
199. 'Oku fakamahu'inga'i 'e he ngaahi hia fo'ou 'oku tu'utu'uni 'e he Lao ni 'a e mahu'inga ke malu'í 'a e kulupu 'i he sosaieti 'oku tu'u lavea ngofua, 'a ia ko kinautolu 'oku nau puke faka'atamai. Ko e ngaahi hia 'oku fokotu'u 'e he Lao ni 'okú ne fakatokanga'i 'a e mafatukituki 'a hono ngaohi kovia 'o e kau mahaki puke faka'atamai pea mo e ala hoko ha toe fakatamaki ki he kau mahaki ko eni pehe ki he

²⁰ 'Esitimeti 2020/2021, peesi 236

²¹ Fakamatala Patiseti 2020/2021, Fakamatala Fakalahi II: Vahevahe 'o e Patiseti ki he Ngaahi Tefito'i Kaveinga Ngāue 'a e Pule'angá ki he Ta'u Fakapa'anga 2021, peesi 73

FAKAMATALA ‘O E NGĀUE ‘A E FALE ALEA ‘O TONGÁ

To‘u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

kakai ‘i he komiuniti kapau ‘e tokoni‘i ha taha mahaki puke faka‘atamai ke nau hola mei he ngaahi feitu‘u ‘oku tauhi kinautolu ai.

NGAAHI NGĀUE ‘A E NGAahi KŌMITI ‘A E FALE ALEA ‘O FEKAU‘AKI MO E MO‘UI MO E MO‘UI LELEÍ

Komiti Tu‘uma‘u Ki He Laó Mo E Kōmiti Tu‘uma‘u Ki He Ngaahi Me‘a Fakasosiale (“Ongo Kōmiti Fekau‘aki”)

200. **Vakai‘i ‘o e Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Fakalelei ‘Atamai 2020:** Na‘e lau ‘uluaki pea tukuhifo ‘e he ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea ki he Kōmiti Laó ‘i he ‘aho 29 ‘o Sune 2021. Ko e fatongia ‘o e Kōmiti ke vakai‘i mo tuku atu ha faingamālie ki he kakai ‘o e fonuá (Tu‘utu‘uni 131) mo vakai‘i ‘a e tu‘unga fakalaó (Tu‘utu‘uni 175). Na‘e tokoni ‘a e Potungāue Mo‘uí ki he ngāue ‘a e Kōmiti ‘i hono ‘omai ha ngaahi fakamatala fakama‘ala‘ala. Na‘e poupou ‘a e Kōmiti Laó ki hono fakapapau‘i ‘oku tauhi ‘a kinautolu ‘oku puke faka‘atamai ki ha feitu‘u malu ‘a ia kuo vahe‘i pau ‘i ha fale fakalelei ‘atamai pe ‘api pōpula ‘i Tonga ni. Na‘e tokanga foki ‘a e Kōmiti ke fakapapau‘i ‘e hanga ‘e he lao fakaangaangá ‘o malu‘i ‘a kinautolu ‘oku puke faka‘atamai mei hono ngaahi kovi‘i kinautolu.
201. Na‘e fakahū atu leva ‘a e Lipooti Fika 1/2020 mo e fokotu‘u ke tali ‘a e lao fakaangaangá mo hono ngaahi fakatonutonu. Na‘e tali ‘a e lipooti ni ‘i Fale Alea ‘i he ‘aho 7 ‘o Sepitema 2021. ‘Oku mahu‘inga ‘a e ngāue ‘a e Kōmiti Laó koe‘uhi ‘oku sivisivi‘i ‘e he Kōmiti ke fakapapau‘i ‘e hao mo malu ‘a kinautolu ‘oku nau puke faka‘atamai. ‘Oku fakapapau‘i foki ‘e he Kōmiti Laó ‘oku fenāpasi pea mamafa fe‘unga ‘a e tautea ki he ngaahi hia fo‘ou ‘oku fokotu‘u ‘i he lao fakaangaangá koe‘uhi ko e malu ‘a kinautolu ‘oku puke faka‘atamai.

NGAAHI KAVEINGA FEKAU‘AKI MO E MO‘UI NE ‘OHAKE ‘I HE ‘A‘AHI FAKA-FALE ALEA

202. **Tu‘unga Mateuteu ki he Kōviti-19:** Ko e vāhenga kotoa ne ‘i ai e ngaahi hoha‘a ki he tu‘unga ‘o e mo‘ui lelei tautautefito ki he tu‘unga mateuteu ki ha hoko mai ‘a e Kōviti 19. Ne lahi ai ha ngaahi fokotu‘u ke tufa ha vesitapolo mo ‘oatu ha kekele, fakaivia e kau ngoué, ako‘i mo e to‘utupú ki he ngaahi founa fakame‘atokoni mo e mo‘ui haisini. ‘Oku tofuhia foki mo e ngaahi vāhengá e fiema‘u ha ma‘u‘anga mo ha tānaki‘anga vai ‘oku ma‘a mo malu ko e tokateu ki ha taimi ‘o e Kōviti ke ‘i ai ha vai fe‘unga ke nau ma‘u.
203. **Fakanaunau mo fakalelei‘i ‘o e falemahakí:** Na‘e lahi foki mo ha ngaahi fiema‘u fakanaunau mo fakalelei ki he ngaahi falemahakí ‘i he ‘otu motú mo Tongatapu pē foki. Na‘e fiema‘u ke fakalelei‘i ha ngaahi kiliniki lahi ‘i he tafa‘aki fakanaunau, tokolahi ‘o e kau ngāué, pea pehē ki ha ngaahi mīsini mo e me‘angāue. Na‘e lahi foki mo ha tokanga mei he ngaahi ‘otu motu mei tahí ki he ngaahi fokoutua ‘ikai pipihí pea poupoua ‘e he ngaahi vahenga fili lahi hono fakalele ‘o e ngaahi sipoti kehekehé ke kau ki ai e kakai mo tokanga‘i ‘enau mo‘ui lelei.

FAKAMATALA ‘O E NGĀUE ‘A E FALE ALEA ‘O TONGÁ

To‘u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

NGAAHI TOKONI FAKAFOU ‘I HE PA‘ANGA FAKAVAHENGA FEKAU‘AKI MO E MO‘UI MO E MO‘UI LELEI

204. **Polōseki ki he Ngaahi Ma‘u‘anga Vai:** Na‘e hokohoko atu ai pē ‘i he ta‘ú ni e ngaahi polōseki fakakolo mo faka-vāhenga ki he ma‘u‘anga vai na‘e tokoni‘i mei he pa‘anga fakavāhengá. Na‘e kau heni e polōseki fakata‘u ‘o e ngaahi tangikē vai ma‘ae kakai ‘o Vava‘u 15 ne fe‘unga mo e \$200, 000 kae pehē ki hano fakalelei‘i ‘o e vai ‘a e koló ‘i Tongatapu 8 mo ha ngaahi polōseki ke fokotu‘u ha tangikē vai ‘i Tongatapu 2.
205. **Faka‘ai‘ai e Ma‘á mo e Mo‘ui Lelei:** Ko ha ngaahi polōseki kehekehe eni ne fakalele ‘i Tongatapu 2 ‘o kau ai e polōseki ke faka‘ai‘ai e mo‘ui lelei ‘a e koló, ko ha ngaahi polokalama sipoti, kae pehē foki ki ha ngaahi pini veve tokoni ki hono tauhi ‘o e ma‘á mo tokoni ki he tu‘unga mo‘ui lelei ‘a e vāhengá.

Vahe 2: Akó

LAO NA'E FAKAPAASI PEA 'OKU FEKAU'AKI MO E AKÓ

206. **Lao ki hono Fakahū Atu 'a e Pa'anga ki he Ngaahi Ngāue 'a e Pule'angá 2020, 'a ia na'e tali 'e he Fale Aleá 'i he 'aho 18 'o Sune 2020.** Na'e fakahū mai 'a e Laó ni ki he Fale Aleá ko e Lao 'a e Pule'angá, 'e he Minisitā Pa'angá, Tevita Lavemaau. 'I he ta'u fakapa'anga 2020/21, na'e tali ai 'e he Fale Aleá 'a e **\$74.6 miliona** ko e pa'anga kuo vahe'i ki he kaveinga 'o e ako lelei angé (quality education).
207. 'Oku fakapa'anga 'a e \$74.6 miliona ko 'ení mei he patiseti fakalotofonuá (recurrent budget) kuo vahe'i ki he Potungāue Akó 'a ia ko e \$55.60 miliona²² ka e pehé foki ki he ngaahi tokoni fakapa'anga, koloa mo sevesi mei he ngaahi hoa ngāué (development budget) 'a ia na'e fe'unga mo e \$19 miliona. Ko e ngaahi polōseki²³ ko 'ení 'oku kau ki ai 'a e tokoni fakapa'anga ma'ae ngaahi sikolasipí, \$9.8 miliona, langa 'o e fale ki he sipotí 'a e 'Ako Ma'olunga 'o Tongá, \$4 miliona, polokalama ako moa ko ngāue fakatekinikale, \$1.5 miliona, mo e ngaahi polōseki kehé, \$3.7 miliona.
208. 'Oku mahu'inga ke fakaivia 'a e ako lelei angé koe'uhí ko e ngaahi polokalama 'oku hokohoko atu pea tu'uloa ki hono tokonia 'a e fanau akó 'o taumu'a ki he ma'u ngāué. Na'e 'i ai foki mo e ngaahi fokotu'utu'ungāue 'a e Potungāue Akó ki he ako 'oku fakahoko 'i he televisone mo e letiō koe tokateu ki ha taimi 'e hoko ha fakataputapui 'i he fefononga'akí tupu mei ha mafola 'a e COVID-19 'i Tongá ni. Na'e 'i ai 'a e ngaahi 'aho na'e fakahoko ai 'a e ngaahi ako fakaangaanga ko 'ení pea na'e ola lelei 'i hono fakahoko 'e he Potungāue Akó.

NGAAHI KAVEINGA FEKAU'AKI MO E AKÓ NE 'OHAKE 'I HE 'A'AHÍ FAKA-FALE ALEA

209. **Ngaahi Sikolasipi & Fakaivia Fakapa'anga:** Ko e taha 'o e ngaahi fiema'u vivili mo mahino mei he ngaahi vāhengá ko ha founga mo ha ngaahi sikolasipi ke tokoni'i 'aki fānau ako 'oku 'ikai malava ke totongi 'enau akó koe'uhi ko e ngaahi palopalema 'e ala hoko 'i ha'anau nofo mei he akó. 'Oku kau foki heni mo ha ngaahi fiema'u ke hiki e vahe 'a e kau faiakó pea ke 'i ai foki mo ha vahe ki he fānau kolisi faka-faiakó he 'oku fa'a lau māhina kae te'eki ma'u 'enau vahé. Ne fokotu'u foki 'e ha ngaahi vahe 'e ni'ihí ke 'omi mei he pule'angá e ngaahi tokoni ko 'ení pea toe fakamālohia mo e ngaahi kalapu sikolasipi faka-kolo mo faka-vāhengá ke tokonia e fānau akó. Ne kau foki heni mo ha kole ke fakaivia fakapa'anga e pō ako 'oku lele he ngaahi vāhengá tautautefito ki he ngaahi feitu'u kuo lau ta'u 'ene lele lelei.
210. **Fakalelei'i e Ngaahi 'Apiako Lautohí:** Ko ha fiema'u vivili fakaako foki 'a e ngaahi 'apiako lautohi lahi 'oku fiema'u ke monomono, fakafo'ou, matu'aki langa fo'ou pea fakanaunau ke fe'unga mo taau

²² Polokalama Patiseti 2020/2021, peesi 247

²³ Fakamatala Patiseti 2020/2021, peesi 74

FAKAMATALA ‘O E NGĀUE ‘A E FALE ALEA ‘O TONGÁ

To‘u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

mo e fānaú mo ‘enau ngaahi fiema‘ú. Ko e ngāue ko ‘ení ‘oku kau ai e fale mālōlō ki he fānaú, ko ha ngaahi ‘api nofo‘anga ma‘ae kau faiakó, pea mo e fakalahi pē ki he ngaahi loki akó.

211. **Ako Tokamu‘á:** ‘Oku tokolahi foki e ngaahi vāhenga fili ‘oku nau fiema‘u ke fokotu‘u e ngaahi ako tokamu‘á ‘i he ngaahi kolo takitaha ‘o e vāhengá pea fakaivia e ngaahi ako tokamu‘a kuo lele lelei tautautefito ki hono totongi ‘o e kau ngāué mo ha ngaahi naunau ke tokoni ki he akó. ‘Oku ‘i ai foki mo ha ngaahi feitu‘u ‘oku nau kole ha ako lotoloto ke tokoni ki he fānaú pea ‘i he ngaahi feitu‘u mama‘o ange mei Nuku‘alofá, na‘a nau fiema‘u ha pasi ako ke fetuku ai e fānaú ki he akó.

NGAAHI TOKONI FAKAFOU ‘I HE PA‘ANGA FAKAVAHENGA NA‘E FEKAU‘AKI MO E AKO

212. **Tokangaekina e fānau akó:** Ko e polōseki pē ‘e taha ne hā he ngaahi lipōtí ne faka‘aonga‘i ki ai e pa‘anga fakavāhengá ko ha polōseki ke tokangaekina ‘a e fānau akó ‘i Tongatapu 2. ‘Oku kau ‘i he tokangaekina ko ‘ení ‘a e ngaahi polokalama pō ako ‘a e fānaú.

Vahe 3: Ngaahi Pole Fakalilifu 'o e Faito'o Konatapú

LAO NA'E FAKAPAASI FEKAU'AKI MO E FAITO'O KONATAPÚ

213. **Lao ki hono Fakahū Atu 'a e Pa'anga ki he Ngaahi Ngāue 'a e Pule'angá 2020, 'a ia na'e tali 'e he Fale Aleá 'i he 'aho 18 'o Sune 2020.** Na'e fakahū mai 'a e Laó ni ki he Fale Aleá ko e Lao 'a e Pule'angá, 'e he Minisitā Pa'angá, Tevita Lavemaau. 'I he ta'u fakapa'anga 2020/21, na'e tali ai 'e he Fale Aleá 'a e **\$43.32 miliona** 'a ia na'e vahe'i ko e pa'anga ki hono tau'i 'o e ngāue ta'efakalao 'aki 'a e faito'o konatapú, pea mo e malu mo e hao 'a e fonuá.
214. 'Oku kau ki heni 'a e patiseti fakalotofonua 'oku fakaivia 'e he Pule'angá (recurrent budget) 'a e ngaahi Potungāue fekaukau'akí 'a ia ko e Potungāue Polisí mo e Tamate Afí, \$13.47m, Potungāue Fakamaau'angá mo e Pilisoné, \$10.74 miliona mo e Va'a Kasitomú mo e Tuté, \$5.11 miliona. 'Oku 'i ai foki mo e ngaahi polōseki²⁴ 'oku fakaivia 'e he ngaahi hoa ngāue (development budget), 'a ia ko e polokalama ki he fakalalaka 'o e ngāue 'a e kau Polisí, \$2 miliona, ako ngāue ma'ae kau tau 'a 'Ene Afíó, \$9.10 miliona, mo e ngaahi polōseki kehe pe, \$2.90 miliona.
215. 'Oku mahu'inga 'a hono vahe'i makehe 'a e pa'anga ki hono tau'i 'o e faito'o konatapú koe'uhí ko e pole fakalilifu 'oku fehangahangai mo e fonuá ka e tautautefito ki he to'utupú. Ko e fakaivia 'oku fai ki he ngaahi Potungāue fekau'akí, 'oku taumu'a ke malava 'o tokoni'i 'a hono fakasi'isi'i 'a e hū mai pea mo ta'ofi 'a hono tufaki 'i he fonuá.
216. **Lao (Fakatonutonu) ki hono Pule'i 'o e Ngaahi Faito'o Ta'efakalao 2020.** Na'e fakahu mai 'a e Lao ni ki he Fale Alea, ko e Lao 'a e Pule'anga 'e he Minisita Lao mo e Pilisone Le'ole'o, Hon. Samiu Kuita Vaipulu pea na'e fakapaasi ia 'i he 'aho 20 'Okatopa 2020.
217. 'Oku fakatonutonu fakaikiiki mo lahi 'e he Lao ni 'a e Lao ki hono Pule'i 'o e Ngaahi Faito'o Ta'efakalao ke fakamalohia 'a e lao ke poupou ki he Ngaahi Tu'utu'uni Ngāue ki he Ngaahi Faito'o Ta'efakalao 'a Tonga (2019-2029) (National Illicit Drugs Policy). Koe'uhi ko e kake ki 'olunga 'a e ngaahi hia faito'o ta'efakalao pea mo e tu'unga loloto mo e mataotaoange (sophistication) 'oku fakahoko'aki 'e he ni'ihia faihia 'a e ngaahi NGĀUE ta'efakalao, 'oku fakataumu'a 'e he Lao ni ke tatapuni 'a e ngaahi matavaivai 'a ia 'oku hoko 'i he Tefito'i Lao. 'Oku tu'utu'uni 'a e Lao ni ke faka'ilonga'i mo fakapapau'i koe ngaahi faito'o fo'ou 'oku 'ilo'i pea faka'asi 'i he lao (ngaahi faito'o ngali tatau), tu'utu'uni ke toe tuku hake 'a e ngaahi tautea ki he hia fa'ito'o ta'efakalao ke toe mamafa ange, toe tanaki atu 'a e ngaahi hia fo'ou ki he Lao ni pea toe fakalahi atu 'a e ngaahi mafai 'o e kau polisi.
218. 'Oku fakamahu'inga 'i 'e he Lao ni 'a e ngaue fakafonua 'oku fakahoko ke tau'i'aki 'a e faito'o konatapu 'aki hono toe fakaivia mo 'oatu ha toe mafai 'oku lahiange ki he Kau Polisi pehe ki he ngaahi sino fekau'aki ke fakahoko'aki 'a e ngaahi ngāue ke ta'ofita'ofi 'a hono tufaki 'o e faito'o ta'efakalao pea mo fakasi'isi'i 'aki 'a hono fiema'ua (demand) mo e uesia 'a e faito'o ta'efakalao. Na'e toe

²⁴ Fakamatala Patiseti 2020/21, peesi 73

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGÁ

To'u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

fakatokanga'i foki 'e he Lao ni 'a e fiema'u ke fakaiivia 'a e fonua 'aki 'a e ngaahi naunau mo e tu'unga malava fakalao, fakatekinikale, fakapa'anga mo fakaetangata 'a ia 'oku fiema'u ke tau'i 'aki 'a e palopalema mafatukituki 'o e faito'o ta'efakalao 'i he fonua.

NGAAHI NGĀUE 'A E NGAahi KŌMITI 'A E FALE ALEA FEKAU'AKI MO E NGAahi POLE 'O E FAITO'O KONATAPU

Komiti Tu'uma'u ki he Lao

219. **Vakai'i 'o e Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki hono Pule'i 'o e Ngaahi Faito'o Ta'efakalao 2020:** Na'e lau 'uluaki ai pea tukuhifo 'e he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea ki he Kōmiti Laó 'i he 'aho 8 'o 'Okatopa 2020. Ko e fatongia 'o e Kōmiti ke vakai'i mo tuku atu ha faingamālie ki he kakai 'o e fonua (Tu'utu'uni 131) ke fakahū mai ha ngaahi fokotu'u ki ai. Na'e fengāue'aki vāofi 'a e Kōmiti mo e 'Ofisi 'o e 'Ateni Senialé pea na'e mahino ai kuo 'osi fakahoko 'a e ngaahi polokalama talatalanoa fekau'aki mo e lao fakaangaanga ni pea kuo 'osi fakakau foki ki ai 'a e ngaahi fokotu'u mei he ngaahi kupu fekau'aki. Na'e fakamamafa'i foki 'e he Kōmiti 'a e fiema'u fakavavevave 'o e lao fakaangaanga ko 'eni koe'uhi ke tokoni ki hono ta'ota'ofi mo holoki 'a e fakautuutu ange 'a e ngaahi faihia fekau'aki mo e faito'o ta'efakalao. Na'e fakamā'opo'opo leva 'e he Kōmiti 'a e ola 'o 'ene ngāue 'i he Lipooti Fika 7/2020 mo e fokotu'u ke tali 'a e lao fakaangaanga mo hono ngaahi fakatonutonu. Na'e tali 'a e lipooti ni 'i Fale Alea 'i he 'aho 20 'o 'Okatopa 2021.

NGAAHI KAVEINGA FEKAU'AKI MO E NGAahi POLE 'O E FAITO'O KONATAPU NE 'OHAKE 'I HE 'A'HI FAKA-FALE ALEA

220. **Polokalama Ako & Lao:** Ko ha pole eni he ngaahi feitu'u lahi tautautefito ki he ngaahi vāhenga ofi ki Nuku'alofá. Na'e fakatokanga'i 'e he ni'ihii e lahi 'o hono faka'aonga'i 'o e ngaahi 'api li'aki ki hono faka'aonga'i 'o e faito'o konatapu mo e kava mālohí pea iku ai pē ki he fetā'aki mo e mole 'a e mo'uí. Ko e fakatangi mei he ngaahi vāhengá ni ke fokotu'u ha ngaahi polokalama ako ke tokoni'i e fānaú ke nau ako mo femo'uekina honau taimí kae 'oua te nau toe hanga ki he 'aisí. Na'e lahi foki mo e tokanga 'a e ni'ihii ke tautea'i lahi ange 'a kinautolu 'oku ma'u mo e 'aisí pea fai ha fakalelei ki he laó ke tauhi aipē ha taha 'oku ma'u mo e 'aisí 'i pilisone kae 'oua kuo fai 'ene hopó. Ko e lahi tahá 'oku puke kinautolu pea tukuange mai ki tu'a ke tali hopo 'o nau fakahoko ai pē ngāue pango tatau mo hono tufaki 'o e faito'o konatapu pea toe kovi ange ia 'enau nofo he komiunitií.

Vahe 4: Mafai Pule mo e Pule Leleí

LAO NA'E FAKAPAASI FEKAU'AKI MO E MAFAI PULE MO E PULE LELEÍ

221. **Lao ki hono Fakahū Atu 'a e Pa'anga ki he Ngaahi Ngāue 'a e Pule'angá 2020, 'a ia na'e tali 'e he Fale Aleá 'i he 'aho 18 'o Sune 2020.** Na'e fakahū mai 'a e Laó ni ki he Fale Aleá ko e Lao 'a e Pule'angá, 'e he Minisitā Pa'angá, Tevita Lavemauu. 'I he ta'u fakapa'anga 2020/21, na'e tali ai 'e he Fale Aleá 'a e Patiseti 'a e **\$199.10 miliona**, 'a ia na'e vahe'i ki he kaveinga ko hono fakalalakala 'o e sekitoa 'a e Pule'angá 'a ia 'oku kau ki he ngaahi ngāue 'oku fekau'aki mo e Pule leleí.
222. Ko e \$117.64 miliona ai na'e fakapa'anga ia mei he Patiseti 'a e Pule'angá (recurrent budget) ki he ngaahi Potungāue kotoa pea mo e ngaahi polōseki hangé ko e ngaahi polōseki ki he fetu'utakí, \$4.5 miliona, ako ngāué, \$1 miliona mo e ngaahi polōseki makehe pe, \$5.6 miliona.
223. 'Oku mahu'inga ke kei fakahoko 'a e ngaahi fakalelei ko 'ení ka e pehé ki he ngaahi ako mo e fakalalakala 'o e 'ilo 'a e kau ngāue 'i he sekitoa 'a e Pule'angá, koe'uhí ko e ngaahi feliuliuaki 'i he 'ātakai 'a ia 'okú ne lava 'o uesia 'a e hokohoko atu 'o e ngāue 'a e ngaahi Potungāue mo e 'ilo mo e taukei 'e fiema'u kihe kaha'ú.

NGAAHI FOKOTU'U FAKA-FALE ALEA FEKAU'AKI MO E MAFAI PULE MO E PULE LELEI

224. **Fokotu'u Fika 1/2020 na'e fakahu mai 'e he Palemia, Pohiva Tu'i'onetoa, 'i he 'aho 12 'o Mē 'o e ta'u 2020.** Ko e fokotu'ú ke fakatonutonu 'a e Tu'utu'uni 125(3)(a) 'o e Tohi Tu'utu'uní ke faka'atā ha Mēmipa Fale Alea 'okú ne ma'u mo ha lakanga Minisitā ke ne lava 'o fakahū mai ha'ane lao fakaangaanga taautaha. Na'e tali 'a e fokotu'ú ni 'e he Fale Aleá 'i he 'aho 14 'o Sepitema 2020.

NGAAHI TOHI TANGI NA'E FEKAU'AKI MO E MAFAI PULE MO E PULE LELEI

225. Ko e tohi tangi fika 5/2020, 'a ia na'e fakahu mai 'e he Fakafofonga 'o e Kakai 'o Tongatapu 9, Penisimani 'E Fifita. Ko e tangi ke tufa taau ki he kau konitulekitā 'i he polokalama tanu hala 'a e pule'angá. Na'e tali 'e he Fale Alea 'i he 'aho 14 'o Siulai 2020 ke tuku atu 'a e tohi tangi ki he pule'angá kenau NGĀUE ki ai.
226. Ko e tohi tangi fika 9/2020, 'a ia na'e fakahu mai 'e he Minisita ki he Ngaahi NGĀUE Fakalotofonua, ka ko e Fakafofonga 'o e Kakai 'o Niua 17, Vatau M Hui. Ko e tangi ke fakaa'u 'a e tanuhala ki he vahenga Tongataou 4 'i he 'uluaki faingamalie pe. Na'e tali 'e he Fale Alea 'i he 'aho 14 'o Siulai 2020 ke fakatokanga'i 'a e tohi tangi.

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGÁ

To'u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

NGAAHI TOHI FEHU'I FAKA-FALE ALEA KE TALI TOHI

227. Na'e 'oatu ha ngaahi tohi fehu'i faka-Fale Alea fakakātoa 'e 13 ki he kau Minisitā kehekehe pē 'o e Kapinetí 'o fakahoko atu kiate kinautolu ha ngaahi fehu'i, 'a ia ko e konga hono vakavakai'i 'enau fakahoko fatongiá 'e he Fale Aleá. Ko e ngaahi tohi fehu'í, 'o hange ko 'ene hā 'i he Tu'utu'uni 105 'o e Tohi Tu'utu'uní, kuo pau ke tali 'i loto 'i he 'aho 'e 14 mei hono ma'u 'o e tohi fehu'í.
228. **Ko e tohi fehu'í fika 1/2020 na'e 'oatu 'i he 'aho 4 'o Mā'asi 2020** ki he Minisitā Mo'uí, 'Amelia Tu'ipulotu mei he Fakafofonga Kakai 'o Tongatapu 4, ko Māteni Tapueluelu. Na'e fehu'ia 'e he Fakafofongá e tu'unga ngāue 'a e Pule'angá ki he kolona vailasí pe 'oku 'i ai ha tu'utu'uni 'a e pule'angá ki he fefolau'aki 'a e kau takí ki he ngaahi fonua kuo 'i ai e vailasí; palani ngāue 'a e Potungāue Mo'uí ki he akó mo e ngaahi feohi'anga fakatokolahí; pe 'oku 'i ai ha taha kuo ma'u 'e he kolona vailasí 'i Tongá ni hangē ko 'ene hā he mītia fakasōsialé; feitu'u 'oku nofo ai e kau folau kuo tō mai kae fiema'u ke fakafokí mo e tu'unga malu 'a e kau ngāue mei ha pipihi 'a e vailasí; ko e hā e founa ki hono faka'atā 'o e ngaahi vaka meilí ke tū'uta 'i Tongá; mo e hoha'a pe 'oku kau e kolona vailasí he patiseti fo'ou 'a e Potungāue pe 'oku kei mu'omu'a pē tanu halá.
229. Na'e tali tohi mai 'e he Minisitaá 'a e tohi fehu'í 'i he 'aho 19 'o Mā'asi, 2020 'o fakahā ai 'oku 'i ai e ngaahi tu'utu'uni fo'ou ki he fefolau'aki ki he ngaahi fonua kuo mafola ai e kolona vailasí pea 'oku kei hokohoko atu hono vakai'i e ngaahi tu'utu'uní. Kuo fakahoko foki ha fakahā 'o ha makahaki fakatu'utāmaki pea mo ha fakahā 'o ha tu'unga fakatu'utāmaki ki he mo'uí 'o ne tokonia e Potungāue Mo'uí ki he ngāue fakataha fakatokolahí pea 'e 'omi ha ngaahi fale'i fakauike ki he fakataha'anga fakatokolahí. Na'e 'ikai mo'oni e pehē 'oku ma'u ha taha he fokoutua ko 'ení; ko e kau folau maí, 'oku nau foki aipē 'i he vaka tatau pea 'oku teunga malu pē 'a e kau ngāue 'a e Potungāue 'i mala'e vakapuna; kuo pau ke fakakakato e ngaahi makatu'unga 'e 10 'i loto he houa 'e 72 pea fiemālie kotoa ki ai e Potungāue Mo'uí kae toki tū'uta mai ha vaka meili pea kuo 'osi fakahoko e tu'utu'uni he 'ikai ngofua ke tali ha toe hū mai ha vaka meili ki Tongá ni. Faka'osí, kuo tali 'e he Kapinetí 'a e \$1 miliona mo ha toe \$2.8 miliona ki he ngāue kotoa 'a e Potungāue ki he Covid-19.
230. **Ko e tohi fehu'í fika 2/2020 'o e 'aho 1 'o 'Epeleli 'o e 2020**, na'e 'oatu ia 'e Māteni Tapueluelu ko e Fakafofonga Kakai fika 4 ki he Minisitā Pa'angá, Tēvita Lavemaau. Na'e fehu'ia 'e he Fakafofongá e tu'utu'uni 'a e Kapinetí he 'aho 28 'o Fepueli 2020, ke tānaki ha \$12 miliona mei he patiseti lolotongá ke fai 'aki e tanu halá pea ke 'ave pa'anga ko iá ki he 'akauni langa fakalalakaka 'a e Pule'angá. Na'e 'eke 'e he Fakafofongá pe ko e hā e palanisi 'o e \$12 miliona na'e tānaki mei he patisetí pea ko e fiha kuo 'osi nō ki tu'á mo hono taumu'á; kapau 'oku kei toe \$12 milioná, 'e lava ke tokoni ia ki hono tau'i e kolona vailasí pe 'e 'ave ia ki he tanu halá; ko e fiha 'oku ma'u mei he pōnite ne tu'uaki 'o tāketi ki he \$15 milioná mo e hā hono taumu'a ngāue he taimi ní; pea mo e fiha kuo vahe'i ke tau'i e kolona vailasí he ko e \$12 mo e \$15 milioná 'oku ngalingali ko e \$27 miliona ia ne taumu'a pē ki he tanu halá.
231. Na'e tali tohi mai 'e he Minisitaá 'a e tohi fehu'í 'i he 'aho 22 'o 'Epeleli 'o e 2020, 'o pehē 'oku te'eki 'ave 'e he Fale Pa'angá ha \$12 miliona mei he patiseti lolotongá ki he Pangikē Langa Fakalalakaka 'a Tongá; ko e pa'anga 'e \$8.321 miliona kuo ma'u mai mei hono tu'uaki e konga 1 'a ia ko e \$10 'o e pōnite \$15 milioná 'i Mā'asi 'o e 2020 pea ko e taumu'a ngāue 'o e pōnite ko 'ení ke tokoni ki hono

FAKAMATALA ‘O E NGĀUE ‘A E FALE ALEA ‘O TONGÁ

To‘u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

fakapa‘anga e ngaahi fakamole angamaheni ‘a e pule‘angá tautautefito ki hono tau‘i e kolona vailasí. Ko hono fakakātoá, ko e pa‘anga ‘e \$60 miliona ne vahe‘i ‘e he Pule‘angá ki hono tau‘i ‘o e kolona vailasí.

232. **Ko e tohi fehu‘i fika 3/2020 na‘e ‘oatu ia ‘i he ‘aho 8 ‘o ‘Epeleli ‘o e 2020** ‘e he Fakafofonga Kakai ‘o Tongatapu 1, Siaosi Pōhiva ki he ‘Eiki Palēmiá, Pōhiva Tu‘ionetoa. Na‘e fehu‘ia ‘e he Fakafofongá e lao mo e mafai ‘oku ngāue‘aki ‘e he Palēmiá mo e Kapinetí ke tufa e \$60 miliona ko e tokoni “stimulus package” ki he ngaahi sekitoa kehekehe ‘o e fonuá mo e fakahaofi pa‘anga (“budget savings”) \$12 miliona mei he patiseti lolotongá ke fakahoko ‘aki e tanu hala ‘a e pule‘angá.
233. Na‘e tali tohi ‘e he ‘Eiki Palēmiá e fehu‘i ‘a e Fakafofongá he ‘aho 22 ‘o ‘Epeleli ‘o e 2020, ‘o pehē ko e (1) Lao ki Hono Pule‘i ‘a e Pa‘anga ‘a e Pule‘angá (Public Finance Management Act), (2) Lao ke Fakahū atu ‘a e Pa‘angá 2019/2020 ki he Ngāue ‘a e Pule‘angá 2019 (2019/2020 Appropriation Act 2019), mo e (3) Tu‘utu‘uni Kapineti fika 321 ‘o ‘Epeleli, 2020, ‘oku nau fakamafai‘i e Minisitā Pa‘angá mo e Kapinetí ke fakahoko e ongo ngāue ne fehu‘iá.
234. **Ko e tohi fehu‘i fika 4/2020 na‘e ‘oatu ‘i he ‘aho 23 ‘o ‘Epeleli 2020** ki he Minisitā Pa‘angá, Tēvita Lavemaau meia Sēmisi Sika ko e Fakafofonga Kakai ‘o Tongatapu 2. Na‘e makatu‘unga e fehu‘i ‘a e Fakafofongá ‘i he \$60 miliona ki hono fakafepaki‘i ‘o e fokoutua COVID-19 mo fakama‘ala‘ala ai ha ngaahi fehu‘i ki he ta‘u fakapa‘anga 2019-2020. Ne fehu‘ia ‘i he tohi ‘a e fakaikiiki ‘o e ngaahi liliu ki he tefito‘i kaveinga ‘e 9 ne fokotu‘u ‘i he patiseti 2019-2020; lahi fakakātoa ‘o e pa‘anga tokoni mei he ngaahi fonua mulí na‘e totonu ke ma‘u he ta‘u fakapa‘anga lolotongá; tokoni fakapa‘anga mei he ngaahi fonua mulí ‘oku te‘eki ke ma‘u ‘e he Potungāue Pa‘angá ka na‘e fakakau he ‘Esitimeti 2019-2020; lahi ‘o e pa‘anga kuo ngāue‘aki mei he pa‘anga talifaki fakafokifaá (contingency fund), ngaahi fehikitaki he polokalamá (transfer between programs) mo hono ‘uhingá; pa‘anga makehe kuo vahe ki he tokoni (stimulus package) ki he COVID-19; mo e ngaahi fakamole kotoa mei he ngaahi Potungāue pe sino ngāue ‘a e Pule‘angá ki he tokateu ki he fokoutua COVID-19. Na‘e toe fehu‘ia foki e fakaikiiki ‘o e polokalama Nō Fakalalakaka ‘a e Pule‘angá (Government Development Loans) mo e ngaahi sekitoa te nau lava ‘o nō mei aí; mo e pa‘anga kuo fakamole ki he tanu hala pule‘angá ‘i he kotoa ‘o e ngaahi vahe fonuá.
235. Na‘e tali tohi mai ‘e he Minisitā ‘a e tohi fehu‘i ‘i he ‘aho 6 ‘o Mē ‘o e 2020, ‘oku hokohoko aipē e ngāue ki he ngaahi kaveinga ‘e 9 na‘e fokotu‘u he Patiseti 2019/20 ka ‘oku ‘i ai e tokanga makehe ki he kaveinga Mo‘ui Lelei ‘a e kakaí tupu mei he COVID-19; ko e \$38,469,600 e pa‘anga fakakātoe na‘e totonu ke ma‘u mei he ngaahi fonua mulí; te‘eki ke ma‘u e tokoni fakapa‘anga (budget support) mei Nu‘usila, Pangikē Fakalalakaka ‘a ‘Ēsiá, Pangikē ‘a Māmaní mo e Ngaahi Pule‘anga Fakatahataha ‘a ‘Iulopé. Ko e pa‘anga talifaki fakafokifaá ko e \$200,000 kuo ‘ave ia ki he Va‘a Fakalele Ngāue ‘i he ‘Ōfisi Palēmiá; fakahoko pē ‘e he ngaahi potungāue takitaha e fe‘unu‘aki mo e vahevahe ‘ene Patiseti fakatatau ki he‘ene palani ngāue ki hono fakafepaki‘i e COVID-19 mo ha ngaahi fiema‘u vivili pea kuo tali ‘e he Kapinetí e \$60 miliona ki he tokateu ki he COVID-19 mo vahevahe ia ki he ngaahi kulupu ngāue (clusters) takitaha. Na‘e fakamatala foki ‘e he Minisitā ko e Polokalama Nō Fakalalakaka ‘a e Pule‘angá (Government Development Loans) na‘e talu ‘e ne lele mei he 2013 ke tokonia e kakai ‘o e fonuá mo fakavia fakapa‘anga e ngaahi ngāue ke langa haké he ngaahi sekitoa

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGÁ

To'u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

kehekehe pē; pea ko e kotoa 'o e fakamole tanu halá ko e \$10.6 miliona he lolotongá ka 'oku fakafuofua 'e a'u 'o \$13 miliona 'i he 'aho 30 'o Sune 2020.

236. **Ko e tohi fehu'i fika 5/2020 'o e 'aho 14 'o Mē 'o e 2020** na'e 'oatu ia ki he Minisitā Mo'uí, 'Amelia Tu'ipulotu, mei he Fakafofonga Kakai 'o Tongatapu 4, Māteni Tapueluelu. Na'e fehu'ia 'e he Fakafofongá hono 'ave fakafalemahaki 'o e 'Eiki Nōpele 'o e ongo Niuá ki Nu'usilá pe na'e 'ave 'anefē pea ko e hā e lahi 'o e pa'anga kuo totongi pe 'e totongi ki hono 'ave faito'o fakafalemahaki 'o e 'Eiki Nōpelé.
237. Na'e tali tohi mai 'e he Minisitaá 'a e tohi fehu'í 'i he 'aho 1 'o Sune 'o e 2020 'o pehē na'e 'ave ia 'i he 'aho 4 'o 'Aokosi 'o e 2019 ki Nu'u Sila pea 'oku 'ikai ma'u 'e he Potungāue Mo'uí ha lekooti ki he lahi 'o e pa'anga kuo totongi ki hono 'ave fakafalemahakí.
238. **Ko e tohi fehu'i fika 6/2020 'o e 'aho 23 'o Sune 'o e 2020**, ko ha fehu'i ia mei he Fakafofonga Kakai 'o Tongatapu 4, Māteni Tapueluelu, ki he Minisitā 'o e Fefakatau'akí mo e Leipá, Sāmiu Vaipulu. Na'e fakatefito e ngaahi fehu'í he kautaha Kasifikí mo e polokalama tokoni ne iku totongi ai 'e he Pule'angá ha mo'ua 'oku a'u ki he 500,000 ne totonu ke totongi mei he ngaahi uta ngoue ki mulí. Na'e fehu'ia pe ko hai na'e fua alea ma'ae Pule'angá pe kautaha fakapule'angá mo e Kautaha Kasifikí; ko hai na'e fakamo'oni ma'a Tonga 'i he alea ko iá; 'oku 'i ai ha tatau 'o e alea ne fakamo'oni ki ai 'a Tongá; ko e fiha 'e ngali totongi 'e he Pule'angá ki he Kautaha Kasifikí; pea faka'osk pe na'e tali 'e he Kapinetí ke totongi 'e Tonga e pa'anga ki he Kasifikí. 'I he tokoni hiná, ko e fiha ne totongi 'e he Pule'angá ki he kau tō hiná ka ne totongu ke totongi 'e he kautaha uta hiná; hingoa 'o e kautaha hina pe uta hina 'oku fengāue'aki mo e Potungāué; na'e 'i ai ha aleapau ne fakamo'oni 'i he vaha'a 'o e Potungāué mo e kautaha tō pe uta hiná; hingoa 'o e kautaha pe 'ōfisa ngāue mei muli na'e uta ki ai e ngoue 'a e kakaí; mo e lahi 'o e pa'anga 'oku totonu ke totongi mai mei uli ki he uta ngoue 'a e kakaí kae te'eki totongi pea tupu ai hono ta'ofi 'o e polokalamá.
239. Na'e tali tohi mai 'e he Minisitaá 'i he 'aho 7 'o Siulai 'o e 2020, 'oku 'ikai ha'ane ma'u ki he ngaahi fehu'i ki he Kasifikí he na'e 'ikai ha'ane felāve'i mo ia ka ko e Minisitā mālōlō pē pea 'oku 'ikai ma'u 'e he Potungāué ha fa'ahinga fakamatala pe lekooti ai. Ko e pa'anga fakakātoa 'e TOP\$425,513.21 na'e totongi 'e he Pule'angá ki he kau tō hiná; pea ko e Sakura Company Limited 'a e kautaha 'oku fengāue'aki mo e Potungāué 'a ia ko e kautaha 'a Lesieli Namoa pea na'e 'ikai ha aleapau ne fakamo'oni ki ai mo e kautahá ka na'e felotoi pē 'a e Minisitā 'o e 'aho ko iá mo Lesieli Namoa mo 'ene kautahá. 'I Nu'usilá, 'oku ngāue'aki 'e he Potungāué ha ongo kautaha 'e ua ko e Fresh Direct mo e MG Marketing pea kuo totongi kakato mai mei he māketí 'a e sēniti ki he ngoue 'a e kakaí ne uta atú. Ko e ta'ofi 'o e polokalamá ne fakataimi pē kae lava ke fakamā'opo'opo e lipōtí he na'e mahino mai ne lahi ange e fakamole 'a e Pule'angá he sēniti 'oku ma'u mai mei he uta ngoue ki he māketí ka kuo 'osi toe lele lelei pea mahino 'oku 'ikai ha toe mole 'a e Pule'angá.
240. **Ko e tohi fehu'i fika 7/2020 'i he 'aho 4 'o 'Aokosi 'o e 2020** ko e fehu'i ia 'a Māteni Tapueluelu ko e Fakafofonga 'o Tongatapu 4, ki he Minisitā 'o e Ngaahi Pisinisi Fakapule'angá, Pōhiva Tu'ionetoa. Na'e fakafehu'i ki he Minisitaá pe kuo 'i ai ha aleapau kuo 'osi fakamo'oni he vaha'a 'o e Pule'anga Tongá mo e Kautaha Kasifikí; ko hai na'e fakamo'oni ma'a Tongá; ko ha tatau 'o e aleapau 'i he Pule'anga Tongá; ko e fiha pau 'e totongi 'e Tongá kapau 'oku 'i ai ha aleapau; kuo kakato e

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGÁ

To'u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

ngaahi fiema'u fakalao ke fokotu'u e Kautaha Satelaité 'i Tongá ni ke mahino 'oku fakalao; pea mo e fehu'i pe kuo 'osi fakataha tu'o taha e kau Talēkita 'o e Kautaha Satelaite Tongá ke fili e Seá mo fakangofua ia k ene fakamo'oni ma'a Tonga 'i ha aleapau mo e Kasifikí.

241. Na'e tali tohi mai 'e he Minisitaá ka ko e 'Eiki Palēmiá 'a e tohi fehu'í 'i he 'aho 11 'o 'Aokosi 'o e 2020 'o pehē 'oku lolotonga fakahoko ha ngāue fakalao ki he kaveinga ko iá pea 'oku 'ikai malava ai ke tuku mai ha fakamatala fekau'aki mo ia.
242. **Ko e tohi fehu'í fika 8/2020 'o e 'aho 24 'o Nōvema 2020**, ko ha ngaahi fehu'í ia mei he Fakafofonga Kakai 'o Tongatapu 4, Māteni Tapueluelu ki he Minisitā Pa'angá, Tēvita Lavemaau. Na'e 'eke 'i he tohi fehu'í hono fakakau 'o e ngaahi hoa 'o e kau minisitaá 'i he folau 'a e pule'angá ki 'Eua mo Ha'apai pe na'e totongi kinautolu 'e he pule'angá 'i he ongo 'a'ahí; ne totongi ha'anau Travel Allowance (TA) pe mo e toko fiha ne totongi ki aí; ko e hā ha ngaahi monū'ia kehe na'e totongi ki he ngaahi hoá; kapau ne 'oange ha pa'anga ko e hā e makatu'unga ki aí; pea mo e lahi fakakātoa 'o e fakamole ki he ongo 'a'ahí.
243. Na'e tali tohi mai 'e he Minisitaá 'a e tohi fehu'í 'i he 'aho 7 'o Tīsema 'o e 2020 'o fakamatala ai na'e totongi 'e he Pule'angá 'a e folau mo e Travel Allowance 'a e ngaahi hoa 'o ha kau Minisitā 'e ni'ihí 'i he ongo 'a'ahí; ne 'ikai ha toe monū'ia pe penefiti kehe na'e totongi ki he ngaahi hoa 'o e kau Minisitaá; pea ko e makatu'unga ki aí ko e Tu'utu'uni Kapineti 'o fakatatau ki he ngaahi Tu'utu'uni Ngāue ki he Folaú. Ko e ngaahi fakamolé 'oku kei fai e ngāue ki ai ke toki fakahū mai ha'ane mau mo kakato ka ko e ongo folaú fakatou'osi ko ha kongá pē ia e palani ngāue 'a e Pule'angá pea ko e fakamolé 'oku fua ia mei he patiseti 'a e ngaahi potungāué kuo 'osi tali 'e he Fale Aleá.
244. **Ko e tohi fehu'í fika 9/2020 'o e 'aho 28 'o Nōvema 2020** ko ha fehu'í ia meia Māteni Tapueluelu ko e Fakafofonga Kakai 'o Tongatapu 4, ki he 'Eiki Palēmiá, Pōhiva Tu'ionetoa. Na'e fehu'ia 'i he tohi 'a hono mo'oni 'o e 'ikai ma'u e pa'anga hikihiki fakata'u 'a e kau ngāue fakapule'anga lelei 'i he polokalama Performance Management System; ko e hā e 'uhinga pe makatu'unga 'o iá kapau ko e mo'oni; pea ko fē 'e lava ke fakakakato ai e polokalama ko 'ení he ko ha totonu ia 'a e kau ngāue 'oku fakahoko lelei mo totonu honau fatongá.
245. Na'e tali tohi mai 'e he 'Eiki Palēmiá 'a e tohi fehu'í 'i he 'aho 11 'o Tīsema 'o e 2020 'o pehē 'oku 'ikai mo'oni 'a e pehē 'oku 'ikai ma'u e pa'anga hikihiki fakata'ú mei he polokalama Performance Management System ka 'oku toloi mei Tīsema 2020 ki Sanuali 2021 ko e te'eki mau e ngāue 'a e Komisoni Ngāue Fakapule'angá. Tupu mei he tokolahi 'a e foomu PMS maaka ma'olunga mei he ngaahi Potungāué 'o a'u ki he 3,800, 'oku fiema'u ke toe vakai'i mo sivi'i e ngaahi fōmú 'e he Kōmiti Sivi 'a e Komisoní pea kuo fale'i 'e he Komisoní 'a e ngaahi Potungāué fekau'aki mo e toloi kae ngāue fakataha mo e Potungāue Pa'angá ke totongi e pa'anga hikihiki fakata'ú 'i Sanuali 'o e 2021.
246. **Ko e tohi fehu'í fika 10/2020 'o e 'aho 30 'o Nōvema 'o e 2020** na'e 'oatu 'e Māteni Tapueluelu 'o Tongatapu 4 ki he 'Eiki Palēmiá, Pōhiva Tu'ionetoa. Na'e fakafehu'í 'e he Fakafofongá pe ko e mo'oni kuo tali 'e he Pule'angá ke totongi atu e \$500,000 kia Feleti Sevele fekau'aki mo hono ta'ofi 'o e Sipoti 'a e Pasifikí mei hono fakahoko 'i Tonga ní; ko e pa'anga 'e fiha kuo tali ke totongi kia

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGÁ

To'u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

Feleti Sevelé kapau 'oku mo'oni; 'oku 'i ai ha ni'ihiki kehe 'oku kau ki he totongi ko iá pea ko hai kinautolu mo e fiha 'oku totongi; pea ko e hā e makatu'unga 'o e totongi pa'anga ko iá.

247. Na'e tali tohi mai 'e he 'Eiki Palēmiá 'a e tohi fehu'í 'i he 'aho 11 'o Tīsema 'o e 2020 'o fakamatala ai na'e fakapekia 'a e Lao ki hono Fokotu'utu'u 'o e Sipoti Pasifikí he 'aho 5 'o Sepitema 2017 pea pau ke fakangata ai 'a e ngaahi aleapau ngāue kotoa pē 'o e 'Ōfisi 'o e Kōmiti Fokotu'utu'u 'o e Sipoti 'o e Pasifikí 'oku pule ngāue ai 'a Feleti Sevele pea ngāue ai mo Sākopo Lolohea, 'Etoni Tonga, Paula Tu'utafaiva, Naitilima Tupou, Lupe 'Ilaiū, Polutele Tu'ihalamaka, Soakai Motu'apuaka, Ian Tu'ihalangie, mo Māngisi Halafihi. Na'e 'eke sivile leva 'e Feleti Sevele he 2018 ki he Fakamaau'anga Lahí 'aki e hopo fika CV01/2018 pea fakahū atu 'e he toenga 'o e kau ngāué 'a e 'eke sivile ki he Fakamaau'angá 'i he hopo fika CV02/2018 tupu mei he'enu pehē na'e maumau'í 'e he Pule'angá 'enu aleapau ngāué.
248. Na'e feinga 'a e 'ōfisi 'o e 'Āteni Senialé ke totongi 'a e ngaahi 'eké tautautefito ki he ngaahi vaha'ataimi ne 'osi fakahoko ai 'a e ngāué mo e ngaahi totonu fakalao ki aí ka na'e tu'utu'uni 'a e Pule'anga 'o e 'aho ko iá ke fakahoko 'a e hopó pea 'oua 'e fai ha fakalelei (settle). 'I he 2020, na'e fakataha e 'Āteni Senialé mo e ongo fakafongā la'o 'a e Pule 'angá ki he ongo hopó 'o tu'utu'uni ai 'e he Pule'angá ke fakahoko ha talanoa mo e kau ngāue mālōló ke totongi 'a e 'eké pea fakangata e 'eke Faka-Fakamaau'angá. Na'e felotoi leva e ongo fa'ahí ke totongi e kau ngāué ko e \$592,670.45 ki he 'eke sivile kotoa ne fakahokó, tupu 10% ki he vaha'a taimi (2018-2020) na'e tali ai ki ha fakalelei pe fakahoko 'o e hopó mo e totongi huhu'í māhina 'e 6. Na'e vahevahe leva 'a e \$592,670.45 fakatatau ki he vaha'a taimi na'e ngāue'í 'e taha ngāué, ko 'enu vāhenga mālōló, mo e 10% ki he 'eke takitaha kae pehē ki he totongi huhu'í.
249. **Ko e tohi fehu'í fika 11/2020 'o e 'aho 4 'o Tīsema 'o e 2020** mea Sēmisi Fakahau ko e Fakafongā Kakai 'o Tongatapu 8 ki he Minisitā Pa'angá, Tēvita Lavemaau. Na'e fakafehu'í 'e he Fakafongá pe ko e mo'oni kuo tu'utu'uni 'e he Kapinetí ke tu'usi e patiseti 'a e ngaahi potungāue kotoa 'a e pule'angá 'aki e 9% 'o fakafoki ki he Potungāue Pa'angá; ko e hā e lahi fakakātoa 'o e pa'anga fakakātoa ko iá kapau 'oku mo'oni e tu'usi ko 'ení; pea mo e tefito'í 'uhinga mo e fakaikiiki 'o e ngaahi ngāue pe koloa fiema'u vivili ke ngāue'aki ki ai e pa'anga ko 'ení.
250. Na'e toki ma'u e tohi fehu'í ko 'ení he 'aho 8 'o Tīsema 'o e 2020 pea totonu ke kakato e 'aho 14 ki he 'aho 22 'o Tīsema ka na'e tāpuni e Pule'angá 'i he 'aho 18 'o Tīsema 'o 'ikai ai ha tali ki he tohi fehu'í ko 'ení.
251. **Ko e tohi fehu'í fika 12/2020 'o e 'aho 8 'o Tīsema, 2020** mei he Fakafongā Kakai 'o Tongatapu 5, Losaline Ma'asi ki he Minisitā Mo'uí, 'Amelia Tu'ipulotu fekau'aki mo e Covid 19. Na'e fehu'ia 'e he Fakafongá pe ko e hā e tu'unga mateuteu 'a e falemahaki Vaiolá mo e ngaahi Senitā ki he Mo'uí 'i Tongatapu mo Tokelaú 'o ka tō mai 'a e Covid-19; tu'unga 'oku 'i ai e kau mahaki ne fakafolau ki 'Initia 'o 'osi eni e ta'u 'e taha 'enu fakaongoongo ke foki maí; tu'unga alea 'a e Potungāué mo e holo 'i Tatakamotonga ke ngāue'aki lolotonga hono fakalelei'í e Senitā Mo'uí aí; mo e makatu'unga 'oku 'ikai lava ai 'o kolonitini e kakaí 'i Tongá ni kae 'oua toe kolonitini he ngaahi fonua muli kaungā'apí.

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGĀ

To'u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

252. Na'e tali tohi ki ai e Minisitā Mo'uí he 'aho 15 'o Tisema, 2020 'o fakamatala 'oku mateuteu 'a Vaiola mo e ngaahi senitā mo'uí 'o fakatatau ki hotau ivi malava ke fakafoki fakapotopoto mai hotau kakai mei tu'apule'angá pea 'oku mateuteu foki mo e ngaahi falemahaki 'i Tokelaú. 'Oku hokohoko atu e ngāue 'a e Pule'angá mo e ngaahi fonua kaungā'apí ki he kaveingá pea 'e fakahoko fakatatau pē ki he fakapotopoto taha mo e malu 'a e mo'ui 'a e kakaí fakalukufuá; pea kuo 'osi tali 'e he Pule'angá 'a e pa'anga ki he ngāue 'i Tatakamotongá ka 'oku 'i ai ha kole mei he kāingá 'oku ngāue ki ai e Pule'angá; pe ko e ni'ihī mei 'Initiá kuo pau ke fakafoki mai kinautolu 'i he founa fakapotopoto tahá 'o fakatatau ki hotau ivi malavá mo faka'ehi'ehi he 'oku kau 'a 'Initia mo 'Amelika he ngaahi fonua 'oku mafola lahi ai e kolona vailasí.
253. **Ko e tohi fehu'i fika 13/2020 'o e 'aho 17 'o Tisema, 2020** na'e 'oatu 'e Māteni Tapueluelu 'o Tongatapu 4 ki he Minisitā Pa'angá, Tēvita Lavemaau. Na'e fehu'i 'e he Fakafofongá pe ko e fiha fakakātoa 'oku kei toe 'i he pa'anga ne vahe'i ki he COVID-19 'i he patiseti lolotonga 'oku tuku 'i Fale Pa'angá pea ko e fiha fakakātoa 'oku kei toe he pa'anga na'e vahe'i 'e he pule'angá ki he Pa'anga Tokoni Gita.
254. Na'e tali tohi ki ai 'a e Minisitā 'i he 'aho 8 'o Sānuāli 'o e 2021 'o fakahā ko e \$60 miliona ne vahe'i ke tali teke'i 'aki e COVID-19 'a ia ko e \$4.70 miliona mei he patiseti 2019/20 'a e Pule'angá, \$5.00 miliona mei he patiseti 2020/21 'a e pule'angá, \$3.82 miliona ki he ngaahi ngāue fakafonua fakafokifaá (National Emergency Fund), \$11.6 miliona ne 'omi fakahangatonu ki he Potungāue Mo'uí mo e Ngāue Fakalotofonuá mei he Ngaahi Hoa Tokoni Fakalalakaká, pea mo e \$34.09 miliona ko e pa'anga mei he Ngaahi Hoa Tokoni Fakalalakaká. Ko e \$31.2 miliona kuo totongi atu ki he ngaahi ngāue fekau'aki mo e COVID-19 pea 'oku kei fakatatali e \$13.4 miliona ke a'u mai e ngaahi koloá mo e ngāue tukupau ke fakahokó (commitment) kae totongi. Ko e \$15.4 miliona ne toe 'i he 'aho 15 'o Tisema 2020 'a ia ko e \$5 miliona 'oku 'i he patiseti 'a e Potungāue Mo'uí pea ko e \$10.4 miliona mei he Ngaahi Hoa Tokoni Fakalalakaká.
255. Ko e tokoni ki he langa Afā ko Gita ko e \$23.5 miliona fakakātoa pea 'i Tisema 'o e 2020, na'e toe ai ha pa'anga 'e 3.5 miliona 'o kei lele pē 'a e ngāue ki aí.

NGAAHI FAKAMATALA FAKATA'U 'A E NGAahi POTUNGĀUE 'OKU FEKAU'AKI MO E MAFAI PULE MO E PULE LELEÍ

256. **Līpooti 'Ātita: 'Ātita'i 'o e Ola; Ko e Tokateu 'a Tonga ki hono fakahoko 'o e Ngaahi Taumu'a Fakalalakaka Tu'uloá (NTFT), 'a ia na'e tali 'e he Fale Aleá 'i he 'aho 14 Siulai 2020.** Na'e fakahū mai 'a e līpootí 'ātitá mei he 'Ōfisi 'o e 'Ātita Senialé 'i he 'aho 28 'o Sune 2019 'o fakatatau ki he kupu 10A 'o e Lao ki he 'Ātita 'a e Pule'angá.
257. Ko e līpootí ni 'oku makatu'unga ia 'i he ola 'o e ngāue 'oku fakahoko ki hono fakahoko 'a e ngaahi taumu'a 'e 17 'i he NTFT, 'a ia 'oku mape'i ki ai 'a e Palani Fakalalakaka Fakafonuá 'a Tonga Hono II ("Palani Fakafonuá"). Na'e fakahoko 'a e 'ātita ko 'ení 'i he fatongia 'o e 'Ātitá ki hono vakai'i mo tokoni'i 'a e hala fononga ki he ngaahi kaveinga ngāué fakalūkufua ka e pehé ki he NTFT.

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGÁ

To'u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

258. Na'e 'i ai 'a e ngaahi taumu'a 'e 3 'o e 'ātítá 'a ia ko e, lahi mo kakato hono fakakau 'e he Pule'angá 'a e 'Āsenita 2030 ki he palani fakalūkufuá, fakapapau'i mo ma'u 'e he Pule'angá 'a e ngaahi ivi ngāue mo e ngaahi talēniti pōto'i ngāue (ngaahi ve'eteka 'o e fakahoko ngāue) 'oku fiema'u ki hono fakahoko 'o e 'Āsenita 2030, pea mo vakai'i pe kuo fokotu'u 'e he Pule'angá 'a e ngaahi founga ki hono tokoni'i, muimui'i, toe vakai'i mo hono lipooti 'o e teuteu ki hono fakahoko 'o e 'Āsenita 2030.
259. Na'e ma'u 'a e ngaahi fakamo'oni 'o e 'ātítá mei he 'enau vakai'i fakaikiiki 'o e ngaahi lēkooti pea mo e ngaahi fetalanoa'aki pea mo e faka'eke'eke mo e Va'a Palani Fakafonuá 'i he 'Ōfisi 'o e Palēmiá, Va'a Patiseti 'i he Potungāue Pa'angá mo e Potungāue Sitesitiká. Na'e 'i ai foki mo e ngaahi tohi savea 'ave takai ki he 'Ōfisi 'o e Kalake Pule 'o e Fale Alea 'o Tongá.
260. Na'e 'i ai 'a e ngaahi fokotu'u na'e 'oatu 'i he lipooti 'e 7 fekau'aki mo e ngaahi taumu'a 'e 3 'o 'ātítá, pea nae aofangatuku 'a e lipooti 'oku kei fiema'u pe ke fakalelei'i 'a e ngaahi fakahoko fatongia ki hono fakakau 'a e ngaahi kupu fekau'aki 'a Tongá ki he taumu'a ngāue ko 'ení. Neongo 'oku 'osi fakahoko pe 'a e ngāue ki hono mape'i fakataha 'a e Āsenita 2030, NTFT ki he Palani Fakafonuá, ka ;oku fiema'u ke fakalelei 'a hono feinga ke ngāue'aki kakato 'a e me'afua pe ko e Sisitemi Ngāue Fakatahá (One Process System) 'oku ngāue'aki ke ne malava 'o tala pe ko e ha 'a e ngaahi kakai 'oku fiema'u ke fakahoko'aki 'a e ngāue ko 'ení. Ko e fatongia foki ki hono muimui'i mo sivi' 'o e fakahoko fatongia ko 'ení 'a ia na'e fokotu'u 'i he Palani Fakafonuá 'oku fiema'u 'a e ngāue fakataha 'o e ngaahi sekitoa fekau'aki pea pehé foki ki he ngaahi Potungāue 'a e Pule'angá mo e Va'a Palani Fakafonuá pea mo e Sitesitiká ke fakapapau'i 'oku fakahoko lelei 'a hono muimui'i mo sivi'i 'o e ngaahi fakahoko fatongi ko 'ení.
261. **Lipooti 'Ātita: 'Ātita'i 'o e Ola- Tokanga'i 'o e Ngaahi Koloa Tauhi Tu'uma'u 'a e Pule'angá, 'a ia na'e tali 'e he Fale Aleá 'i he 'aho 5 'o 'Okatopa 2020.** Na'e fakahū mai 'a e lipooti 'ātítá mei he 'Ōfisi 'o e 'Ātita Senialé 'i he 'aho 28 'o Sune 2019 'o fakatatau ki he kupu 10A 'o e Lao ki he 'Ātita 'a e Pule'angá.
262. Ko e lipooti 'ātita ko 'ení na'e fekau'aki mo hono tokanga'i lelei 'o e ngaahi koloa tauhi tu'uma'u 'a e Pule'angá 'a ia ko e konga mahu'inga ia 'o e pule lelei fakatoloua pe 'i he sekitoa fakapule'angá mo e sekitoa taautaha. Ko e ngaahi koloa tauhi tu'uma'u 'i he ngaahi ngāue'angá 'oku taumu'a ke tokoni ki hono fakahoko 'o e ngaahi polokalama ngāue ke ma'u 'a e ngaahi ola 'oku lelei pea ko e ngaahi tu'utu'uni fekau'aki mo honau tokanga'i 'oku 'ikai tu'u 'atā ia mei he faitu'utu'uni fakalūkufua 'a e ngāue'angá mo 'ene ngaahi tu'utu'uni fakapa'angá.
263. Ko e ngaahi makatu'unga 'e 3 na'e fakahoko 'aki 'a e 'ātítá 'a ia ko e tokanga'i lelei 'a e ngaahi koloa tauhi tu'uma'u 'a e Pule'angá pea 'i he taimi tatau pe 'oku a'usia 'e he ngaahi koloa ko 'eni 'a e ngaahi taumu'a ngāue na'e palani'i ke ne fakahokó. Na'e vakai'i foki pe 'oku feunga mo fakapotopoto pea a'usia 'a e kaveinga ngāue 'o e ngaahi koloa tu'uma'u 'a e Pule'angá pea mo e ivi malava ke fakasi'isi'i 'a e fakamole ki hono tokanga'i 'o e ngaahi koloa tauhi tu'uma'u 'a e Pule'angá ka 'i he taimi tatau 'okú ne ma'u 'a e tu'unga lelei mo fe'unga ke fakahoko'aki hono fatongia.
264. 'I he kakato 'a e 'ātítá na'e 'oatu ai 'e he 'Ātita 'a e ngaahi fokotu'u 'e 6 'o fekau'aki mo e ngaahi makatu'unga 'e 3 na'e fakahoko'aki 'a e 'ātítá, 'a ia 'i hono fakalūkufuá, 'oku mahu'inga ke 'i ai ha

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGÁ

To'u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

Tu'utu'uni fakangāue ki founa ki hono tokangaekina 'o e ngaahi koloa tauhi tu'uma'u pea mo ha palani ngāue ki hono tokanga'i 'a e ngaahi koloa 'a e Pule'angá koe'uhí ke fakapapau'i 'oku tolonga pea lava 'o a'usia 'a e taumu'a na'e fakahoko ai 'a hono fakataú.

265. **Līpooti 'Ātita: 'Ātita'i 'o e Ola- Tokanga'i 'o e Fakatau Fakapule'angá, 'a ia na'e tali 'e he Fale Aleá 'i he 'aho 23 'o Novema 2020.** Na'e fakahū mai 'a e līpootí 'ātítá mei he 'Ōfisi 'o e 'Ātita Senialé 'i he 'aho 26 'o Sune 2020 'o fakatatau ki he kupu 10A 'o e Lao ki he 'Ātita 'a e Pule'angá.
266. Ko e 'ātita ko 'ení na'e fakahoko ia ke vakai ki hono tokanga'i mo fakahoko 'a e Fakatau Fakapule'angá mo ha toe me'a ke ma'u ai ha ola 'oku toe lelei angé. Ko e hili ia 'a e ta'u e 10 'a hono ngāue'aki fuofua Ngaahi Tu'utu'uni ki he Fakatau Fakapule'angá 2010. Na'e vakai ai 'a e 'ātítá 'a e tu'unga hono fakakau 'o e fakatau fakapule'angá ki he palani taimi lōloá mo e palani ngāue 'a e Potungāué ko e feinga pe ke fenāpasi 'a e totongí mo e tu'unga lelei 'o e koloa mo e ngāue 'oku fakatau maí pea mo vakai'i mo lēkooti ma'u pe 'a e ola 'oku ma'u mei he fakatau fakapule'angá pea līpooti.
267. Ko e makatu'unga 'e 3 na'e fakahoko'aki 'a e 'ātítá 'a ia ko e tokanga'i lelei 'e he ngaahi Potungāué 'enau ngaahi fakataú 'o kau ai 'a hono fakakau atu ki he 'enau ngaahi palani ngāué, ma'u 'a e ola 'o e ngaahi talamahu'ingá mo e ngaahi me'afua lelei 'oku malava ke ne muimui'i, sivi'i pea mo līpooti 'a e fakahoko fatongia 'i he fakatau koloa.
268. Na'e fakakakato 'e he 'ātítá 'a 'ene ngāue pea ko e aofangatuku 'o e līpootí 'i hono fakalūkufua, 'oku kei fiema'u pe ke fakalalakaka'i 'a hono palani'i 'o e ngaahi fakatau fakapule'angá, tauhi 'o e ngaahi lēkootí 'o hangé ko e ha ngaahi faile ke talamai ha ngaahi fehangahangai kuo hoko pea mo e te'eki ke lava 'e he Potungāué 'o fakalele mo fakapapau'i kuo nau ma'u 'a e ngaahi me'a na'e fakatau felāve'i mo e lahi, tu'unga tolongá mo e taimi. Na'e tuku atu ai 'e he 'ātítá ha fokotu'u 'e 18 ke ngāue ki ai 'a e ngaahi Potungāue fekau'akí.
269. **Līpooti 'Ātita: 'Ātita'i 'o e Ngaahi Ngāue Fakapa'angá mo e Faipau ki he Laó 2018/19, 'a ia na'e tali 'e he Fale Aleá 'i he 'aho 5 'o Okatopa 2020.** Na'e fakahū mai 'a e līpootí 'ātítá mei he 'Ōfisi 'o e 'Ātita Senialé 'i he 'aho 29 'o Sune 2019 'o fakatatau ki he kupu 24 'o e Lao ki he 'Ātita 'a e Pule'angá.
270. Na'e fakahoko 'a e 'ātita ko 'ení 'i he ngaahi 'ēlia 'e 4 'a ia ko e, Fakamatala Fakapa'anga 'a e Pule'angá 2018/19, Ngaahi Potungāue 'a e Pule'angá, Ngaahi Polōseki Fakalalakaká mo e Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'angá. Na'e 'omai leva 'e he 'Ātita 'a ene Talafakaukau 'o fekau'aki mo e ngaahi 'ēlia ko 'ení 'o anga pehé ni.
271. Fakamatala Fakapa'anga 'a e Pule'angá 2018/19: Na'e foaki 'e he 'Ātita 'a 'ene Tala Fakakaukau Liliu 'a ia 'oku tatau pe mo e aofangatuku 'o e ngaahi ta'u ki mu'á. Na'e makatu'unga 'eni 'i he liliu mei he founa tauhitohi hono lēkooti mo līpooti 'a e ngaahi ngāue fakapa'anga 'oku fehū'aki ai 'a e pa'anga pe, koe'uhí ke lava līpooti 'i he fakamatala fakapa'angá 'a e katoa mo e mahu'inga totonu 'o e ngaahi koloa mo e ngaahi mo'ua 'o e Pule'angá 'i he 'aho faka'osinga 'o e ta'u fakapa'anga, 30 Sune 2019.

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGĀ

To'ū Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

272. Ngaahi Potungāue 'a e Pule'angá: Na'e fakahoko 'a e 'ātita 'i he 'iuniti 'e 36 'i he ngaahi Potungāue mo e ngaahi Kautaha 'a e Pule'angá), ngaahi tohi fakamo'oni 'atita 'e 200 pea mo e 'atita mo e fale'i makehe 'e 1.
273. Na'e 'o hake 'i he līpooti 'a e ngaahi fokotu'u 'e 445 'o kau foki mo e ngaahi tohi tali mei he ngaahi Potungāue na'e 'osi fakahū ki he 'Ōfisi 'o e 'Ātita Senialé. Na'e fakafiemalie pe ki he 'ātita 'a e tali mei he Potungāue.
274. **Fakamatala Fakata'u 'a e 'Ofisi 'o e Palemia ki he Ta'u 2016, 'a ia na'e tali 'e he Fale Alea 'i he 'aho 5 'o 'Okatopa 2020.** Ko e taumu'a NGĀUE 'a e 'Ofisi 'o e Palemia ke pou poua 'a e pule lelei pea ke fakahoko 'a e lelei taha 'o e tokoni ki he Palemia, Kapineti pea mo e fonua mo pou pou'i 'a hono fa'u, fokotu'utu'u mo hono siofu 'a hono fakahoko 'o e ngaahi tu'utu'uni NGĀUE ke taau mo lelei.
275. Na'e hokohoko atu pe 'a e lava lelei e ngaahi NGĀUE angamaheni 'a e 'Ofisi 'o e Palemia ki hono fale'i, palani, siofi pea fakahoko e ngaahi tu'utu'uni mo e NGĀUE mahu'inga 'a e Pule'anga 'o 'ikai ke ngata pe ai ka e fale'i e ngaahi NGĀUE fakatu'apule'anga. 'I he Ma'asi 'o e 2016, na'e fokotu'u ai e va'a fo'ou ko'eni ko e Va'a Fakavaha'a Pule'anga mo e Fakalao ke siofi mo NGĀUE ki he ngaahi va feNGĀUE'aki fakavaha'a pule'anga mo e ngaahi me'a fakalao 'i he 'Ofisi e Palemia pea 'e hoko ia ko e 'uluaki poini 'o e fetu'utaki ki he ngaahi me'a fakavaha'a Pule'anga mei he Pasifiki pea moe ngaahi Fonua muli foki.
276. Na'e fakanofa 'a Hon. Semisi Kioa Lafu Sika 'i 'Epeleli ko e Minisita ki he Ngaahi NGĀUE Lalahi mo e Takimamata hili 'a hono fakamalolo'i 'o 'Etuate Lavulavu mei he lakanga Minisita 'i Fepueli. Na'e fakafisi 'a Fe'aomoeata Vakata mei hono lakanga ko e Minisita ki he Ngaahi NGĀUE Fakalotofonua 'i Siulai, na'e fakanofa 'a Hon. Penisimani 'Epenisa Fifita ke ne fetongi.
277. Ko e poloseki fo'ou ki he paaka va'epopua na'e fai e tokanga makehe ki ai. Na'e fepaki ai 'a e poloseki mo e ngaahi palopalema 'o hange ko e kau ngaue, nounou fakaepa'anga pea mo e ngaahi me'angaue. Ka neongo e ngaahi pole ko'eni na'e malava pe ke fakahoko lelei e fatongia ki he poloseki ko'eni 'i he ngaahi fengaue'aki 'a e Pule'anga pea mo hono tataki 'e he 'Eiki Palemia. Ko e ngaue ki hono ngaahi e poloseki ko'eni na'e kau atu ki ai 'a 'Ofisa Sela pea mo e kau hopoate mo e kau NGĀUE kehe pe 'a e pule'anga ki he ngaue fakaenaunau hange ko e ngaahi me'alele, loli mo e ngaahi ala me'a pehe ke tokoni ki he ngaue.
278. Na'e 'iai mo e Poloseki ki he Sipoti Pasifiki 2019 pea ko e fatongia 'a e 'ofisi ki heni na'e kau ki ai e ngaue faka-sekelitali ki he Ma'u Mafai ki he 'Atita mo e Pule'i pea kau atu ko e memipa 'i he Kōmiti Tekinikale 'a e Pule'anga ki he ngaahi langa 'a e Sipoti Pasifiki 2019 'o kau ai e langa e mala'e ta pulu Va'epopua.
279. Na'e 'iai mo e tokanga makehe ki he fakama'a 'o Loto Nuku'alofa. Ko e fatongia e 'Ofisi ki ai ki hono fokotu'utu'u, fakahoko mo hono tokanga'i e ngaahi ngaue ko'eni pea ne fuesia lahi eni 'e he Va'a Pilisone 'o tokoni pe ki ai e pule'anga.

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGÁ

To'ú Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

280. Na'e lahi e ngaahi pole mo e ngaahi fakafe'atungia ki he ngaahi ngaue 'a e 'Ofisi 'o e Palemia 'o kau ai e uesia fakapolitikale mo e uesia 'a e mitia ka na'e fakahoko lelei pe e ngaahi ngaue angamaheni mo e fokotu'utu'u fo'ou e pule'anga 'e he 'Ofisi e Palemia.
281. **Fakamatala Fakata'u 'a e 'Ofisi 'o e Palemia ki he Sanuali ki Sune 2017, 'a ia na'e tali 'e he Fale Alea 'i he 'aho 5 'o 'Okatopa 2020.** Hokohoko atu 'a e ngaahi ngaue angamaheni 'a e 'Ofisi 'o e Palemia ke pou pou ki he pule lelei 'i he pule'anga pea pehe foki ki he fale 'i mo e ngaue fekau'aki mo e ngaahi kaveinga ki tu'apule'anga. Na'e hokohoko atu pe e ngaahi ngaue angamaheni 'a e 'Ofisi 'o tautautefito ki he ngaahi poloseki na'e malumalu 'i he 'Eiki Palemia 'a ia ko e poloseki paaka Va'epopua, mala'e ta pulu Va'epopua, Poloseki Sipoti Pasifiki 2019 pea mo e poloseki fakama'a 'o loto Nuku'alofa pea na'e 'ikai ke 'iai ha fu'u liliu lahi ki he fokotu'utu'u ngaue ko ia mei he ta'u kuo'osi.
282. **Fakamatala Fakata'u 'a e 'Ofisi 'o e Palemia ki he Ta'u 2017/2018, 'a ia na'e tali 'e he Fale Alea 'i he 'aho 5 'o 'Okatopa 2020.** Ko e taumu'a NGĀUE 'a e 'Ofisi 'o e Palemia ke pou pou 'a e pule lelei pea ke fakahoko 'a e lelei taha 'o e tokoni ki he Palemia, Kapineti pea mo e fonua mo pou pou 'i 'a hono fa'u, fokotu'utu'u mo hono siofu 'a hono fakahoko 'o e ngaahi tu'utu'uni ngaue ke taau mo lelei.
283. Ko e ongoongo fakaloloma foki 'a e to 'a e he na'e lahi 'aupito e faingata'a ne fepaki mo e pule'anga 'o tautautefito ki he Saikolone Fakatalopiki ko Gita. Ko e ngaue lahi ne fakahoko 'e he 'Ofisi 'o e Palemia ke fakahoko 'a e tu'utu'uni totonu mo taau mo e taimi faingata'a ko'eni. Ko e ngaahi ngaue ne lava 'o fakahoko 'e he 'Ofisi 'o e Palemia ki he ta'u ni ko e fakataha kapineti 'e fitungofulu ma tolu (73) ke lava 'o fakahoko e ngaahi tu'utu'uni mo e fokotu'utu'u ki he pule'anga. Ne lava foki ke hiki mo e fatongia palani fakafonua mei he PotuNGĀUE Pa'anga ki he 'Ofisi 'o e Palemia 'i he tefito'i 'uhinga ko e Palemia 'a e taki 'o e pule'anga pea ko ia 'e fakatefito mei ai e kapasa folau 'o e Pule'anga. Na'e fokotu'u mo e va'a fo'ou ko e va'a ki he tokangaekina e ngaahi Poloseki Komuniti ke ngaue vaofi ai mo e ngaahi tukui kolo. Na'e kau ki ai e siofi mo fakalelei'i e tu'utu'uni ki he ngaahi poloseki mei he ngaahi ta'u e ua kimu'a fekau'aki mo e langa e paaka Va'epopua, mala'e ta pulu Va'epopua mo e ngaahi teuteu ki he Sipoti Pasifiki 2019. Na'e ta'ofi fakataimi foki 'a e ngaue ko'eni tupu mei he holomui 'a Tonga mei hono talitali 'o e Sipoti Pasifiki 2019.
284. Na'e fakafiefia foki ki he 'Ofisi 'o e Palemia ke talitali 'a e Palemia 'o Nu'usila, Jacinda Ardern 'i he'ene 'a'ahi faka'ofisiale mai 'i he'ene 'a'ahi Misiona Pasifiki hili 'a e Saikolone Kita pea ke 'a'ahi foki e ngaahi ngaue 'oku fakapa'anga 'e he Pule'anga Nu'usila.

NGAAHI NGĀUE 'A E NGAARI KŌMITI 'A E FALE ALEA NA'E FEKAU'AKI MO E MAFAI PULE MO E PULE LELEI

Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakapa'anga mo e Ngaahi Fakamatala Fakapa'anga 'a e Pule'angá

285. **Vakai'i 'o e Fakalelei ki he Tu'utu'uni Ngāue ki he Pa'anga Tokoni Fakavāhengá:** 'I he 'aho 18 'o Sune 2020, na'e tukuhifo ai 'e he 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá 'a e ngaahi fakalelei ki he Tu'uu'uni

FAKAMATALA ‘O E NGĀUE ‘A E FALE ALEA ‘O TONGÁ

To‘u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

Ngāue ki he Pa‘anga Tokoni Fakavāhengá (“Tu‘utu‘uni Ngāue”) ki he Kōmiti Pa‘angá. Ko e fatongia ‘o e Kōmití ke vakai‘i ‘a e ngaahi fakalelei ko ‘ení ‘o fakatatau ki he talafatongia ‘o e Kōmití ‘i he Tu‘utu‘uni 174. Na‘e poupou‘i ‘e he Kōmiti Pa‘angá ‘a e ngaahi fokotu‘u ke fakalelei‘i ‘a e Tu‘utu‘uni Ngāue ki he Pa‘anga Tokoni Fakavāhengá. Ko e ngaahi fakalelei ko ‘ení ‘oku kau ki ai ‘a hono fakakau ki he Tu‘utu‘uni Ngāué ‘a e Aleapau ki he Pa‘anga Tokoni Fakavāhengá (Grant Agreement). Na‘e tui ‘a e Kōmití, ko e aleapau ko ‘ení ‘e malava ai ke fenāpasi lelei ange ai ‘a e ngaahi lipooti fakapa‘angá pea mo e aleapau ki he ngaahi pa‘anga ‘oku kolé. ‘Oku fakalelei‘i foki ‘a e Tu‘utu‘uni Ngāué ke faka‘atā ha Mēmipa (‘i hono fakangofua ‘e he ‘Eiki Sea ‘o e Fale Aleá) ke ngāue‘aki ‘a e Pa‘anga Tokoni Fakavāhengá ki he ngaahi fiema‘u vivili makatu‘unga ‘i ha me‘a fakatu‘upakē (hangē ko ha vela, afaa, mofuike, sunami) pe mahaki fakatu‘utamaki fakafonuá ka he‘ikai ngofua ke ngāue‘aki ke tokoni‘i ‘a e Fakafofonga Fale Aleá pe ko ha‘ane famili ofi.

286. Na‘e fakahū atu ‘a e Lipooti Fika 3/2020 ‘a e Kōmití fakataha mo e ngaahi fokotu‘u ke tali ‘a e ngaahi fakalelei ki he Tu‘utu‘uni Ngāué, ke ‘i ai ha aleapau ki he kole pa‘anga tokoni kotoa pe, fakahoko ha ngaahi polokalama fakataukeyi ma‘ae ngaahi sino ngāue ‘i he vāhenga filí pea ke ‘oange ‘a e mafai ke fakatonutonu ‘a e Tu‘utu‘uni Ngāué ki he ‘Eiki Sea ‘o e Fale Aleá ‘i he‘ene fengāue‘aki mo e Minisitā Pa‘angá mo e ‘Atita Senialé. Na‘e tali ‘a e lipootí fakataha mo hono ngaahi fokotu‘ú ‘i he ‘aho 29 ‘o Sune 2020. ‘Oku mahu‘inga ‘a e ngāue ‘a e Kōmití ki he pule lelei ke fakapapau‘i ‘oku taliui ‘a e Hou‘eiki Mēmipa ‘o e Fale Aleá ki he ngaahi vāhenga filí pea ke ‘ata ki tu‘a ‘a e anga hono faka‘aonga‘i ‘o e Pa‘anga Tokoni Fakavāhengá.

NGAAHI KAVEINGA FEKAU‘AKI MO E MAFAI PULE MO E PULE LELEI NA‘E ‘OHAKE ‘I HE ‘A‘AHI FAKA-FALE ALEA

287. **Fakaivia e Polisi Faka-koló:** Ko ha fiema‘u vivili ia he tapa kotoa pē ‘o e ‘otu Tongá ke fakaivia fakapa‘anga pea ‘oange ha mafai ki he kau Polisi faka-koló koe‘uhi ko e fatongia mahu‘inga ‘oku nau fuesia ‘i hono tauhi ‘o e melinó. Na‘e kau foki heni hono kole ke hiki hake e lahi ‘o e tokoni fakapa‘anga ki he Polisi faka-koló he ngaahi vāhengá.
288. **Pa‘anga ‘a e Vāhengá:** Na‘e kau foki mo e pa‘anga fakavāhengá he lahi hono fehu‘ia ‘e he kakai e fonuá he na‘e ‘ikai mahino ki he tokolahi pe ko hai ‘oku faitu‘utu‘uni ki he pa‘anga ‘a e vāhengá pea ‘ikai mau e ngaahi kosilioó he vahenga fili ‘e ni‘ihi. ‘I he tafa‘aki ki Fale Aleá, na‘e fiema‘u ‘e he tokolahi ke ‘oatu ‘e he Fale Aleá e pa‘anga tokoní ki he ngaahi kosilioó ke nau tokanga‘i pea ‘i ai foki mo ha ngaahi kulupu hangē ko e to‘utupú ne fiema‘u ke tokonia mo fokotu‘u ke tokoni kiate kinautolu. Na‘e lahi foki mo ha ngaahi ta‘efiemālie he vāhengá ‘e ni‘ihi ‘i he tu‘unga ngāue ‘a e Pule‘angá tautautefito ki he vahevahe taau ‘o e ngaahi faingamālié ke tofuhia e ngaahi vāhengá kotoa.
289. **Lao ‘o e Sāpaté:** ngaahi lao ne ‘ohake ‘i he talatalanoa mo e kakaí ko ‘enau tokanga ki he Lao ‘o e ‘aho Sāpaté ki hono tauhi pea ke ta‘ofi e ngaahi fefakatau‘akí, ‘a ia ne kole ‘e ha ni‘ihi ke poupou‘i mo fakamālohia ‘e honau kau fakafofongá ‘a hono tauhi ‘o e laó ni.

FAKAMATALA ‘O E NGĀUE ‘A E FALE ALEA ‘O TONGÁ

To‘u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

290. **Fili Fale Aleá:** Na‘e fiema‘u ‘e ha ní‘ihi ke fili ‘e he kakaí e kau mēmipa kotoa ‘o e Fale Aleá kau ai e Palēmiá mo e kau fakafofonga Nōpelé. Na‘e mahu‘inga foki ki ha ngaahi vāhenga ‘e ní‘ihi ke fakapapau‘i ‘oku lesisita e ní‘ihi ta‘u totonú ke nau kau he filí.

NGAAHI TOKONI FAKAFOU ‘I HE PA‘ANGA FAKAVAHENGA ‘O FEKAU‘AKI MO E MAFAI PULE MO E PULE LELEI

291. **Polisi Faka-koló:** Ko ha peseti ‘e 10 ‘o e pa‘anga fakavāhengá kotoa ne ‘oatu ia ke tokoni ki hono fakaivia ‘o e kau polisi faka-koló he ngaahi tafa‘aki kehekehe. Na‘e kau heni ha ngaahi me‘angāue ke nau faka‘aonga‘i, ko e fakamole ki hono fakalelé mo e le‘ó, ko e pasikala fefononga‘aki ki he ní‘ihi. Ko ha taha eni e ngaahi fakaivia ne fiema‘u ‘o ‘ikai ngata pē ki hono tokanga‘i mo pule‘i e ma‘uma‘uluta ‘a e ngaahi koló, ka ke tokanga‘i foki mo mapule‘i hono faka‘aonga‘i ‘o e faito‘o konatapú he ngaahi feitu‘u kehekehe.

Vahe 5: Fakalalakaka Faka'ekonomika

NGAAHI LAO NA'E FAKAPAASI 'OKU FEKAU'AKI MO E FAKALAKALAKA FAKA'EKONOMIKA

292. **Lao ki hono Fakahū Atu 'a e Pa'anga ki he Ngaahi Ngāue 'a e Pule'angá 2020, 'a ia na'e tali 'e he Fale Aleá 'i he 'aho 18 'o Sune 2020.** Na'e fakahū mai 'a e Laó ni ki he Fale Aleá ko e Lao 'a e Pule'angá, 'e he Minisitā Pa'angá, Tevita Lavemaau. 'I he ta'u fakapa'anga 2020/21, na'e tali ai 'e he Fale Aleá 'a e **\$37.17 miliona** ma'ae ngaahi ngāue 'oku fekau'aki mo e fakalalakaka faka'ekonōmiká.
293. 'Oku kau foki ki ai 'a e patiseti fakalotofonua 'a e ngaahi Potungāue fekau'aki 'a ia ko e Potungāue Ngoué, Vao'akaú mo e Me'atokoní, \$10.09 miliona, Potungāue Totutáí, \$4.55 miliona, Potungāue Fefakatau'aki mo Fakalalakaka Faka'ekonōmiká, \$6.81 miliona pehé ki he Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonuá, \$3.32 miliona²⁵. 'Oku toe 'i ai pe foki mo e ngaahi tokoni mei he ngaahi hoa ngāue (development budget) ki he ngaahi polōseki 'okú ne tokonia 'a e kaveinga ko 'ení 'o kau ki ai 'a e polōseki ma'ae sekitoa ngoué mo e toutáí, \$7.80 miliona, fakapapu' 'a e vaka fefolau'aki MA60, \$0.30 miliona, ngaahi 'ilo fakasitesitiká, \$1 miliona mo e ngaahi polōseki kehe pe.
294. 'Oku mahu'inga 'a e ngaahi ngāue 'oku fakahoko ki hono fakalalakaka 'i 'o e 'ekonōmiká koe'uhí ke kei lava 'a e ngaahi sekitoa fakatupu koloa 'o fefakatau'aki fakalotofonua pea ki tu'apule'anga foki. 'Oku 'i ai hono ngaahi monū'ia ma'ae 'ekonōmiká fakalūkufua pea 'oku mahu'inga hono poupu' 'i mo hono fakaivia 'a e ngaahi Potungāue fekau'aki koe'uhí ko e ngāue 'oku nau fakahoko mo e kakai 'oku pisinisi 'i he ngaahi sekitoá.
295. **Lao ki he 'Inivesi Muli 2020.** Na'e fakahu mai 'a e Lao ni ki he Fale Alea, ko e Lao 'a e Pule'anga 'e he Minisita Fefakatau'aki mo e Fakalalakaka Faka'ekonomika, Hon. Samiu Kuita Vaipulu pea na'e fakapaasi ia 'i he 'aho 8 Sepitema 2020.
296. 'Oku fetongi 'e he Lao ni 'a e Lao ki he 'Inivesi Muli 2002 pea 'okú ne tuku atu ha ngaahi tu'utu'uni 'oku toe fakaikiiki mo kakato ange ki he ngaahi 'inivesi muli 'i he fonua. 'Oku fakamafai 'i 'e he Lao ni 'a e Minisita Fefakatau'aki mo e Fakalalakaka Faka'ekonomika ('o takiekina 'e he ngaahi tu'utu'uni ngaue kuo fakamahino pau 'i he Lao ni) ke fakakaukau 'i mo tu'utu'uni 'a e ngaahi ngaue fakapisinisi 'a ia 'oku vahe'i makehe ma'ae kau 'inivesi fakalotofonua (lisi tuku makehe) pea mo e ngaahi ngaue fakapisinisi 'e malava ke fakahoko 'e he ni'ihi mei muli (lisi fakangatangata). 'Oku toe tuku atu foki 'e he Lao ni 'a e founga ngaue tohi fakamo'oni 'a ia 'oku fiema'u ai ki he ni'ihi 'inivesi muli ke nau tomu'a ma'u ha tohi fakamo'oni lesisista 'inivesi muli pea mo fakakakato 'a e ngaahi tu'unga pau kimu'a 'a 'enau fakahoko 'a e ngaahi ngaue fakapisinisi 'i Tonga.

²⁵ Fakamatala Patiseti 2019/20, peesi 73

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGĀ

To'u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

297. 'Oku fakamahu'inga'i 'e he Lao ni 'a e fakapalanisi 'a e fokotu'utu'u ngaue ke faka'ai'ai 'a e 'inivesi muli koe'uhi ke tupulaki mo fakalakalaka 'a e tu'unga faka'ekonomika 'o e fonua fakataha mo e fiema'u ke fakapapau'i ko e tangata'i fonua Tonga kotoa pe 'okú ne ma'u 'a e faingamalie ke kau mai ki he tu'unga faka'ekonomika fakalotofonua.
298. **Lao ki hono Pule'i 'o e Ngaahi Ngāue Tānaki Pa'anga Hū Mai 2020.** Na'e fakahu mai 'a e Lao ni ki he Fale Alea, ko e Lao 'a e Pule'anga 'e he Minisita Tanaki Pa'anga Hu Mai mo e Tute, Hon. Tevita Lavemaau pea na'e fakapaasi ia 'i he 'aho 7 Sepitema 2020.
299. 'Oku fakafo'ou 'e he Lao ni 'a e Lao ki hono Pule'i 'o e Ngaahi ngaue Tanaki Pa'anga Hu Mai 2002. 'Oku tu'utu'uni 'e he Lao ni 'a e ngaahi tu'utu'uni ki he fakafuofua 'iate ia pe (self assessment), tanaki (recovery) 'o e tukuhau 'ikai ke totongi mo e ngaue 'aki 'o e founa tukuhau faka'elekitulonika (electronic tax system). Ko e Lao ni 'oku pule'i ia 'e he Minisita Tanaki Pa'anga Hu Mai mo e Tute 'a ia 'e malava ke ne vahe'i (delegate) 'a hono ngaahi mafai ki ha 'ofisa tukuhau.
300. 'Oku fakamahu'inga'i 'e he Lao ni 'a e mahu'inga ke liliu 'a e Lao ke taau mo e ta'au 'a taimi tautautefito ki he fakalakalaka fakatekinolosia koe'uhi ke fakapapau'i 'a e toe lelei ange 'a e fakahoko ngaue ki hono tanaki 'a e pa'anga hu mai.
301. **Lao (Fakatonutonu) (Fika 2) ki he Tukuhau Pa'anga Hū Mai 2020.** Na'e fakahu mai 'a e Lao ni ki he Fale Alea, ko e Lao 'a e Pule'anga 'e he Minisita Tanaki Pa'anga Hu Mai mo e Tute, Hon. Tevita Lavemaau pea na'e fakapaasi ia 'i he 'aho 14 Sepitema 2020. Ko e Lao ni ko e fakatonutonu ia 'oku fakahoko koe'uhi ke fenapasi mo e ngaahi fakatonutonu na'e fakahoko 'e he Lao ki hono Pule'i 'o e Ngaahi Ngāue Tānaki Pa'anga Hū Mai 2020.
302. **Lao (Fakatonutonu) ki he Tukuhau Ngāue'aki 2020.** Na'e fakahu mai 'a e Lao ni ki he Fale Alea, ko e Lao 'a e Pule'anga 'e he Minisita Tanaki Pa'anga Hu Mai mo e Tute, Hon. Tevita Lavemaau pea na'e fakapaasi ia 'i he 'aho 14 Sepitema 2020. Ko e Lao ni ko e fakatonutonu ia 'oku fakahoko koe'uhi ke fenapasi mo e ngaahi fakatonutonu na'e fakahoko 'e he Lao ki hono Pule'i 'o e Ngaahi Ngāue Tānaki Pa'anga Hū Mai 2020.

NGAAHI TU'UTU'UNI (REGULATIONS) NA'E FAKAPAPAU'I 'E HE FALE ALEA, PEA 'OKU FEKAU'AKI MO E FAKALAKALAKA FAKA'EKONOMIKA

303. **Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Tukuhau NGĀUE'aki 2019.** Na'e fakapapau'i 'e he Fale Alea 'a e Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Tukuhau Ngaue'aki 2019 'i he 'aho 22 Sune 2020. Ko e taumu'a tefito 'o e Ngaahi Tu'utu'uni ko eni ko hono fakapekia 'a e tu'utu'uni 6 'o e Tefito'i Tu'utu'uni. 'Oku tu'utu'uni 'e he kupu 6 ('a ia 'oku fakapekia) ko hono tukuatu 'o e ngaahi ngaue fakafetu'utaki 'aki 'a hono ngaue 'aki ha kaati telefoni na'e ma'u 'i Tonga 'oku ala ngaue 'aki 'i Tonga pe 'i muli, kuo pau ke lau 'oku hoko 'i he taimi 'oku fakahoko ai ha telefoni 'aki 'a e kaati.
304. **Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Tute Kasitomu 2019.** Na'e fakapapau'i 'e he Fale Alea 'a e Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Tute Kasitomu 2019 'i he 'aho 22 Sune 2020. 'Oku fakatonutonu

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGĀ

To'u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

'e he Tu'utu'uni ko eni 'a e Tefito'i Tu'utu'uni 'aki hono liliu 'a e mahu'inga 'o e tute lolotonga 'o e ngaahi koloa 'e ni'ihiki kae tautautefito ki he ngaahi koloa tapaka.

305. **Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Tukupau 'Ekisia 2019.** Na'e fakapapau'i 'e he Fale Alea 'a e Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Tukupau 'Ekisia 2019 'i he 'aho 22 Sune 2020. Ko e taumu'a tefito 'o e Tu'utu'uni ko eni ko hono fetongi 'o e ngaahi tu'unga tukuhau 'ekisia 'o e ngaahi koloa 'e ni'ihiki 'aki ha tu'unga tukuhau fo'ou. 'Oku kau ki he ngaahi koloa ko eni 'a e ngaahi moto ka mo e ngaahi saliote misini kehe na'e fuofua fo'u ki he uta kakai kau ai 'a e ngaahi ka fakaputi loloa ki mui (station wagons) mo e ngaahi ka lova.

NGAAHI FAKAMATALA FAKATA'U 'A E NGAAHI POTUNGĀUE 'OKU FEKAU'AKI MO E FAKALAKALAKA FAKA'EKONOMIKA

306. **Fakamatala Fakata'u 'a e PotuNGĀUE Komeesi, Konisiuma, Fefakatau'aki, 'Ilo Fo'ou mo e Ngaue 'a e Kakai (2016/17), 'a ia na'e tali 'e he Fale Alea 'i he 'aho 5 'o 'Okatopa 2020.** Ko e taumu'a 'a e potungāue ki he ta'u fakapa'anga 2016/17 ko hono fakafaingofua'i hono langa hake 'a e sekitoa taautaha ke ne teke 'a e tupulaki faka'ekonomika pea mo e mo'ui lelei 'a e kakai Tonga. Ko e taumu'a ki ha ola 'okú ne poupou 'a e 'ataakai fakapisinisi mo e sekitoa taau taha 'i he'enua ngaue fakataha mo e ngaahi sosaieti fakapule'anga mo e ngaahi kulupu fakakolo.
307. Na'e hokohoko atu pe 'a e ngaue tu'uma'u 'a e potu ngaue ke lesisita mo fakafu'ou e laiseni e kalasi kehekehe e pisinisi, hingoa pisinisi, kautaha, pisinisi muli, ngaahi sosaieti, fakakautaha, kautaha tokoni 'ofa, ngaahi sosaieti fetokoni'aki, kautaha no pa'anga mo e kautaha malu'i 'o fakatatau mo e lao. 'Oku fakaha heni 'e he potu ngaue 'a e ola 'o e sivi'i 'o e ngaahi pisinisi ne fakahoko 'i he 2007 'o fakamahino ko e pisinisi 'e tahaafe valungeau valu taha (1,881) pe mei he ngaahi pisinisi kotoa kuo lesisita na'a nau ngaue 'o fakatatau ki he lao.
308. Na'e lava lelei e tokoni e potu ngaue ki he kosilio fakakolo 'o Houma mo Lapaha hono uta e hina mo e meleni ki tu'apule'anga. Ne fakahoko mo e ngaahi tokoni makehe 'a hono alea'i mo uta atu e ngaahi koloa e kau'au 'o kau ai e uta atu e 'ufi, talo, manioke mo e lesi ki he ngaahi maketi muli 'i Nu'usila, 'Aositelelia, 'Amelika mo Hauai'i. Ko e tokoni ne fakahoko ki he ngaue fakamea'a ne kau ai e fakafolau 'a e kau taukei 'i he mala'e ko'eni ke faka'aliali 'enua ngaue fakamea'a 'i he ngaahi faka'aliali 'i Siapani mo 'Aositelelia. Ne fakahoko foki mo e ngaue tatau ma'ae ngaahi kautaha fa'u koloa fakalotofonua mo e kau uta koloa ki tu'apule'anga ki he Pasifika Festival 'i Nu'usila.
309. Na'e lava lelei e savea 'o e ngaahi pisinisi iiki ne kau ki ai 'a e toko teau fangofulu ma valu (148) mo fokotu'u ngaahi pisinisi iiki 'e ono (6) 'i vava'u. Ne fakahoko mo e polokalama makehe 'e nima (5) 'i Tongatapu ki he fakalalakala 'o e ngaahi koloa fo'akau ma'ae ngaahi pisinisi iiki 'aupito. Na'e tufa foki mo e ngaahi poloseki fakalalakala fakapisinisi 'e hongofulu (10) ma'ae ngaahi pisinisi lotoloto.
310. Na'e tali 'e he Kapineti e fokotu'utu'u mo e ngaahi lao ne fakahu atu 'e he potu ngaue 'o kau ai 'a e Fa'unga Fakalao ki he Fefakatau'aki (Trade Policy Framework) mo ha palani ngaue 'i he

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGĀ

To'u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

fefakatau'aki, ko e fakamo'oni 'a Tonga ni 'i he aleapau PACER Plus pea ne fakahoko 'a e fakamo'oni aleapau 'i Tonga ni 'o fakamo'oni ki ai e Fonua Pasifiki 'e hongofulu (10), tali mo e Lao ki hono Pule'i e Totongi Koloa 'o e ta'u 2016, tali mo e pepa tu'utu'uni mo e halafononga ki he Lao fakaangaanga ki he Va Faka ngaue, tali mo e pepa tu'utu'uni ngaue ki hono fokotu'u e Kōmiti Talatalanoa Fakafonua 'a Tonga (TNTCC) pea na'e fakapaasi foki mo e Lao ki he Konisiuma pea kuo fakahu atu ki he kōmiti lao.

311. **Fakamatala Fakata'u 'a e Potungaue Komeesi, Konisiuma, Fefakatau'aki, 'Ilo Fo'ou mo e Ngaue 'a e Kakai (2017/18), 'a ia na'e tali 'e he Fale Alea 'i he 'aho 5 'o 'Okatopa 2020.** Na'e hokohoko atu pe e NGĀUE angamaheni 'a e potu ngaue ki hono lesisita mo muimui'i 'a e ngaahi pisinisi taataha, kautaha mo e ngaahi pisinisi kehe ke tokoni ki he fatu ha 'ataakai 'oku lelei mo faka'ai'ai ai e pisinisi. Na'e kau ki ai 'a e fokotu'u 'a e misini EFTPOS ke tokoni ki he totongi 'o e ngaahi me'a fakalaiseni pisinisi.
312. 'I he ngaahi tokoni ki he pisinisi, ne lava ai 'e he potu ngaue uta atu e fo'i me'atokoni mei he kau ngoue fakalotofonua ki tu'apule'anga, Na'e fokotu'u foki mo e aleapau mo e maketi Fresh Direct ke hu atu ki ai e koloa ngoue fo'ime'akai pea fakahoko foki mo e polokalama ako ki he ngaahi koloa 'oku fiema'u 'e he ngaahi maketi tu'apule'anga 'o kau atu ki ai e ngaahi pisinisi 'e toluonoa (30). Ko e ngaahi tokoni makehe ne fakahoko fakanaunau 'e he potu ngaue 'o kau ai e fakalahi e senita mata'itofe 'i Vava'u na'e tokoni ki ai e potu ngaue pea pehe foki ki he ngaahi polokalama ako ke fakalele'aki e senita. Ko e polokalama ako kehe ne fakahoko ko e akonekina e ngaahi pisinisi ki he hu koloa mai mo honau ngaahi fatongia fakapisinisi ki he kau konisiuma.
313. Na'e fakapaasi 'e he Kapineti 'a e palani ngaue fakaangaanga 'a Tonga ki he fefakatau'aki pea na'e fakakau ai mo e ngaahi mahaki 'ikai ke pipihi (NCD's) ki he Palani ngaue 'a Tonga ki he Fefakatau'aki pehe foki ki hono fakalelei 'a e aleapau PACER Plus. Ko e aleapau P"acific Island Countries Trade Agreement" (PICTA) na'e kamata fakahoko e ngaue ke fakalelei'I ha ngaahi lao mo fokotu'u ha tokoni fakalao ki he fefakatau'aki. 'I he taimi tatau, na'e lava ke fakahu ki kapineti e Lao Fakaangaanga ki he Fua Mamafa mo e Ngaahi Fua Kehekehe pea mo e fa'u 'a e palani makehe ki he tu'utu'uni ngaue 'a e Traditional Knowledge pea mo e "Traditional Cultural Expressions".
314. **Fakamatala Fakata'u 'a e Potungaue Pa'anga ki he Ta'u 2018/2019, 'a ia na'e tali 'e he Fale Alea 'i he 'aho 5 'o 'Okatopa 2020.** Ko e kaveinga ngaue 'a e Potu ngaue ke hoko ko e takimu'a 'i he Potu ngaue 'a e Pule'anga 'i hono fale'i 'a e langa fakalalakalaka totonu 'o e Fonua mo hono fakapa'anga ki ha Tonga 'oku toe lelei ange 'i he kaha'u. Na'e hokohoko atu 'a e ngaue angamaheni 'a e potungaue ki hono tokangaekina e ngaahi ngaue fakapa'anga 'a e pule'anga pea ke muimui foki ngaahi potungaue 'a e pule'anga ki he palani ngaue kuo fokotu'u.
315. **Fakamatala Fakata'u 'a e Potungaue Pa'anga Hu mai mo e Tute 2017/2018, 'a ia na'e tali 'e he Fale Alea 'i he 'aho 2 'o Tisema 2020.** Ko e taumu'a ngaue 'a e Potungaue ke tokoni ki he 'ekonomika 'a Tonga 'aki hono malu'i e kau'afonua, tanaki pa'anga hu mai he founga 'oku malu pea pau pea mo hono fakafaingofua'i e fefakatau'aki ki ha Tonga 'oku malum o tuputupu'a. Ko e ngaue 'a e potungaue 'oku tokoni lahi ki hono pukepuke e tu'unga maketi 'oku fakahoko ai 'a e fe

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGĀ

To'u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

ngaue 'aki 'a e 'u pisinisi pea pehe foki ki hono fakafaingamalie'i 'a e 'inivesi mei tu'apule'anga mo e fefakatau'aki mo e ma'u ngaue 'i muli.

316. 'Oku hokohoko atu pe 'a e ngaue angamaheni 'a e potu ngaue ki hono tanaki e pa'anga hu mai mei he ngaahi pisinisi, tokangaekina e tu'unga malu 'o e kau'afonua, fakahoko lelei e NGĀUE ki he telifi (tariff) pea mo e totongi tukuhau. Ne lava lelei hono fakahu atu ki he Kapineti 'a e ngaahi Tu'utu'uni NGĀUE ki he Telifi 2016/17. Na'e fakahu atu foki ki kapineti 'a e ngaahi fakalelei ki he tohi fakamatala folau 'oku ngaue 'aki ki he taimi tu'uta mo e folau atu e kau pasese. 'I he taimi tatau na'e lava lelei 'a hono fa'u 'a e Lao Fakaangaanga ki he Tukuhau Ngaue'aki. Na'e fokotu'u mo e polokalama ngaue fo'ou ko e ASYCUDA World 'e he potungaue 'i he va'a Tute mo e Fefakatau'aki pea tanaki atu ki ai 'a e lava lelei hono fokotu'u 'a e tafa'aki ngaue ki he fefolau'aki 'i he mala'e vakapuna 'I Vava'u ke tokoni ki he ngaahi fefolau'aki ki muli.
317. Na'e lava ke tanaki 'a e peseti 'e onongofulu (60) 'o e mo'ua tukuhau fakatau pea 'oku kei hokohoko atu pe e ngaue ki hono tanaki e tukuhau 'o kinautolu 'oku te'eki ai ke kakato 'a hono totongi. Na'e hulu atu 'a e pa'anga hu mai 'aki 'a e ua miliona ma ua kilu (2.2 million) pea 'oku ho'ata mei ai e ngaue 'a e potungaue ki hono pukepuke e tu'unga faka'ekonomika 'a Tonga.
318. **Fakamatala Fakata'u 'a e PotuNGĀUE Pa'anga Hu mai mo e Tute 2018/2019, 'a ia na'e tali 'e he Fale Alea 'i he 'aho 2 'o Tisema 2020.** Ko e ta'u ni, na'e fokotu'u ai e vison emo e misiona fo'ou e potuNGĀUE. Ko e vison eke 'iloa 'a e potu ngaue ko e potu ngaue lelei taha 'i he ngaahi potu ngaue 'a e pule'anga. Ke a'usia 'a e visone ko ia, 'oku 'iai leva e taumu;a ke fokotu'u mo teke 'a e ma'olunga taha 'o e ngaue fakapolofesinale mo e ngaahi kupu felave'i.
319. Ko e taha e ngaue mahu'inga ne fakahoko 'i he ta'u fakapa'anga ko'eni ko e lava ke fakakakato 'a hono fa'u 'o e lao ki he tukuhau ngaue 'aki ki Sune 30, 2018. Ko e taha e ngaahi tanaki fo'ou ki he potu ngaue ko e hiki mai e va'a fefolau'aki mei he Potu ngaue Fefolau'aki ki Muli ki he Va'a Tute. Kei lele lelei foki mo hono muimui'i 'a e kakai tanaki tukuhau 'oku te'eki ai totongi mai honau ngaahi mo'ua. Na'e lava'i lelei 'e he potu ngaue ke muimui'i 'a e kakai tanaki tukuhau pea a'usia e taketi tanaki tukuhau 'o e ta'u.
320. **Fakamatala Fakata'u 'a e PotuNGĀUE Toutai Lipooti Fakata'u Ta'u Fakapa'anga 2019/20, 'a ia na'e tali 'e he Fale Alea 'i he 'aho 10 'o Tisema 2020.** Ko e taumu'a mo e visone 'a e Potu ngaue ke ma'u ha tu'unga faka'ekonomika, fakasosiale, mo e 'ataakai 'e fakapotopoto ki he toutai pea tokoni ke sau ange 'a e tu'unga mo'ui ma'ae kakai Tonga.
321. Na'e 'iai e tokanga ki hono pule'i mo e fakalalakala e toutai. 'I he'ene pehe, ko e ngaahi tu'utu'uni ngaue fakatoutai 'a e Potu ngaue kuo to e vakai'i, tali pea mo fakahoko 'o hange ko e Palani Fakafonua 'a Tonga ki hono Malu'i 'o e 'Anga 2018 – 2020 'oku to e vakai'i, tu'utu'uni toutai fakafonua 'a Tonga 'oku lolotonga fakahoko, Tu'utu'uni ngaue ki he toutai mamaha 'oku lolotonga fa'u pehe foki mo e ngaahi palani kuo fa'u ke fekumi ha maketi ki he palu pea fakakakato 'a e 'analaiso 'a e toutai tuna.

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGĀ

To'u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

322. Ko e lahi 'o e koloa 'oseni na'e hu atu ki tu'apule'anga 'i he ta'u ni ko e metuliki toni 'e uaafe hongofulu ma nima (2,015) ko e fakamahu'inga ko e pa'anga Tonga 'e hongofulu poini nima miliona (\$10.5 million). Ko e tupu peseti ia 'e hongofulu ma tolu (13%) 'a e lahi e koloa 'oseni ne hu atu 'i he ta'u kuo'osi pea ko e hiki peseti ia 'e hongofulu ma taha poini fitu (11.7%) mei he ta'u kuo'osi. Ko e Valu na'e lahi taha e koloa 'oseni ne hu atu ki tu'apule'anga. 'I he tu'u 'o e fakatau koloa mei 'oseni fakalotofonua na'e fe'unga ia mo e toni 'e hivangofulu ma fa (94) 'i he mahu'inga ko e poini valungofulu ma fa miliona (\$0.84 million) 'i he 'avalisi totongi ko e \$8 ki he \$9 ki he kilo.
323. Lele lelei pe e ngaahi ngaue angamaheni e Potu ngaue ki hono sivi 'a e vaka siofi 'oseni mo e ngaahi vaka le'o ke fakamalohi'i e lao toutai, ko e tokanga ki he ngaahi ngaue fakalaiseni e pisinisi toutai, lekooti e ola e toutai, ko e fakataukeyi ki he ngaahi vaka fakakomesiale. Kei fakahoko lelei pe e ngaue 'a e Potu ngaue ki he tokangaekina e ngaahi faama ika, feitu'u pule'i makehe na'e fakahoko 'a hono tufa ki ai e pulopula ki he faama ika kehekehe 'o hange ko e faama tofe 'e uongofulu ma nima (25) 'i Vava'u mo e fa (4) 'i ha'apai pehe foki mo e pulopula vasuva 'i Ha'apai mo Vava'u, Faama Mokohunu, tukumisi, mo e kaloa'a.
324. 'I he ngaahi ngaue ko'eni 'oku fakahoko 'e he Potungaue, 'oku fakapapai 'i 'oku malu e ngaahi koloa 'i ngatai pea ke fakahoko foki 'a e pisinisi toutai 'i ha founa 'oku tonu mo taau ki he lelei fakalukufua e 'ekonomika mo e Fonua.
325. **Fakamatala Fakata'u 'a e Potungaue Ngoue mo e Me'atokoni, Vao'akau mo e Toutai ki he Ta'u Fakapa'anga 2015/16, 'a ia na'e tali 'e he Fale Alea 'i he 'aho 5 'o 'Okatopa 2020.** Ko e taumu'a 'a e Potungaue ke fakahoko honau fatongia 'o fakatefito 'i he ngaahi 'ulungaanga pea mo e to'onga mo'ui 'a e sosaieti Tonga koe'uhi ke to e lelei ange pea mo fakalalakala ange 'a e founa fakahoko ngaue 'a e Potungaue. 'Oku fakahoko eni 'i he tokangaekina 'a e ngaue'aki fakapotopoto 'o e kelekeleke, vai mo e ngaahi koloa fakanatula pea ke fakatupulekina ha 'ataakai fakatupu pa'anga 'e falala'anga ki hono langa 'o e ngoue, malu 'o e me'atokoni mo hiki'i hake 'a e tu'unga fakangoue pea mo hiki'i hake 'a e fakalalakala e mo'ui 'a e kakai.
326. Ki he ta'u 2015/16 na'e hokohoko atu pe 'a e ngaahi ngaue tu'upau 'a e tafa'aki palani mo e lai, 'a ia ko hono fakamatala mei he maketi fakalotofonua fakauike mei he maketi Talamahu, Siamelie pea mo e maketi ve'ehala 'i he hala Taufahau pea mo Hu'atolitoli.
327. Na'e fakahoko e savea 'i he famili kotoa 'i Tonga ni, fakapa'anga 'e he FAO, pea na'e mahino mei ai ko e meimei peseti 'e hivangofulu (90%) na'a nau ngoue pea ko e peseti 'e hivangofulu ma nima (95%) na'e fakataumu'a pe ki he ma'u me'atokoni 'a e famili. Na'e fakapapai 'i ai ko e ngoue manioke, kumala, talo mo e 'ufi ko e tefito'i ngoue ia e kakai e Fonua. Na'e mahino mei he savea na'e holo 'a hono ngoue'i 'a e vanilla pea mo e kava tonga tupu mei he holo 'a e totongi 'i he maketi ka 'i he tafa'aki e taha, 'oku tupu 'a hono ngoue'i 'a e ahi koe'uhi ko e lelei e 'a e totongi 'i he maketi. Ko e fanga monumanu 'oku manakoa 'a hono faama'i ko e puaka, fanga pati, fanga pulu mo e fanga sipi ka e holo 'aupito e fanga moa, fanga hoosi mo e fanga kosi. Na'e manakoa foki mo e ngaue fakamea'a pea mo e ngaue 'aki 'o e kemikale kelekele.

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGÁ

To'u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

328. 'Oku fepaki 'a e potungaue mo e ngaahi pole kehekehe 'o kau ai e feliuliuaki e 'ea, ko e ngaahi tu'unga (standards) ke a'u ki ai e me'atokoni pea toki lava ke uta atu. Neongo ia, 'oku kei lele lelei pe e ngaue e potungaue ke fakahoko 'a 'ene taumu'a.
329. **Fakamatala Fakata'u 'a e Potungaue Ngoue mo e Me'atokoni, mo e Ngaahi Vao'akau ki he Ta'u Fakapa'anga 2016/17), 'a ia na'e tali 'e he Fale Alea 'i he 'aho 5 'o 'Okatopa 2020.** Ko e ngaahi liliu ne fakahoko ki he Potungaue na'e pau ke fakahoko ke a'usia 'a e taumu'a ke fakalalakala 'a e mo'ui e kakai 'o fakatefito 'i he'enu ngoue.
330. Na'e tali ke kamata 'a hono fakahoko 'a e Palani ki he Sekitoa Ngoue 'a Tonga 2016 – 2021 'o feima'u ai ke fakalahi mo fakaloloto 'a e ngaue 'a e potungaue. Na'e mavahe atu mo e Toutai 'o hoko ko e potungaue mavahe ka e Minisita tatau pe. Na'e 'ikai foki ke tali foki 'e he kautaha fakapa'anga ki he polokalama ngoue mo e malu e me'atokoni 'a Mamani ke foaki mai e pa'anga \$13.8 miliona ki he poloseki na'e tokoni'i 'e he pangike 'a mamani na'e to'o mei he Palani ki he Sekitoa Ngoue.

NGAAHI NGĀUE 'A E NGAHI KŌMITI 'A E FALE ALEA FEKAU'AKI MO E FAKALAKALAKA FAKA-'EKONŌMIKÁ

Komiti Tu'uma'u ki he Lao mo e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Ngaue ki Muli, Malu'i mo e Fefakatau'aki

331. **Vakai'i 'o e Lao Fakaangaanga ki he 'Inivesi Muli 2020:** 'I he 'aho 29 'o Sune 2020, na'e lau 'uluaki ai pea tukuhifo 'e he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea ki he Ongo Komiti Fekau'aki. Ko e fatongia 'o e Kōmití ke vakai'i mo tuku atu ha faingamālie ki he kakai 'o e fonuá (Tu'utu'uni 131) ke fakahū mai ha ngaahi fokotu'u ki ai pea mo vakai'i 'a e tu'unga fakalao 'o e lao fakaangaanga ni (Tu'utu'uni 175). Na'e tu'utu'uni 'a e Kōmití ke fakahoko ha polokalama talatalanoa mo e kakai 'o e fonuá. Na'e fakamā'opo'opo kotoa 'a e ola 'o e polokalama talatalanoá pea na'e lahi ange pe 'a e pou pou ki he lao fakaangaangá. Na'e pou pou 'a e Kōmití ke fakapapau'i 'oku tupulaki 'a e 'inivesi muli 'i Tonga ni ka 'i he taimi tatau, ke fakahoko ia 'i ha founa 'oku ne kei malu'i mo hakeaki'i 'a e ngaahi pisinisi fakalotofonua 'i Tongá ni.
332. Na'e fakamā'opo'opo leva 'e he Kōmití 'a e ola 'o 'ene ngāue 'i he Lipooti Fika 3/2020 'a e Ongo Kōmiti Fekau'aki fakataha mo e fokotu'u ke tali 'a e lao fakaangaangá. Na'e tali 'a e lipooti ni 'i Fale Alea 'i he 'aho 7 'o Sepitema 2021. 'Oku mahu'inga 'a e ngāue 'a e Kōmití ki he fakalalakala faka'ekonōmiká he 'oku sivisivi'i 'e he Kōmití ke fakapapau'i 'oku fokotu'u 'i he laó ha ngaahi makatu'unga 'e malu mo falala'anga 'a e 'ataakai 'i Tonga ni ki he 'inivesi muli. 'Oku pou pou'i foki 'e he Kōmití 'a e lao ni ke ne faka'ai'ai 'a e 'inivesi mei muli koe'uhi ko ha ngaahi faingamālie ke fokotu'u ha ngaahi pisinisi 'i Tonga ni mo toe fakalahi 'a e ngaue'angá (employment) ma'ae kakai 'o e fonuá 'a ia 'e tupulaki ai 'a e tu'unga faka'ekonōmiká.

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGĀ

To'u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

NGAAHI KAVEINGA FEKAU'AKI MO E FAKALAKALAKA FAKA'EKONOMIKA NA'E 'OHAKE 'I HE 'A'HI FAKA-FALE ALEA

333. **Fakaivia e Ngāue 'a e Hou'eiki Fafiné:** Ko e taha 'o e ngaahi tefito'i me'a ne tokanga ki ai e ngaahi vāhengá he fakalalakaká ko hono tokonia e kakai fefiné mo 'enau ngaahi ngāué. Ne mei 'ohake 'i he 'a'ahi kotoa 'a e fiema'u ke fakaivia kinautolu fakapa'anga 'aki hano 'oange ha nō peseti 'e 1 pe peseti 'e 5 ke faingofua ange 'enau ngāué kae 'ikai ko e nō peseti 'e 25 'oku nau lolotonga feinga ke tā he taimi ní. Ne lahi foki mo ha ngaahi fiema'u faka-māketi ke 'i ai ha feitu'u ke fakatau atu ai 'enau ngāue fakamea'á pea ke fakahoko e ngaahi faka'ali'ali ngoué ke ma'u ha faingamālie ke fakatau atu 'enau nima mea'á. Ko e taha foki 'o e ngaahi fiema'u lahi ne 'ohaké ko ha holo 'e lava 'o langa ki ha ngaahi taumu'a kehekehe 'a ia 'e lava ke hoko ko ha fale lālanga ki he kakai fefiné, fale koka'anga, pea lava ai mo ha ngaahi polokalama kehe pē 'a e vāhengá. Ne toe kole foki 'e he ngaahi vāhengá ke tokonia e kakai fefine 'i 'apí 'i he tufa 'o ha vesitapolo, ko ha fanga moa, mo ha tokoni faka-kelekele ke lava ma'u ha tupu mo tokateu ki he kaha'ú.
334. **Fakaivia e Kau Ngoué mo e Toutaí:** Ne kole 'e he hou'eiki tangatá ke 'i ai ha palau ke tokoni ki he'enau ngoué, ngaahi vaka toutai ki he kau toutaí mo ha toho'anga vaka, pea ke hokohoko atu e ngaahi houa palau tokoni ki he kau ngoué. Ne kau foki heni mo e faka'amu ke kei hokohoko atu pea fakafaingamālie'i e polokalama toli fua'i'akau 'i mulí ke tokoni'i e ngaahi fāмили 'i Tonganí.
335. **Tokoni'i e Ngaahi Pisinisi Kamata Fo'ou:** Ne 'i ai e ngaahi faka'amu 'e lava 'o tokonia e ngaahi pisinisi tautautefito ki he pisinisi kamakamata fo'ou, ko e ngaahi pisinisi takimamatá, mo e ngaahi pisinisi 'oku te'eki lava 'o lesisitá. Ko ha taha eni e ngaahi fakakaukau 'oku pehē 'e tokoni lahi ki he langa fakalalakaka faka'ekonōmika 'a e fonuá ka tokoni'i e ngaahi sekitoa taaudahá.
336. **Totongi Koloá mo e Ngaahi Sēvesi:** Ko ha pole pē 'oku fe'ao mo e ní'ihī tokolahi tautautefito ki he 'otu motú, ko e lahi mo e mamafa e totongi 'o e ngaahi koloa lahi pea mo e fetō'aki e mahu'inga 'o e ngaahi koloá 'o faingata'a'ia fakapa'anga ai ha ní'ihī. 'I he ngaahi motu mama'o angé, ne nau kole ke fokotu'u ha ngaahi va'a 'a e Pule'angá hangē ko e Fale Pa'angá mo e Leipá 'i motu mama'o ke tokoni ki hono fakafuofua e koloá mo fakafaingofua ange e ngāue fakapa'anga mo faka'ekonōmika ki honau ngaahi 'otu motú.

NGAAHI TOKONI FAKAFOU 'I HE PA'ANGA FAKAVAHENGA

337. **Vaka mo e Palau:** Ko e taha 'o e ngaahi polōseki lalahi ne faka'aonga'i ki ai e pa'anga fakavāhengá ko e polōseki vaka 'a 'Eua 11 na'e fe'unga mo e \$200,000 kae pehē oki ki he polōseki palau 'a Ha'apai 12. Hangē ko ia ne mahino mai mei he ngaahi 'a'ahi faka-Fale Aleá, ko ha fiema'u vivili 'eni 'a e kau ngoué mo e kau toutaí kae pehē foki ki he fonuá he 'okú ne fakafaingofua 'enau ma'u'anga pa'anga ke tokoni ki he fāmilí.

Vahe 6: 'Atakai mo e Feliuliuaki 'a e 'Eá

NGAAHI LAO NA'E FAKAPAASI 'OKU FEKAU'AKI MO E 'ATAKAI MO E FELIULIUAKI 'A E 'EA

339. **Lao ki hono Fakahū Atu 'a e Pa'anga ki he Ngaahi Ngāue 'a e Pule'angá 2020, 'a ia na'e tali 'e he Fale Aleá 'i he 'aho 18 'o Sune 2020.** Na'e fakahū mai 'a e Laó ni ki he Fale Aleá ko e Lao 'a e Pule'angá, 'e he Minisitā Pa'angá, Tevita Lavemaau. 'I he ta'u fakapa'anga 2020/21, na'e tali ai 'e he Fale Aleá 'a e **\$57.43 miliona**, ki he ngaahi kaveinga 'oku fekaukau'aki mo hono tokangaekina 'o e 'ātakai mo e ngaahi fakatamaki fakanatulá ka e tautautefito ki he ma'u'anga iví (energy)²⁶.
340. 'Oku fakapa'anga 'a e \$57.43 miliona ko 'ení mei he patiseti fakalotofonua 'a e Potungāue ki he Fakamatala Eá, Ma'u'anga Iví, Ma'u'anga Fakamatalá, Tokanga'i Ngaahi Fakatamaki Fakanatulá, 'Ātakai, Fetu'utaki mo e Feliuliuaki 'o e Eá, \$2.58 miliona pehé foki ki he ngaahi polōseki 'oku fakahoko 'i he malumalu 'o e Potungāue tatau 'o kau ki ai 'a e polōseki ki he faka'osi 'o e langa ki he ngaahi maumau mei he Matangi ko Gita, \$4.10 miliona, ma'u'anga ivi fo'ou, \$21.60 miliona, polōseki kihe feliuliuaki 'o e 'Eá, \$27.30 miliona, mo e tokateu ki ha fakatamaki fakanatula, \$1.85 miliona.
341. 'Oku mahu'inga 'a e kaveingá ni koe'uhí ko e lahi 'a e ngaahi Matangi mo e fakatamaki fakanatula 'oku hoko mai pea mo e 'ikai ke malava 'o fai 'a e fakaakeake 'i he taimi vave angé. 'Oku mahu'inga leva ke tokonia 'a e tokateu 'a e ngaahi pisinisi mo e kakaí, koe'uhí ko e ngaahi langa lalahí, tu'u 'a e ngaahi matātahí mo e fokotu'u 'o e ngaahi ma'u'anga ivi 'oku si'isi'i 'ene uesia ki he 'ātakai.
342. **Lao ki he Ngaahi Hia 'o e Fakamamahi'aki 'a e Fetu'utaki Faka'elekitulonika.** Na'e fakahu mai 'a e Lao ni ki he Fale Alea, ko e Lao 'a e Pule'anga 'e he Minisita ki he Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Iví, Ma'u'anga Fakamatala, Tokangaekina 'o e Ngaahi Fakamatala Fakatamaki Fakaenatula, Feliuliuaki 'a e 'Ea mo e Fetu'utaki, Poasi Tei pea na'e fakapaasi ia 'i he 'aho 10 Tisema 2020.
343. 'Oku fokotu'u 'i he Lao ni ko e hia 'a e to'onga ko ia 'a hono ngaue'aki ha ngaue ke fakamamahi, fakakina mo uesia ai ha taha 'aki hono tufaki 'o e fakamatala ta'etaau 'i he 'initaneti pe ngaue'aki 'a e ngaahi me'angaue fetu'utaki. 'Oku tu'utu'uni 'e he Lao ni 'a e ngaahi mafai fakaengaue 'a e Polisi Tonga ke fakatotolo'i 'a e ngaahi tukuaki'i ki he fakamamahi 'i he 'initaneti. 'Oku toe fakakau atu 'i he Lao ni 'a e founa ngāue ki he kau fakahoko ngaue 'i Tonga mo tu'apule'anga fakatou'osi 'a ia te nau ala ma'u ha fakamo'oni 'o e hia kuo tukuaki'i koe'uhi ke tokoni ki he Polisi Tonga ko e kongá 'o e fakatotolo.
344. 'Oku fakatokanga'i 'e he Lao ni 'a e lahi 'a e palopalema 'i he fonua 'a e fakamamahi 'i he 'initaneti, ko hono tuku atu 'o e ngaahi ta pe ngaahi vitio ko e sauni, pea moe ngaahi tohi 'i ha founa 'oku fakamamahi. 'Oku tau'i 'e he Lao ni 'a e palopalema ko eni 'aki hono fokotu'u 'a e ngaahi hia mo e ngaahi tautea ke tautea 'aki kinautolu 'oku nau fakahoko 'a e ngaahi ngaue ko eni.

²⁶ Fakamatala Patiseti 2020/21, peesi 75

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGĀ

To'u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

FAKAMATALA FAKATA'U 'A E POTUNGĀUE 'OKU FEKAU'AKI MO E 'ATAKAI PEA MO E FELIULIUAKI 'A E 'EA

345. **Fakamatala Fakata'u 'a e Potungāue Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi, Ma'u'anga Fakamatala, Tokanga'i Ngaahi Fakatamaki Fakanatula, 'Atakai, Fetu'utaki mo e Feliuliuaki e 'Ea ki he ta'u 2019/2020, 'a ia na'e tali 'e he Fale Alea 'i he 'aho 5 'o 'Okatopa 2020.** Ko e taumu'a 'a e Potungāue ke fakahoko 'a e ngaahi ngaue fakamatala 'ea, fakatokanga matangi, ngaue fakafetu'utaki (communication), tekniolosia, mo e ngaahi fakamatala ki he feliuliuaki e 'ea mo e 'ataakai 'i ha founa 'oku mo'oni mo lelei fakalukufua ki ha Tonga 'oku tu'uloa.
346. Ko e taha e ngaahi taumu'a tu'ukimu'a 'a e Potungāue ko e feinga ke 'unu 'a e ma'u'anga ivi 'a Tonga ni ki he ma'u'anga ivi ala fakafo'ou ke a'u ki he peseti 'e nimangofulu (50%) 'i he ta'u 2020 'o malumalu 'u he aleapau TERM 'o kau ki ai 'a e poloseki ki he fakaakeake mei he Saikolone Ian 'a ia na'e fe'unga mo e pa'anga 'Amelika 'e \$10 miliona ke fakalelei'i e ma'u'anga 'uhila mo fakalelei'o ke lava 'o matatali e ngaahi fakatamaki fakaenatula fakatupake. Na'e lava foki ke fakahoko mo e poloseki fokotu'u e ngaahi ma'u'anga ivi fakafo'ou mei he la'a 'i he ngaahi 'Otu Motu 'a ia na'e fe'unga mo e pa'a \$32 miliona. Ko e poloseki 'e taha ko e poloseki ki he ma'u'anga ivi fakafo'ou na'e fakahoko ke fakalahi e ngaahi naunau te ne tanaki e ivi e la'a na'e fe'unga mo e pa'anga 'e \$53.2 miliona. Na'e 'i ai e tokoni fakapa'anga 'a e Pule'anga Siapani 'aki e pa'anga \$40 miliona ko e taumu'a ke toe fakalahi e ma'u'anga 'uhila mo e poloseki ki he ngaahi tapili na'e fakapa'anga 'e Siaina 'aki e pa'anga 'Amelika 'e \$20 miliona.
347. Na'e tokoni 'a e potungāue ki hono fokotu'u e senita ki he ngaahi fakamatala fakakomipiuta na'e malava ai ke ma'u 'a e ngaahi me'a ngāue ke fakafaingofua'i e ngaue 'a e ngaahi potungāue. Na'e fiema'u 'eni tautautefito ki he taimi uesi 'o e COVID 19 na'e fiema'u leva ke tuku atu ha fakamatala 'oku mo'oni pea tonu.
348. Na'e lava 'e he tafa'aki fakamatala 'ea 'a e Potungāue ke ma'u 'a e ngaahi naunau ki 'oseni pehe foki ki he ngaahi mape (track maps and threat maps) ke tokoni ki he fakatokanga matangi 'o kau ai e lava lelei 'o fakatokanga'i e 'uu matangi fakatupu maumau kei taimi 'o kau ai e saikolone fakatalopiki ko Salai, Saikolone fakatalopiki Tino pea mo e saikolone fakatalopiki Haloti 'a ia na'e hoko ai e maumau lahi ki he Fonua. Na'e tanaki mai mo e ngaahi naunau talamatangi kehe pe 'e uongofulu ma taha (21) 'o lava ai ke hao e kakai e Fonua 'o 'ikai ha mo'ui 'e mole mei he ngaahi saikolone ko'eni. Na'e lahi foki mo e ngaahi polokalama ako ki tu'apule'anga ke tokoni ki he Potungāue ki hono fakahoko lelei 'enau fatongia ko'eni.
349. Ko e ngaahi ngaue kehe pe ne fakahoko 'e he potungāue fekau'aki mo e ngaahi fakatamaki fakanatula ko e lava ke fakahoko ha fakaangaanga ki ha peau kula pea lava ai ke tesi mo ngaue'aki e me'angaue KOBO 'i Patangata mo Popua.
350. Ko e kongā lahi e fokotu'utu'u ngaue e potungāue ki he ma'u'anga ivi (energy) 'oku kei fakalelei'i pea kei alea'i e ngaahi palani ngaue 'e ni'ihi. Na'e tuai e ngaue ke fakahoko e ngaahi palani ko'eni koe'uhi ko e to 'a e mahaki Covid 19 'i mamani. Ko e taha e ngaahi ngaue ne lava lelei ke fakahoko

FAKAMATALA ‘O E NGĀUE ‘A E FALE ALEA ‘O TONGÁ

To‘u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

ko e fakapapau‘i ‘a e EIA ki he TREP mo e tokoni fakapa‘anga ‘e he Pule‘anga Siaina ki he poloseki Wind Power ‘i Tonga.

351. Na‘e ‘ikai ke ngata pe ngaahi ngaue ‘a e potungaue ‘i heni ka na‘e kei hokohoko atu pe ‘a e ngāue ‘a e potungaue ‘enau ngaahi ngaue angamaheni ko e tokoni ke fakanaunau e ngaahi vaka ‘o hange ko e letio 89VHF‘i ‘i Ha‘apai, ‘Eua, Tongatapu, Vava‘u, Niua Toputapu mo Tafahi ke fakasi‘isi‘i mo faka‘ehi‘eni mei he mole mei tahi e kau toutai.
352. Na‘e lahi pe ‘a e pole ne fehangaangai mo e potungaue koe‘uhi ko e ngaahi saikolone fakatalopiki ne uesia ai e Fonua pea pehe foki ki he COVID 19 ka na‘e lava lelei pe e ngaahi ngāue na‘e palani ‘e potungaue ke fakalelei‘i ai ‘enau ngaahi ngaue.

NGAAHI NGĀUE ‘A E NGAARI KŌMITI ‘A E FALE ALEA

Komiti Tu‘uma‘u ki he Komiti Ngoue mo e Toutai (“Kōmiti”)

353. **Tu‘unga mateuteu ki he fokoutua Koviti-19 mo e Saikolone Fakatalopiki ko Haloti:** Na‘e fakahoko ‘a e ngāue makehe ‘a e Kōmiti Ngoue mo e Toutai ki hono vakai‘i ‘o e tu‘unga mateuteu mo e ngaahi ngāue ‘oku fakahoko ‘e he Pule‘angá ‘i he sekitoa ngoué mo e toutai hili ‘a e Saikolone Fakatalopiki ko Haloti pea mo e lolotonga ‘a e tō ‘a e fokoutua Koviti-19 ‘i mamani. Na‘e fakahoko ai ‘a e fengāue‘aki vāofi ‘a e Kōmiti mo e Potungāue Ngoué kae ‘uma‘a ‘a e Potungāue Toutai ke fakapapau‘i ‘a e tu‘unga totonu ‘oku ‘i ai e sekitoa ngoué mo e toutai pea mo fakapapau‘i ‘a e ngaahi fiema‘u vivili ‘oku fiema‘u ‘e he kakai ‘o e fonuá. Na‘e fakamā‘opo‘opo ‘a e Lipooti Fika 1/2020 ‘a e Kōmiti fakataha mo e ngaahi fokotu‘u ke fakahoko ha ngāue ‘a e Pule‘angá ki he sekitoa ngoué mo e toutai. Na‘e alea‘i pea tali ‘a e lipooti ‘i Fale Alea ‘i he ‘aho 18 ‘o Sune 2021. ‘Oku mahu‘inga ‘a e ngāue ‘a e Kōmiti ke fakapapau‘i na‘e kei hokohoko atu pe ‘a hono tokonia mo hono fakaivia ‘a e sekitoa ki he ngoué mo e toutai hili ‘a e Saikolone Fakatalopiki ko Haloti pea mo fakapapau‘i ‘oku fakaivia ‘a e ngaahi sekitoa ko ‘eni ke tokoni ki he tu‘unga mateuteu ‘a e kakai ‘o e fonuá ki he Koviti-19.

Komiti Tu‘uma‘u ki he ‘Atakai mo e Feliuliaki ‘a e ‘Eá (“Kōmiti ‘ataakai”)

354. **Vakai‘i ‘o e Lao Fakaangaanga ki he Koloa Vai 2020:** ‘I he ‘aho 18 ‘o Sune 2021, na‘e lau ‘uluaki ai pea tukuhifo ‘e he ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea ki he Kōmiti ‘Atakai. Ko e fatongia ‘o e Kōmiti ke vakai‘i mo tuku atu ha faingamālie ki he kakai ‘o e fonuá (Tu‘utu‘uni 131) ke fakahū mai ha ngaahi fokotu‘u ki ai. Na‘e tu‘utu‘uni ‘a e Kōmiti ke fakahoko ha polokalama talatalanoa mo e kakai ‘o e fonuá. Ko e fakamā‘opo‘opo ko iá na‘e tali ‘e he Potungāue ‘a e fokotu‘u ke fakalelei‘i ‘a e lao fakaangaangá ‘aki hono tanaki ha ngaahi kupu fo‘ou (kau ki ai ‘a e kupu ke fakafaingofua‘i ‘a hono fetukutuku ‘a e founa ngāue ‘oku lolotonga fakahokó ki he ngaahi tu‘utu‘uni ‘oku fokotu‘u mai ‘i he lao fakaangaangá pea mo e kupu ke fakapapau‘i ‘oku fakafongia‘i lelei ‘e he Kōmiti Fakafonua ki he Koloa Vai ‘a e ngaahi kupu fekau‘aki kotoa pe).

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGÁ

To'u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

355. Na'e 'oatu 'a e ola 'o e ngāue 'a e Kōmití 'i he Lipooti Fika 1/2020 mo e fokotu'u ke tali 'a e lao fakaangaangá mo hono ngaahi fakatonutonu. Na'e tepile'i pea tali 'a e lipooti 'i Fale Alea 'i he 'aho 7 'o Sepitema 2020. 'Oku mahu'inga 'a e ngāue 'a e Kōmití ki he Koloa Fakafonuá he 'oku ne fakakau mai 'a e le'o 'o e kakai 'o e fonuá pea 'oku sivilivi'i foki 'e he Kōmití ke fakapapau'i 'oku fengāue'aki kotoa 'a e ngaahi kupu fekau'akí 'i hono fakapapau'i 'oku malu 'a e ngaahi koloa vaí ma'ae kakai 'o e fonuá pea 'oku tauhi foki ke tu'uloa.

NGAAHI KAVEINGA FEKAU'AKI MO E 'ATAKAI MO E FELIULIUAKI 'A E 'EA NA'E 'OHAKE 'I HE 'A'HI FAKA-FALE ALEA

356. **Fakatafenga Vai:** 'i he ngaahi feitu'u ma'ulalo ange 'o Tongá, ne fai ha tokanga makehe ki he tāfea 'a e ngaahi feitu'ú ni pea fiema'u ai ke fokotu'u ha ngaahi fakatafenga vai ke malu ange 'enau nofó pea fakasi'isi'i e anoanó.
357. **Naunau Fakama'a Kolo:** Ko ha me'a fakafiefia ia ki he ngaahi vahenga lahi ko e lava 'o lele lelei 'enau ngaahi 'a'ahi fakakoló mo nau tokanga ki hono tauhi e faka'ofu'ofa 'o honau ngaahi vāhengá. Ne vekeveke e tokolahi ke kei hokohoko atu e ngaahi polokalamá ni ka 'oku nau fiema'u ha misini kosi mo ha ngaahi misini kini fakavāhengá ke fakafaingofua'i e ngāue ko 'ení. Ko e me'a pē 'e taha ne lahi e ngaahi talafili ki aí, ko e totongi 'o e hiko vevé mo e ngaahi feitu'u lingi'anga vevé tautautefito ki he ngaahi feitu'u 'oku ofi pē ki he ngaahi 'api nofo'angá mo e tu'unga malu 'o e kakai ko iá mei he kinoha'a 'o e vevé mo e ngaahi kemikalé.
358. **Uafu mo e Fefononga'akí:** Ko e folau tahí 'oku 'i ai ha ngaahi pole ai he 'ātakeá ke tokangaekina. 'I he ngaahi 'otu motú 'oku tokanga e ní'ihí ki he fefononga'akí hangē ko Niua mo Ha'apai, 'oku 'I ai ha ngaahi taulanga 'oku fiema'u ia ke fana e hū'angá kae faingofua ange e fefononga'akí mo e folau tahí. 'Oku kau foki ki heni mo ha tokanga ke tu'u ha ngaahi maama kamo he po'uli ke tokoni ki he kau toutaí. 'I he ngaahi matāfangá mo e matātahí, ne tokanga ha ní'ihí ki he faka'au ke lahi ange e tata 'one'oné, fiema'u ke langa e fōsoá pea faka'osi he ngaahi feitu'u 'e ní'ihí kuo faka'au ke 'auhia atu e 'one'oné 'o a'u pē ki he hala pule'angá 'ene mapakipakí.
359. **Fakataka Monumanú:** Ko e palopalema ia he meimei feitu'u kotoa 'a e fakataka 'o e fanga monumanú. Ne lahi ha fakatangi ke fokotu'u mu'a ha lao ke fakasi'isi'i eni he 'okú ne faka'uli'i e 'ātakeá mo toe maumau'i ha ngaahi ngoue'anga lahi 'oku fai ki ai e fakafalalá.

NGAAHI TOKONI FAKAFOU 'I HE PA'ANGA FAKAVAHENGA

360. **Polōseki fakama'a Kolo mo e 'Ā Fonua:** Ko ha ongo polōseki eni ne tokoni e pa'anga fakavāhengá hono fakapa'anga 'i he vāhengá fili Ha'apai 12 ke tokangaekina e ngaahi ha'aha'a 'o e feliliu'aki 'a e 'eá mo tokoni ai pē ki he ma'a 'a e 'ātakeá.

Vahe 7: Ngaahi Kaveinga Makehé

NGAAHI LAO FAKAANGAANGA 'I HE NGAARI KAVEINGA KEHE

361. **Lao ki he Ngaahi Koloa Vai 2020.** Na'e fakahu mai 'a e Lao ni ki he Fale Alea, ko e Lao 'a e Pule'anga 'e he Minisita Fonua mo e Ngaahi Koloa Fakaenatula, Lord Ma'afu pea na'e fakapaasi ia 'i he 'aho 7 Sepitema 2020.
362. 'Oku tuku atu 'e he Lao ni 'a e ngaahi tu'utu'uni fakalao ki he 'o'ona, tokangaekina mo hono pule'i 'o e ngaahi koloa vai 'i he fonua. Ko e ngaahi taumu'a tefito 'o e Lao ni ke fakapapau'i 'oku pule'i ke tu'uloa 'a e ngaahi koloa vai 'i he fonua, fakasi'isi'i 'a e ngaahi to'o 'oku hulu atu (overdrafts), fakalelei'i 'a e tu'unga totonu fakakemikale, fakaenaunau mo fakaemo'ui 'o e ngaahi koloa vai, pule'i 'a e ngaahi tukuatu 'o e ngaahi koloa 'uli'i (pollutant discharges), pea mo hono ngāue'aki 'o e ngaahi fa'unga palani ki he ngaahi vahenga ki 'uta 'a ia 'okú ne fakakaukau'i 'a hono pule'i 'o e vai mo hono vakai'i 'o e ngaahi uesia 'o e ngaahi fakalalakaka kuo fokotu'utu'u 'i he ngaahi koloa vai.
363. 'Oku fakamahu'inga'i 'e he Lao ni 'a e tu'unga malu 'o e koloa vai 'i he fonua pea mo e tu'unga malava ke tufaki atu ki he kakai 'o e fonua ke fakapapau'i 'oku faingamalie ma'u pe 'a e vai 'oku malu (safe water) ma'ae kakai 'o e fonua. 'Oku toe fakapapau'i 'e he Lao ni 'a e fiema'u ki he ngaahi koloa vai ke tokanga'i mo pule'i ke tu'uloa.
364. **Lao ki he Ngaahi Vā Fakangāue 2020.** Na'e fakahu mai 'a e Lao ni ki he Fale Alea, ko e Lao 'a e Pule'anga 'e he Minisita Fefakatau'aki mo e Fakalalakaka Faka'ekonomika, Hon. Samiu Kuita Vaipulu pea na'e fakapaasi ia 'i he 'aho 8 Sepitema 2020. Ko e taumu'a tefito 'o e Lao ni ke fokotu'u ha ngaahi tu'utu'uni fakalao ki he ngāue, pule'i 'a e fakangāue'i mo e ngaahi va fakangāue. 'Oku tu'utu'uni 'e he Lao ni 'a e ngaahi tu'unga mo e makatu'unga, 'o e kau ngāue, kau pule ngāue (employers) mo e ngaahi kautaha pule (governing organisations) hange ko e Kōmiti Fale'i ki he Ngaahi Va Fakangāue (ERAC) mo e Ngaahi Komisoni. 'Oku toe tu'utu'uni foki 'e he Lao ni ha ngaahi malu'i fakalukufua 'o e kau ngāue; 'i he ngaahi vahenga si'isi'i taha (minimum wages) pea mo fakapapau'i 'a e tau'ataina ke malava 'o fakataha (freedom of association) pe mo hono ta'ofi mo ta'ota'ofi 'a e ngaahi filifilimanako (discrimination) 'i he ngaahi makatu'unga pau.
365. 'Oku fakamahu'inga'i 'e he Lao ni 'a e kau ngāue (employees) mo malu'i 'enau ngaahi totonu mo e tau'ataina 'i he ngaahi ngāue'anga pea kau ai mo hono fakamahu'inga'i 'a e tu'unga kehekehe (diversity) 'i he ngāue'anga.
366. **Lao ki he Me'atokoni 2020.** Na'e fakahu mai 'a e Lao ni ki he Fale Alea, ko e Lao 'a e Pule'anga 'e he Minisita ki he Ngoue, Me'atokoni mo e Vao'akau, Lord Tu'ilakepa pea na'e fakapaasi ia 'i he 'aho 7 Sepitema 2020. 'Oku fakapekia pea fakafetongi 'e he Lao ni 'a e Lao ki he Me'atokoni 2010. 'Oku fokotu'u 'e he Lao ni 'a e ngaahi tu'utu'uni pule fakalao ki hono pule'i 'a hono fa'u, fakatau atu, hu mai mo hono hu atu 'a e me'atokoni ki he ngaahi 'uhinga fakakomesiale (commercial purposes) koe'uhi ke fakapapau'i 'a e tu'unga taau mo e malu 'o e me'atokoni ki hono ma'u. 'Oku toe

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGĀ

To'u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

fakataumu'a 'a e Lao ni ke faka'ai'ai 'a e ngaahi ngāue fefakatau'aki 'oku vatatau 'i he sekitoa ki he me'atokoni.

367. 'Oku fakatokanga'i 'e he Lao ni 'a e mahu'inga ko ia ke taau mo malu 'a e me'atokoni ki hono ma'u pea mo fakapapau'i 'a e ngāue fakataha mo e fengāue'aki 'a e pule'anga mo e taha taautaha ki hono fakahoko mo hono fakamalohi'i 'a e tu'unga taau 'o e me'atokoni ke fakapapau'i 'a e tu'unga malu mo e taau fakame'atokoni 'oku taumu'a ki ai 'a e Lao ni.
368. **Lao (Fakatonutonu) ki he Ngāue Fakapule'anga 2020.** Na'e fakahu mai 'a e Lao ni ki he Fale Alea, ko e Lao 'a e Pule'anga 'e he Palemia, Hon. Rev. Dr Pohiva Tu'i'onetoa pea na'e fakapaasi ia 'i he 'aho 29 Sune 2020. 'Oku tanaki atu 'e he Lao ni 'a e Sekelitali ki he Ngaahi Ngāue ki Muli ki he lisi 'o e ni'ihi 'oku 'ikai ngāue'aki ki ai 'a e Lao ki he Ngāue Fakapule'anga.
369. **Lao (Ngaahi Fakatonutonu Kehekehe) ki he Fakalelei 'o e Lao 2020.** Na'e fakahu mai 'a e Lao ni ki he Fale Alea, ko e Lao 'a e Pule'anga 'e he Minisita Lao mo e Pilisone Le'ole'o, Hon. Samiu Kuita Vaipulu pea na'e fakapaasi ia 'i he 'aho 29 Sune 2020. 'Oku tu'utu'uni 'e he Lao ni 'a e ngaahi 'aho 'o hono kamata ngāue'aki 'o e ngaahi lao kehekehe koe'uhi 'oku 'ikai ma'u 'a e ngaahi lekooti 'o e ngaahi 'aho kamata ngāue'aki ko ia pea 'oku 'ikai fakapapau'i pe na'e 'osi fakahoko 'a hono fakaha pe tu'utu'uni fakaha 'o e kamata ngāue'aki 'o e ngaahi lao ko eni. 'Oku toe tu'utu'uni foki 'a e Lao ni ke fakatonutonu 'a e ngaahi fetokehekehe'aki 'a e tatau faka-Pilitania mo e faka-Tonga 'o e ngaahi lao 'e ni'ihi. 'Oku fakahoko 'a e ngaahi fakatonutonu ka 'oku 'ikai 'i ai ha liliu 'a e ngaahi totonu mo e ngaahi tu'utu'uni ngāue (policies) mahu'inga 'oku ngāue'aki.
370. 'Oku mahu'inga 'a e Lao ni koe'uhi ke fakapapau'i ko e ngaahi lao 'o e fonua 'oku mahino, faingofua mo taau. 'Oku 'i ai foki mo e fatongia 'a e pule'anga ki he kakai ke tauhi ha ngaahi lao 'oku tonu mo taau 'i hono fakapaasi 'e he Fale Alea ke fakasi'isi'i 'a e ngaahi tatala'a mo e ngaahi fakatonutonu fakalao felave'i mo e ngaahi fetokehekehe'aki 'i he ngaahi lao.
371. **Lao ki he Fe'alu'aki 2020.** Na'e fakahu mai 'a e Lao ni ki he Fale Alea, ko e Lao 'a e Pule'anga 'e he Minisita ki he Ngaahi Ngāue Lalahi, Hon. 'Akosita Havili Lavulavu pea na'e fakapaasi ia 'i he 'aho 13 Siulai 2020.
372. 'Oku fakapekia pea fakafetongi 'e he Lao ni 'a e Lao ki he Fe'alu'aki 1958 ke tu'utu'uni 'a e ngaahi tu'utu'uni fo'ou ki he fe'alu'aki 'i he hala 'Oku tu'utu'uni 'a e Lao ni ki he ngaahi kaveinga mahu'inga hange ko e tui 'o e ngaahi leta pasese (seatbelts), ngāue'aki 'o e ngaahi telefoni to'oto'o lolotonga 'a e faka'uli, ngāue'aki 'o e maama 'ikai mahu'inga (non-essential lights), ngaahi maama hala, ngaahi longoa'a le'olahi (noise pollution) mo e kau faka'uli ma'u laiseni faka'uli muli. 'Oku toe tu'utu'uni foki 'e he Lao ni ki he ngaahi ngāue ke fakasi'isi'i 'a e 'efi'efi 'a e hala (traffic congestion) 'i he fonua pea 'okú ne tu'utu'uni ki he ngaahi hia fo'ou hange ko e faka'uli lolotonga 'okú ne ngāue'aki ha telefoni to'oto'o, 'ikai ke tui 'a e leta sea pasese pea mo e ngaahi hia kehekehe pe 'i he fe'alu'aki.
373. 'Oku fakamahu'inga'i 'e he Lao ni 'a e mahu'inga 'o e malu 'o e fefononga'aki 'i he hala pea mo e fiema'u ke toe fakafaingofua'i 'a e fefononga'aki 'i he hala pule'anga.

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGĀ

To'u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

374. **Lao ki he Ngaahi Hala 2020.** Na'e fakahu mai 'a e Lao ni ki he Fale Alea, ko e Lao 'a e Pule'anga 'e he Minisita ki he Ngaahi Ngāue Lalahi, Hon. 'Akosita Havili Lavulavu pea na'e fakapaasi ia 'i he 'aho 14 Siulai 2020.
375. 'Oku fakapekia pea fakafetongi 'e he Lao ni 'a e Lao ki he Ngaahi Hala 1920. 'Oku tu'utu'uni 'e he Lao ni 'a e ngaahi tu'utu'uni fakalao ki hono tauhi, langa mo hono malu'i 'a e tu'unga totonu 'o e ngaahi hala pule'anga. 'Oku toe tu'utu'uni foki 'e he Lao ni ki he anga 'a hono fa'u mo e sipinga 'o e ngaahi hala pule'anga 'o makatu'unga 'i he tu'unga 'o e ngāue'aki 'e he kakai. 'okú ne toe fa'u foki ha ngaahi hia kekeheke fekau'aki mo hono ngāue'aki 'o e ngaahi hala mo hono tuku 'o e ngaahi me'a 'i he hala pule'anga 'a ia 'e malava ke fakatupunga ai ha fakatamaki pe maumau ki he hala.
376. 'Oku fakamahu'inga'i 'e he Lao ni 'a e mahu'inga ke toe fakalelei'i ange 'a e ngaahi ngāue ki he hala pule'anga 'i he fonua mo e fiema'u ke tauhi 'a e hala pule'anga 'i ha tu'unga 'oku taau mo malu.
377. **Lao (Fakatonutonu) ki he Lao 'o e Konisitutone 'o Tonga 2020.** Na'e fakahu mai 'a e Lao ni ki he Fale Alea ko e Lao 'a e Pule'anga 'e he Minisita Lao mo e Pilisone Le'ole'o, Hon. Samiu Kuita Vaipulu pea na'e fakapaasi ia 'i he 'aho 15 'Okatopa 2020. Ko e taumu'a tefito 'o e Lao ni ke tu'utu'uni ki he ngaahi fakamaau'anga mo e ngaahi fakatonutonu'anga (tribunals) 'i he fonua kuo pau ke nau fakakaukau'i 'a e ngaahi tukufakaholo, ngaahi tala tukufakaholo, ngaahi anga fakafonua, mo e anga faka-Tonga kotoa 'i he'enau fakahoko ha tu'utu'uni. 'Oku toe tu'utu'uni foki 'e he Lao ni kuo pau ke 'ikai ngāue'aki 'e he fakamaau'anga 'a e ngaahi tu'utu'uni fakatekinikale ki he fakamo'oni (rules of evidence) ke fakamo'oni'i 'a e hoko, natula mo e tu'unga 'o e tukufakaholo mo e tala fakatukufakaholo 'oku tuku atu ki he ngaahi fakamaau'anga mo e ngaahi fakatonutonu'anga.
378. 'Oku fakatokanga'i 'e he Lao ni 'a e fiema'u ke kei tauhi 'a e tukufakaholo mo e tala tukufakaholo 'o e fonua pea ke fakapapau'i 'oku fakakau atu 'a e ngaahi tukufakaholo ko eni 'i he mafai fakalao 'o Tonga.
379. **Lao (Fakatonutonu) ki he Kau 'Ofisa Fakavahefonua mo e Kau 'Ofisa Kolo 2020.** Na'e fakahu mai 'a e Lao ni ki he Fale Alea, ko e Lao 'a e Pule'anga 'e he Minisita Lao mo e Pilisone Le'ole'o, Hon. Samiu Kuita Vaipulu pea na'e fakapaasi ia 'i he 'aho 21 'Okatopa 2020. Ko e taumu'a tefito 'o e Lao ni ko hono fetukutuku 'a hono pule'i 'o e Kau 'Ofisa Fakavahefonua mo e Kau 'Ofisa Kolo mei he malumalu 'o e Potungāue 'o e Ngaahi Ngāue Fakalotofonua ki he 'Ofisi Palemia.
380. 'Oku mahu'inga 'a e Lao ni ke fokotu'utu'u lelei 'a e ma'u mafai, pea mo fakapapau'i 'oku toe leleiange 'a e tu'unga malava 'a e Pule'anga ke fakahoko ha tali ki he ngaahi fiema'u 'a e pule'anga fakakolo (local government).
381. **Lao (Fakatonutonu) ki he Ngaahi Fono 2020.** Na'e fakahu mai 'a e Lao ni ki he Fale Alea, ko e Lao 'a e Pule'anga 'e he Minisita Lao mo e Pilisone Le'ole'o, Hon. Samiu Kuita Vaipulu pea na'e fakapaasi 'i he 'aho 21 'Okatopa 2020. Ko e Lao ni ko e fakatonutonu ia 'oku fakahoko koe'uhi ke fenapasi mo e ngaahi fakatonutonu na'e fakahoko 'e he Lao (Fakatonutonu) ki he Kau 'Ofisa Fakavahefonua mo e Kau 'Ofisa Kolo 2020 (Lao Fika 33/2020).

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGĀ

To'u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

382. **Lao (Fakatonutonu) ki he Fakalelei 'o e Kau Fai Hia 2020.** Na'e fakahu mai 'a e Lao ni ki he Fale Alea, ko e Lao 'a e Pule'anga 'e he Minisita Lao mo e Pilisone Le'ole'o, Hon. Samiu Kuita Vaipulu pea na'e fakapaasi ia 'i he 'aho 21 'Okatopa 2020.
383. Ko e tefito'i taumu'a 'o e Lao ko eni ko hono fakahu atu ha ongo hia fo'ou 'e ua; ko e hia 'o hono tuku atu 'ikai ke fakamafai 'o e fakamatala fekau'aki mo ha tohi fakamo'oni'i ngāue'i 'o e fakahala'ia'i (spent conviction certificate) pe ko ha fakamatala 'o ha taha kuo foaki ki ai ha tohi fakamo'oni'i ngāue'i 'o e fakahala'ia'i pea mo e hia ke tu'utu'uni pe kole ki ha taha ke 'oua e lau 'a e taumu'a 'o e tohi fakamo'oni 'o e ngāue'i 'o e fakahala'ia'i pe ko hono tukuatu pe loto ke tuku atu 'a e lekooti faihia 'o ha taha pehe.
384. 'Oku fakamahu'inga'i 'e he Lao ni 'a e totonu 'o kinautolu kuo foaki ki ai ha tohi fakamo'oni'i ngāue'i 'o e fakahala'ia'i (spent conviction certificate) pea ke fakapapau'i 'oku 'ikai ke hokohoko atu pe hono ngāue'aki 'enau ngaahi hia kuo nau ngāue'i ke uesia ai 'enau mo'ui koe'uhi koe taumu'a tefito ko ia ke faka'ai'ai 'a hono fakalelei'i (rehabilitation) kinautolu.
385. **Lao (Fakatonutonu) ki he Fakamaau'anga Polisi 2020.** Na'e fakahu mai 'a e Lao ni ki he Fale Alea, ko e Lao 'a e Pule'anga 'e he Minisita Lao mo e Pilisone Le'ole'o, Hon. Samiu Kuita Vaipulu pea na'e fakapaasi ia 'i he 'aho 21 'Okatopa 2020. 'Oku fakaloloa 'e he Lao ni 'a e vaha'a taimi ki ha tangi mei he Fakamaau'anga Polisi ki he Fakamaau'anga Lahi mei he 'aho 'e 28 ki he 42. 'Oku hoatatau 'a e vaha'ataimi fo'ou 'o e 'aho 'e 42 'i he Lao ni, mo e vaha'ataimi tangi 'oku tu'utu'uni ki he tangi mei he Fakamaau'anga Lahi ki he Fakamaau'anga Tangi. 'Oku mahu'inga 'a e Lao ni, he 'okú ne fakapapau'i 'a e faingamalie 'a e kakai ke ma'u 'a e fakamaau totonu (access to justice).
386. **Lao (Fakatonutonu) ki he Ngaahi 'Uhinga'i Lea 2020.** Na'e fakahu mai 'a e Lao ni ki he Fale Alea, ko e Lao 'a e Pule'anga 'e he Minisita Lao mo e Pilisone Le'ole'o, Hon. Samiu Kuita Vaipulu pea na'e fakapaasi ia 'i he 'aho 21 'Okatopa 2020. 'Oku tamate'i 'e he Lao ni 'a e tu'utu'uni 'i he Lao ki he Ngaahi 'Uhinga'i Lea 'a e fiema'u ko ia ki he ngaahi tautea mo'ua 'oku hilifaki 'e he ngaahi tu'utu'uni (rules) mo e ngaahi tu'utu'uni (regulations) ke 'oua 'e toe laka hake 'i he pa'anga 'e \$10.00 ka 'e tuku 'ataa pe.
387. **Lao ki he Fakatonutonu Fakavaha'apule'anga 2020.** Na'e fakahu mai 'a e Lao ni ki he Fale Alea, ko e Lao 'a e Pule'anga 'e he Minisita Lao mo e Pilisone Le'ole'o, Hon. Samiu Kuita Vaipulu pea na'e fakapaasi ia 'i he 'aho 10 Tisema 2020. 'Oku tu'utu'uni 'a e Lao ni ki hono fakalelei 'o e ngaahi maumau fakakomesiale fakavaha'apule'anga 'aki 'a e fakatonutonu, ko hono tali mo e fakahoko 'o e ngaahi tu'utu'uni fakatonutonu mo e ngaahi kaveinga felave'i mo ia. Ko e taumu'a 'o e Lao ke ngāue'aki 'a e Konivesio ki hono Tali mo e Fakahoko 'o e Ngaahi Tu'utu'uni Fakatonutonu Muli (Convention on the Recognition and Enforcement of Foreign Arbitral Awards) na'e tali ke ngāue'aki 'e he Pule'anga Tonga 'i he 'aho 12 'o Sune 2020. Ko e lahitaha 'o e ngaahi kupu 'o e Lao ni 'oku to'o mei he UNCITRAL Lao Fakangaanga ki he Fakatonutonu Fakakomesiale Fakavaha'apule'anga pea ko e ngaahi kupu kehe 'oku to'o mei he lao fakatonutonu 'o Pilitania, 'Aositelelia mo Nu'usila.
388. 'Oku fakamahu'inga'i 'e he Lao ni 'a e fokotu'u ha founga pau mo fakalao ki ha fakatonutonu fakavaha'apule'anga pe mo fakapapau'i 'oku toe leleiangē 'a founga fakatonutonu

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGĀ

To'u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

fakavaha'apule'anga 'oku ngāue'aki 'e Tonga 'i ha hoko ha ngaahi maumau fakakomesiale fakavaha'apule'anga mo ha toe fonua kehe.

389. **Lao (Fakatonutonu) ki he Ma'u Mafai Vāhenga 2020.** Na'e fakahu mai 'a e Lao ni ki he Fale Alea, ko e Lao 'a e Pule'anga 'e he Minisita Tanaki Pa'anga Hu Mai mo e Tute, Hon. Tevita Lavemaau pea na'e fakapaasi ia 'i he 'aho 10 Tisema 2020. 'Oku fakaloloa 'e he Lao ni 'a e vaha'ataimi ngāue 'o hono fakanofu 'o ha memipa 'o e Ma'u Mafai Vahenga 'o 'ikai ke fakangatangata pe ki ha toe fakanofu (reappointment) ki ha teemi ngāue pe 'e taha ka e faka'ataa ke fakanofu ki ha teemi 'oku 'ikai fakangatangata. 'Oku toe tanaki atu 'a e kau 'ofisa kehe ki he ni'ihī 'oku 'i he malumalu 'o e Ma'u Mafai Vahenga pea 'oku fakamafai 'e he Lao ni 'a e Ma'u Mafai ke tuku atu ha ngaahi fokotu'u fekau'aki mo e vahenga mo e ngaahi monu'ia 'o e kau memipa 'o ha Poate pe Komisoni kuo fokotu'u 'i he Lao ki he Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga. 'Oku toe tuku atu foki 'e he Lao ni ki he Kapineti 'a e mafai ke fakakaukau 'i mo tali ha kau 'ofisa pe kulupu 'o ha kau 'ofisa ke tuku atu ke 'i he malumalu 'o e Ma'u Mafai Vahenga 'o 'ikai ke toe fiema'u ke fakatonutonu 'a e Tefito'i Lao 'i he taimi kotoa pe 'oku tanaki atu ai ha taha pe kulupu ki he malumalu 'o e mafai 'o e Ma'u Mafai Vahenga.
390. **Lao (Fakatonutonu) (Fika 2) ki he Lao 'o e Konisitutone 'o Tonga 2020.** Na'e fakahu mai 'a e Lao ni ki he Fale Alea, ko e Lao Taautaha 'e he Fakafofonga Nopele Fika 1 'o Tongatapu, Lord Tu'ivakano pea na'e fakapaasi ia 'i he 'aho 10 Tisema 2020. Ko e taumu'a tefito 'o e Lao ni ko hono liliu 'a e talamu'aki 'o e Konisitutone pea tohi'i ki he Konisitutone 'o Tonga 'a e maa'imoa Tuku Fonua ki Langi. 'Oku fakamahu'inga'i 'e he Lao ni 'a e makamaile mahu'inga 'o e Tukufonua ki Langi ko ha kongā 'o e hisitolia 'o Tonga pea ko e ouau mahu'inga mo fakahisitolia. 'Oku fakatokanga'i 'e he Lao ni 'a e fiema'u ke tauhi, fakamanatu mo patoloaki 'a e kongā hisitolia mahu'inga ko eni 'i he Konisitutone 'o Tonga.
391. **Lao Fakatonutonu ki he Ngaahi 'Aho Malōlō 2020.** Na'e fakahu mai 'a e Lao ni ki he Fale Alea, ko e Lao Taautaha 'e he Fakafofonga Nopele Fika 1 'o Tongatapu, Lord Tu'ivakano pea na'e fakapaasi ia 'i he 'aho 10 Tisema 2020. 'Oku fakataumu'a 'a e Lao ni ke tu'utu'uni ke hoko 'a e 'aho 20 Novema 'i he ta'u kotoa ko e 'Aho Fakamanatu 'o e Tuku Fonua ki Langi pea ke hoko ia ko e 'aho malolo fakapule'anga. 'Oku fakatokanga'i 'e he Lao ni 'a e Tukufonua ki Langi ko e makamaile mo e ouau mahu'inga 'i he hisitolia 'o e fonua.
392. **Lao (Fakatonutonu) ki he Palani Sino'i Pa'anga ki he Ngaahi Monu'ia Malōlō mei he Fale Alea 2020.** Na'e fakahu mai 'a e Lao ni ki he Fale Alea, ko e Lao Taautaha 'e he Fakafofonga Nopele Fika 2 'o Ha'apai mo e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Fakafanua pea na'e fakapaasi ia 'i he 'aho 10 Tisema 2020. Ko e taumu'a tefito 'o e Lao ni ke fakangofua ki he kau memipa tatanaki ke nau toho 'o a'u ki ha peseti 'e 25% mei he ngaahi tatanaki 'a e Fale Alea ki he Sino'i Pa'anga 'o felave'i mo e tokotaha tatanaki ko ia koe'uhi ke tokoni ki ha'ane faingata'ia fakapa'anga. Pea 'e toki ngofua ke tukuange atu 'a e pa'anga ko eni 'o ka hoko ha tu'unga fakafokifa 'o fakatatau ki he Lao ki hono Pule'i 'o e Me'a Fakafokifa. 'Oku fakatokanga'i 'e he Lao 'a e mahu'inga ke tokonia fakapa'anga 'a e kau memipa mo e 'ofisa 'o e Fale Alea 'i ha hoko ha ngaahi me'a fakafokifa hange ko e hoko 'a e mahaki fakamamani lahi COVID-19.

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGÁ

To'u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

393. **Lao ki he Ngāue Fakapangike 2020.** Na'e fakahu mai 'a e Lao ni ki he Fale Alea, ko e Lao 'a e Pule'anga 'e he Minisita Pa'anga, Hon. Tevita Lavemaau pea na'e fakapaasi ia 'i he 'aho 10 Tisema 2020. 'Oku fakapekia mo fakafetongi 'e he Lao ni 'a e Lao ki he Ngaahi Kautaha Fakapa'anga 2005. 'Oku tu'utu'uni 'e he Lao ni 'a e ngaahi tu'utu'uni ngāue fakalao fakaikiiki ki hono laiseni mo hono pule'i fakapotopoto 'a e ngaahi pangike 'e he Pangike Pule Fakafonua 'a Tonga. 'Oku toe tu'utu'uni foki 'a e Lao ni ki he veteki fakalao (administration) pe pule'i fakalao (controllership) 'o ha pangike.
394. 'Oku tu'utu'uni 'e he Lao ni 'a e ngaahi tu'utu'uni ngāue ki hono laiseni mo siofi fakapotopoto 'o e ngaahi pangike 'aki hono pule'i 'a e ngaahi ala hoko 'o ha veteki 'o e ngaahi pangike, tu'utu'uni ki he sino'i pa'anga si'isi'i taha ki he ngaahi pangike (minimum capital requirement), tauhi 'a e sino'i pa'anga pau pea mo ta'ota'ofi 'a e hoko ha ngaahi fakatamaki kehe 'i he ngaahi no mo e ngaahi ngāue fakapangike kehe. 'Oku toe tu'utu'uni 'e he Lao ni ha ngaahi fakangatangata ki he ngaahi pangike kau ai 'a 'enau kau talekita, pule'i 'o hono kau 'ofisa ke fakapapau'i 'a e malu mo e tu'unga taa'u 'o e ngaahi founa ngāue fakapangike pea ke fakasi'isi'i 'a e ala hoko ha ola kovi koe'uhi ko ha pule pe ngaahi founa ngāue 'oku 'ikai lelei.
395. 'Oku fakamahu'inga'i 'e he Lao ni 'a e ngaahi totonu 'o e kau kasitoma 'o e ngaahi pangike pehe foki ki he founa ngāue 'a e ngaahi pangike ke fakapapau'i 'oku 'i ai ha ola lelei ki he kau kasitoma pea pehe foki ki he tu'unga malu mo e tu'uma'u (stability) 'o e ngāue faka'ekonomika 'i he fonua.

NGAAHI TU'UTU'UNI 'I HE NGAahi KAVEINGA KEHE

396. **Ngaahi Tu'utu'uni ki he Polisi Tonga 2019.** Na'e fakapapau'i 'e he Fale Alea 'a e Ngaahi Tu'utu'uni ki he Polisi Tonga 2019 'i he 'aho 22 Sune 2020. 'Oku tu'utu'uni 'a e Ngaahi Tu'utu'uni ko eni ki he ngaahi kaveinga mahu'inga kehekehe fekau'aki mo e ngāue 'a e Polisi Tonga. 'Oku kau atu ki he Ngaahi Tu'utu'uni ko eni 'a e ngaahi tu'utu'uni ki hono pule'i 'a hono ui mo hono fakahoko 'a e ngaahi fakataha 'a e kōmiti ngāue 'a e Polisi, ngaahi maumau'i ma'ama'a 'o e tu'utu'uni mo e founa 'o e fakahoko ngāue ki he kau 'ofisa 'oku nau fakahoko e maumau'i 'o e tu'utu'uni, fakahoko ngāue ki he ngaahi sipinga fakamo'oni fakasaienisi (forensic samples), foaki 'o e ngaahi tohi fakangofua siofi fakafufuu (surveillance warrant) pea mo e founa 'o hono ngāue'aki, foaki 'o e Ngaahi Tohi Fakamo'oni 'o e Polisi Lekooti, Ifi 'a e Polisi Tonga pea mo e Ngaahi Faka'ilonga mo e Teunga mo e Ngaahi Metali mo e Fakamalo 'a e Polisi Tonga.
397. 'Oku fakamahu'inga'i mo fakapapau'i 'e he Ngaahi Tu'utu'uni ko eni 'a e tu'unga 'ata ki tu'a mo e pau 'i he founa 'oku hanga 'e he Polisi Tonga 'o fakahoko 'enau ngaahi ngāue mo honau ngaahi fatongia 'a ia 'oku tu'utu'uni 'e he Lao ki he Polisi Tonga.
398. **Ngaahi Tu'utu'uni 'a e Polisi Tonga ki he Ngaahi Metali Fakahoko Fatongia 2019.** Na'e fakapapau'i 'e he Fale Alea 'a e Ngaahi Tu'utu'uni 'a e Polisi Tonga ki he Ngaahi Metali Fakahoko Fatongia 2019 'i he 'aho 22 Sune 2020. 'Oku fakaikiiki 'e he Ngaahi Tu'utu'uni ko eni 'a e kalasi kehekehe 'o e ngaahi metali 'oku malava ke foaki atu ki he Kau 'Ofisa Polisi Tonga. 'Oku toe tu'utu'uni foki 'e he Ngaahi Tu'utu'uni ni 'a e ngaahi makatu'unga 'e malava ai ha taha ke ne ma'u 'a e ngaahi

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGĀ

To'u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

metali ko eni, ngaahi mafai ki hono foaki, kaniseli, fakatae'aonga'i pe ko hono toe fakafoki mai 'o e ngaahi metali.

399. 'Oku fakataumu'a 'a e Ngaahi Tu'utu'uni ko eni ke faka'ai'ai 'a e kau 'ofisa polisi Tonga ke fakalelei'i 'enau ngaahi fakahoko fatongia mo e ngāue pea mo fakapapau'i ko hono foaki 'o e ngaahi metali 'oku ne faka'ilonga'i ai 'a e ngaahi ngāue mo fatongia lavame'a 'a e Polisi Tonga.
400. **Ngaahi Tu'utu'uni Fili ki he Kau 'Ofisa Fakavahefonua mo e Kau 'Ofisa Kolo 2019** Na'e fakapapau'i 'e he Fale Alea 'a e Ngaahi Tu'utu'uni Fili ki he Kau 'Ofisa Fakavahefonua mo e Kau 'Ofisa Kolo 2019 'i he 'aho 22 Sune 2020. 'Oku fakapekia 'e he Ngaahi Tu'utu'uni ko eni 'a e Ngaahi Tu'utu'uni (Fili) ki he Kau 'Ofisa Fakavahefonua mo e Kau 'Ofisa Kolo 1965. Ko e taumu'a tefito 'o e Ngaahi Tu'utu'uni ko eni ko hono tu'utu'uni 'a e ngaahi founa ngāue mo e ngaahi tu'utu'uni ki he fili pe fili si'i 'o e kau 'ofisa fakavahefonua mo e kau 'ofisa kolo pea ko e fatongia fakalukufua ki hono fokotu'utu'u mo hono fakahoko 'o e fili 'oku 'i he Komisoni Fili. 'Oku kau atu ki he ngaahi tu'utu'uni ko eni 'a e ngaahi feitu'u fai'anga fili, fanongonogo 'o e fili, ngaahi fokotu'u (nominations), ngaahi fili 'oku 'ikai fe'auhi (uncontested elections), founa 'o e fakahoko 'o e fili, ngaahi pepa paloti mo e ngaahi pepa paloti ta'e'aonga, lau 'o e ngaahi fili, toe lau (recount) mo e ngaahi fatongia 'o e kau 'ofisa 'i he fai'anga fili, kau polisi mo e kau ngāue 'i he ngaahi feitu'u fai'anga fili.
401. 'Oku fakamahu'inga'i 'e he Ngaahi Tu'utu'uni ko eni 'a e mau mo e 'ata kitu'a 'a e ngaahi founa 'oku fakahoko 'aki 'a e fili 'o e Kau 'Ofisa Fakavahefonua mo e Kau 'Ofisa Kolo. 'Oku toe fakapapau'i 'e he Ngaahi Tu'utu'uni ko eni 'a hono fakahoko 'a e fili 'i ha founa 'oku tau'atina, hohoa tatau, hao mo malu pea fakatatau ki he Ngaahi Tu'utu'uni ko eni.
402. **Fanongonongo (Sivi 'o e Kavamalohi 'i he Manava) ki he Fe'alu'aki 'i he Hala 2019.** Na'e fakapapau'i 'e he Fale Alea 'a e Fanongonongo (Sivi 'o e Kavamalohi 'i he Manava) ki he Fe'alu'aki 'i he Hala 2019 'i he 'aho 22 Sune 2020. 'Oku fakapekia 'e he Fanongonongo ko eni 'a e Fanongonongo (Sivi 'o e Kavamalohi 'i he Manava) ki he Fe'alu'aki 'i he Hala 2010. 'Oku tu'utu'uni 'a e Fakanongonongo ko eni 'a e ngaahi me'angāue sivi 'ikai manava ki ai mo e founa fakahoko 'o e sivi vakai 'o e manava 'o 'ikai manava ki ai (passive breath testing), ngaahi me'angāue sivi vakai 'o e manava mo e founa 'oku fakahoko 'aki 'a e sivi vakai manava (breath screen test), me'angāue sivi manava ke fakamo'oni'i mo e founa 'oku fakahoko'aki 'a e ngaahi sivi manava ke fakamo'oni'i (evidential breath tests). 'Oku toe tu'utu'uni foki 'e he Fanongonongo ni ko e kau 'Ofisa fakahoko tu'utu'uni (enforcement officers) 'oku 'uhinga ia ki he kau 'ofisa 'oku nau fakahoko 'a e sivi.
403. 'Oku fakaivia 'e he Fanongonongo ko 'eni 'a e Kau Polisi ki he'enau fakahoko fatongia felave'i mo e kava malohi pea mo ene ala uestia 'a e fe'alu'aki 'i he hala. 'Oku fakamahu'inga'i 'e he Fanongonongo ko eni 'a e fiema'u ke ngāue'aki ha ngaahi me'angāue sivi manava 'oku taau mo 'aonga ki hono fakahoko lelei 'a e ngaahi fatongia 'a e kau polisi pea mo e ngaahi sino fekau'aki.
404. **Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonotonu) ki he Fakatau Fakapule'anga 2019.** Na'e fakapapau'i 'e he Fale Alea 'a e Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonotonu) ki he Fakatau Fakapule'anga 2019 'i he 'aho 22 Sune 2020. Ko e taumu'a tefito 'o e Ngaahi Tu'utu'uni ko eni ko hono liliu 'o e ngata'anga fakapa'anga ki he ngaahi ngāue fakatau fakapule'anga (procurement threshold) ki he \$20,000 pea liliu 'a e

FAKAMATALA ‘O E NGĀUE ‘A E FALE ALEA ‘O TONGÁ

To‘u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

ngaahi tu‘utu‘uni kotoa ‘oku lave ki he ngata‘anga fakapa‘anga ko eni. ‘Oku toe tu‘utu‘uni foki ‘e he Ngaahi Tu‘utu‘uni ni ‘a e fiema‘u ke fanongonongo ‘a e fakaafe ke talamahu‘inga pe ‘uluaki faka‘atā, ke fakaha fakapule‘anga ‘i ha founga te ne ma‘u ha kau talamahu‘inga tokolahi fe‘unga ke fakapapau‘i ‘a e fe‘au‘auhi lelei.

405. ‘Oku fakamahu‘inga‘i ‘e he Ngaahi Tu‘utu‘uni ko eni ‘a e founga ngāue ‘oku maau mo hohoa tatau ‘i he ngaahi fakatau fakapule‘anga.

NGAAHI KAVEINGA MAKEHE ‘I HE NGĀUE ‘A E NGAahi KŌMITÍ

Komiti Tu‘uma‘u ki he Ngoue & Toutai mo e Komiti Tu‘uma‘u ki he Ngaahi Me‘a Fakasosiale (“Ongo Kōmiti Fekau‘aki”)

406. **Vakai‘i ‘o e Lao Fakaangaanga ki he Me‘atokoni 2020:** Na‘e lau ‘uluaki ai pea tukuhifo ‘e he ‘Eiki Sea ‘o e Fale Aleá ki he Ongo Komiti Fekau‘aki ‘e 2 ‘i he ‘aho 18 ‘o Sune 2021. Ko e fatongia ‘o e Kōmití ke vakai‘i mo tuku atu ha faingamālie ki he kakai ‘o e fonuá (Tu‘utu‘uni 131) ke fakahū mai ha ngaahi fokotu‘u ki ai. Na‘e tu‘utu‘uni ‘a e Kōmití ke fakahoko ha polokalama talatalanoa mo e kakai ‘o e fonuá. Na‘e fakamā‘opo‘opo kotoa ‘a e ola ‘o e polokalama talatalanoá pea na‘e lahi ‘a e tokangá ki he ngaahi kupu fekau‘aki ‘e ‘i ai honau ngaahi mafai ‘i he lao fakaangaanga pea ke fakapapau‘i fakaivia ‘e he laó ‘a e sekitoa ki he me‘atokoní ‘o fakatatau ki he ngaahi taumu‘a ‘o e lao fakaangaangá.
407. Na‘e fakahū atu ‘a e Lipooti Fika 2/2020 ‘a e Ongo Kōmiti Fekau‘aki fakataha mo e fokotu‘u ke tali ‘a e lao fakaangaangá mo hono ngaahi fakatonotonu. Na‘e tali ‘a e lipooti ni ‘i Fale Alea ‘i he ‘aho 7 ‘o Sepitema 2021. ‘Oku mahu‘inga ‘a e ngāue ‘a e Kōmití he ‘oku sivisi‘ivi‘i ‘e he Kōmití ‘a e ngaahi makatu‘unga ‘i he lao fakaangaangá ke fakapapau‘i ‘oku malava ‘e he ngaahi mafai pule mo e ngaahi fa‘unga pule ‘i he lao fakaangaanga ni ‘o langa hake mo faka‘ai‘ai ‘a e fengāue‘aki vāofi ‘a e ngaahi kupu fekau‘aki ‘i he sekitoa ki he me‘atokoní.

Komiti Tu‘uma‘u ki he Lao (“Kōmiti Lao”)

408. **Vakai‘i ‘o e Lao Fakaangaanga ki he Ngaahi Vā Fakangāue 2020:** ‘I he ‘aho 18 ‘o Sune 2021, na‘e lau ‘uluaki ai pea tukuhifo ‘e he ‘Eiki Sea ‘o e Fale Aleá ki he Kōmiti Laó. Ko e fatongia ‘o e Kōmití ke vakai‘i mo tuku atu ha faingamālie ki he kakai ‘o e fonuá (Tu‘utu‘uni 131) pea mo vakai‘i ‘a e tu‘unga fakalaó (Tu‘utu‘uni 175). Na‘e tu‘utu‘uni ‘a e Kōmití ke fakahoko ha polokalama talatalanoa mo e kakai ‘o e fonuá. Na‘e lahi ‘a e ngaahi kupu fekau‘aki na‘a nau tokanga pe ‘oku nau ‘i he malumalu ‘o e lao fakaangaanga ko ‘ení. Na‘e fakahū atu ‘a e Lipooti Fika 5/2020 ‘a e Kōmiti Laó fakataha mo e fokotu‘u ke tali ‘a e lao fakaangaangá mo hono ngaahi fakatonotonu. Na‘e tali ‘a e lipooti ni ‘i Fale Alea ‘i he ‘aho 8 ‘o Sepitema 2021. ‘Oku mahu‘inga ‘a e ngāue ‘a e Kōmiti Laó koe‘uhi koe toki fuofua taimi eni ke alea‘i ai ha lao pehe ni pea mo fakakau atu ki ai ‘a e kakai ‘o e fonuá. ‘Oku vakavakai‘i foki ‘e he Kōmití ke fakapapau‘i ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi makatu‘unga fe‘unga ke ne malu‘i ‘a e kau ngāué.

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGÁ

To'u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

409. **Vakai'i 'o e Lao Fakaangaanga ki he Ngaahi Hia 'o e Fakamamahi'aki 'a e Fetu'utaki Faka'elekitulōnika 2020:** 'I he 'aho 23 'o Sune 2020, na'e lau 'uluaki ai pea tukuhifo 'e he 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá ki he Kōmiti Laó. Ko e fatongia 'o e Kōmití ke vakai'i mo tuku atu ha faingamālie ki he kakai 'o e fonuá (Tu'utu'uni 131) pea mo vakai'i 'a e tu'unga fakalao 'o e lao fakaangaangá (Tu'utu'uni 175). Na'e tu'utu'uni 'a e Kōmití ke fakahoko ha polokalama talatalanoa mo e kakai 'o e fonuá pea na'e fakahoko ai ha ngaahi polokalama leti'ó mo fakaafe ki ha fokotu'u tohi mei he ngaahi kupu fekau'akí. Na'e vakai'i foki 'e he Kōmití 'a e ngaahi fokotu'u na'e fakahū maí fakataha mo 'ene fengāue'aki mo e Potungāue MEIDEC ke 'omai ha tali ki ai. 'I hono fakamā'opo'opo 'o e ngāue 'a e Kōmití, na'e 'ikai ke toe 'i ai ha ngaahi fokotu'u ke fakalelei'i 'a e lao fakaangaanga ni.
410. Na'e fakahū atu 'a e Lipooti Fika 11/2020 'a e Kōmiti Laó fakataha mo e fokotu'u ke tali 'a e lao fakaangaangá mo hono ngaahi fakatonutonu. Na'e tali 'a e lipooti ni 'i Fale Alea 'i he 'aho 10 'o Tisema 2021. 'Oku mahu'inga 'a e ngāue 'a e Kōmití koe'uhi 'oku sivilivivi' ai 'e he Kōmití 'a e ngaahi makatu'unga 'i he lao fakaangaangá 'a ia 'e malava ke ta'ota'ofi ai 'a e fakamamahi 'i he 'initaneti' pea ke fakapapau'i foki 'oku taa mo mamafa tatau 'a e ngaahi tauteá mo e ngaahi hia 'oku fokotu'u mai 'i he lao fakaangaangá.
411. **Vakai'i 'o e Lao Fakaangaanga ki he Fakatonutonu Fakavaha'apule'anga 2020:** 'I he 'aho 23 'o Novema 2020, na'e lau 'uluaki ai pea tukuhifo 'e he 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá ki he Kōmiti Laó. Ko e fatongia 'o e Kōmití ke vakai'i mo tuku atu ha faingamālie ki he kakai 'o e fonuá (Tu'utu'uni 131) ke fakahū mai ha ngaahi fokotu'u ki ai. Na'e tu'utu'uni 'a e Kōmití ke 'oange ha faingamālie 'a e ki he ngaahi kupu fekau'akí. Na'e poupou'i 'a e lao fakaangaanga ko 'eni' o 'ikai ke toe 'i ai ha ngaahi fokotu'u ke fakalelei'i. Na'e fengāue'aki foki 'a e Kōmití mo e Potungāue Fefakatau'aki mo e Fakalakalaka Faka'ekonōmiká ke fakama'ala'ala 'a e lao fakaangaanga ni pea na'e fakamamafa'i ai 'a e mahu'inga 'o e lao ko 'eni' ke ne faka'ai'ai ha ngaahi ngāue fakakomesiale fakavaha'apule'anga (he kuo 'i ai 'a e lao ke ne fakalelei'i ha ngaahi maumau fakakomesiale fakavaha'apule'anga) pea 'oku fakaava mai foki ha ngaahi faingamālie ki ha ngaahi tokoni ki he patisetí (budget support) mei he ngaahi kautaha tokoní.
412. Na'e fakahū atu 'a e Lipooti Fika 10/2020 'a e Kōmiti Laó fakataha mo e fokotu'u ke tali 'a e lao fakaangaangá. Na'e tali 'a e lipooti ni 'i Fale Alea 'i he 'aho 10 'o Tisema 2020. 'Oku mahu'inga 'a e ngāue 'a e Kōmiti ni koe'uhi 'oku ne sivilivivi' 'a e ngaahi makatu'unga 'oku 'omai 'i he lao fakaangaanga ko 'eni' ke fakapapau'i 'oku 'i ai 'a e ngaahi founa pau mo e ngaahi founa ngāue 'oku ngāue'aki fakamāmani lahi 'o ka hoko ha ngaahi maumau fakakomesiale fakavaha'apule'anga 'a Tonga ni mo ha fonua kehe.
413. **Vakai'i 'o e Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Lao 'o e Konisitūtone 'o Tonga 2020:** Na'e lau 'uluaki pea tukuhifo 'e he 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá ki he Kōmiti Laó 'i he 'aho 7 'o Sepitema 2021. Ko e fatongia 'o e Kōmití ke vakai'i mo tuku atu ha faingamālie ki he kakai 'o e fonuá (Tu'utu'uni 131) pea mo e ngaahi tu'unga fakalao 'o e lao fakaangaanga ni (Tu'utu'uni 175). Na'e vakai'i 'e he Kōmití 'a e ngaahi makatu'unga na'e fatu'aki 'a e lao fakaangaanga ko 'eni' 'a ia ko hono fakapapau'i 'oku fakakau atu 'e he ngaahi fakamaau'angá 'a e ngaahi tukufakaholó mo e lao tukufakaholó 'i he' enau fakahoko tu'utu'uní. Na'e vakai'i foki 'e he Kōmiti Laó 'a e ngaahi tafa'aki kehekehe 'i he anga 'o e nofo faka-Tongá pea mo e tala tukufakaholó 'a ia 'e malava ke faka'aonga'i

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGÁ

To'u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

ai 'a e lao fakaangaanga ko 'ení hangē ko e tauhia 'o e fanaú (guardianship) pe ko ha ngaahi kaveinga 'i he Fakamaau'angá fekau'aki mo e ngaahi hingoa nōpele 'oku tukufakaholo. Na'e poupou 'a e Kōmití ki he lao fakaangaanga ni. Na'e fakahū atu 'a e Lipooti Fika 12/2020 'a e Kōmiti Laó fakataha mo e fokotu'u ke tali 'a e lao fakaangaangá. Na'e tali 'a e lipooti ni 'i Fale Alea 'i he 'aho 21 'o Sepitema 2020. 'Oku mahu'inga 'a e ngāue 'a e Kōmití ke poupou'i 'a hono tauhi 'o e tukufakaholó mo e lao tukufakaholó pea ke fakakau atu 'i he mafai fakalao 'o Tongá.

414. **Vakai'i 'o e Lao Fakaangaanga ki he Ngāue Fakapangikē 2020:** Na'e lau 'uluaki pea tukuhifo 'e he 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá ki he Kōmiti La'o 'i he 'aho 2 'o Tisema 2021. Ko e fatongia 'o e Kōmití ke vakai'i mo tuku atu ha faingamālie ki he kakai 'o e fonuá (Tu'utu'uni 131) ke fakahū mai ha ngaahi fokotu'u ki ai pea mo vakai'i 'a e tu'unga fakalao 'o e lao fakaangaanga ni (Tu'utu'uni 175). Na'e fakaafe'i 'e he Kōmití 'a e Pangikē Pulé ke tokoni ki hono fakama'ala'ala 'o e lao fakaangaanga ni. Na'e mahino mai kuo 'osi fakahoko mai pe 'a e ngaahi talatalanoa ia 'a e Pangikē Pulé mo e ngaahi kupu fekau'akí 'a ia ko e ngaahi pangikē fakakomesialé pea na'e 'i ai 'a e poupou ki he lao fakaangaanga ni. Na'e tui foki 'a e Kōmiti Laó 'oku fakapotopoto mo 'uhinga mālie 'a e taumu'a mo e fakaiiki 'o e lao fakaangaanga ni. 'I hono fakamā'opo'opo 'o e ngāue 'a e kōmití, na'e 'ikai ke toe 'i ai ha fokotu'u ke fakalelei'i 'a e lao fakaangaangá.
415. Na'e 'oatu 'a e ola 'o e ngāue 'a e Kōmití 'i he Lipooti Fika 12/2020 mo e fokotu'u ke tali 'a e lao fakaangaangá. Na'e tepile'i pea tali 'a e lipooti 'i Fale Alea 'i he 'aho 10 'o Tisema 2020. 'Oku mahu'inga 'a e ngāue 'a e Kōmití koe'uhi 'oku ne fakapapau'i 'oku malu 'a e ngaahi fa'unga pule ki hono pule'i 'o e ngaah pangikē.
416. **Vakai'i 'o e Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) (Fika 2) ki he Lao 'o e Konisitūtone 'o Tonga 2020 mo e Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Ngaahi 'Aho Mālōlō 2020:** Na'e lau 'uluaki pea tukuhifo 'e he 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá ki he Kōmiti La'o 'i he 'aho 2 'o Tisema 2021. Ko e fatongia 'o e Kōmití ke vakai'i mo tuku atu ha faingamālie ki he kakai 'o e fonuá (Tu'utu'uni 131) ke fakahū mai ha ngaahi fokotu'u ki ai pea mo vakai'i 'a e tu'unga fakalao 'o e lao fakaangaanga ni (Tu'utu'uni 175). Na'e tu'utu'uni 'e he Kōmití ke fakahoko ha polokalama talatalanoa mo e kakai 'o e fonuá pea ke tuku atu 'a e ongo lao fakaangaani ki he ngaahi kupu fekau'akí ke fakahū mai ha ngaahi fokotu'u. Ko hono fakamā'opo'opo 'o e ola 'o e ngāue ko iá na'e mahino mai 'a e lahi 'a e poupou ki he ongo lao fakaangaanga ko 'ení koe'uhi ke fakamanatu'aki pea mo fokotu'u ki he Konisitūtone mo e lao 'o e fonuá 'a e ouau fakahisitōlia 'oku polepole ai 'a e kakai 'o e fonuá 'a ia ko e Tukufonua ki Langí.
417. Na'e 'oatu 'a e ola 'o e ngāue 'a e Kōmití 'i he Lipooti Fika 13/2020 mo e fokotu'u ke tali 'a e lao fakaangaangá mo hono ngaahi fakatonutonu. Na'e tepile'i pea tali 'a e lipooti 'i Fale Alea 'i he 'aho 10 'o Tisema 2020. 'Oku mahu'inga 'a e ngāue 'a e Kōmití koe'uhi 'oku ne vakavakai'i 'a e founga lelei taha ke tohi'i ai 'a e Tukufonua ki Langí ki he lao 'o e fonuá koe'uhi ke tu'uloa pea ke 'oua 'e ngalo ia 'i he ngaahi to'utangata 'i he kaha'ú.
418. **Ngaahi ngāue makehe fekau'aki mo e Polokalama Patisetí: Polokalama ki hono 'analaiso mo hono vakai'i makehe 'o e Patiseti 'a e Pule'angá pe ko e Budget Analysis Mission:** 'I he 'aho 24 'o 'Epeleli – 8 'o Mē 2020, na'e toe fakahoko ai pe 'a e Polokalama ko 'ení 'e he kau ngāue

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGÁ

To'u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

'a e 'Ofisi 'o e Fale Aleá 'i he Va'a Kōmití. Ko e polokalama eni 'oku fakataumu'a ke tokonia 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Aleá 'i honau tefito'i fatongia ko hono sivilisi'i mo fakapaasi 'a e Patiseti ki he ta'u fakapa'anga hokó. 'Oku fakapa'anga eni 'e he Polokalama Fakalakalaka 'a e ngaahi Pule'anga Fakatahatahá (UNDP).

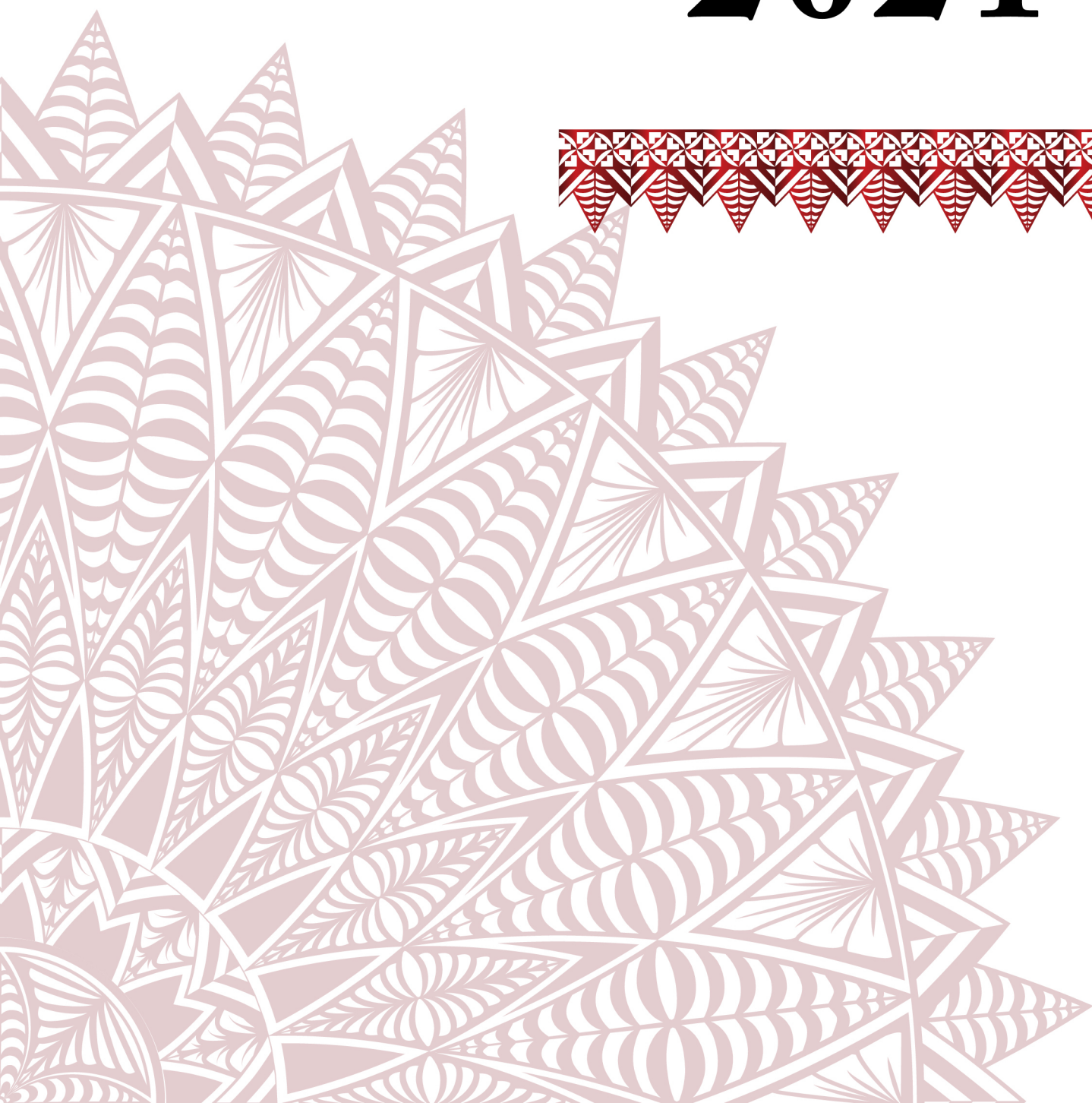
419. Na'e ngāue ai 'a e kau ngāue mei he Va'a Kōmití fakataha mo ha timi ngāue mei he ngaahi Fale Alea 'i he Pasifikí. 'Oku fakahisitōlia hono fakahoko 'o e Polokalama ko 'ení 'i he ta'u 2020 'i ha 'uhinga 'e ua. Ko hono 'uluakí, ko e toki fuofua taimi eni ke fakahoko ai 'o fakafou 'i he ngaluopé (virtual) 'a ia na'e kamata'i 'e he Fale Alea 'o Tongá pea hoko ia ko ha fakatātā ma'ae ngaahi Fale Alea kehe 'i he Pasifikí ke fakahoko 'a e polokalama ni 'i he founa ko 'ení. Na'e makatu'unga eni 'i he ngaahi fakangatangata ki he fefolau'akí koe'uhi ko e tatapuni 'a e kau'āfonuá (tupunga mei he Koviti-19) 'o 'ikai malava ai ke folau mai ha timi ngāue mei he ngaahi Fale Alea 'i he Pasifikí. 'I he'ene pehē, na'e fakahoko kotoa 'a e ngāué mo e ngaahi fetu'utakí 'i he opé. Ko hono uá, ko e fuofua taimi eni ke fakahoko ha polokalama ako ki he patisetí ma'ae ngaahi kautaha sosaieti sivilé. 'Oku fakamamafa'i leva ai 'a e mahu'inga ke fakakau (inclusive) kotoa mai 'a e ngaahi kupu fekau'akí 'i hono alea'i pea mo hono talanga'i 'o e patisetí.
420. 'I he kakato 'o e Polokalama ko 'ení, na'e fatu ai ha ngaahi pepa fakamatala fekau'aki mo e patisetí, pea kau foki ki ai ha ngaahi pepa 'i he ngaahi kaveinga makehe 'o hange ko e feliuliuaki 'a e 'eá mo e Koviti-19. Na'e fakahoko foki mo e polokalama ako ki he patisetí ma'ae Hou'eiki Memipa 'o e Fale Aleá pea mo e ngaahi kautaha sosaieti sivilé.

NGAAHI KAVEINGA MAKEHE NE 'OHAKE 'I HE 'A'HI FAKA-FALE ALEÁ

421. **Kelekele mo e Kau Pekiá:** Ne lahi ha ngaahi fiema'u ne 'ohake fekau'aki mo hono fakalahi 'o e kelekele ki he fa'itoká 'i he ngaahi vāhenga fili lahi. Ko e tupu eni mei he faka'au ke tokolahi ange e nofó kae 'ikai ha feitu'u lelei mo 'atā he kuo fu'u pupupupu e ngaahi mala'é. Ne tokanga foki mo e ngaahi 'out motú ki ha 'aisi ki he kau pekiá he ko Niua 'oku fakahoko pē 'apisiá he 'aho ne pekia ai e tokotahá ko e 'ikai ha 'aisi pea 'i Ha'apai, 'oku fa'a lahi ange e taimi 'oku 'ikai mo'ui e 'aisi 'i he'ene ngāue lelei.
422. **Tokonia e Ni'ihí 'oku Tu'u Laveangofuá:** Ko ha fiema'u 'e taha ne 'ohake he ngaahi vahenga lahi ko ha kole ke tokonia lahi ange e kau toulekeleká pea tokanga'i mo e kau uitoú ken au lava foki 'o vahe fakataha mo e kau toulekeleká. Ko e tupu pē eni mei he ngaahi pole fakapa'anga 'oku 'ikai lava feau he nofo fakafāmilí pea 'e lava 'o tokoni ka 'oatu ha vahe ma'ae ni'ihí ko 'ení pea taha hifo mo e ta'u 'o kinautolu 'oku vahe toulekeleká.

2021

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGĀ

To'ū Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

KONGA 4: NGAahi NGĀUE FAKA-FALE ALEA 'O E TA'U 2021

423. 'I he ta'ū 2021, na'e fakahoko 'a e ngaahi fakataha fakakātoa 'a e Fale Aleá 'e 32, mei he vaha'a taimi 'o e 'aho 6 'o Mē ki he 'aho 16 'o Sepitemá.

424. Ko e fakamā'opo'opo eni 'o e ngaahi ngāue na'e fakakakato 'i he ngaahi fakatahá ni²⁷.

Ngaahi Lao	Fakapaasi 'a e Lao 'e 22
Ngaahi Tu'utu'uni (Regulations)	Fakapapau'i 'a e Ngaahi Tu'utu'uni 'e 13
Ngaahi Fakamatala Fakata'u 'a e Ngaahi Potungāue 'a e Pule'angá	Tali 'a e Ngaahi Fakamatala Fakata'u 'e 32
Ngaahi Lipooti 'a e Ngaahi Kōmiti Tu'uma'u 'a e Fale Aleá	Tali 'a e Ngaahi Lipooti Kōmiti 'e 34
Ngaahi Lipooti 'A'ahi Faka-Fale Alea	Tali 'a e Ngaahi Lipooti 'A'ahi 'e 17
Ngaahi Lipooti Makehe	Tali 'a e Ngaahi Lipooti Makehe 'e 5
Ngaahi Tohi Tangi	Fakakakato 'a e ngāue ki he tohi tangi 'e 8
Ngaahi Fokotu'u Faka-Fale Alea	Fakakakato 'a e ngāue ki he fokotu'u 'e 1

425. 'Oku 'oatu 'i he ngaahi Vahe 'oku hokohoko maí 'a e lipooti 'o e ta'ū ngāue 2021 'aki hono fakaikiiki atu 'a e ngaahi 'asenita ne ngāue ki ai 'a e Fale Aleá. 'Oku 'oatu ia 'i he malumalu 'o e ngaahi makatu'unga fakalukufua na'e toka ki ai 'a e finangalo 'o 'Ene 'Afió, Kingi Tupou VI, 'i he ngaahi koloa ne Tō mei he Taloní 'i he To'ū Fale Aleá. Na'e fakamā'opo'opo 'a e ngaahi makatu'unga ko 'ení ki ha kaveinga 'e ono, 'a ia ko e mo'uí mo e mo'ui leleí, akó, ngaahi pole fakalilifu 'o e faito'o konatapú, mafai pulé mo e pule leleí, tu'unga mo e fakalalakala faka-'ekonōmika 'o e fonuá, pea mo e 'ātakai mo e feliuliuaki 'o e 'eá.

²⁷ 'Oku 'oatu 'a e fakaikiiki 'o e ngaahi ngāue 'i he **Fakalahi 5**

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGÁ

To'u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

426. Kae kimu'a aí, 'oku faka'osi 'aki 'a e Kongá ni ha ngaahi fakamatala 'o ha ngaahi kaveinga fakalao, ngaahi tu'utu'uni 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea (Speaker's Rulings) fekau'aki mo e ngaahi fakataha 'a e Fale Aleá, kae pehē ki ha ngaahi kaveinga makehe 'o e ta'u 2021.

FOKOTU'U KE FAKAMĀLŌLO'Ī 'A E PALĒMIÁ

427. **Fekau'aki pea mo e Pāloti ke Fakamālōlō'ī 'a e Palēmia (alea'ī 'i he 'aho 20 Sanuali 2021).** Na'e fakahū mai ki he 'Ofisi 'o e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'i he 'aho 9 Tisema 2020 ha fokotu'u ki ha Pāloti ke Fakamālōlō'ī 'a e Palēmia, 'e he Fakafofonga 'o e Kakai 'o Tongatapu 2, Hon. Sēmisi Sika pea na'e fakamo'oni ki ai ha Hou'eiki Mēmipa Fale Alea 'e toko hongofulu (10). Na'e fakahoko 'a e ngaahi fale'ī fakalao 'o e 'Eiki Sea 'o fakatatau ki he ngaahi founa ngāue ki he Pāloti ke Fakamālōlō'ī 'a e Palēmia 'o hangē 'oku hā 'i he Lao 'o e Konisitutone pea mo e Tohi Tu'utu'uni ki he Ngaahi Fakataha 'a e Fale Alea. Na'e tu'utu'uni leva 'a e Sea 'o anga pehe ni:
- (vii) Tuku atu 'a e Fokotu'u ko eni ki he Kōmiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonú, ke alea'ī 'e he Hou'eiki Mēmipa 'i he Fale Aleá, 'o fakatatau ki he tu'utu'uni 84E(2) mo e 84F 'o e Tohi Tu'utu'uní;
 - (viii) Muimui ki he taimi 'oku tuku mai 'i he Tohi Tu'utu'uni ke 'asenita'ī 'a e fokotu'u 'i ha fakataha 'i he kakato ha 'aho ngāue 'e 5 mei hono ma'u 'e he 'Eiki Sea, ka e 'ikai toe lahi hake 'i he 'aho ngāue 'e 14 hili hono ma'u 'a e Fokotu'ú;
 - (ix) Ko e 'uhinga 'o e **"'aho ngāue"**, fakatatau ki hono mafai 'i he tu'utu'uni 1(2) 'o e *Ngaahi Tu'utu'uni 'o e Ngaahi Fakataha 'a e Fale Alea* pea pehē foki ki he kupu 18 'o e *Lao ki he Ngaahi 'Uhinga'ī Lea*, 'e 'ikai lau ki ai 'a e 'aho Tokonaki mo e Sapate, 'aho mālóló faka-Pule'anga pea pehē ki he taimi mālóló 'a e Pule'anga 'i Tisema), pea ko e 'uhinga ia na'e toki 'asenita'ī 'a e Fokotu'u 'i he 'aho **12 'o Sanuali 2021**;
 - (x) Foaki 'a e faingamālie ki he 'Eiki Palēmia Hon. Pōhiva Tu'í'onetoa, ke 'omai ha'ane tali ki he Fokotu'u ko 'eni pea fakahū mai 'e he 'Eiki Palēmia 'a 'ene tali;
 - (xi) Fakatatau ki he tu'utu'uni 84G(1), ko e pāloti'ī 'o e Fokotu'u kuo pau ke fakahoko ia 'o 'oua 'e toe laka hake 'i he 'aho ngāue 'e nima (5) mei he 'aho ni. 'I he'ene pehē, kuo pau ke fakahoko 'a e pāloti'ī 'o e Fokotu'u ko eni 'i ha 'aho ngāue 'ikai ke toe tomui ange 'i he 'aho 19 Sanuali 2021; pea
 - (xii) 'E tu'utu'uni aofangatuku 'a e Fale Alea 'oku paasi 'a e Fokotu'u ko 'eni 'o kapau 'oku ma'u ha pāloti 'oku lahi ange 'i he vaeua 'o e tokolahi 'o e Hou'eiki Mēmipa 'oku nau pālotí.

428. Na'e paloti'ī 'a e fokotu'ú ni 'i he 'aho 12 'o Sanuali 2021 'o 'ikai tali.

NGAAHI KAVEINGA FAKALÁÓ

429. **Fekau'aki pea mo e Mama'o 'a Lord Vaha'ī pea mei he Fale Alea 'o laka hake 'i he māhina 'e 12.** 'I he 'aho 11 Me 2021, na'e mahino kuo mama'o 'a Lord Vaha'ī (Fakafofonga Nōpele fika 3 'o Tongatapu) pea mei he Fale Alea 'o laka hake 'i he māhina fakatohimahina hokohoko 'e 12. Na'e

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGÁ

To'u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

makatu'unga heni 'a e tokanga pe 'oku 'ataa leva 'a e sea 'o e Fakafofonga 'i he Fale Alea 'o fakatatau ki he kupu 7 'o e *Lao ki he Fale Alea*. Na'e fakahoko 'e he 'Eiki Sea 'a e ngaahi kumi fale'i fakalao fekau'aki pea mo e kaveinga ni, koe'uhi na'e tātāpuni 'a e kau'āfonua koe'uhi ko e ngaahi tu'utu'uni fakalao fekau'aki pea mo e COVID-19.

430. Makatu'unga 'i he ngaahi 'uhinga ko 'eni, na'e tu'utu'uni 'a e 'Eiki Sea, 'o fakatatau ki ha fale'i mei he 'Ateni Senialé, 'oku 'i ai 'a e ngaahi makatu'unga fakalao 'oku fehangahangai pea mo e 'Eiki Nōpele 'o makatu'unga ai 'a e 'ikai pe ke lava 'o foki mai (legal impossibilities) 'oku ne ta'ota'ofi mo fakafaingata'a'ia'i 'a e foki mai 'a e Fakafofonga. 'I he'ene peheé, na'e tu'utu'uni 'e he 'Eiki Sea ko e ngaahi makatu'unga totonu mo lelei fakalao 'eni ke fakatatafi (waive) 'aki 'a e fiema'u 'o e kupu 7 'o e Lao ki he Fale Alea pea 'e kei hoko pe 'a e Fakafofonga Nōpele fika 3 'o Tongatapu ko e Mēmipa 'o e Fale Alea.
431. **Ngaahi fakahinohino ki he founa ngāue 'i he Fale Aleá ki he ngaahi tohi tangí mo e fakamo'oni faka'ilekitulōnika (e-signature).** Kuo fatu ha ngaahi fakahinohino ke ngāue'aki 'i ha kole 'e he Kōmiti Tu'uma'i ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Aleá, kenau ngāue'aki. Ko e taumu'a 'o e Ngaahi Fakahinohino ko 'ení ke tokoni mo fakafaingofua'i 'a e ngaahi ngafa fatongia 'o e Kōmiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonú (Kōmiti Totonu) fekau'aki mo e ngaahi tohi tangi kuo tuku hifo ki ai 'e he 'Eiki Seá pe Fale Aleá.
432. 'Oku fakataumu'a 'a e ngaahi fakahinohinó ke hoko ko e tūhulu pē pea 'oku 'ikai totonu ke fakafalala ko e founa pē ia ke ngāue'aki 'e he Komiti Totonú 'i hono fakakaukau'i 'o e ngaahi tohi tangí. 'E ngofua ki he Kōmiti Totonú mo hono kau Mēmipá ke faka'uhinga'i, ngāue'aki mo fakatonutonu 'a e ngaahi fakahinohino ko 'ení 'aki hono fakakaukau'i taautaha, ha ngaahi tu'unga pau pe fakapatonu 'o taau mo e tohi tangi taki taha. Ka neongo ia, kuo pau ke faipau ha ngaahi liliu 'o e Ngaahi Fakahinohino ko 'ení mo e Ngaahi Tu'utu'uni 'o e Ngaahi Fakataha 'a e Fale Aleá. (Ngaahi Tu'utu'uni).
433. Na'e Tu'utu'uni foki 'a e 'Eiki Sea 'i he 'aho 31 'o Ma'asi 2021 'i ha tohi fakaloto'ipotungaue ko e "Fakamo'oni" 'oku 'omai 'i ha Tohi Tangi 'oku kau pe ai 'a e fakamo'oni faka'elekitulonika (e-signatures), ka kuo pau ke 'i ai 'a e fakamo'oni tohi nima kehe 'e tolu pe lahi hake, kae toki lau 'oku faipau 'a e tohi tangi ko ia ki he tu'utu'uni ki he "fakamo'oni" 'a e kau tangi 'i ha tohi tangi.
434. **Fekau'aki pea mo e Tu'utu'uni Fakatu'i ki ha Lipooti pea mei he Fale Alea (Royal Order for reporting from Parliament).** Na'e ma'u 'e he 'Ofisi 'o e Fale Aleá 'i he 'aho 20 'o 'Epeleli 2021 ha tohi faka'ofisiale mei he Sekelitali ki he 'Ene 'Afioó Tupou VI 'o fakahoko mai ai ki he 'Eiki Seá 'a e Finangalo mo e Tu'utu'uni mei he 'Ene 'Afioó 'i he Fakataha Tokoni 'o fiema'u ai-
- (i) Ke fakahoko ki he Tama Tu'i 'a e tali ki he ngaahi Tō Folofola 'a 'Ene 'Afioó 'i he huufi 'o e Fale Aleá 'i he ngata'anga 'o e ta'u faka-Fale Alea taki taha; pea
 - (ii) Ke hā 'i he tali Folofolá 'a e ngaahi kaveinga na'e hā 'i e Tō Folofola huufi 'a e Tama Tu'í.
435. **Fekau'aki Mo e Fokotu'u ke Faka'ilo Faka-Fale Alea, pea mo 'ene fekau'aki mo e ngaahi kaveinga kakalao 'oku kei fakahoko 'a e Ngaue ki ai 'a e Fakamaau'anga (Sub judge**

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGĀ

To'u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

Matters). 'I he 'aho 11.6.2021 na'e fakahū ai 'e he Fakafofonga fika 2 'o Tongatapu Hon Sēmisi Kioa Lafu Sika ki he Fale Alea 'a e Fokotu'u ke Faka'ilo faka-Fale Alea (Motion to Impeach) fokotu'u fika 1/2021, 'a Hon. 'Akosita Lavulavu (Fakafofonga Fale Alea 'o Vava'u 16 Lavulavu), 'o fakatatau ki he kupu 75 'o e Lao 'o e Konisitutone. Na'e to e fakatonutonu 'a e fokotu'u pea fakahū 'eni ki he Fale Alea 'i he 'aho 10.07.2021 ko e fokotu'u fika 1A/2021.

436. Na'e makatu'unga 'a e fokotu'u ke faka'ilo faka-Fale Alea ko 'eni 'i hono fakahalaia'i 'e he Fakamaau'anga Lahi 'i he 'aho 4 'o Sune 2021 'a e Fakafofonga Fale Alea 'o Vava'u 16 'i he 'aho ki he ngaahi hia ko e Ma'u ha Pa'anga pe Koloa 'i ha Fakamatala Loi, 'o maumau ai 'a e kupu 164 'o e *Lao ki he Ngaahi Hia*. Na'e tuku hifo 'e he 'Eiki Sea 'a e Fokotu'u ni ki he Kōmiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'i he 'aho 16 'o Sune 2021.
437. Na'e 'i ai 'a e ngaahi kaveinga pe 'isiu na'e tokanga ki ai 'a e 'Eiki Sea koe'uhi ko e natula, 'o fakatatau ki he Lao, Ngaahi Tu'utu'uni 'a e Fale Alea pea pehe foki ki he'ene tohi mahinga ngāue (calendar). Ko e ngaahi kaveinga na'e fakakaukau 'i na'e anga pehe ni:
- (i) Pe 'oku totonu ke fakahū atu 'e he 'Eiki Sea ki he Fale Alea 'a e fokotu'u, 'i he 'omi 'a e lipooti ki ai 'a e Kōmiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu, neongo 'oku te'eki ke kakato 'a e ngaue 'a e Fakamaau'anga ki he Tangi kuo fakahū atu pea mei he Mēmipa;
 - (ii) Pe 'oku fiema'u ke faka'apa'apa'i 'e he Fale Alea 'a e ngaahi tokateline 'o e fakamavahevahe'i 'o e ngaahi mafai (doctrine of separation of powers); pea mo e
 - (iii) Taimi 'oku ngata ai 'a e Fale Alea 'i hono tāpuni 'i he 'aho 16 Sepitema, 2021 'e ngata kotoa ai 'a e ngaahi 'asenita ngāue kotoa pē 'oku kei 'i he Fale Alea.
438. 'I he hili 'a hono vakai'i fakaikiiki 'a e ngaahi kaveinga ni pea mo e ngaahi fale'i fakalao na'e tuku atu ki ai, na'e tu'utu'uni 'a e 'Eiki Sea ki he Fokotu'u ni 'i he 'aho 31 'o 'Aokosi 2021 'o ngāue'aki 'a hono mafai 'i he Tu'utu'uni 1(2) 'o e Ngaahi Tu'utu'uni 'o e Ngaahi Fakataha 'a e Fale Alea 'o anga pehe ni:
- (i) 'Oku faka'apa'apa'i 'e he Fale Alea 'a e ngaahi ngāue (processes) 'a e Fakamaau'anga pea koe'uhi 'oku te'eki ke kakato 'a e ngāue 'a e Fakamaau'anga Tangi ki he hopo tangi 'a e Fakafofonga Fale Alea 'o Vava'u 16 ('a ia 'e toki kakato ia ki Ma'asi, 2022) 'oku mahu'inga ke tukuange 'e he Fale Alea ke fakakakato 'a e ngāue 'a e Fakamaau'anga 'o 'ikai alea'i 'a e kaveinga ni (*sub judice*);
 - (ii) Koe'uhi ko e 'uhinga 'oku ha 'i he palakalafi (1) 'e ngata pe 'a e Fale Alea 'i he 'aho 16 'o Sepitema 2021, 'e 'ikai ke to e hoko atu 'a e ngāue pe alea 'a e Fale Alea ki he Fokotu'u ni; pea
 - (iii) Ke fakafoki 'a e Fokotu'u ni ki he Fakafofonga 'o e Kakai 'o Tongatapu 2 pea mo e ngaahi fakahinohino 'oku hā 'i 'olunga.

NGAAHI TU'UTU'UNI MAHU'INGA 'A E 'EIKI SEA 'O E FALE ALEÁ (SPEAKER'S RULINGS)

439. **Kaveinga 1 - Fokotu'u 'i he lipooti 'a e Komiti ki he Ngaahi Totonu mo e Monu'ia 'a e Fale Alea ke to'o 'a e taha 'o e ngaahi makatu'unga 'o e Fokotu'u ke Fakamaloloo'i 'a e Palemia**

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGĀ

To'u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

koe'uhi ko e pepa ngaue 'oku poupou'i 'aki ko e ngaahi fakamatala fakapulipuli (confidential information) 'a e Pule'anga. Fekau'aki mo e Tu'utu'uni 84B(2)(ii) 'o e Tohi Tu'utu'uni. Tu'utu'uni 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Fakafanua, 'o e 'aho 12 'o Sanuali 2021 'i he fakataha 'a e Fale Alea: Ko e kaveinga ko ia ki hono faka'ataa 'a hono ngaue'aki 'o e ngaahi fakamatala fakapulipuli 'a e Kapineti, 'i he 'uhinga 'oku 'i he lelei fakalukufua 'a e kakai (public interest) fakataata ki he kupu 4 'o e Lao ki he Ngaahi Me'a Fakapulipuli Faka-Pule'anga ko e fehu'i fakalao ia pea 'oku 'ikai ha mafai 'a e Fale Alea ke fa'u lao pea toe faka'uhinga lao. Ko e fehu'i ko eni 'oku 'i he mafai ia 'o e Fakamaau'anga pea ke tu'utu'uni ki ai.

440. 'Oku faka'ataa 'e he kupu 7(2) mo e 62 'o e Konisitutone 'a e ngaahi monu'ia 'o e Fale Alea pea 'oku fakangofua ke ne fa'u 'a e Ngaahi Tu'utu'uni Fale Alea ke fakamaau'i pe 'e he Fale Alea 'a e Fale Alea. Ko hono fakamo'oni'i pe poupou'i 'o ha makatu'unga 'o ha Fokotu'u ke Fakamaloloo'i 'a e Palemia kuo pau ke fou 'i he Tohi Tu'utu'uni 'a ia 'oku tali ui ki ai 'a e Fale Alea. Kuo fakahoko 'e he Komiti 'a honau fatongia fakataata ki he Tu'utu'uni pea 'oku totonu ke tali ia.
441. **Kaveinga 2 - 'Ikai ke kakato 'a e Memipa 'e toko hongofulu (10) na'e fakamo'oni 'i he Tohi Fokotu'u ke Fakamaloloo'i 'a e Palemia 'i he taimi ke fakahoko ai 'a e paloti ki he fokotu'u. Fekau'aki mo e Tu'utu'uni 84C 'o e Tohi Tu'utu'uni. Tu'utu'uni 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Fakafanua, 'o e 'aho 12 'o Sanuali 2021 'i he fakataha 'a e Fale Alea:** Na'e 'osi kakato pe 'a e toko hongofulu (10) 'i he tali ui 'a e Fale Alea 'i he pongipongi ko ia ai 'oku lau ia 'oku ma'u fakataha. Ka neongo ia, tukukehe kapau 'oku fakafoki 'e ha taha 'o e Kau Memipa 'e toko hongofulu (10) na'e fakamo'oni ki he Tohi Fokotu'u 'ene fakamo'oni, ko e taimi ia 'oku toki kau ai 'i he lau. Ko e hikinima pe 'ikai hikinima ko e me'a fakafo'ituitui pe 'a e Hou'eiki Memipa, ka ko 'ene kakato pe 'a e fakamo'oni 'e hongofulu (10), ko e kakato ia 'a e ngaahi makatu'unga ke fakahu mai 'aki 'a e Tohi Fokotu'u ke Fakamaloloo'i 'a e Palemia.
442. **Kaveinga 3 - Mafai mo e fatongia 'a e Komiti ki he Ngaahi Totonu mo e Monu'ia 'a e Fale Alea ki ha launga kuo tukuhifo ki ai. Fekau'aki mo e Tu'utu'uni 112 - 116 'o e Tohi Tu'utu'uni. Tu'utu'uni 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Fakafanua, 'o e 'aho 13 'o Sanuali 2021 'i he fakataha 'a e Fale Alea:** Ko e ngaahi launga 'oku malava ke tukuhifo ki he komiti pea 'oku malava pe ke 'ave hangatonu ki he Fale Alea ke fai ha ngaue ki ai 'a e Fale. Ka na'e tukuhifo 'a e launga ki he Komiti koe'uhi ke toe tukuange ha faingamalie ke vakavakai'i 'e he Komiti 'a e launga pe 'oku 'i ai ha mo'oni ki he ngaahi me'a na'e fai ki ai e tukuaki'i mo tuku ha faingamalie ki he Fakafofonga na'e launga'i ke 'omai ha'ane tali.
443. 'Oku fokotu'u mai 'e he Komiti 'i he'ene lipooti ke fakatokanga'i kuo'osi vakai'i 'e he Komiti 'a e launga pea 'oku 'i ai 'a e ngaahi mo'oni'i me'a ke fakapapau'i na e 'i ai 'a e monuka 'a e Konisitutone mo e Tu'utu'uni. Ko e founa ngaue fakalotofale (internal process) 'eni 'a e Fale Alea. Ka tali 'a e lipooti 'a e Komiti 'oku 'ikai ke 'otometiki leva 'a e tu'utu'uni 'a e halaia pe tonuhia 'a e tokotaha 'oku launga'i. Ko e makatu'unga 'a e hoko atu 'a e founa ngaue 'a e Fale Alea kapau 'e tali pe 'ikai tali 'e he Fale Alea 'a e fokotu'u 'a e Komiti. 'E toki hoko atu 'a e Fale Alea ki he ngaahi ngaue ki he ta tikite, fakamaau'i mo e tu'utu'uni pe 'oku halaia pe 'ikai halaia 'a e tokotaha ni.

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGĀ

To'u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

444. **Kaveinga 4 - Ko e taha 'o e ngaahi tali ki he To Folofola Fakaava 'o e Fale Alea 2021 ke fakafisi 'a e 'Eiki Palemia. Fekau'aki mo e Tu'utu'uni 84A 'o e Tohi Tu'utu'uni. Tu'utu'uni 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Fakafanua, 'o e 'aho 18 'o Me 2021 'i he fakataha 'a e Fale Alea:** Ko e founga ngaue ki hono fakamaloloo'i 'a e Palemia ko e fakahu mai ha Fokotu'u ke Fakamaloloo'i 'a e Palemia pe ko e fakafisi pe 'a e Palemia 'iate ia pe, ko e founga pe ia 'e malava ai ke fakamaloloo'i 'a e Palemia.
445. **Kaveinga 5 - Fehu'ia 'a e ngaue 'a e Pule'anga 'oku fakahoko ki he Kovana Ha'apai hili hono fakahala'ia'i he Fakamaau'anga 'aki 'a e hia. Fekau'aki mo e Tu'utu'uni 19(1), (2) & (5) 'o e Tohi Tu'utu'uni. Tu'utu'uni 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Fakafanua, 'o e 'aho 31 'o Me 2021 'i he fakataha 'a e Fale Alea:** Koe'uhi ko e taimi 'o e 'asenita 'a e Fale Alea kuo pau ke 'uluaki poaki 'a e Kau Memipa ki he Sea kapau 'oku 'i ai ha me'a 'oku nau fie me'a ki ai. Ko e 'asenita ngaue 'a e Fale, ko e hili hono fakahoko 'a e tohi tali folofola ki he 'Ene 'Afio pea hoko leva ki he patiseti mo e ngaahi me'a felave'i mo e patiseti. Ka ko e fehu'i ko eni na'e tuku atu ia ke fakahoko ha tali 'a e Pule'anga ki ai.
446. **Kaveinga 6 - Ko e fokotu'u ke tukuhifo ha Lao Fakaangaanga pe ko ha Tu'utu'uni ki he Komiti Kakato ke fokotu'u mai mo e kupu 'oku tukuhifo 'aki. Fekau'aki mo e Tu'utu'uni 1(2), 133(4) 'o e Tohi Tu'utu'uni. Tu'utu'uni 'a e 'Eiki Sea Le'ole'o 'o e Fale Alea, Lord Tu'iha'angana, 'o e 'aho 29 'o Sune 2021 'i he fakataha 'a e Fale Alea:** Neongo 'oku 'ikai ke 'i ai ha kupu pau 'i he Tu'utu'uni, ka 'oku 'i he mafai 'o e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, ke ne tu'utu'uni ki hono ngaue'aki 'o e Tu'utu'uni pe ki he founga ngaue. Na'e 'osi ngaue'aki 'e he Sea 'a e tu'utu'uni kuo pau ke talamai 'a e kupu ke tukuhifo'aki ha Lao Fakaangaanga. Kapau 'e kole ha Memipa ke alea'i ha kupu 'o e Lao Fakaangaanga hili hono lau tu'o 2, 'e tukuhifo ia ki he Komiti Kakato ke alea'i. Ka neongo ia, kuo pau 'e 'ikai fakangatangata hono alea'i 'a e Lao Fakaangaanga 'i he Komiti Kakato, ki he kupu pe ko ia 'oku tukuhifo'aki.
447. 'Oku tatau pe 'a e founga ngaue, 'o tatau pe pe 'e tukuhifo 'aki ha kupu, pe tukuhifo 'ikai ke fakaha pau ha kupu. He neongo 'oku talamai ha kupu ke tukuhifo'aki ka ko e taimi 'e alea'i ai he Komiti Kakato ha Lao Fakaangaanga pe Ngaahi Tu'utu'uni he 'ikai ke fakangatangata pe ia ki he kupu ko ia. Kapau 'oku fie fakamalanga ha taha ki he lao fakalukufua pe ngaahi tu'utu'uni fakalukufua 'oku ngofua pe ia.
448. **Kaveinga 7 - Kei ma'u vahenga mo e monu'ia 'a e Minisita mo e Fakafofonga Kakai, hili hono fakahala'ia'i 'e he Fakamaau'anga Lahi 'aki 'a e hia. Fekau'aki mo e Tu'utu'uni 1(2) 'o e Tohi Tu'utu'uni. Tu'utu'uni 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Fakafanua, 'o e 'aho 29 'o Sune 2021 mo e 8 Siulai 2021 'i he fakataha 'a e Fale Alea:** Ko e vahenga ko ee 'a e Minisita 'oku to'o ia mei he Pule'anga 'oku 'ikai ke 'i ai ha felave'i e ngaue ko eni pea mo e Fale Alea he 'oku 'ikai ke vahe Minisita mei heni. Ko e kupu 51 'o e Konisitutone ko e mafai ia 'o e 'Eiki Palemia mo e Kapineti. Ko e 'isiu eni ia 'a e Pule'anga (Executive) pea 'oku 'ikai ke 'i ai ha mafai 'a e Fale Alea ke tu'utu'uni ki he mafai faka-Konisitutone 'a e Palemia. 'Oku 'i ai 'a e tu'utu'uni 'a e kupu 23 'o e Konisitutone ki he ngaahi 'aho ko ee 'oku pau ke tau tali ki ai. Ko e founga ngaue totonu ia (due process) ke fakakakato 'a e ngaue fakalao 'a e lao. Ko 'ene 'osi pe taimi ko ia pea 'e toki sio leva 'a e Fale Alea ki he iku'anga 'a e keisi ko eni 'a e Minisita. 'Oku 'i ai mo e ngaahi kupu felave'i 'oku tu'utu'uni 'e

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGĀ

To'u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

he Konisitutone 'oku vahevahe ai 'a e ngaahi mafai (separation of power) pea 'oku 'ikai ke 'i ai ha mafai 'a e Fale Alea ke tu'utu'uni pe kaunoa ki he 'Eiki Palemia ki he'ene fakahoko hono ngaahi mafai faka-Konisitutone. Ko e me'a pe ia 'a e Palemia ke toki 'omai ha'ane tali ki he ngaahi me'a ko eni ka 'oku ngata pe 'a e mafai 'a e Fale Alea 'i he mafai faka-Konisitutone 'oku tuku mai ki he Fale Alea.

449. **Kaveinga 8 - Lea talateu fekau'aki mo ha Lao Fakaangaanga. Fekau'aki mo e Tu'utu'uni 125(1) & (2), 128 'o e Tohi Tu'utu'uni. Tu'utu'uni 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Fakafanua, 'o e 'aho 3 'o 'Aokosi 2021 'i he fakataha 'a e Fale Alea:** Ko e tokotaha 'oku fakamo'oni mai 'i he Lao Fakaangaanga ko ia 'oku ne fakahu (sponsor) mai 'a e lao pea ko ia kuo pau ke ne fakahoko 'a e lea talateu pe koe fakamatala fakama'ala'ala 'o e lao.
450. **Kaveinga 9 - Mafai ke tukuhifo 'a e Lao Fakaangaanga ki he Komiti Lao. Fekau'aki mo e Tu'utu'uni 131(2) 'o e Tohi Tu'utu'uni. Tu'utu'uni 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Fakafanua, 'o e 'aho 12 'o 'Aokosi 2021 'i he fakataha 'a e Fale Alea:** 'Oku 'ikai tu'utu'uni 'e he Tu'utu'uni 'oku fiema'u ki ha Fakafofonga ke ne fokotu'u mai ke 'ave ha Lao Fakaangaanga ki he Komiti pea toki 'ave, ko e fatongia ko ia 'oku 'i he Sea 'o e Fale Alea. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha mafai 'a e Hou'eiki Memipa 'o e Fale Alea ke tu'utu'uni 'a e komiti ke 'ave ki ai ha Lao Fakaangaanga, ko e mafai ia 'a e Sea 'o e Fale.
451. **Kaveinga 10 - Fakafofonga 'oku ne fakahu mai (sponsor) 'a e Lao Fakaangaanga ko e Memipa tatau pe 'oku toe Sea 'i he Komiti 'oku tukuhifo ki ai 'a e Lao Fakaangaanga. Fekau'aki mo e Tu'utu'uni 173(2), 173A 'o e Tohi Tu'utu'uni. Tu'utu'uni 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Fakafanua, 'o e 'aho 12 'o 'Aokosi 2021 'i he fakataha 'a e Fale Alea:** Kapau 'oku 'i ai ha kaveinga ngaue 'oku fakahu atu 'oku kaunga tonu ki he Sea 'o e Komiti, ko e ngaue ia 'a e komiti ke nau fili ha Sea fakataimi lolotonga e feme'a'aki he 'isiu ko ia.
452. **Kaveinga 11 - Fatongia 'a e Sea 'o e Fale Alea 'i he taimi 'oku 'i ai ha Ngaahi Lao Fakaangaanga 'oku ne fakahu atu ki he Fale Alea. Fekau'aki mo e Tu'utu'uni 1(2) 'o e Tohi Tu'utu'uni. Tu'utu'uni 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Fakafanua, 'o e 'aho 12 'o 'Aokosi 2021 'i he fakataha 'a e Fale Alea:** 'Oku fepaki mo e kupu 16(3) 'o e Lao ki he Fale Alea kapau 'e hifo 'a e Sea 'o e Fale Alea mei hono fatongia, koe'uhi kae malava ke ne fakamatala'i 'a e Lao Fakaangaanga 'oku ne fakahu ki he Fale Alea. Ko e toki taimi pe 'oku ngofua ai ke Sea 'a e Tokoni Sea kapau 'oku mama'o atu 'a e Sea 'o e Fale Alea. 'I he'ene pehe 'oku 'ikai toe 'i ai ha founga kehe ka 'e hoko atu pe 'a e Sea ko e Sea pea ne toe fakamatala'i pe 'a e Lao 'oku ne fakahu ki he Fale Alea. Ka kapau 'oku 'i ai ha ngaahi fehu'i ke tali, 'oku totonu leva ke tukuhifo 'a e Lao Fakaangaanga ki he Komiti Kakato ke tau'ataina mo fakafaingofua 'a hono alea'i.
453. **Kaveinga 12 - Feme'a'aki pe tipeiti kimu'a 'a e paloti 'uluaki 'o ha Lao Fakaangaanga. Fekau'aki mo e Tu'utu'uni 1(2), 130(1) & (2) 'o e Tohi Tu'utu'uni. Tu'utu'uni 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Fakafanua, 'o e 'aho 12 'o 'Aokosi 2021 'i he fakataha 'a e Fale Alea:** Ka 'ova ha fakama'ala'ala 'o ha Lao Fakaangaanga he miniti 'e nima (5) kuo pau ke paloti 'uluaki 'o 'ikai ke toe fai ha feme'a'aki pe tipeiti ki ai. Neongo ia, 'oku malava ke fakahoko ha paloti ke

FAKAMATALA ‘O E NGĀUE ‘A E FALE ALEA ‘O TONGÁ

To‘u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

fakatatafe ‘a e Tohi Tu‘utu‘uni fekau‘aki pea mo e lau ‘uluaki ke faka‘ataa e Hou‘eiki Memipa ke nau feme‘a‘aki he Lao Fakaangaanga kimu‘a pea paloti ‘uluaki.

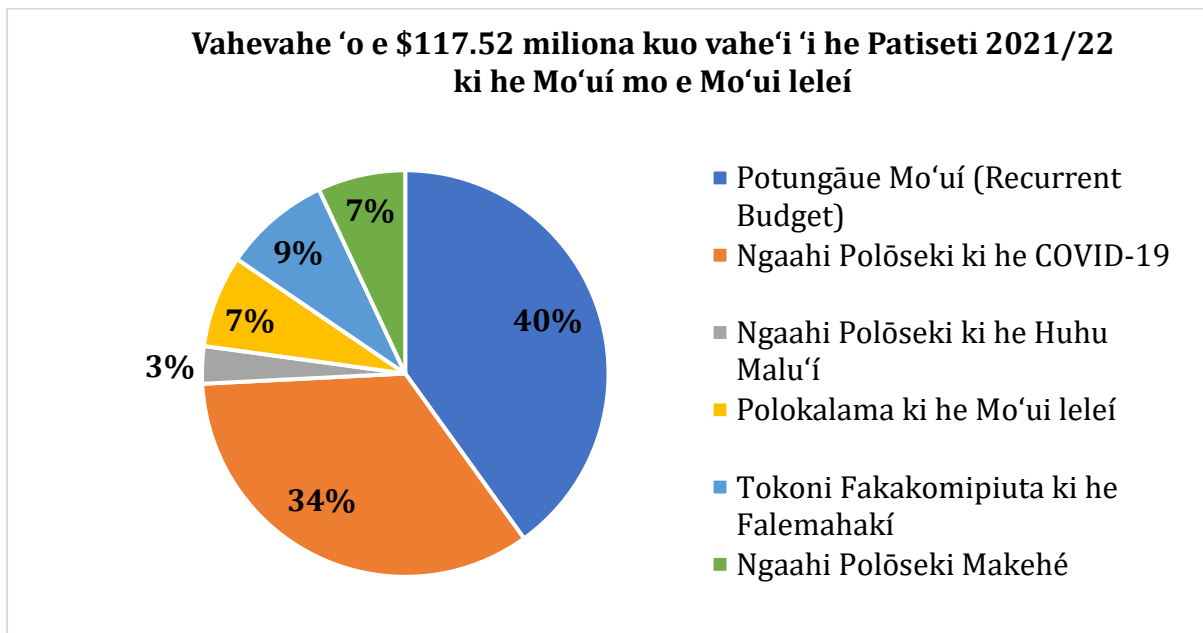
454. **Kaveinga 13 - Fokotu‘u ke toloi ‘a e Lao Fakaangaanga ki hono fakatonutonu ‘a e Konisitutone koe‘uhi koe tu‘unga ‘oku ‘i ai ‘a e tokolahi ‘o e Kapineti na‘a ‘ikai malava hoko atu ha ngaue ki he Laó ni. Fekau‘aki mo e Tu‘utu‘uni 63, 125(1), 127(1), 146(3) ‘o e Tohi Tu‘utu‘uni. Tu‘utu‘uni ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, Lord Fakafanua, ‘o e ‘aho 24 ‘o ‘Aokosi 2021 ‘i he fakataha ‘a e Fale Alea:** Ko e kaveinga ‘eni ‘oku ‘i tu‘a ‘i he mafai ‘o e Fale Alea. ‘E toki makatu‘unga hano paasi pe fakamaloloo‘i ha Lao ‘oku ne fakatonutonu e Konisitutone hili hono ‘oatu e lao ki he Kapineti ke nau toki tu‘utu‘uni ki ai. Koe‘uhi ‘oku loto pe ‘a e Fakafofonga ‘oku ne fakahu mai (sponsor) ‘a e lao ke hoko atu ‘a e ngaue ‘a e Fale Alea ki he‘ene lao, ‘oku ‘i ai ‘a ‘ene totonu ke fakahu mai ‘ene Lao Fakaangaanga. Ko e me‘a tau‘ataina pe ia ‘a e Hou‘eiki Memipa ke nau toki paloti ki he iku‘anga ‘o e Lao Fakaangaanga ko ia.
455. **Kaveinga 14 - Fakaha loto aofangatuku (casting vote) ‘a e Sea ‘i ha tatau ‘a e paloti‘i ‘o ha Lao Fakaangaanga. Fekau‘aki mo e Tu‘utu‘uni 65 ‘o e Tohi Tu‘utu‘uni. Tu‘utu‘uni ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, Lord Fakafanua, ‘o e ‘aho 24 ‘o ‘Aokosi 2021 ‘i he fakataha ‘a e Fale Alea:** ‘Oku ‘i ai ‘a e ngaahi tu‘utu‘uni ‘oku ne tataki (guiding principles) pea ‘oku ngaue‘aki ‘e he Sea ‘o e ‘u Fale Alea ‘o mamani ki he fakaha loto aofangatuku (casting vote). Ko ‘enau paloti kuo pau ke nofo pe he tafa‘aki ‘o e ta‘efilifilimanako (impartiality). ‘I he makatu‘unga ko ia, pea koe‘uhi ke kei nofo pe ‘a e Sea ‘i he tu‘unga tau‘ataina, ‘e ‘ikai ke fili ‘e he Sea ke ikuna ha fokotu‘u te ne liliu ‘a e tu‘unga lolotonga.
456. Ko e Lao Fakaangaanga ‘oku ne fokotu‘u mai ke fakahoko ha liliu, ko e taimi ‘oku palanisi malie ai ‘a e paloti ‘oku mahino ‘oku ‘ikai ke ma‘u ‘a e tokolahi pe pou pou fe‘unga ke fakahoko ‘a e liliu ko ia. Koe‘uhi na‘e ‘ikai ke kakato ‘a e tokolahi ‘oku fiema‘u ke fakahoko‘aki ‘a e liliu ‘oku fokotu‘u mai ‘e he Lao Fakaangaanga, ko e makatu‘unga ia ‘oku paloti ai ‘a e Sea ke kei tauhi pe ‘a e tu‘unga lolotonga.

Vahe 1: Mo‘uí mo e Mo‘ui Leleí

NGAAHI LAO NA‘E FAKAPAASI FEKAU‘AKI MO E MO‘UÍ

457. Lao ke Fakahū Atu ‘a e Pa‘anga ki he Ngāue ‘a e Pule‘angá 2021, ‘a ia na‘e fakapaasi ‘e he Fale Aleá ‘i he ‘aho 10 ‘o Sune 2021. Na‘e fakahū mai ‘a e Laó ni ki he Fale Aleá ko e Lao ‘a e Pule‘angá, ‘e he Minisitā Pa‘angá, Tēvita Lavemaau. Na‘e vahe‘i ‘e he Fale Aleá ‘i he Laó ni ‘a e **\$117.52 miliona**, ko e pa‘anga fakakātoa ia ke ne fakaivia ‘a e ngaahi ngāue fekau‘aki pea mo e mo‘uí. ‘Oku kau ki heni ‘a e Patiseti Fakalūkufua ‘oku vahea mei he patiseti fakalotofonuá (recurrent budget) ‘a e Potungāue Mo‘uí ‘i he Vouti 15²⁸, ‘a ia ko e \$47.07 miliona. Ko e ngaahi tokoni faka-pa‘anga mo me‘angāue mei he ngaahi hoa ngāué (development budget), ‘oku nau fakaivia ai ‘a e ngaahi polōseki²⁹ ki he COVID-19, \$40.11 miliona, huhu malu‘í, \$3.49 miliona, polokalama ki he mo‘ui leleí, \$8.63 miliona, tokoni fakakomipiuta ki he Falemahakí (e-health), \$10 miliona pea mo e ngaahi polōseki makehe pē ‘oku \$8.2 miliona.

458. Na‘e fakatokanga‘i foki ‘e he Fale Aleá ‘a e mahu‘inga ‘o e \$3.04 miliona na‘e vahe‘i ki he ngaahi Potungāué, ‘o fakataumu‘a ki he ngaahi ngāue ‘oku felālave‘i mo e tokateu telia na‘a a‘u mai ‘a e fokoutua COVID-19 ki Tongá ni, pea mo e ngaahi naunau koloa pe sēvesi ke tokoni ki he fakahoko ‘e he ngaahi Potungāué honau fatongíá ‘i ha taimi ‘oku hoko ai ha fakataputapui ‘i he fefononga‘akí.
459. ‘Oku mahu‘inga ‘a e pa‘anga kuo vahea ki he kaveinga ‘o e Mo‘uí koe‘uhí ke malava ‘o fakahoko ‘a e tokateu ‘a e Potungāue Mo‘uí, fakataha mo e tokateu ‘a e kakai ‘o e fonuá ‘i he ngaahi polokalama ‘oku fakaivia ‘e he ngaahi polōseki mei mulí ‘o hangé ko e huhu malu‘í pea mo e Tonga Mo‘ui Leleí.

²⁸ ‘Esitimetí 2021/22, peesi 237

²⁹ Fakamatala Patiseti 2021/22, Fakamatala Fakalahi II: Vahevahe ‘o e Patiseti ki he Ngaahi Tefito‘i Kaveinga Ngāue ‘a e Pule‘angá ki he Ta‘u Fakapa‘anga 2022, peesi 109

FAKAMATALA ‘O E NGĀUE ‘A E FALE ALEA ‘O TONGÁ

To‘u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

‘Oku toe mahu‘inga foki ke kei fakahoko pē mo e ngaahi sēvesi ‘a e ngaahi Potungāue ‘a e Pule‘angá, ‘a ia ‘oku fakaivia ‘i he vahevahe ko ‘ení, ke feau ‘a e fiema‘u ‘a e kakaí ‘i ha taimi ‘oku toe faingata‘a angé.

460. **Lao ki he Kau Toketā, Kau Ngāue ki he Nifó mo e Kau Ngāue ki he Mo‘uí 2021, ‘a ia na‘e fakapaasi ‘i he ‘aho 24 ‘o ‘Aokosi 2021.** Na‘e fakahū mai ‘a e Laó ni ki he Fale Aleá ko e Lao ‘a e Pule‘angá, ‘e he Minisitā Mo‘uí, ‘Amelia Afuha‘amango Tu‘ipulotu. ‘Oku fokotu‘u ‘e he Laó ni ha fokotu‘utu‘u ngāue mo pule ma‘ae kau toketaá, kau ngāue ki he nifó mo e kau ngāue ki he mo‘uí ‘i he fonuá ni. ‘Oku tu‘utu‘uni ki hono lēsisita ‘o e kau toketaá, kau ngāue ki he nifó mo e kau ngāue ki he mo‘uí (“kau ngāué”), fakahā mahino ‘a e tu‘unga ‘o e ‘ilo, pōto‘i ngāue, mo e ngaahi ‘ulungaanga fakapolofesinale ‘oku totonu ke ma‘u ‘e he kau ngāué. ‘Oku fokotu‘u ai mo e ngaahi tu‘unga, tu‘utu‘uni mo e ngaahi fakahinohino ma‘ae kau ngāué.
461. ‘Oku toe fokotu‘u foki ‘e he Laó ni ‘a e Poate ‘a e Kau Toketá, Kau Ngāue ki he Nifó mo e Kau Ngāue ki he Mo‘uí ke ne tokangaekina mo fatongia ‘aki ‘a hono lēsisita mo hono fokotu‘u ‘a e ngaahi tu‘unga ki he taukei fakakilinikí mo e anga faitotonu ke muimui ki ai ‘a e kau ngāué, fokotu‘u e ngaahi tu‘unga ki hono ako‘i mo fakahinohino ‘o e kau ngāué, fakapapau‘i hono tauhi ‘o e ngaahi tu‘unga fakangāue ‘oku fiema‘ú, pea fokotu‘u ‘a e ngaahi tu‘unga ki he poto, taukei mo e tu‘unga taau ma‘ae kau ngāué.
462. ‘Oku mahu‘inga ‘a e Laó ke malu‘i ‘a e kakaí ‘o e fonuá ‘aki hono fakapapau‘i ko e kau ngāue pē ‘oku nau ma‘u ‘a e tu‘unga ako fe‘unga mo taau ‘oku lēsisita ke nau fakahoko ngāue ‘i ha founa ngāue poto, taukei mo totonu. ‘E malava ke toe lelei ange ‘a e tu‘unga fakahoko fatongia ‘a e kau ngāue ko ení pea toe fakalakalaka ki mu‘a ‘a e tu‘unga ‘o e mo‘uí ‘a e kakaí.
463. **Lao ki he Kau Neesí, Kau Neesi Fakafaito‘ó mo e Kau Mā‘uli Fakapolofesinalé 2021, ‘a ia na‘e fakapaasi ‘i he ‘aho 24 ‘o ‘Aokosi 2021.** Na‘e fakahū mai ‘a e Laó ni ki he Fale Aleá ko e Lao ‘a e Pule‘angá, ‘e he Minisitā Mo‘uí, ‘Amelia Afuha‘amango Tu‘ipulotu. Ko e Laó ni ‘okú ne tu‘utu‘uni ha fokotu‘utu‘u fakalao ma‘ae kau neesí, kau neesi fakafaito‘ó, kau mā‘uli fakapolofesinalé mo e fānau akoako ‘i Tongá (“kau ngāue fakaneesí”). ‘Oku tu‘utu‘uni ki he tu‘unga ‘oku totonu ke ‘i ai ‘a e ‘ilo, ngaahi taukei, ngaahi tō‘onga mo e ngaahi ‘ulungaanga fakapolofesinale ‘a e kau neesí.
464. ‘Oku fokotu‘u foki ‘e he Laó ni ha Poate ‘o e Kau Neesí, Kau Neesi Fakafaito‘ó mo e Kau Mā‘uli Fakapolofesinalé pea ‘oku kau ki hono ngaahi fatongiá ke fokotu‘u ‘a e ngaahi tu‘unga ki hono lēsisita ‘o e kau ngāue fakaneesí, lēsisita pea tokanga‘i mo fakatotolo‘i ‘a e ngaahi fanongonongó mo e ngaahi lāunga fekau‘aki mo kinautolú.
465. ‘Oku fakaivia ‘e he Laó ni ‘a e fakalakalaka ‘a e ngāue ‘a e kau ngāue fakaneesí. ‘Oku malu‘i ‘e he Laó ni ‘a e kakaí ‘o e fonuá mo e tu‘unga ‘o e mo‘uí ‘a e kakaí ‘i hono fakapapau‘i ‘oku lēsisita ‘a e kau ngāue fakaneesí pe ‘oku nau ma‘u ‘a e tu‘unga ako lelei mo fe‘unga pea malava ke ngāue ‘i ha founa ‘oku fe‘unga mo faka‘ēfika. ‘Oku toe tokanga‘i foki ‘e he Laó ni ‘a e ngaahi makatu‘unga ‘e tu‘u laveangofua ai ‘a e malu ‘a e kakaí (risk to the safety of the public). ‘Oku ‘oatu foki ‘i he Laó ‘a

FAKAMATALA ‘O E NGĀUE ‘A E FALE ALEA ‘O TONGÁ

To‘u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

e ngaahi founa ‘e malava ai ‘e he kakai ‘o e fonuá ‘o fakahoko ha lāunga, pea mo e founa ki hono solova ‘o e ngaahi lāunga ko iá.

466. **Lao (Fakatonutonu) ki he Mo‘ui ‘a e Kakaí 2021, ‘a ia na‘e fakapaasi ‘i he ‘aho 25 ‘o ‘Aokosi 2021.** Na‘e fakahū mai ‘a e Laó ni ki he Fale Aleá ko e Lao ‘a e Pule‘angá, ‘e he Minisitā Mo‘uí, ‘Amelia Afuha‘amango Tu‘ipulotu. ‘Oku tu‘utu‘uni ‘e he Laó ni kuo pau ke huhu malu‘i ‘a e taha kotoa ‘i he fonuá ki ha mahaki fanongonongo fakatu‘utāmaki (emergency notifiable condition) hili hano fakahā ‘e he ‘Ōfisa Pule Ngāue ‘o e Potungāue Mo‘uí. Ko e fakahā ko ení ‘e he ‘Ōfisa Pule Ngāue ‘e fakahoko ia hili ‘a ‘ene fakakaukau‘i lelei ‘a e tu‘unga fakatu‘utāmaki ki he mo‘ui ‘a e kakaí (public health emergency). ‘Oku mahu‘inga ‘a e huhu malu‘i ‘i he taimi ‘o hangē ko ia ko e taimi ní, ‘a ia ‘oku ‘i ai ha fokoutua kuo mafola fakamāmani lahi (pandemic). ‘Oku tofanga ‘a e ngaahi fonua kotoa ‘i he faingata‘a lahi koe‘uhi ko e tu‘unga fakamanavahē mo fakatu‘utāmaki ‘a e mafola ‘a e COVID-19. ‘Oku mahu‘inga ‘a e Laó ni ki he tokateú ke kei malu ai pē ‘a Tonga mei he fokoutuá ni pe ha toe fokoutua natula pehē ‘i he kaha‘ú.
467. **Lao (Fakatonutonu) ki he Faito‘o Tafá 2021, ‘a ia na‘e fakapaasi ‘i he ‘aho 25 ‘o ‘Aokosi 2021.** Na‘e fakahū mai ‘a e Laó ni ki he Fale Aleá ko e Lao ‘a e Pule‘angá, ‘e he Minisitā Mo‘uí, ‘Amelia Afuha‘amango Tu‘ipulotu. ‘Oku taumu‘a tatau ‘a e Laó ni mo e Lao (Fakatonutonu) ki he Mo‘ui ‘a e Kakaí 2021. ‘Oku foaki ‘a e mafai ke lava ‘o tu‘utu‘uni kuo pau ke huhu malu‘i ‘a e tokotaha kotoa hili ha fakahā (declaration) kuo fakahoko ‘e he ‘Ōfisa Pule Ngāue ‘o e Potungāue Mo‘uí.

NGAAHI TU‘UTU‘UNI (REGULATIONS) NA‘E FAKAPAPAU‘I PEA ‘OKU FEKAU‘AKI MO E MO‘UÍ

468. **Ngaahi Tu‘utu‘uni Fakahā ‘o ha Tu‘unga Fakatu‘utāmaki ki he Mo‘ui (COVID-19) 2020, ‘a ia na‘e fakapapau‘i ‘e he Fale Aleá ‘i he ‘aho 29 ‘o Sune 2021.** Ko e taumu‘a ‘o e Ngaahi Tu‘utu‘uni ko ení ke fakalōloa ‘a e Tu‘utu‘uni Fakahā ‘o ha Tu‘unga Fakatu‘utāmaki (Declaration of Public Health Emergency) na‘e fakahoko ‘i he ‘aho 12 Mā‘asi 2020. ‘I he ‘aho 11 Mā‘asi 2020, na‘e fakahā fakamāmani lahi ai ‘e he Kautaha Fakatahataha ‘o e Mo‘uí (WHO) ko e COVID-19 ko e fokoutua kuo mafola fakamāmani lahi (global pandemic). Ko ia ai na‘e fakahoko ‘e he Pule‘anga Tongá ‘a e Tu‘utu‘uni Fakahā ‘o ha Tu‘unga Fakatu‘utāmaki (Declaration of Public Health Emergency) ‘a ia na‘á ne tu‘utu‘uni ai ko e fonuá ‘oku ‘i he tu‘unga fakatu‘utāmaki (public emergency). ‘I he makatu‘unga ko iá, ‘oku ‘i he Pule‘angá ‘a e mafai ke tu‘utu‘uni ki he ngaahi fakangatangata mo e ngaahi fakataputapu‘i ke faipau ki ai ‘a e kakai ‘o e fonuá ‘i he vaha‘a taimi ko iá.
469. **Ngaahi Tu‘utu‘uni (Fakatonutonu) (Ngaahi Totongi) ki he Ngaahi Ngāue ki he Mo‘uí 2020, ‘a ia na‘e fakapapau‘i ‘e he Fale Aleá ‘i he ‘aho 1 ‘o Siulai 2021.** Ko e ‘uhinga tefito ‘o e *Ngaahi Tu‘utu‘uni* ko ení ko hono tānaki atu ‘a e tu‘utu‘uni fo‘ou ‘a ia ‘okú ne hilifaki ‘a e ngaahi totongi kiate kinautolu ‘oku ‘ikai ko ha tangata‘i pe fefine‘i fonua Tonga (non-Tongan subject) ‘a ia ‘oku pau ke nau kolonitini (quarantine) ‘i he‘enau tū‘uta ki Tonga mei ha toe fonua kehe. ‘Oku kau heni mo e ngaahi totongi sivi COVID-19 ki he kau pāsese kotoa ‘oku nau mavahe atu mei he Tongá ni ki ha toe fonua kehe (tatau pē ‘eni ki he kakai Tongá pe kakai ‘ikai ko ha tangata‘i pe fefine‘i fonua

FAKAMATALA ‘O E NGĀUE ‘A E FALE ALEA ‘O TONGÁ

To‘u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

Tonga). Ko e ngaahi totongi kuo fakapapau‘i ‘e he Ngaahi Tu‘utu‘uni ko ení ‘e tokoni ia ki he ngaahi fakamole ‘oku fakahoko ‘e he Pule‘angá fekau‘aki mo e COVID-19.

470. ‘Oku toe tĕnaki atu ‘e he Ngaahi Tu‘utu‘uni ko ení ‘a e fokoutua COVID-19 ki he ngaahi fokoutua pipihi ‘oku lisi ‘i he Tefito‘i Tu‘utu‘uní (‘a ia ko kinautolu ‘oku nau ma‘u ‘a e ngaahi fokoutua pipihi ko ‘ení pea nau tokoto ‘i falemahakí, ‘oku faka‘atā kinautolu mei hono totongi ‘a e ngaahi ngāue ‘a e falemahakí). Ko e kongá pē eni ‘a e fakahoko ngāue ‘a e Potungāue Mo‘uí mo e Pule‘angá ke teuteu ki ha hoko mai ‘a e COVID-19 ki he fonuá.
471. **Tu‘utu‘uni Lao (Fakatonutonu) ki Hono Pule‘i ‘o e Tute mo e ‘Ekisia 2020, ‘a ia na‘e fakapapau‘i ‘e he Fale Aleá ‘i he ‘aho 1 ‘o Siulai 2021.** Ko e taumu‘a ‘o e *Tu‘utu‘uni Laó* ni ko hono tĕnaki atu ‘a e “kotoa ‘o e kanomate ‘o e fatafata‘i sipí (mutton) mo e lamí (lamb)” ‘i he lisi ‘o e “ngaahi koloa hū mai fakataputapú”. ‘Oku tokoni eni ki he ngaahi polokalama ngāue ‘a e Potungāue Mo‘uí mo e fonuá ‘i hono tokangaekina ‘a e mo‘ui lelei ‘a e kakai ‘o e fonuá.

NGAAHI FAKAMATALA FAKATA‘U ‘A E POTUNGĀUE MO‘UÍ

472. **Fakamatala Fakata‘u ‘a e Potungāue Mo‘uí ki he ta‘u 2017, ‘a ia na‘e tali ‘e he Fale Aleá ‘i he ‘aho 10 ‘o ‘Aokosi 2021.** Na‘e tataki ‘a e ngāue ‘a e Potungāue Mo‘uí (“Potungāué”) ‘i he 2017 ke muimui ki he kaveinga ke ‘oua na‘a li‘ekina ha taha kae fakaa‘u ‘a e fua fatongiá ke ‘inasi ‘a e kakai kotoa ko e pouaki ki he langafonua fakalalakala tu‘uloá.
473. Na‘e faka‘ilonga‘i ‘e he Kautaha Mo‘uí ‘a Māmaní ‘a e ‘osi ko ia ‘a e kulokula fuá (lymphatic filariasis) mei Tonga ní. Na‘e fakatokanga‘i ‘e he lipootí ko e ola eni ‘a e ngāue ‘a e va‘a kitu‘a ‘o e mo‘uí pea pehē ki he ngaahi kupu fengāue‘akí ‘i hono faka‘ai‘ai ‘a e mo‘ui lelei angé mo hono tauhi ‘a e ‘ātaká ke ma‘a ke toe mo‘ui lelei ange ai ‘a e kakai ‘o Tongá. Na‘e lavengamonū ‘a e Potungāué ‘i he tokoni ‘a e Pule‘anga Siapaní ‘o me‘a‘ofa mai ‘a e ongo saliate mīsini uta mahaki fakavavevave (ambulance) ‘e ua ma‘ae Falemahakí.
474. Na‘e fakahoko ‘e he Potungāué ha polōseki fo‘ou ke ne tokoni‘i ‘a e ngāue ki he mo‘uí ‘o kamata ‘i Sepitema 2016 ‘a ia ko hono ngāue‘aki ‘a e fe‘ave‘aki fakamatala ‘i he telefoni to‘oto‘ó. Ko hono faka‘aonga‘i eni ‘o e tekinolosia faingamālie angé ki hono tufaki ‘o e fakamatala mahu‘inga fekau‘aki mo e mo‘uí ki he kakai.
475. Na‘e feinga ‘a e Potungāué ke toe vakai‘i ‘a e ngaahi fatongiá ke fakafaingofua‘i mo fakalalakala‘i ‘a e ngaahi fiema‘u ‘a e ngaahi va‘a ‘a e Potungāué. Na‘e ngāue ‘a e Potungāué ke fokotu‘u ‘a e founga ngāue ke ne tala ‘a e tu‘unga fakahoko fatongia he falemahakí, ‘a ia ‘e fakahoko ‘i he ngaahi feitu‘u takitaha ‘i Tonga kotoa. Na‘e toe fa‘u foki pea mo fakapaasi ‘a e fuofua tohi fakahinohino ‘a Tonga ki he fokoutua suká.
476. Na‘e fakahoko ‘e he Potungāué ‘a e ngaahi tokoni ki he ngaahi ‘otu motú ‘i hono ‘ave ‘a e kau ngāue taukei makehe ki he ngaahi tūkuimotú, ke lelei ange ai ‘a e fakahoko fatongiá mo e mateuteu ki ha fakatamaki fakaenatula mo ha to‘umahaki ‘e tō mai.

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGĀ

To'u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

477. Ko e ola 'oku ma'u mei he ngaahi polokalama ngāue 'a e Potungāue ni na'e malava ke hiki'i hake ai 'a e ngāue mo e olá 'i he tafa'aki kehekehe pea mo e toe tokangaange ki he fiema'u ki he mo'ui lelei fakataautahá, pea mo 'ene fakafekau'aki mo e ngaahi kaveinga fakasōsialé mo fakapa'angá.
478. **Fakamatala Fakata'u 'a e Potungāue Mo'uí ki he ta'u 2018 - 2019, 'a ia na'e tali 'e he Fale Aleá 'i he 'aho 10 'o 'Aokosi 2021.** Na'e kei hokohoko atu pē 'a e ngāue 'a e Potungāue Mo'uí ("Potungāue") ke fakapapau'i 'oku 'ikai li'ekina ha taha pea mo e fakakaukau ko ia 'a hono tokangaekina fakamāmani lahi 'o e mo'ui lelei. Ko e ta'u 2018 na'e lahi 'a e ngaahi fakatamaki fakaenatula, 'a ia na'e hoko ai 'a e saikolone Gita mo e saikolone Kení 'o hoko ai 'a e ngaahi maumau lahi ki Tongatapu mo 'Eua. Na'e taki mu'a ai 'a e Potungāue Mo'uí 'i he tokoni ki he ngaahi ngāue na'e fakahoko 'e he Pule'angá 'i he fakaakeake hili 'a e ongo fakatamakí ni.
479. Na'e lava foki hono langa pea fakakakato 'a e ongo falemahaki 'e ua 'a ia ko e Falemahaki Likamonuú pea mo e Falemahaki Niu'uí 'a ia na'e fakahuafa fo'ou ko e Falemahaki Pilinisesi Fusipalá. Na'e 'ikai ngata pē heni 'a e ngāue ka na'e hoko atu 'a e palaní ke fakafo'ou 'a e falemahaki 'o Vava'u mo 'Euá ke lelei ange pea fakalalakala ange foki 'a e ngaahi me'angāue fakafaito'o ki he fiema'u 'a e kakaí 'i he ngaahi 'otu motú.
480. Na'e lipooti 'e he Va'a ki hono Faka'ai'ai 'o e Mo'ui Lelei 'a e ngaahi ola 'o 'enau fakahoko ngāue. Na'e fakalahi 'a e ngaahi polokalamá ki he ngaahi 'ekitiviti mo'ui lelei (physical activities) ma'ae kakaí 'o fakafou 'i he ngaahi siasí (haofaki mo'ui). Na'e hokohoko atu 'a e ngaahi palani ngāue ki he ngaahi 'ekitiviti 'o e tō'onga mo'ui lelei hangē ko e sivi mo'ui lelei, ma'ume'atokoni mo'ui lelei, tō ngoue vesitapolo, faka'alí'alí 'a e founga 'o e feime'atokoni fakatupu mo'ui lelei, fakamālohisinó pea mo e sipoti 'a e to'utupú. Na'e fokotu'u foki mo e ngaahi feitu'u fakamālohisino 'i he pa'ake Popuá, Potungāue Mo'uí, mo 'Atele ke hokohoko atu 'a hono faka'ai'ai 'a e fakamālohisinó.
481. Na'e a'u 'a e ngaahi ngāue 'a e Va'a ki hono Faka'ai'ai 'o e Mo'ui Lelei ki he ngaahi akó mo e ngaahi lea 'i he kaveinga 'o e mou'i lelei kae fakafekau'aki mo e ngaahi nunu'a kovi 'o e tapaká, kava mālohí mo hono ngāue'aki 'o e faito'o konatapú. Na'e fakahoko foki 'a e ngaahi polokalama ki he ngaahi ngāue'angá. Na'e fokotu'u 'a e Fale Aleá ke hoko ko e fuofua ngāue'anga ki hono tu'uaki 'a e mo'ui lelei 'i he ngaahi ngāue'angá.
482. Ko e fa'ahi ta'u ne faingata'a ka na'e malava pē 'e he Potungāue ke fakahoko 'a e fatongia'aki honau lelei tahá. Ko e taumu'a 'a e Potungāue ke hokohoko atu 'a e langa fonuá, pea fakapapau'i 'oku a'u atu ki he kakaí kotoa 'a e kaveinga mo hono fakamahu'inga'i 'o e tu'unga mo'ui lelei mo e mahu'inga ke tokonia 'a e sosaietí.

NGAAHI TOHI FEHU'I FEKAU'AKI MO E POTUNGĀUE MO'UÍ

483. Na'e fakahū mai 'a e Tohi Fehu'i ki he Minisitā Mo'uí 'o e 'aho 4 'o 'Aokosi 2021 mei he Fakafofonga Kakai 'o Tongatapu 4, Māteni Tapueluelu. Na'e lēsisita 'eni ko e tohi fehu'i fika 3/2021. Ko e fehu'í fekau'aki mo e kāinga Tonga 'oku nau tukuvakā 'i Fisi 'o fakatatali ke fakafoki (repatriate) mai kinautolu ki Tongá ni. Na'e a'u mai 'a e fakatangi 'a e kāingá ni ki he Fakafofonga fekau'aki mo e

FAKAMATALA ‘O E NGĀUE ‘A E FALE ALEA ‘O TONGÁ

To‘u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

ngaahi kaveinga fekau‘aki mo e tu‘utu‘uni ki he‘enau kolonitiní mo e ngaahi tokoni ‘a e pule‘angá lolotonga ‘enau fokoutua ‘i Fisí. Na‘e fehu‘ia foki mo e tu‘unga ‘o e pa‘anga na‘e vahe‘i ‘i he patiseti ‘o e ta‘u 2021/2022 ke feau ‘a e ngaahi kaveinga ngāue fekau‘aki mo e COVID-19.

484. Na‘e tali ‘a e fehu‘í ‘e he Minisitā Mo‘uí, ‘Amelia Afuha‘amango Tu‘ipulotu, ‘i he tohi ‘o e ‘aho 18 ‘o ‘Aokosi 2021, ‘o fakahā mai ‘oku ‘ikai mo‘oni ‘a e ngaahi kaveinga ne ‘ohake ‘i he fakatangi mei he kāinga tukuvakā ‘i Fisí fekau‘aki mo e tu‘utu‘uni ki honau kolonitiní. Ko e ngaahi kaveinga fakapa‘anga na‘e fakahoko mai ‘e he talí ‘oku ‘ikai ma‘u ‘e he Potungāué ha fakamatala kakato fekau‘aki mo e kaveinga ko iá.

FEHU‘I MO E FAKAMATALA NA‘E FAKAHOKO HANGATONU (ORALLY) PĒ KI HE FALE ALEÁ

485. Ko e fakatangi mei he kāinga Tonga ‘oku nau kei tukuvakā ‘i Fisí, na‘e ‘ohake ia ‘i he feme‘a‘aki ‘a e Fale Aleá ‘i he ‘aho 3 ‘o ‘Aokosi 2021. Na‘e fehu‘i ‘e he Fakafofonga Kakai ‘o Tongatapu 9, Penisimani ‘Epenisa Fifita, ‘a e tu‘unga hono tokangaekina ‘o e kāinga Tonga ‘oku tukuvakā ‘i Fisí. ‘I he‘ene a‘u mai ki he lolotonga ní ‘oku fe‘unga fakakātoa ‘a e kakai kuo ‘osi fakafolau mai (repatriate) lolotonga e taimi fakatapu‘u‘i mo e toko 2,897.

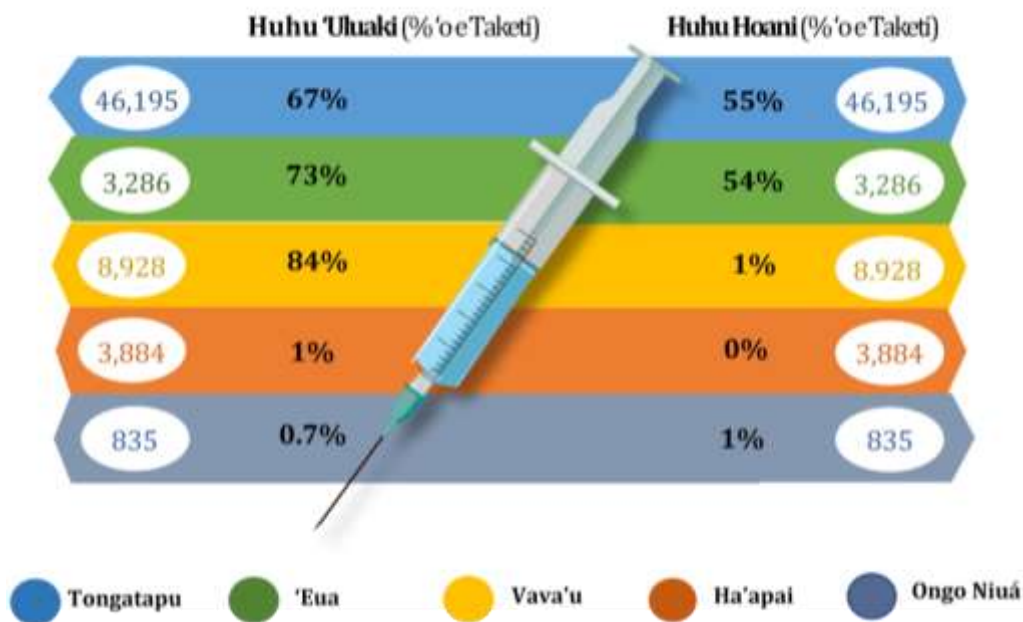

486. Na‘e ‘omai ‘a e tali mei he Minisitā Mo‘uí, ‘Amelia Afuha‘amango Tu‘ipulotu, pea pehē ki he Minisitā Fakamatala ‘Eá, Ma‘u‘anga Iví, Ma‘u‘anga Fakamatalá, Tokanga‘i Ngaahi Fakatamaki Fakaenatulá, ‘Ātaquí, Fetu‘utakí mo e Feliuliuaki e ‘Eá, Poasi Mataele Tei. ‘Oku lolotonga fakahoko ‘a e ngāue ‘a e ngaahi va‘a fekau‘aki ‘i he Pule‘angá ki he kaveingá ni. ‘I he taimi tatau ‘oku mātu‘aki tokanga‘i ‘a e tu‘unga ‘o e COVID19 ‘i Fisí mo e “delta variant” mo hono fakamu‘omu‘a ‘a e lelei mo e malu fakalūkufua ‘a e fonuá. Ko e fakapotopoto tahá ke ‘oua na‘a fakaava ‘a e kau‘āfonua ‘o Tongá ki ha folau mai mei ha fonua ‘oku lolotonga uestia lahi ‘e he fokoutua COVID19. Ka neongo ia, ‘e kei hokohoko atu pē hono tokangaekina ‘o e kaveingá ni mo e kāinga Tonga tukuvakā ‘i Fisí pea ‘oku lolotonga tokoni‘i fakapa‘anga kinautolu ‘e he Pule‘angá.

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGÁ

To'ū Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

487. Na'e fakahoko 'e he Minisitā Mo'uí, 'Amelia Afuha'amango Tu'ipulotu, ki he Fale Aleá 'i he fakataha 'o e 'aho Tusite 10 'o 'Aokosi 2021, 'a e a'utaki mai ki Tongá ni 'a e huhu malu'i mei he COVID19 'e tahamano ko e tokoni mei he Pule'anga 'Aositeleliá. Kuo fakahoko 'a e huhu malu'í 'i Vava'u, pea ko e peseti 'e 84 kuo nau ma'u 'a e huhu malu'í 'uluakí (first dose). Ko e kakai 'e 25,372 kuo 'osi huhu malu'í kakato 'i Tongatapu. 'Oku 'amanaki ke hoko atu 'a e polokalama huhu malu'í ki 'Eua, Ha'apai mo e Ongo Niuá.

Ma'u'anga Fakamatala: Lipooti Potungāue Mo'ui Sitrep 77, 'Aho 30 'Aokosi 2021, Tepile 3, peesi 1.

488. **Fakamatala Fakamuimitaha mei he Potungāue Mo'uí fekau'aki mo e Polokalama Huhu Malu'í;** 'I he'ene a'u mai ki he 'aho 30 'o 'Aokosi, 2021 kuo 'osi huhu malu'í ha toko 41,130 'i Tongá ni 'a ia ko e 65% ia 'o e ta'u 18 ki 'olunga 'o e kakai 'i Tongá kuo nau ma'u 'a e huhu malu'í 'uluakí pea ko e hoaní leva kuo 'osi fakahoko ia ki he toko 27,274 'a ia ko e 43% ia 'o e ta'u 18 ki 'olunga 'o e kakai 'i Tongá. Na'e tū'uta mai foki 'i he 'aho 25 'o 'Aokosi 'a e tokoni 'a Siapani ko e huhu malu'í 'e 36,800 'a ia na'e luva atu 'i Ha'apai 'i he 'aho 31 'o 'Aokosi, 2021. 'Oku 'i ai foki mo e 'amanaki ke toe ma'u mai mo e huhu malu'í pfizer ki he ta'u 12-17 'i he māhina ko Sepitema 'o e ta'u ní. Kuo 'osi fakahoko foki mo e alea ki hano 'omi 'o e huhu malu'í hono tolú (booster vaccine) ki he ta'u 2022 'o kapau te tau fiema'u.

NGAAHI NGĀUE 'A E NGAHI KŌMITI 'A E FALE ALEÁ

KŌMITI TU'UMA'U KI HE NGAHI ME'A FAKASŌSIALÉ

489. **Vakai'i 'o e Lao Fakaangaanga ki he Kau Toketa, Kau Ngāue ki he Nifo mo e Kau Ngāue ki he Mo'ui 2021.** Na'e tukuhifo 'a e lao fakaangaanga ni 'e he 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá ki he Kōmiti ni

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGÁ

To'u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

'i he 'aho 10 'o 'Aokosi 2021, hili hono lau 'uluaki 'i Fale Aleá. Ko e tefito'i fatongia 'o e Kōmití ke vakai'i 'o fakatatau ki he Tu'utu'uni 131 pea mo e talafatongia 'o e Kōmití 'i he Tu'utu'uni 178. Na'e fakatokanga'i 'e he Kōmití ko e lao fakaloto'ipotungāue 'ení pea na'e fengāue'aki 'a e Kōmití mo e Potungāue Mo'uí ke fakama'ala'ala 'a e lao fakaangaanga ni.

490. 'I he 'aho 24 'o 'Aokosi 2021, na'e tepile'i ai 'a e Lipooti Fika 1/2021 'a e Kōmití mo e fokotu'u ke tali 'a e lao fakaangaangá. Na'e tali 'a e lipootí 'e he Fale Aleá 'i he 'aho tatau. 'Oku mahu'inga 'a e ngāue 'a e Kōmití ki he kaveinga 'o e mo'úi koe'uhi ke vakavakai'i 'a e ngaahi fa'unga pule 'i he lao fakaangaanga ni ma'ae kau ngāue ki he mo'uí ke faka'ai'ai 'a hono langa hake 'a e tu'unga 'o e ngāué ki ha tu'unga ma'olunga ange koe'uhi ko e mo'ui lelei 'a e kakaí.
491. **Vakai'i 'o e Lao Fakaangaanga ki he Kau Neesi, Kau Neesi Fakafaito'o mo e Kau Ma'uli Fakapolofesinale 2021.** 'I he 'aho 10 'o 'Aokosi 2021, na'e tukupi ai 'e he 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá 'a e lao fakaangaanga ni ki he Kōmití, hili hono lau 'uluaki 'i Fale Aleá. Ko e tefito'i fatongia 'o e Kōmití ke vakai'i ha polokalama talatalanoa mo e kakaí (Tu'utu'uni 131) pea mo e talafatongia 'o e Kōmití (Tu'utu'uni 178).
492. Na'e fakatokanga'i 'e he Kōmití ko e lao fakaloto'ipotungāue 'ení pea na'e fengāue'aki 'a e Kōmití mo e Potungāue Mo'uí ke fakama'ala'ala 'a e lao fakaangaanga ni. 'I he 'aho 24 'o 'Aokosi 2021, na'e tepile'i ai pea tali ai 'e he Fale Aleá 'a e Lipooti Fika 2/2021 'a e Kōmití fakataha mo e fokotu'u ke tali 'a e lao fakaangaangá. 'Oku mahu'inga 'a e ngāue 'a e Kōmití ki he kaveinga 'o e mo'úi koe'uhi 'oku ne vakai'i ai mo fakapapau'i 'oku 'i he malumalu pe 'o e lao 'e taha 'a e kau ngāue ko 'ení pea ke toe langa hake 'a e tu'unga 'o e fakahoko fatongiá ki he mo'ui lelei 'a e kakaí.
493. **Vakai'i 'o e Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Mo'ui 'a e Kakai 2021 & Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Faito'o Tafa 2021.** 'I he 'aho 3 'o 'Aokosi 2021, na'e lau 'uluaki ai 'a e ongo lao fakaangaanga ni pea tukupi ai 'e he 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá ki he Kōmiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakasosialé. Ko e fatongia 'o e Kōmití ke vakai'i mo tuku atu ha faingamālie ki he kakai 'o e fonuá (Tu'utu'uni 131) ke fakahū mai ha ngaahi fokotu'u ki ai.
494. Na'e tu'utu'uni 'a e Kōmití 'i he 'aho 5 'o 'Aokosi 2021 ke fakahoko ha polokalama talatalanoa mo e kakai 'o e fonuá fekau'aki mo e ongo lao fakaangaanga ni. Ko e founa 'e ua 'e fakahoko 'akí 'a ia ko hono tuku atu ha tatau 'o e ongo lao fakaangaanga ni ki he kakai 'o e fonuá mo e fakaafe ke fakahū mai ha ngaahi fokotu'u pea ke fakahoko foki ha ngaahi polokalama 'i he lētió ke fakama'ala'ala 'e he Potungāue Mo'uí 'a e ngaahi taumu'a 'o e ongo lao fakaangaanga ni ki he kakai 'o e fonuá mo tanaki mai ha ngaahi fokotu'u mei he kakaí.
495. Na'e fakamā'opo'opo kotoa 'a e ola 'o e polokalama talatalanoá ki he ngaahi kaveinga lalahi 'e 3 'a ia na'e tokanga ki ai 'a e kakai 'o e fonuá, 'a ia ko e tokanga ki he malu (safe) 'a e huhu malu'í, tokanga ki he ngaahi fokoutua 'e ala fakatupunga mei he huhu malu'í mo e tokanga ki he tau'ataina mo e totonu 'o ha tokotaha ke fili ke huhu malu'í. Na'e 'oange foki 'e he Kōmití ha faingamālie ki he Potungāue Mo'uí ke fakahū mai ha tali ki he ngaahi kaveinga ko iá. 'I hono fakamā'opo'opó, na'e tui 'a e Potungāué ko e founa ke malu taha ai mo mateuteu ai 'a Tonga ni ki he fokoutua fakamamani lahi Koviti-19 ko e huhu malu'í ki he Koviti-19 'a ia kuo fakangofua ke ngāue'aki 'e

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGÁ

To'u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

he Kautaha 'a Mamani ki he Mo'uí (World Health Organization). Na'e fakamahino foki 'e he Potungāue 'oku 'osi fakakau pe 'i he lao lolotongá 'a e fiema'u ke huhu malu'i 'a e tokotaha kotoa pe 'i he ngaahi huhu malu'i kehekehe. 'Ikai ngata aí, ka na'e fakamamafa'i 'e he Potungāue 'oku 'ikai to'o 'e he ongo lao fakaangaanga ni 'a e totonu faka-Konisitūtone mo e tau'ataina 'o ha tokotaha ke ne fili ke huhu malu'i ia.

496. Na'e fakamā'opo'opo leva 'e he Kōmití 'a e ola 'o 'ene ngāue 'i he Lipooti Fika 3/2021 'a e Kōmití fakataha mo e fokotu'u ke tali 'a e ongo lao fakaangaanga ni. Na'e tali 'a e lipooti ni 'i Fale Alea 'i he 'aho 25 'o 'Aokosi 2021 pea na'e hoko atu 'a e Fale Aleá ki hono alea'i 'o e lao fakaangaanga ni. Ko e Koviti-19 foki ko e taha ia 'o e ngaahi kaveinga 'oku tokangaekina lahi taha 'i Tonga ni 'i he lolotonga ni pea 'oku lolotonga fakalele foki 'a e polokalama fakafonua 'a e Potungāue Mo'uí ki hono fakaa'u atu 'a e huhu malu'i ki he Koviti-19 ki he kakai 'o e fonuá. Na'e hoko 'a e ngāue 'a e Kōmití ko ha faingamālie ia ke fakakau mai 'a e le'o 'a e kakai 'o e fonuá 'i hono alea'i 'o e ngaahi lao ko 'ení pea ke 'oange ha faingamālie ke fakama'ala'ala 'e he Potungāue Mo'uí 'a e ongo lao fakaangaanga ni koe'uhi ke tokoni ki ha ngaahi tālafili mo ha hoha'a fekau'aki mo e huhu malu'i ki he Koviti-19.

NGAAHI KAVEINGA FEKAU'AKI MO E MO'UÍ NA'E 'OHAKE 'I HE 'A'AHÍ FAKA-FALE ALEÁ

497. **Ma'u'anga Vai:** Na'e meimei tofuhia e vāhenga kotoa 'i ha fiema'u 'o ha tu'unga ma'u'anga vai mo ha naunau fakamīsini vai lelei ange ko e sio ki he tu'unga mo'ui lelei 'a e kakaí 'i he ngaahi feitu'u takitaha. Ne kau heni ha fiema'u ki ha ngaahi mīsini pamu vai, ngaahi filita pe tangikē vai, ko ha pamu ki he vai, pea mo ha ma'u'anga vai ki ha ni'ihī. Ko ha ngaahi fiema'u vivili eni ne fiema'u ke tokangaekina ki he lelei fakalukufua 'a e tukui koló.
498. **Huhu Malu'í:** Na'e tokanga lahi ha ngaahi vāhenga fili ki he huhu malu'í 'o kau ai hono ngaahi founá, naunau 'oku faka'aonga'i ki aí, mo ha ngaahi uesia makehe 'e ala hoko ki he kau toulekeleká.
499. **Mīsini Taialisisi:** Na'e faka'amu e ngaahi vāhenga fili 'e ni'ihī tautautefito ki he ngaahi feitu'u 'oku lahi ai e kau fokoutua ten au fiema'u e tokoni 'a e mīsini ko 'ení koe'uhi ko e 'ikai faingamālie pea fakamole e fakafolau ki mulí.

NGAAHI TOKONI FAKAFOU 'I HE PA'ANGA FAKAVĀHENGÁ

500. Ngaahi Polōseki ki he Mo'ui Lelei 'a e Koló: Na'e kau e ta'u ko 'ení he fakalalakala lahi pea longomo'ui mo e ngaahi polōseki kaunga ki he mo'ui lelei na'e fakalele he vāhenga fili takitaha. 'I he ngaahi ta'u kuohilí, na'e si'isi'i pē e ngaahi polōseki fakapa'anga mei he vāhenga filí ne 'oatu ki he tafa'aki ko 'ení. Ko e lahi taha 'o e ngaahi vāhenga fili 'o Tongatapu ne lele ha'anau ngaahi polokalama sipoti mo ha \$10,000 pau ne vahevahe 'i Tongatapu 1 mo e 3 ki he mo'ui lelei. Na'e 'i ai foki mo ha ngaahi polōseki 'i Tongatapu 6, 7 mo e 9, Ha'apai 12 mo 13, ne faka'aonga'i ki ai e pa'anga vāhengá ke paotoloaki e mo'ui lelei. Ko ha \$5561.83 na'e faka'aonga'i ia 'i Tongatapu 5 ki

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGÁ

To'u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

honau mala'e va'ingá. Ko e manakoa eni pea tupulaki e feinga 'a e kakaí ke nau mo'ui leleí pea fakahoko ai ha ngaahi polōseki peheni.

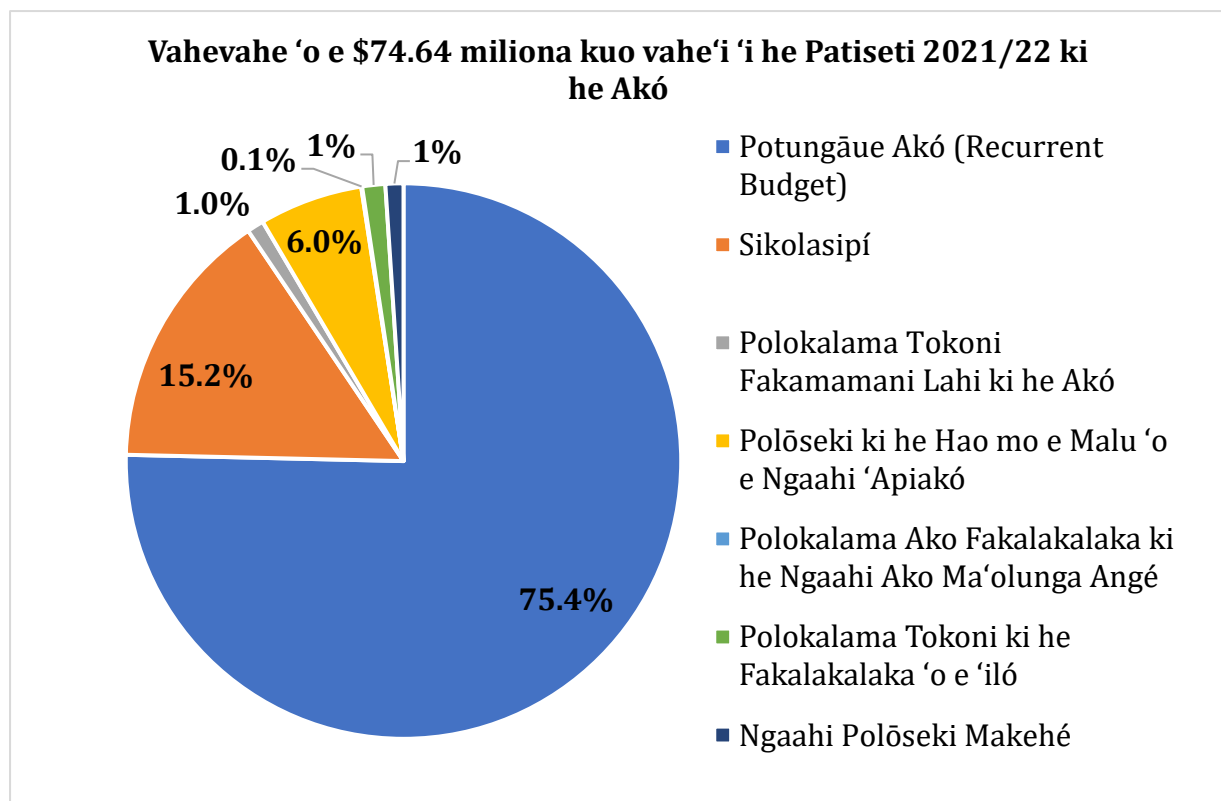
501. Ma'u'anga Vaí: Hangē ko e ngaahi fakatangi he lipooti faka-Fale Aleá, na'e fiema'u 'aupito e tokoni ki he ma'u'anga vaí ke fakalelei'i pea lavengamonū ha ngaahi vāhenga fili lahi 'i hono fakalelei'i e tu'unga 'o 'enau ma'u'anga vaí hangē ko e ngaahi tangikē vai 'i Tongatapu 2, fakalelei'i e vaí 'i Tongatapu 5, 6,7,8 pea mo ha polōseki vai 'i Vava'u 16. Na'e tokoni'i foki mo e polōseki tangikē vai 'a Vava'u 16 'i he ngaahi tokoni fakapa'anga ko 'ení.

Vahe 2: Akó

NGAAHI LAO NA'E FAKAPAASI 'E HE FALE ALEÁ FEKAU'AKI MO E AKÓ

502. Lao ke Fakahū Atu ‘a e Pa‘anga ki he Ngāue ‘a e Pule‘angá 2021, ‘a ia na‘e fakapaasi ‘e he Fale Aleá ‘i he ‘aho 10 ‘o Sune 2021. Na‘e vahe‘i ‘e he Fale Aleá ‘a e **\$74.64 miliona** ke ne fakaivía ‘a e ngaahi ngāue fekau‘aki pea mo e akó. ‘Oku kau ki heni ‘a e Patiseti Fakalūkufua ‘oku vahe‘i mei he patiseti fakalotofonua (recurrent budget) ‘a e Potungāue Akó ‘i he Vouti 16³⁰, ‘a ia ko e \$56.25 miliona.
503. Ko e ngaahi tokoni faka-pa‘anga mo e me‘angāue mei he ngaahi hoa ngāué (development budget), ‘oku nau fakaivía ai ‘a e ngaahi ngaūe³¹ (polōseki) ki hono fakalahi ‘o e ngaahi ma‘u‘anga Sikolasipí \$11.34 miliona, polokalama tokoni fakamāmani lahi ki he akó (global partnership for Education) \$0.73 miliona, polōseki ki he hao mo e malu ‘o e ngaahi ‘apiakó (safe and resilient schools project) \$4.50 miliona, polokalama ako fakalalakaka ki he ngaahi ako mā‘olunga angé \$0.04 miliona, polokalama tokoni ki he fakalalakaka ‘o e ‘iló (Tonga Skills Development Program) \$1 miliona, pea mo e ngaahi polōseki makehe ‘oku \$0.78 miliona.

³⁰ Esitimetí 2021/22, peesi 249

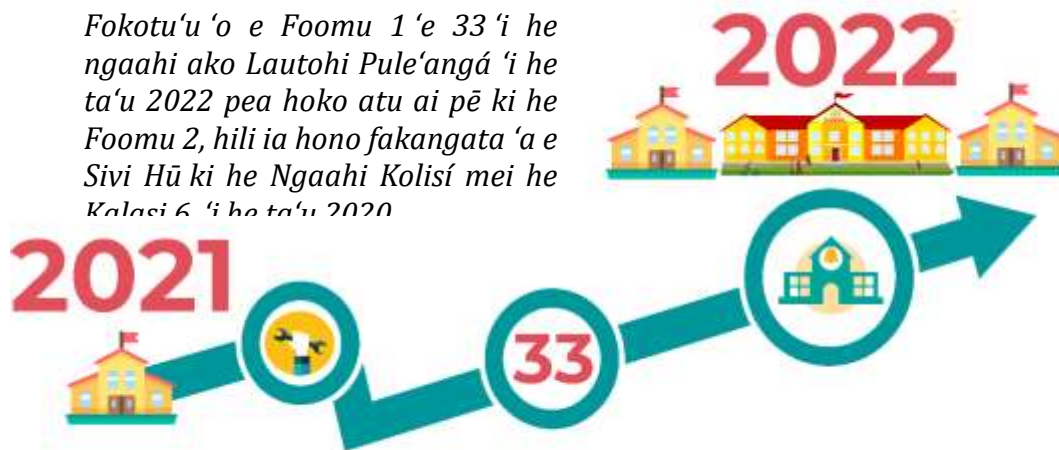
³¹ Fakamatala Patiseti 2021/22, Fakamatala Fakalahi II: Vahevahe ‘o e Patiseti ki he Ngaahi Tefito‘i Kaveinga Ngāue ‘a e Pule‘angá ki he Ta‘u Fakapa‘anga 2022, peesi 110

FAKAMATALA ‘O E NGĀUE ‘A E FALE ALEA ‘O TONGÁ

To‘u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

504. ‘Oku kau foki ‘i he patiseti fakalūkufua ‘a e Potungāue Akó, ‘a e pa‘anga ki he ngaahi ngāue fo‘ou ki hono fokotu‘u ‘o e Foomu 1 ‘e 33 ‘i he ngaahi ako Lautohi Pule‘angá ‘i he ta‘u 2020 pea hoko atu ai pē ki he Foomu 2, hili ia hono fakangata ‘a e Sivi Hū ki he Ngaahi Kolisí mei he Kalasi 6, ‘i he ta‘u 2020. Ko hono taumu‘á foki ke ako ta‘etotongi ‘a e fanaú mei he ako tokamu‘á ki he Foomu 2.

505. ‘Oku mahu‘inga ‘a hono fakaivia ‘a e kaveinga ko ‘eni ki he ako lelei koe‘uhí ke hokohoko atu ‘a hono paotoloaki ‘a e tu‘unga lelei ‘o e akó. ‘Oku kau ki heni ‘a hono fakapapau‘i ‘oku ‘i ai ha polokalama ako ngāue‘aki ‘a e tekinolosiá (e-learning system) ke hokohoko atu pē ‘a e ako ‘a e fanau akó ‘i he tokateu ‘a e fonuá ki he COVID-19 mo ha taimi ‘e ‘i ai ha fakataputapui ‘i he fefononga‘akí.
506. ‘I he ta‘u fakapa‘anga kuo‘osí (2020/21), na‘e fakakakato ai ‘e he Potungāué ‘a e ngāue lahi ki hono fokotu‘u ‘a e ngaahi ‘apiako tokamu‘a ‘e 32 ‘i Tongatapú ni. Ko e ngāue mahu‘inga ‘eni he kuo ‘osi fakamo‘oni‘i fakasaienisi ‘a e mahu‘inga ‘o e ako tokamu‘á ki he mo‘ui fakaakó mo e mo‘ui faka‘atamaí, pea malava foki mo e fānau ako kotoa pē ‘i he ngaahi fānili kotoa pē ‘i Tongá ni ke fakahū ki ha ako tokamu‘a. Ko e ola ‘o e ngāue ko ení na‘e hiki ‘aki e tokolahi ‘o e kau lēsisita fo‘ou e 18%. Na‘e fakapa‘anga foki mo e kau faiako ‘e toko 32 ma‘ae ngaahi ako tokamu‘a na‘e fokotu‘u, ‘a ia na‘e fe‘unga mo e \$484,000. Na‘e kau mo e ako tokamu‘á ‘i hono faka‘inasi ‘i he totongi ko e \$50 ki he tokotaha, ‘a ia na‘e fe‘unga fakakātoa mo e \$120,000.

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGÁ

To'ú Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

507. 'Oku mahu'inga foki mo hono tokangaekina 'a e hao mo malu 'o e ngaahi 'apiakó koe'uhí ko e tu'u lavea ngofua 'a Tonga ki he ngaahi fakatamaki fakaenatulá pea ke tu'uloa foki 'a hono langa 'o e ngaahi 'apiakó koe'uhí ko e mahu'inga 'a e malu 'a e fanauakó. Na'e lava kakato foki hono langa ha ngaahi lokiako 'e 125 'o kau ki ai e ngaahi 'apiako 'a e Pule'angá mo e ngaahi 'apiako 'ikai 'a e Pule'angá. 'Ikai ko ia pē, ka na'e fakakakato mo hono fokotu'u ha 'ū toilet i he 'apiako 'e 21 'o fakapa'anga 'e he Pangikē 'a Māmaní.
508. Ko e patiseti ko 'ení 'oku mahu'inga ke fakatokanga'i 'oku tokangekina 'a e polokalama ako ki he tāukei fakangāue, 'a ia 'oku fakafou he ngaahi polōseki 'a e Pangikē 'a Mamaní³² (World Bank) ki hono Tokangaekina 'o e Pōto'i Ngāue mo e Ma'u Ngāue 'i Tongá, 'a ia 'oku fe'unga mo e USD\$20 miliona. 'Oku kau ki heni 'a e polokalama Ako Ngāue mo e Ngaahi Ako Tekinikalé (SET) ke teu'i 'a e fānauakó mo tokonia 'a e ngaahi fāмили 'oku masivesiva angé.
509. 'Oku 'i ai mo e polokalama ki hono fakaivia 'o e ngaahi ako'anga fakatekinikalé mo e ngaahi faingamālie ngāue ki tu'apule'angá (TVET). Na'e kau heni hono kamata'i 'o e TVET 'i he ngaahi 'apiako mā'olunga 'a e Pule'angá tukukehe 'a e Ako Mā'olunga 'o Tongá. Ko e ngaahi polokalama mahu'inga 'eni ke tokoni'i 'a e ako 'a e kakai 'o e fonuá, ke 'i ai ha ngaahi faingāmālie ki tu'apule'anga, pea ke nau tokonia foki 'a e langa hake 'a e akó 'i he fonuá ni. 'Oku pehē pē mo e fengāue'aki ki hono fokotu'u 'o e fuofua 'Univēsi Faka Fonua 'a Tongá, 'a ia 'oku taumu'a ke fakahoko 'a e ngaahi ako fakatekinikale mo fakangāue, ke tokoni'i 'a e ngaahi fiema'u 'a e kakai 'o e fonuá.

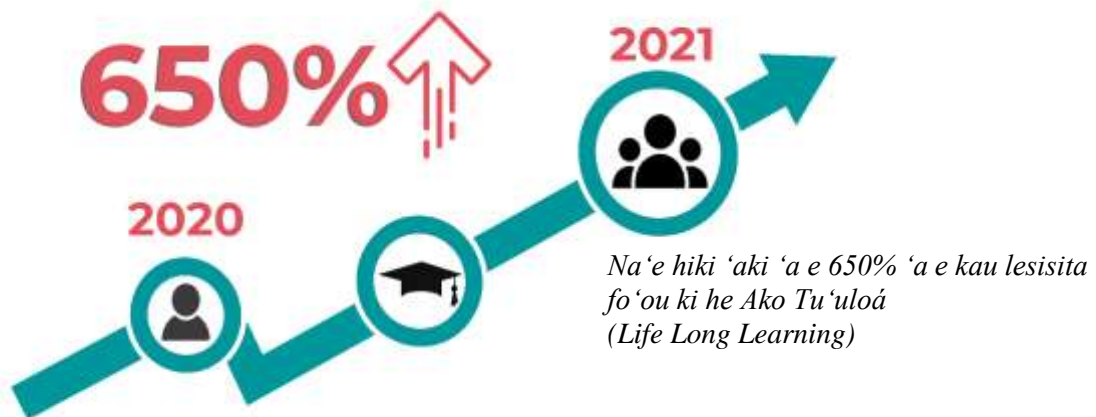
³² Fakamatala Patiseti 2021/22, peesi 63

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGÁ

To'ú Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

510. 'Oku kei hokohoko atu pē foki mo e Ako Tu'uloá (Life Long Learning) kiate kinautolu na'e nofo mei he akó pe te'eki ai ke fakakakato 'enau ako kolisí ke nau ma'u ha faingamālie ke toe hoko atu ai 'enau akó. Na'e hiki hake foki 'a e tokolahi 'o e lēsisitá mei he toko 12 'i he ta'u kuo'osí ki he toko 90 he ta'ú ni.

511. **Lao ki he 'Univēsi Fakafonua 'a Tonga 2021, 'a ia na'e fakapaasi 'e he Fale Aleá 'i he 'aho 25 'o 'Aokosi 2021.** Na'e fakahū mai 'a e Laó ni ki Fale Alea ko e Lao 'a e Pule'angá, 'e he Minisitā Akó, Hu'akavameiliku. 'Oku fokotu'u 'i he Laó ni ha 'univēsi fakafonua ma'ae Pule'anga Tongá. 'E kamata fakahoko eni 'aki hono fakatahataha 'i 'a e ngaahi ako'anga ma'olunga angé. 'Oku toe fokotu'u 'e he Laó ni ha ngaahi tu'utu'uni fakalao ke pule'i 'aki 'a e 'univēsití, fakangofua ke fokotu'u ha ngaahi va'a mo e 'apiako 'o e 'univēsití, fokotu'u 'a e Kosilió mo e ngaahi sino pule'i pea pehē foki ki he ngaahi tu'utu'uni ki he ngaahi ngāue fakapa'anga 'a e 'univesití.
512. 'Oku kau ki he ngaahi taumu'a 'o e 'univēsi ko eni 'a hono fakahoko ha ngaahi ako ngāue faka'ekatēmika, faka-tekinikale mo e fakangāue pea ke fakahoko 'i ha tu'unga mo e founa 'oku hōhoatatau mo e ngaahi fiema'u 'a e kakai 'o e fonuá, fakafaingofua 'i 'a e ako 'o e lea mo e tukufakaholo faka-Tongá, pea mo e ngaahi me'a 'oku felāve'i mo hono fakatolonga mo tufaki 'o e 'iló 'i he fonuá ni.
513. Ko ha makamaile eni ma'a Tonga, pea 'e tokoni lahi 'a e 'univēsi fakafonua ki he hakotupu 'o e fonuá 'i hono teuteu'i mo fakanaunau 'aki kinautolu 'a e ngaahi 'ilo, taukei mo e pōto'i ngāue fe'unga ke malava ai ke nau hū ki he ngaahi ngāue'angá. 'E toe fakalalakaka kimu'a 'a e tu'unga 'o e akó pea 'e toe faingofua ange 'a e langa fakalalakaka faka'ekonōmiká mo fakasōsiale 'a Tongá 'i ha ngaahi founa fakaako 'oku tanumaki ai 'a e fakakaukau fo'ou mo tu'uloá.

NGAAHI FAKAMATALA FAKATA'U 'A E POTUNGĀUE AKÓ

514. **Fakamatala Fakata'u 'a e Potungāue Akó mo e Ako Ngāué ki he ta'u 2018, 'a ia na'e tali 'e he Fale Aleá 'i he 'aho 14 'o Siulai 2021.** Na'e fakatefito 'a e lipooti 'a e Potungāue Akó mo e Ako Ngāué ki he ngaahi ngāue na'e lava 'o fakahokó.

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGÁ

To'u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

515. Na'e fakatokanga'i 'i he lipootí ko e polokalama sikolasipi ako ki muli 'a e Pule'anga Tongá 'a e taha 'o e ngaahi tefito'i tokoni 'oku fakataumu'a ke fakalalakaka 'a e 'iló mo e pōto'i ngāue 'a e kakai 'o e fonuá. Ko e ngaahi sikolasipí, 'oku foaki ia mei he Pule'anga Tongá pea pehē foki ki he ngaahi fonua mo e kautaha tokoni kehekehe pē 'o kau ai 'a e Pule'anga 'Aositelēliá mo Nu'usila. Na'e fakamahu'inga'i 'a e polokalama sikolasipí koe'uhi 'okú ne 'omai 'a e ngaahi faingamālie ako mo ako ngāue 'i he tu'unga 'oku toe ma'olunga ange 'i he ngaahi mala'e 'o e akó pea 'e tokoni ki hono toe fakamalohia 'a e tu'unga fakalalakaka 'a hotau fonuá. Na'e malava ke toe fakatokanga'i mei he Polokalama Sikolasipi 'a Tongá 'a e malava ke fakafetaulaki lelei mo feau 'a e ngaahi fiema'u ako mo ako ngāue 'a e ngaahi sekitoa 'oku fakatefito ki ai e polokalama tokoni sikolasipí.
516. Na'e fakahā 'i he lipootí 'a e ngaahi ngāue kuo lava 'i he Ngaahi Ako Ma'olunga Ange 'i he Kolisi 'a ia na'e kau ai hono fakakakato 'a e hono fakalelei'i 'a e Polokalama Tauhitohi 'o tu'unga tatau mo e polokalama setifikeiti 'a e ako'anga AIS (Auckland Institute of Studies). Na'e lava foki ke fakamahu'inga'i tatau ai (cross credit) ha lēsoni 'e hongofulu (10) mei he polokalama ako tauhi tohi 'a e TIHE ki he polokalama ako Pisinisi (Bachelor of Business) 'a e AIS mo e lēsoni 'e 11 mei he polokalama ako Komipiuta 'a e TIHE ki he 'enau polokalama ako mata'itohi 'i he Komipiutá. 'I he fakamahu'inga'i tatau ko ení, 'e lava ke nounou ange ai 'a e taimi ako 'i AIS ki he polokalama ako mata'itohi ki he pisinisi.
517. Na'e fakalelei'i 'a e silapa 'a e Kolisi Ako Fakafaiako 'a Tongá (TIOE), mo e ngaahi founa sivilivivi 'o e kau ma'u ngāue pea na'e kamata ai pē hono 'uluaki ako'i 'o e Polokalama Ako Mata'itohi 'Uluaki 'i he Akó (Faiako 'a Tonga ma'ae fānau valevalé) (B.Ed) 'o 'ikuna'i ai 'e he 'uluaki kulupú hono fakakakato mo kamata'i 'a e polokalamá ni 'i Tisema 2018.
518. Na'e hokohoko atu 'a e fengāue'aki 'a e Potungāue mo e ngaahi kupu fekau'aki kehe 'o kau ai 'a e ngaahi ako'anga 'a e ngaahi siasí mo e taautahá. Na'e fakatokanga'i ai 'a e ngaahi ngāue ki hono hiki hake 'a e tu'unga 'o e akó 'i he fonuá ni 'o 'ikai ngata pē 'i he ngaahi me'a faka'ekatēmiká kae ope atu ki he sipotí, lotú pea mo e tukufakaholó.
519. **Fakamatala Fakata'u 'a e Potungāue Akó mo e Ako Ngāue ki he ta'u 2019 - 2020, 'a ia na'e tali 'e he Fale Alea 'i he 'aho 14 'o Siulai 2021.** Na'e fakatefito 'a e lipooti fakata'u 'a e Potungāue Akó mo e Ako Ngāue ("Potungāue"), ki he ngaahi lavame'a 'a e Potungāue 'o fakatatau ki he fakakaukau ko e fatongiá mo e ngaahi ngāue ke 'ata ki tu'a pea mo tali ui ki he fonuá.
520. Na'e hoko 'a e ta'u 2019-2020 ko e ta'u na'e lahi ai 'a e ngaahi pole mo e faingata'a ki he Potungāue koe'uhi ko e COVID-19. Na'e hoko 'a e fe'unuaki 'i he ngaahi taimi akó mo e ngaahi taimi tutukú ke fakasi'isi'i 'a e taimi na'e mama'o ai 'a e fānau mei loki akó. Na'e mateuteu pē 'a e Potungāue ke ne matu'uaki 'a e ngaahi pole 'o e COVID-19 ki he akó mo e fānau akó.
521. Na'e fakahoko 'e he Potungāue 'a e ngaahi fokotu'utu'u ma'ae akó ke ne malava lelei 'o fakakakato 'a e ngaahi fiema'u fakalokiakó 'i he founa ako ngāue'aki 'o e tekinosia. Na'e malava ai ke matu'uaki mo fakapapau'i 'a e hokohoko lelei pē 'a e akó pea kakato hono ako'i 'o e ngaahi lēsoni 'o 'ikai ke uesia.

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGÁ

To'u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

522. Ko e ako mei 'api 'ikai ke 'i ai e faiakó, ko ha founa fo'ou 'aupito ia ki he kau faiakó pea pehē ki he fānau akó foki pea 'oku totonu pe ke fakatokanga'i. Kaekehe, neongo 'oku 'ikai ke tatau 'a e ako mei 'apí mo e ako 'i loki akó, ka ko e me'a mahu'inga ke fakatokanga'í, ko e 'ikai ke ta'ofi 'e he COVID-19 'a e ako 'a e fānaú mo e hakotupu 'o e fonuá.
523. Ko e ngaahi ako ma'olunga angé, kuo'osi fakahoko 'a e ngāue mo e fokotu'utu'u 'a e Potungāué ki hono fakalelei'i mo faka'ai'ai 'a e ngaahi polokalama akó ke fakafehoanaki mo e fiema'u 'a e fonuá. Kuo fakaivia mo faka'ai'ai 'a e ngaahi ako ma'olunga angé hange ko e TIOE, TIHE mo e TIST ki he ngaahi founa fo'ou mo fakaeonopooni ke toe fakaloloto mo fakalalakalaka ange ai 'a e 'ilo, taukei mo e poto'i ngāue ki ha fa'ahinga ngāue'anga pē 'i he kaha'ú mo ha fa'ahinga 'ātakai pē 'e lava ke ngāue ai.
524. 'Oku tukupā 'a e Potungāué ke kei hokohoko atu ai pē 'ene ngāue fakataha mo e ngaahi hoa ngāué ke vakai'i 'a e ngaahi founa mo e ngaahi faingamālie ke fakasi'isi'i ai 'a e tō kehekehe he tu'unga fakasōsialé mo e 'ikai ma'u faingamālie tatau ki he akó pea pehē ki he fakalalakalaka 'a e kau ngāue.

NGAAHI NGĀUE 'A E NGAahi KŌMITI 'A E FALE ALEÁ NA'E FEKAU'AKI MO E AKÓ

KŌMITI TU'UMA'U KI HE NGAahi ME'A FAKASŌSIALÉ

525. **Vakai'i 'o e Lao Fakaangaanga ki he 'Univēsi Fakafonua 'a Tonga 2021.** 'I he 'aho 6 'o 'Aokosi 2021, na'e tukuhifo 'e he 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá ki he Kōmiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakasosialé ke fakahoko ha ngaahi polokalama talatalanoa mo e kakaí (Tu'utu'uni 131). Na'e tu'utu'uni 'a e Kōmití ke tuku atu ki he kakai 'o e fonuá mei he 'aho 11 – 18 'o 'Aokosi 2021, 'aki hono tuku atu 'a e tatau faka'elekitulōnika 'i he uepisaiti mo e peesi Facebook 'a e Fale Aleá pea ke fakahoko foki ha ngaahi polokalama felāfoaki 'i he letiō.
526. 'I hono fakamā'opo'opo 'o e ngaahi polokalama talatalanoá na'e fakahoko 'e he Kōmití, na'e mahino 'aupito 'a e pou pou kakato 'a e kakai 'o e fonuá koe'uhi ko e faiange pea fokotu'u ha 'Univēsi Fakafonua 'a Tonga. Na'e vakai'i foki 'e he Kōmití 'a e founa 'oku palani 'e he Potungāue Akó ke fakalele 'aki e 'univēsití pea mahino ai 'a e ngāue lahi kuo fakahoko 'i he ngaahi ta'u kuo maliu atú, ki hono langa hake 'o e ngaahi ako fakatesialé koe'uhi ke fakatahataha 'i kotoa kinautolu 'i he malumalu 'o e 'univesiti fakafonua.
527. Ko e ola 'o e ngāue 'a e Kōmití na'e fakahū atu ia 'i he Lipooti Fika 5/2021 fakataha mo e fokotu'u ke tali 'a e lao fakaangaangá (mo hono ngaahi fakatonutonu). Na'e tali 'a e lipooti 'i Fale Alea 'i he 'aho 25 'o 'Aokosi 2021.
528. Na'e mahu'inga 'a e ngāue 'a e Kōmití ki he mala'e 'o 'akó he 'oku fakakau mai 'e he Kōmití 'a e le'o 'o e kakai 'o e fonuá 'i hono alea'i 'o e lao mahu'inga ko 'ení 'a ia ko e fuofua lao pehe ni eni tene fokotu'u 'a e fuofua 'univesiti fakafonua 'a Tonga ní. 'Oku hanga foki 'e he Kōmití 'o vakavakai'i 'a e tu'unga malava 'o e Pule'angá ke fakahoko 'a e ngāue ko 'ení hange ko hono sivilivivi 'a e ngaahi fa'unga pulé mo fakapapau'i 'oku 'i ai ha taukei fe'unga 'i he fonuá ke fakalele 'a e 'univesiti.

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGĀ

To'u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

NGAAHI KAVEINGA FEKAU'AKI MO E AKÓ NA'E 'OHAKE 'I HE 'A'HI FAKA-FALE ALEA

529. **Fakalahi e Ngaahi 'Apiakó pe Loki Akó:** Ko e lahi taha 'o e ngaahi fiema'u fakaako 'i he vāhenga kotoa, ko ha fiema'u ke fakalahi e 'apiakó pe loki akó, pe fakalelei'i e tu'unga 'o e ngaahi loki akó mo ha naunau lelei ange ma'ae fānaú. 'Oku 'i ai ha ngaahi tu'unga loki ako kuo 'ikai kei taau ki he akó, 'i ai ha fānau ako 'oku 'ikai ha loki ako, tautautefito ki he ako tokamu'á. Ne 'i ai foki mo ha ngaahi fiema'u ke fakalelei'i faka'ōfisi ha ngaahi 'apiako 'e ni'ihi. Ko e ngaahi naunau kehe leva ki he fiema'u faka'apiako pe loki akó, ne kau ai ha mīsini paaki tatau, ko ha ngaahi mīsini kosi ki hono tauhi 'o e ma'a mo e faka'ofa'ofa 'o e 'apiakó.
530. **Kau Faiako:** ko e fiema'u fakafaiakó, na'e fu'u hā mahino mai mei he fanga ki'i kolo ikí kae pehē ki he ngaahi 'otu motu mei tahí. Na'e fiema'u foki he meimei vāhenga kotoa ha fakatokolahi ki he kau faiakó he 'oku tupu e fānau akó kae tokosi'i e kau faiakó pea si'isi'i mo e ngaahi loki ako ki he fānaú. 'Oku lahi ha ngaahi 'apiako 'oku to'o 'e he faiako 'e taha ha ngaahi kalasi to'u kehekehe pea 'i he ngaahi motu mama'o atú, 'oku 'i ai ha ni'ihi ne 'ikai pē ha faiako ia tupu mei ha mama'o pe fokoutua 'a e faiako pē 'e taha ki he 'apiakó.
531. **Pō Akó:** Na'e 'ohake lahi ha fiema'u tokoni ke fakaivia e pō ako 'a e fānaú kae tautautefito kiate kinautolu 'i he ngaahi lautohi pule'angá pea hoko atu ki ai mo e ngaahi kolisi. Ne lahi foki ha hoha'a ki hono tokangaekina 'o e ako tokamu'á kae pehē ki ha ngaahi faingamālie ako ngāue lahi ange ma'ae to'utupú pea mo ha tokanga pe 'e lava ke kau mai e kau ako ta'u tōmuí 'i he hoko pē honau ta'u nimá ki he lautohi pule'angá kae 'oua te nau toe tali ki he ta'u 'e tahá.

NGAAHI TOKONI FAKAFOU 'I HE PA'ANGA FAKAVĀHENGÁ

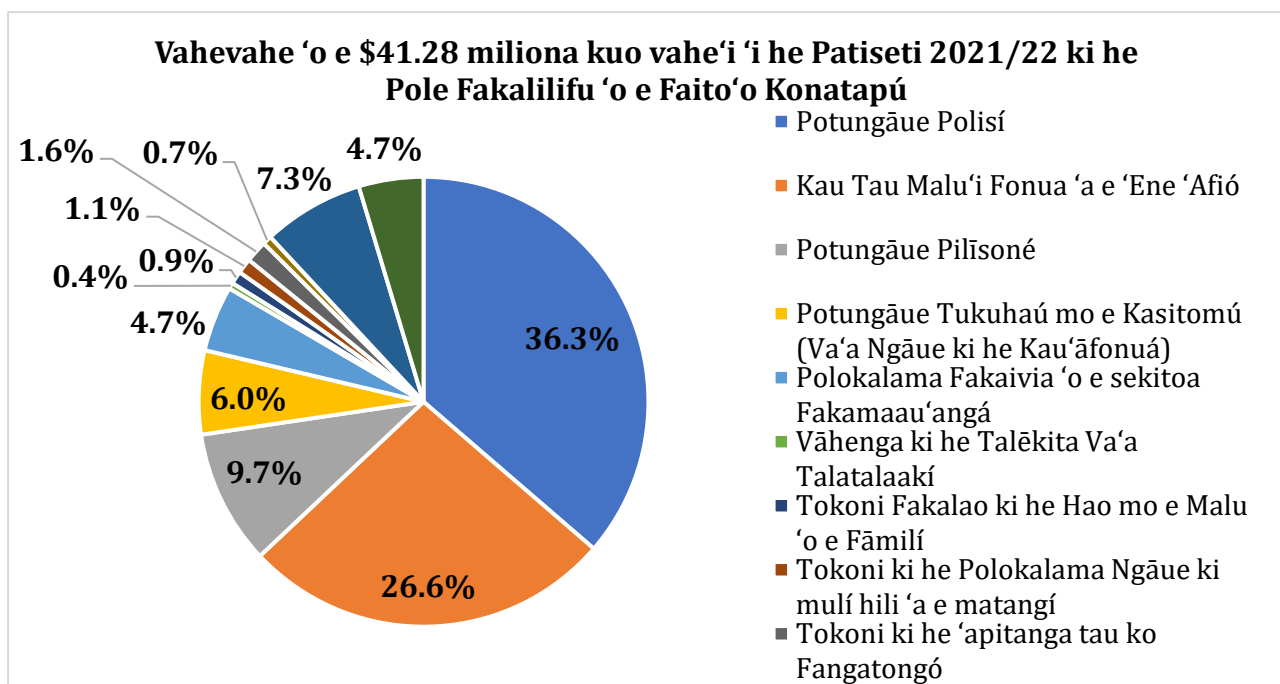
532. **Polōseki Ako:** Na'e vahe'i ha \$60,000 'i Tongatapu 1 mo Tongatapu 3 ke tokoni makehe pē ki he akó mo e ngaahi polokalama ki hono tokonia e fānau akó 'o kau ai e pō ako mo e ngaahi fiema'u fakakafaiako. Ne 'i ai foki mo ha pasi ako 'a Vava'u 16 ne lava 'o tokonia 'e he pa'anga fakavāhengá pea ko e toenga 'o e ngaahi vāhenga filí ne 'i ai kotoa honau 'inasi tokoni ki he akó mei he pa'anga fakavāhengá neongo ne 'ikai ha fika pau ki ai.

Vahe 3: Pole Fakalilifu ‘o e Faito‘o Konatapú

NGAAHI LAO NA‘E FAKAPAASI ‘E HE FALE ALEÁ FEKAU‘AKI MO E FAITO‘O KONATAPÚ

533. Lao ke Fakahū Atu ‘a e Pa‘anga ki he Ngāue ‘a e Pule‘angá 2021, ‘a ia na‘e fakapaasi ‘e he Fale Aleá ‘i he ‘aho 10 ‘o Sune 2021. Na‘e vahe‘i ‘e he Fale Aleá ‘a e \$41.28 miliona³³, ko e pa‘anga fakakātoa ia ki hono fakaivia ‘a e ngaahi ngāue fekau‘aki mo hono tau‘i ‘o e faito‘o konatapú mo e malu ‘a e fonuá.
534. ‘Oku kau ki heni ‘a e Patiseti Fakalūkufua mei he patiseti fakalotofonuá (recurrent budget) ‘a e Tau Malu‘i Fonuá ‘i he Vouti 6³⁴ ko e \$11 miliona, Potungāue Polisí mo e Tamate Afí ‘i he Vouti 14³⁵ ko e \$15 miliona, Potungāue Pilisoné ‘i he Vouti 12³⁶ ko e \$4 miliona, pea mo e Potungāue Pa‘anga Hū Mai mo e Tuté ‘i he Vouti 9 ko e \$2.49 miliona.

³³ Fakamatala Patiseti 2021/22, Fakamatala Fakalahi II: Vahevahe ‘o e Patiseti ki he Ngaahi Tefito‘i Kaveinga Ngāue ‘a e Pule‘angá ki he Ta‘u Fakapa‘anga 2022, peesi 109

³⁴ Esitimetí 2021/22, peesi 117

³⁵ Estimetí 2021/22, peesi 227

³⁶ Estimetí 2021/22, peesi 201

FAKAMATALA ‘O E NGĀUE ‘A E FALE ALEA ‘O TONGÁ

To‘u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

535. Ko e ngaahi tokoni faka-pa‘anga mo me‘angāue mei he ngaahi hoa ngāué (development budget), ‘oku nau fakaiviva ai ‘a e ngaahi polōseki³⁷ ki he Polokalama Tokangaekina e sekitoa fakamaau‘angá \$1.95 miliona, vāhenga ki he talekita va‘a talatalaakí \$0.18 miliona, tokoni fakalao ki he hao mo e malu e fāmílí \$0.38 miliona, tokoni ki he polokalama ngāue ki muli hili e matangí \$0.45 miliona, tokoni ki he ‘Apitanga Tau ko Fangatongó \$0.65 miliona, polokalama tokoni kulí fakatotolo ki he Pasifikí \$0.27 miliona, fale ifi ma‘ae Kau Tau ‘A ‘Ene ‘Afió \$3 miliona, pea mo e ngaahi polōseki makehe pē ‘oku \$1.92 miliona.
536. Na‘e tali foki mo e \$1 miliona ‘i he ta‘u fakapa‘anga 2021/22, ke tokoni‘i ‘a e Kōmiti Ngāue ki hono Tau‘i ‘o e Faito‘o Konatapú (Illicit Drugs Steering Committee), ‘a ia ‘oku ‘i he patiseti ‘a e Potungāue Polisí³⁸ ‘a e \$0.5 miliona, pea ‘i he Potungāue Pa‘angá ‘a e \$0.5 miliona.
537. Na‘e fokotu‘u foki ‘e he Fakafofonga Nōpele Fika 1 ‘o Ha‘apaí, Lord Tu‘iha‘angana ‘i he lolotonga ‘a e feme‘a‘aki ‘i he patisetí, pea toe fakalelei‘i ‘a e fokotu‘ú hili ha femahino‘aki mo e Pule‘angá, pea tali ‘e he Fale Aleá ‘a e fakalahi ki he pa‘anga talifaki ‘a e Pule‘angá (Contingency Fund) ko e \$5 miliona ‘o fakataumu‘a ki hono fakaiviva ‘a e ngāue ki hono tau‘i ‘o e ngāue‘aki ta‘efakalao ‘o e faito‘o konatapú.
538. ‘Oku mahu‘inga ‘a e pa‘anga kuo vahea ki he kaveingá ni koe‘uhí ke ne fakaiviva ‘a e ngaahi kōmiti ngāue ‘a e Pule‘angá ‘oku felāve‘i mo hono fakasi‘isi‘i ‘a e mafola hono ngāue‘aki ta‘efakalao ‘o e faito‘o konatapú. ‘Oku ‘i ai ‘a e ngaahi fiema‘u ‘a e ngaahi Potungāue felālave‘í ‘o hangē ko e Potungāue Tuté, ‘a ia ko e ngaahi me‘a‘ofa ‘e ala foaki ki ha ní‘ihi ‘oku nau ‘oatu ha ngaahi fakamatala falala‘anga fekau‘aki mo hono fetuku/tufaki ‘o e faito‘o konatapú, kae tautautefito ‘eni ki hono ‘omi ‘i hotau kau‘āfonuá. ‘E tokoni ‘a hono fakaiviva ‘o e ngaahi Potungāue ni ke fakalahi ‘a e ngaahi me‘a ngāué ke toe fakalalakaka ange ‘o hangē ko e ngaahi mīsini ke sivi (scan) ‘a e ngaahi uta koniteina ‘oku fakahū mai ki he fonuá ni, pea mo e ngaahi tokoni fakatekinikale mei hotau ngaahi hoa ngāue mei mulí. ‘E lava ‘e he fengāue‘aki ko ‘ení ke lalanga ha ngaahi sino ngāue ‘oku malohí ke ne fakasi‘isi‘i ‘a e mafola mo hono ngāue‘aki ta‘efakalao ‘o e faito‘o konatapú.
539. **Lao (Fakatonutonu) ki hono Pule‘i ‘o e Ngaahi Faito‘o Ta‘efakalao 2021, ‘a ia na‘e fakapaasi ‘e he Fale Alea ‘i he ‘aho 26 ‘o ‘Aokosi 2021.** Ko e lao eni na‘e fakahū ki he Fale Aleá ko e Lao Fakaangaanga Tautaha (Private Member’s Bill) ‘a e Fakafofonga Nōpele Fika 2 ‘o Ha‘apaí, Lord Fakafanua. Na‘e fokotu‘u mai ‘i he Laó ni, ‘i hono tu‘unga ko e lao Fakaangaanga (Bill), ke hilifaki ‘a e tautea maté ko e tautea ma‘olunga taha ia ki he hū atu pe hū mai ta‘efakalao ‘o ha faito‘o Fa‘ahinga A pea pehē ki he ngaahi hia faito‘o ta‘efakalao ‘oku kau ai ‘a e fānaú. Na‘e tali ‘e he Fale Aleá ‘a e fakatonutonu ki he Laó, ‘i hono tu‘unga ko e Lao Fakaangaangá, ke to‘o ‘a e tautea maté kae fakahoko pē ‘a e tautea ngāue pōpula ki he maté.
540. Ko e ngaahi hia faito‘o ta‘efakalao ‘oku kau ai ‘a e fanaú, ko e ngaahi hia fo‘ou ia ‘oku tuku atu ‘e he Laó ni, pea ko hono ngaahi tauteá ‘oku mafatukituki mo mamafa ange ia ‘i hono fakafehoanaki ki he ngaahi tautea ‘o e ngaahi hia faito‘o ta‘efakalao kehé. Ko e tautea ma‘olunga taha ki he ngaahi

³⁷ Fakamatala Patiseti 2021/22, Fakamatala Fakalahi II: Vahevahe ‘o e Patiseti ki he Ngaahi Tefito‘i Kaveinga Ngāue ‘a e Pule‘angá ki he Ta‘u Fakapa‘anga 2022, peesi 109

³⁸ Palani Ngāue ‘a e Potungāue Polisí 2021-2024, peesi 21

FAKAMATALA ‘O E NGĀUE ‘A E FALE ALEA ‘O TONGÁ

To‘u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

hia faito‘o ta‘efakalao ‘oku kau ai ‘a e fanaú ko e ngāue popula ki he mate ‘a ia ‘e hilifaki ia ki he ni‘ihi ‘oku nau fakahoko ‘a e hia ko ení ‘o a‘u ki he tu‘o tolú.

541. ‘Oku fakatokanga‘i ‘e he Laó ni ‘oku mahu‘inga ‘a e ngaahi tautea ki he ngaahi hia faito‘o ta‘efakalaó ‘i hono fakafepaki‘i ‘a e faito‘o ta‘efakalaó, pea ‘oku fiema‘u ke ongo ‘a e ngaahi tauteá ki hono ta‘ofi mo tautea‘i ‘o e ngaahi hia peheé pea tuku atu ha ola ‘oku mamafa fe‘ungá ke ta‘ofi ‘a hono fakahoko ‘o e ngaahi hia ko iá. ‘Oku mahu‘inga ‘a e Laó ni ke tokoni ki he ngaahi ngāue fakafonua ‘a Tonga ki hono ta‘ofi ‘a hono ngāue‘aki ‘o e faito‘o ta‘efakalaó pea mo ta‘ota‘ofi ‘a e ngaahi hia faito‘o ta‘efakalaó.
542. **Lao (Fakatonutonu) ki he Ngaahi Koloa Faito‘o 2021, ‘a ia na‘e fakapaasi ‘e he Fale Alea ‘i he ‘aho 26 ‘o ‘Aokosi 2021.** Ko e lao eni na‘e fakahū ki he Fale Alea ko e Lao Fakaangaanga Taautaha (Private Member’s Bill) ‘a e Fakafofonga Nopele Fika 2 ‘o Ha‘apai, Lord Fakafanua. Ko e taumu‘a ‘o e Lao Fakaangaanga ko eni ko hono siofi mo pule‘i ‘a e tuku atu (supply) ‘o e ngaahi koloa ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi kemikale ‘oku ala ngaohi mei ai ‘a e “methamphetamine”. ‘Oku fakataumu‘a ‘a e Lao Fakaangaanga ni ke ta‘ofi ‘a e ngāue‘aki ‘o e ngaahi koloa kemikale ko ‘eni mei hono ngaohi‘aki ‘a e ngaahi faito‘o ta‘efakalao ‘aki hono leva‘i mo hono siofi ‘a e tufaki atu ‘o e ngaahi koloa ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi kemikale ko e “ephedrine” pe “pseudoephedrine”. ‘Oku kau ai a hono tapui hono tuku atu ‘a e ngaahi koloa ko eni ki he ni‘ihi si‘i hifo ‘i he ta‘u 18, pule‘i ‘a e lahi ‘o e koloa ‘e malava ‘e ha taha ‘o fakatau pe ma‘u mai ‘i he vaha‘a taimi pau, pea tu‘utu‘uni ke lesisita ‘a hono tufaki ‘o e ngaahi koloa ko eni.
543. Ko e “methamphetamine” ko e taha ia ‘o e ngaahi faito‘o ‘oku lahi hono ngāuehala‘aki ‘i he fonua pea ko malava ke ngaohi fakalotofonua ‘o ngāue‘aki ‘ikai ngata pe ‘i he ngaahi kemikale kuo fakahū mai mei muli ka ko e ngaahi kemikale ‘oku ma‘u ngofua mei he ngaahi ma‘u‘anga koloa fakalao ‘i he fonua. ‘Oku mahu‘inga ‘a e Laó ni ki he ngaahi ngāue ‘oku fakahoko ki hono fakafepaki‘i ‘a e pole fakalilifu ‘o e faito‘o konatapu pea mo e malava ke ngaohi ‘o e ngaahi faito‘o ta‘efakalaó ni ‘i Tonga.
544. **Lao ki he Ngaahi Faito‘o Kona 2021, ‘a ia na‘e fakapaasi ‘e he Fale Alea ‘i he ‘aho 26 ‘o ‘Aokosi 2021.** Ko e lao eni na‘e fakahū ki he Fale Alea ko e Lao Fakaangaanga Taautaha (Private Member’s Bill) ‘a e Fakafofonga Nopele Fika 2 ‘o Ha‘apai, Lord Fakafanua. Ko e tefito‘i taumu‘a ‘o e Laó ni ke lau ko e hia ‘a hono manava‘aki mo hono ngāue‘aki ‘o e ngaahi faito‘o kona koe‘uhi ke fakatupunga ai ha konaa pe ha ngaahi uesia faka‘atamai kehe. ‘Oku kau ki he ngaahi faito‘o kona ‘a e penisini, kulu, ‘atosi, hu‘i vali mo e ngaahi koloa kehe pe ‘oku malava ke ngāue hala‘aki ke hoko ha konā, hēhē‘ia pe uesia faka‘atamai kehe. Ka ‘oku ‘ikai kau ai ‘a e kava, kavamalohi, tapaka mo e ngaahi faito‘o fakaesino ‘i hono ngāue‘aki pe ki he ngaahi ‘uhinga totonu mo fakalao.
545. ‘Oku toe tapui ‘e he Laó ni ‘a hono tufaki atu ‘a e ngaahi faito‘o kona ki ha taha si‘i hifo ‘i he ta‘u 18 pea tapui ‘a hono tufaki atu ‘i he ‘ilopau ke manava‘aki pe ma‘u ‘e ha taha ke konā pe hēhē‘ia. ‘Oku ‘oatu ‘e he Laó ni ‘a e mafai ki he kau polisi ke nau puke ha taha faihia mo puke ‘a e ngaahi faito‘o kona. ‘Oku tokoni ‘a e Laó ni ki he ngāue ‘oku fakahoko ke ta‘ofi mo fakasi‘isi‘i ‘a e ngāue hala‘aki ‘a e ngaahi faito‘o pe kemikale tautautefito ki he to‘utupu. Pea ko hono fakaivia ‘a e kau polisi ‘aki ‘a e ngaahi mafai ‘i he Laó ni ‘e toe lelei ange ‘a enau ngāue atu ki he palopalema ko eni.

FAKAMATALA ‘O E NGĀUE ‘A E FALE ALEA ‘O TONGÁ

To‘u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

NGAAHI FAKAMATALA FAKATA‘U ‘A E NGAARI POTUNGĀUE FEKAU‘AKÍ

546. **Fakamatala Fakata‘u ‘a e Potungāue Fakamaau‘anga 2019 – 2020, ‘a ia na‘e tali ‘e he Fale Alea ‘i he ‘aho 6 ‘o Siulai 2021.** Na‘e fakataumu‘a ‘a e ngaahi ngāue ‘a e Ngaahi Fakamaau‘anga ki he hokohoko atu ‘a hono fakamahu‘inga ‘a e ma‘u ‘a e fakamaau totonu ‘i Tonga.
547. Na‘e fakatokanga‘i ‘e he lipooti ‘a e toe lahiange ‘o e fika mo e peseti ‘o e ngaahi hopo hia kaunga pea mo e faito‘o ko e “methamphetamine” kuo fakahū atu ki he Fakamaau‘anga. Makatu‘unga ‘i he lahiange ‘a e ngaahi hopo hia felave‘i mo e ‘aisi, na‘e fakahoko ‘e he Fakamaau‘anga Lahi ‘a e ngaahi ngāue ke tokoni ki he ‘enua fakahoko fatongia ‘o kau ai hono fakanofa ha Fakamaau Lahi fakataimi, fakafoki ki he Fakamaau‘anga Polisi ‘a e ngaahi hopo ‘aisi ‘oku si‘isi‘i ‘a hono mamafa mo toloto ‘i he mafai ‘o e Fakamaau‘anga Polisi pea mo e fokotu‘u ke monomono ‘a e Lao ki hono Pule‘i ‘o e Ngaahi Faito‘o Ta‘efakalao.

NGAAHI NGĀUE ‘A E NGAARI KŌMITI ‘A E FALE ALEÁ ‘I HE NGAARI KAVEINGA FEKAU‘AKÍ

KOMITI TU‘UMA‘U KI HE LAÓ

548. **Vakai‘i ‘o e Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Ngaahi Koloa Faito‘o 2021 & Lao Fakaangaanga ki Hono Pule‘i ‘o e Ngaahi Faito‘o Ta‘efakalao 2021.** ‘I he ‘aho 6 ‘o ‘Aokosi 2021, na‘e tukuhifo ai ‘e he ‘Eiki Sea ‘o e Fale Aleá ‘a e ongo lao fakaangaanga taautaha ko ‘eni ki he Kōmiti Tu‘uma‘u ki he Laó. Ko e fatongia ‘o e Kōmiti ke vakai‘i pe kuo fakahoko ha ngaahi fealea‘aki mo e ngaahi kupu fekau‘aki ‘a e Pule‘angá (Tu‘utu‘uni 125(4)) mo e tu‘unga fakalaó (Tu‘utu‘uni 175(2)). Na‘e faipau ‘a e ongo lao fakaangaangá koe‘uhi na‘e ‘osi fakahoko ‘a e ngaahi polokalama talatalanoa ‘a e Mēmipa na‘a ne fakahū maí, Lord Fakafanua, mo e ngaahi kupu fekau‘aki ‘a e Pule‘angá ‘e 8 pea makatu‘unga ‘i he ngaahi talatalanoa ko iá, na‘e fakalelei‘i ai ‘e he Mēmipá ‘a e ongo lao fakaangaangá. Na‘e fakahū atu leva ‘a e Lipooti Fika 4/2021 mo e fokotu‘u ke lau ‘uluaki ‘i he ‘aho 12 ‘o ‘Aokosi 2021. Na‘e tali ‘e he Fale Aleá pea na‘e lau ‘uluaki ‘i he ‘aho tatau.
549. Na‘e toe tukuhifo ‘e he ‘Eiki Sea ‘o e Fale Aleá ki he Kōmiti Tu‘uma‘u ki he Laó ke fakahoko ha ngaahi polokalama talatalanoa mo e kakaí (Tu‘utu‘uni 131). Na‘e tu‘utu‘uni ‘a e Kōmiti ke tuku atu ki he kakai ‘o e fonuá mei he ‘aho 12 – 23 ‘o ‘Aokosi 2021, ‘aki hono tuku atu ‘a e tatau faka‘elekitulōnika ‘i he uepisaiti mo e peesi Facebook ‘a e Fale Aleá pea ke fakahoko foki ha ngaahi polokalama felāfoaki ‘i he letiό.
550. ‘I hono fakamā‘opo‘opo ‘o e ngaahi polokalama talatalanoá, na‘e poupou‘i ‘aupito ‘a e ongo lao fakaangaanga ni. Neongo iá, ko e kaveinga na‘e tokanga lahi taha ki ai ‘a e kakai ‘o e fonuá na‘e fekau‘aki ia mo e fakatonutonu ke hilifaki ‘a e tautea mate ko e tautea mamafa taha ia ‘aki pe ‘a e ngaahi ‘uhinga kehekehe hange ko e ngaahi tui fakalotu mo fakafo‘ituitui. Na‘e ‘oange foki ‘e he Kōmiti ha faingamālie ki he Mēmipa na‘a ne fakahū maí ke ‘omai ha tali ki he ngaahi kaveinga ko iá ‘a ia na‘e ‘omai ‘a e tali ko iá ‘o makatu‘unga ‘i he‘ene ngaahi talatalanoa mo e ngaahi kupu

FAKAMATALA ‘O E NGĀUE ‘A E FALE ALEA ‘O TONGÁ

To‘u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

fekau‘akí. Na‘e aofangatuku ‘a e ngaahi tali ko iá ki he fiema‘u ke fakamahu‘inga‘i ange ‘a e malu fakalukufua ‘a e sosaietí ke malu ‘a e kakaí mei he ngaahi nunu‘a fakalilifu ‘o e faito‘o konatapú.

551. Ko e ola ‘o e ngāue ‘a e Kōmití na‘e fakahū atu ia ‘i he Lipooti Fika 12/2021 fakataha mo e fokotu‘u ke tali ‘a e ongo lao fakaangaangá (mo hono ngaahi fakatonutonu). Na‘e tali ‘a e lipooti ‘i Fale Alea ‘i he ‘aho 26 ‘o ‘Aokosi 2021. Na‘e hoko atu ai pe ‘a e Fale Aleá ki hono alea‘i ‘o e ongo lao fakaangaangá.
552. ‘Oku matu‘aki mahu‘inga ‘aupito ‘a e ngāue ‘a e Kōmiti Laó ki hono tau‘i ‘o e faito‘o konatapú koe‘uhi ‘oku malava ai ke fa‘u ha ngaahi lao ‘oku ne fakakau mai ‘a e le‘o ‘a e kakai ‘o e fonuá pea mo e ngaahi kupu fekau‘akí. Mei he ola ‘o e ngāue ko iá, na‘e fakapapau‘i ai ‘a hono poupoua ‘aupito ‘e he kakai ‘o e fonuá ‘a e ongo lao fakaangaanga ni koe‘uhi pe ko e malu fakalukufua ‘a e fonuá, kau ai ‘a e to‘utupú mo e longa‘ifanaú. Neongo na‘e tali ‘a e ongo lao fakaangaanga ni, mo hono ngaahi fakatonutónú, na‘e ‘ikai tali ‘a e fakatonutonu ke hilifaki ‘a e tautea mate ko e tautea taupotu taha ia fekau‘aki mo e ngaahi hia ki he faito‘o konatapú.
553. **Fekau‘aki mo e Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Ngaahi Faito‘o Kona 2021.** Na‘e ngāue ‘a e Kōmiti Laó ki he lao fakaangaanga taautaha ko ‘ení hili hono tukuhifo mei he ‘Eiki Sea ‘o e Fale Aleá ‘i he ‘aho 6 ‘o ‘Aokosi 2021. Ko e tefito‘i fatongia ‘a e Kōmití ke fakapapau‘i na‘e fakahoko ha ngaahi fealea‘aki ‘a e Mēmipa na‘a ne fakahū maí, Lord Fakafanua, mo e ngaahi kupu fekau‘aki ‘a e Pule‘angá (Tu‘utu‘uni 125(4)) pea ‘oku faipau foki ki he ngaahi founga fa‘u lao angamaheni (Tu‘utu‘uni 175(2)). Na‘e faipau ki ai ‘a e lao fakaangaanga ni.
554. Na‘e fokotu‘u atu leva ‘e he Kōmití ‘i he Lipooti Fika 5/2021 ke lau ‘uluaki pea na‘e tali ia ‘e he Fale Aleá ‘i he ‘aho 12 ‘o ‘Aokosi 2021. ‘I he ‘aho 12 ‘o ‘Aokosi 2021, na‘e toe tukuhifo ai ‘a e lao fakaangaanga ni ki he Kōmiti ni ke fakahoko ha ngaahi polokalama talatalanoa mo e kakai ‘o e fonuá, ‘aki hono fakahoko ha polokalama felāfoaki ‘i he letiú pea mo fakaafe‘i ke fakahū mai ha ngaahi fokotu‘u tohi (mei he ‘aho 12 – 23 ‘o ‘Aokosi).
555. Ko e ola ‘o e ngaahi polokalama talatalanoa ko iá, na‘e poupou kakato ki ai ‘a e kakai ‘o e fonuá ‘o ‘ikai ha ngaahi fokotu‘u ke fakalelei‘i. Na‘e fakamā‘opo‘opo leva ‘a e ngāue ‘a e Kōmití mo e fokotu‘u ke tali ‘a e lao fakaangaanga ni ‘i he Lipooti Fika 13/2021 pea na‘e tali ia ‘i Fale Alea ‘i he ‘aho 26 ‘o ‘Aokosi 2021. ‘Oku mahu‘inga ‘a e ngāue ‘a e Kōmití ki hono tau‘i e palopalema ‘o e faito‘o konatapú ke fakakau mai ‘a e ngaahi fakakaukau ‘a e kakai ‘o e fonuá mo e ngaahi kupu fekau‘akí ‘i hono fa‘u ‘o e lao ko ‘ení pea mo hono fakatupu ha laumalie ‘o e ngāue fakataha ke fakafepaki‘i ‘a e palopalema ‘oku lahi e tofanga ai ‘a e to‘utupú ‘o e fonuá, ‘i hono ngāue hala‘aki ‘a e ngaahi faito‘o koná.

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGÁ

To'u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

NGAAHI KAVEINGA FEKAU'AKI MO E FAITO'O KONATAPÚ NA'E 'OHAKE 'I HE 'A'HI FAKA-FALE ALEÁ

556. **Lao mo Fakaivia e Polisi Faka-koló:** Neongo ko ha ngaahi 'a'ahi pē 'e ni'ihi ne hā mei ai e hoha'a mo e tokanga makehe ki he faito'o konatapú hangē ko Tongatapu 3, Tongatapu 9 mo Vava'u 14, ka ko e vāhenga fili kotoa pē, ne nau tokanga makehe ke fakaivia e Polisi faka-koló koe'uhi ko e palopalemá ni. Na'e 'ohake ha fiema'u ke fa'u ha lao makehe ke pule'i e ni'ihi 'oku nau tufaki e faito'o konatapú pea ke fengāue'aki lelei e tukui koló mo e kau polisi kae pehē ki he tau malu'i fonua 'Ene 'Afió ki hono tau'i 'o e faito'o konatapú.

Vahe 4: Mafai Pule mo e Pule Lelei

NGAAHI LAO NA'E FAKAPAASI 'E HE FALE ALEÁ

557. **Lao (Fakatonutonu) 'o e Konisitūtone 'o Tonga 2021, 'a ia na'e fakapaasi 'e he Fale Aleá 'i he 'aho 29 'o Sune 2021.** Na'e fakahū mai 'a e Laó ni ki Fale Alea ko e Lao 'a e Pule'angá, 'e he Minisitā Lao, Samiu Kuita Vaipulu. 'Oku fakataumu'a 'a e Fakaangaanga ni ke 'oatu ki he 'Atita Seniale 'a e tu'unga faka-konisitutone (constitutional statuts) koe'uhi ke malu'i ia pea ke ta'ofi ha kaunoa ki he tau'atina 'a e 'Atita Seniale mo 'ene ngaahi mafai faka'atita.
558. 'Oku mahu'inga 'a e Lao Fakaangaanga ni koe'uhi ko e 'Atita Seniale 'oku ne fakahoko fatongia ke fakamalohia 'a e faitotonu. Ko ia ai 'oku mahu'inga ke ne matu'aki tau'atina mei ha fa'ahinga kaunoa 'i he'enau ngaahi ngāue mo e fakahoko fatongia.
559. **Lao (Fakatonutonu) (Fika 2) ki he Lao 'o e Konisitūtone 'o Tonga 2021, 'a ia na'e fakapaasi 'e he Fale Aleá 'i he 'aho 26 'o 'Aokosi 2021.** Ko e lao eni na'e fakahū ki he Fale Alea ko e Lao Fakaangaanga Tautaha (Private Member's Bill) 'a e Fakafofonga Nopele Fika 2 'o Ha'apai, Lord Fakafanua. Ko e tefito'i taumu'a 'o e Laó ni fakatonutonu 'a e kupu 23 'o e Konisitutone ke fakapapau'i 'e 'ikai ngofua ki ha taha kuo mo'ua 'i ha hia 'oku tautea'aki 'a e ngāue popula 'oku lahi hake 'i he ta'u 'e 3 ke ne kei ma'u ha ngāue pe ha tu'unga 'i he Pule'anga 'o tatau pe pe ko ha totongi pe ko ha lakanga faka'apa'apa. 'Oku toe tu'utu'uni 'a e Lao, 'e 'ikai malava ke kau atu ki he fili 'o e kau fakafofonga Fale Alea pe ke fili ia ke hoko ko ha fakafofonga Fale Alea tukukehe 'o kapau kuo ne ma'u mei he Tu'i ha fakamolemole mo ha tu'utu'uni kuo faka'ataa ia mei he ngaahi tapu na'e hilifaki kiate ia.
560. 'Oku fakapapau'i 'e he Laó ni 'a e fiema'u ki he kau Fakafofonga Fale Alea pea mo kinautolu 'oku nau ma'u vahenga, monu'ia pea ko e tu'unga fakalangilangi mei he Pule'anga ke nau tauhi 'a e tu'unga faitotonu ko ia 'oku taau pea mo e ngaahi tu'unga 'oku nau ma'u. 'Oku toe fakapapau'i foki 'e he Laó ni ko kinautolu 'oku nau malava ke fili pe ko kinautolu kuo fili ki he Fale Alea 'oku fiema'u ke nau ma'u ha tu'unga falala'anga 'oku ma'olunga ange.
561. **Lao (Fakatonutonu) ki he Fale Alea 2021, 'a ia na'e fakapaasi 'e he Fale Alea 'i he 'aho 26 'o 'Aokosi 2021.** Ko e lao eni na'e fakahū ki he Fale Alea ko e Lao Fakaangaanga Tautaha (Private Member's Bill) 'a e Fakafofonga Nopele Fika 2 'o Ha'apai, Lord Fakafanua. Ko e tefito'i taumu'a 'o e Lao Fakaangaanga ni, ke tu'utu'uni ka 'i ai ha Memipa Fale Alea 'e 'ikai ma'u fakataha Fale Alea 'i he uike hokohoko 'e ua pe lahiange 'o 'ikai ha fakangofua mei he Sea pe ko ha Memipa 'oku mama'o mei he fakataha 'a e Fale Alea 'o lahi hake 'i he mahina hokohoko 'e 3 'i he ta'u 'i ha fa'ahinga 'uhinga pe, 'e 'ataa leva 'a e sea 'o e Memipa ko ia. Na'e tali ha fakalelei ki he Laó ni 'e he Fale Alea ke malava ke fakangofua 'e he Fale Alea, 'i ha fokotu'u mei he Sea 'o e Fale Alea, ke toe faka'atā 'a e mama'o 'a ha Mēmipa 'i ha toe mahina 'e tolu makehe 'o kapau 'e 'i ai ha makatu'unga lelei hange ko e tukuvakā koe'uhi ko e COVID19 pe ko ha ngaahi 'uhinga pehē,

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGÁ

To'u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

562. 'Oku toe hā pe 'i he Laó ni, ka 'i ai ha Memipa Fale Alea 'e mole hono seá 'o makatu'unga 'i he Laó ni, 'e 'ikai ngofua ki he Memipa ko ia ke toe fili mai ko e Fakafofonga pē ia ki he sea tatau 'i ha fakahoko ha Fili-Si'i (Bye-Election).
563. 'Oku fakapapau'i 'e he Lao Fakaangaanga ni, ko e fatongia 'o e Memipa ke ma'u fakataha lolotonga 'a e ngaahi 'aho fakataha 'a e Fale Alea pea kapau 'oku 'i ai ha 'uhinga 'e mama'o ai 'o a'u ki he uike 'e ua pe lahi hake, 'oku totonu ke fakapapau'i 'oku ne tomu'a ma'u ha ngofua mei he Sea. 'Oku fakataumu'a ke ta'ofi 'a e mama'o fuoloa 'a e Kau Memipa mei he ngaahi fakataha 'a e Fale Alea 'o tatau aipe pe ko e ha 'a e 'uhinga koe'uhi ke fakapapau'i 'oku kau atu 'a e Memipa ki he ngaahi fakataha 'a e Fale Alea ke fakafofonga'i 'a e ngaahi fiema'u 'a e kakai 'o e vahenga fili pea ke fakafofonga'i kinautolu lolotonga 'a e ngaahi feme'a'aki 'a e Fale Alea.

NGAAHI FAKAMATALA FAKATA'U MO E LIPOOTI 'A E NGAAHI POTUNGĀUE 'OKU FEKAU'AKI MO E MAFAI PULÉ MO E PULE LELEÍ

564. **Līpooti 'Ātita: 'Ātita'i 'o e Ola- Matu'uekina 'a e Feliuliuaki 'o e 'Eá mo e Lahi Fe'unga 'o e Me'atokoní, Sune 2021, 'a ia na'e tali 'e he Fale Aleá 'i he 'aho 24 'o 'Aokosi 2021.** Na'e fakahū mai 'a e līpootí 'ātita mei he 'Ōfisi 'o e 'Ātita Senialé 'i he 'aho 26 'o Sune 2020 'o fakatatau ki he kupu 10A 'o e Lao ki he 'Ātita 'a e Pule'angá.
565. Ko e taumu'a 'o e lipooti ko 'ení ke vakai'i 'a e ola 'o e ngaahi founga ngāue ki hono matu'uaki 'o e feliuliuaki 'a e 'eá 'a ia na'e fakahoko 'e he Potungāue Ngoue, Me'atokoní mo e Ngaahi Vao'akaú ("Potungāue MAFF") mo e Potungāue Fakamatala 'Eá, Ma'u'anga Iví, Ma'u'anga Fakamatalá, Tokanga'i e Ngaahi Fakatamaki Fakaenatulá, 'Ātakaí mo e Feliuliuaki 'a e 'Eá ("Potungāue MEIDEC"), ke fakapapau'i 'a e lahi fe'unga 'o e me'atokoní, 'aki hono vakai'i 'a e ongo fehu'i 'e ua ko 'ení, Pe 'oku 'i ai ha tu'utu'uni ngāue 'oku ne tokangaekina 'a e lahi fe'unga 'o e me'atokoní neongo 'a e feliuliuaki 'a e 'eá, Pe 'oku fakahoko fakapotopoto, 'aonga mo faka'ekonōmika 'a e ngaahi ngāue 'oku tokanga taha ki he lahi fe'unga 'o e me'atokoní, kae fakatefito ki he me'atokoni mei he ngoue fohá.
566. Na'e fakakakato 'e he 'ātita' 'a 'ene ngāue pea ko e aofangatuku 'o e līpootí 'i hono fakalūkufua, 'oku fiema'u ha ngaahi fokotu'utu'u lelei ki hono muimui'i mo hono toe vakai'i 'o e ngaahi ngāue 'oku fakahoko 'e he ngaahi potungāue/sino kehekehe 'i he sekitoá koe'uhi ke lava 'o muimui'i mo līpooti 'a e ngaahi ngāue 'oku fiema'u 'e he ngaahi palani fakasekitoá. 'Oku 'i ai foki mo e ngaahi 'elia 'e lava pe 'e he Potungāue MAFF ke fakalelei'i koe'uhi ke tokonia 'a e fakahoko fatongia kau ki ai 'a e tauhi 'o e ngaahi lēkooti tohi 'o e ngaahi ngāue tefito kotoa pea mo hono vakai'i 'a e ngāue ke fakahoko fakaloto'i Potungāue mo e ngāue 'oku tuku ki tu'á.
567. Na'e tukupi 'a e līpootí ni ki he Kōmití Tu'uma'u ki he 'Ātakaí mo e Feliuliuaki 'o e 'Eá, pea na'a nau fokotu'u ki he Fale Aleá ke tali 'a e līpootí, 'o tali 'e he Fale Aleá 'i he 'aho 24 'o 'Aokosi 2021.
568. **Ngaahi Līpooti 'Ātita 'i hono 'ātita'i 'a e Pa'anga Tokoni Fakavāhengá mo e 'Ōfisi Fakavāhengá ki he ta'u fakapa'anga 2019/2020 mo Siulai 2020 ki Sanuali 2021.** Na'e tali 'a e ngaahi lipootí ni 'e he Fale Alea 'i he 'aho 25 'o 'Aokosi 2021. Na'e fakahoko 'e he 'Ātita

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGÁ

To'ū Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

Senialé 'a hono 'ātita'i 'o e pa'anga tokoni fakavāhengá mo e ngaahi 'ōfisi fakavāhengá ki he kotoa 'o e ngaahi vāhenga fili faka-Fale Aleá 'e 17.

569. Ko e ola 'o e ngaahi lipooti ko 'ení na'e fokotu'u mai ai 'a e ngaahi matavaivai 'i he founa tauhi lēkootí pea mo e faipau ki he aleapau 'o e ngaahi polōsekí kae pehe ki he Tu'utu'uni Ngāué. Na'e tali foki 'a e 'Ōfisi 'o e Fale Aleá ki he ngaahi matavaivai ko 'ení he 'oku 'i ai 'a e ngaahi lēkooti 'oku 'ikai ma'u 'e he ngaahi 'ōfisi fakavāhengá ka 'oku ma'u 'a e lēkooti 'a e 'ōfisi 'o e Fale Aleá ke fakapapau'i ki ai. 'Oku 'i ai foki mo e Tu'utu'uni Ngāue ki he pa'anga tokoni fakavāhengá 'a ia 'oku 'i he malumalu 'o e 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá ke fahako ha ngaahi tu'utu'uni ki ha ngaahi polōseki pe ngāue 'oku tokoni ki he sosaietí mo e mo'ui 'a e kakai 'o e vāhenga filí.
570. **Fakamatala Fakata'u 'a e 'Ōfisi 'o e 'Ātita Senialé ki he ta'u 2019/20, 'a ia na'e tali 'e he Fale Aleá 'i he 'aho 1 'o Siulai 'o e 2021. Na'e fakahū mai 'a e fakamatala fakata'ú ni ki he Fale Aleá 'i he 'aho 30 'o Sune, 2021 'e he 'Ātita Senialé.** Na'e fakahoko 'e he 'ōfisi 'o e 'Ātita Senialé 'a e ngaahi 'ātita 'o e ngāue fakapa'anga mo e faipau ki he laó 'o hangé ko ia na'e palani ki he ta'u 2019/20.
571. Na'e lava ke nau 'ātita'i 'a e ngaahi fo'i 'iuniti 'ātita 'e 42 ('i he ngaahi Potungāue mo e ngaahi Kautaha 'a e Pule'angá), ngaahi fakamatala fakapa'anga 'e 23, fakapapau'i 'a e ngaahi 'ātita kehe 'e 4, 'ātita mo e fale'i makehe 'e 2, ngaahi tohi fakamo'oni 'ātita 'e 102 mo e 'ātita 'o e a'usia 'o e olá 'e. Na'e 'oatu foki mo e ngaahi fokotu'u fakakātoa 'e 265 'i he ngaahi lipooti 'ātita' ke fai ha tokanga mo fai ha ngāue ki ai 'a e kau 'ōfisa pule ngāué.
572. Na'e hokohoko atu 'a e ngāue 'a e 'ōfisi ki he fakalalakaka 'o e 'iuniti ki he 'ātita 'o e olá pea na'e fakahoko ai mo e fuofua 'ātita'i 'o e ola 'o e tokanga'i 'o e fakatau fakapule'angá (administration of public procurement) hili ia 'a e kakato 'a e ta'u 'e 10 'a hono ngāue'aki 'a e Tu'utu'uni ki he Fakatau Fakapule'angá. Na'e ngāue vāofi ai 'a e 'iuniti ki he 'ātita 'o e olá mo e va'a ngāue fakatau fakapule'anga 'a e Potungāue Pa'angá ke fakakakato 'a e 'ātita ko 'ení pea na'e 'oatu ai 'a e ngaahi fokotu'u ke tokoni ki he ngaahi Potungāue ka e pehé foki ki he Potungāue Pa'angá 'i hono tokanga'i 'a e malu, tolonga mo e tu'unga taau 'o e ngaahi fakatau fakapule'angá.
573. 'Oku kei hokohoko atu ai pe 'a e ngāue 'a e 'ōfisi ki hono kumi ha ngaahi faingamalie ke langa hake 'a e taukei mo e pōto'i ngāue 'o e kau ngāué koe'uhí ko e lahi ange mo mafatukituki ange 'a e ngaahi ngāue kuo tuku ki he 'ōfisi 'i he ngaahi ta'u kuo hoko maí. 'Oku 'amanaki atu 'a e 'ōfisi ki he ni'ihhi 'o e kau ngāue na'a nau folau atu 'o hoko atu 'enau feinga akó pea tenau foki 'o tokoni ki he ngāue 'a e 'ōfisi.

NGAAHI NGĀUE 'A E NGAARI KŌMITI 'A E FALE ALEÁ

KOMITI TU'UMA'U KI HE NGAARI TOTONU MO E MONŪ'IA 'A E FALE ALEÁ

574. **Fekau'aki mo e Fokotu'u ki ha Pāloti ke Fakamālōlo'o'i 'a e Palēmiá.** Na'e fakahū mai ha Fokotu'u ki ha Pāloti ke Fakamālōlo'o'i 'a e Palēmiá ("Fokotu'u") ki he 'Ofisi 'o e 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá 'e he Fakafofonga 'o e Kakai 'o Tongatapu 2, Hon. Semisi Sika. Na'e tu'utu'uni 'a e 'Eiki Sea 'o

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGÁ

To'u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

e Fale Aleá ke tukuhifo ki he Kōmiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Aleá 'o fakatatau ki he Tu'utu'uni 84E pea ke vakai'i 'e he Kōmiti 'o hangē ko hono talafatongia 'i he Tu'utu'uni 176(b)(ii).

575. Na'e 'oatu 'e he 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá ha faingamālie ki he 'Eiki Palēmiá, Hon. Rev. Dr. Pohiva Tu'ionetoa ke fakahū mai ha'ane tali ki he Fokotu'ú ni. Na'e ma'u 'a e tali 'a e Palēmiá ("Tali") 'i he 'aho 18 'o Tisema 2021 pea na'e tuku mai ia 'e he 'Eiki Seá ki he Kōmiti 'i he 'aho 30 'o Tisema 2021. Na'e tu'utu'uni 'a e 'Eiki Seá, ko e 'aho fakaangaanga ke 'asenita'i ai 'a e Fokotu'ú ki he Fale Aleá ko e 'aho Tusite 12 'o Sanuali 2021. Na'e makatu'unga eni 'i hono ngāue'aki hono mafai 'i he Tu'utu'uni 1(2) ke faka'uhinga'i 'a e ngaahi tu'utu'uni fekau'aki mo e taimi pau 'oku ngofua ke tēpile'i ai 'a e Fokotu'ú 'i he Fale Aleá ('i he Kupu 50B 'o e Konisitūtone 'o Tongá pea mo e Tu'utu'uni 84F 'o e Ngaahi Tu'utu'uní). Na'e pau leva ke fakakakato 'a e ngāue 'a e Kōmiti pea ke fakahū ha lipooti 'o e ngāue ki Fale Alea 'o 'oua toe tōmui 'i he 'aho 12 'o Sanuali 2021.

576. Na'e fakatefito 'a e ngāue 'a e Kōmiti 'i hono vakai'i 'a e tu'unga faipau 'o e Fokotu'ú mo e Talí ki he Ngaahi Tu'utu'uni 'a e Fale Aleá. Na'e vakai'i 'e he Kōmiti ke fakapapau'i:

(i) Ko e ngaahi makatu'unga 'i he Fokotu'ú 'oku fakahū mai mo hono pepa ngāue kuo 'osi fakamo'oni (authenticated) pea 'oku poupou ki he makatu'unga takitaha (Tu'utu'uni 84B(2)(ii));

(ii) Ke fakapapau'i ko hono fakalea 'o e Fokotu'ú mo e Tali ki he Fokotu'ú 'oku ne tauhi 'a e molumalu mo e ngeia 'o e Fale Aleá (Tu'utu'uni 108(1));

(iii) 'Oku 'ikai uesia lahi ha ongoongo 'o ha tokotaha fakafo'ituitui pea ka uesia, ke 'oange ha faingamālie fakapotopoto ke 'omai ha tali ki ai (Tu'utu'uni 170).

(iv) 'Oku faipau ki he ngaahi tu'utu'uni 'a e Fale Aleá fekau'aki mo ha ngaahi pepa 'oku fakahū ki Fale Alea.

577. Na'e 'ikai kakato 'a e tu'unga faipau 'o e Fokotu'ú mo e Talí pea na'e tu'utu'uni ai 'a e Kōmiti ke fakafoki ke fakalei'i 'i he 'aho 5 'o Sanuali 2021. 'I hono toe fakahū maí ('i he 'aho 7 'o Sanuali 2021), na'e fiemālie 'a e Kōmiti kuo faipau pea maau ke fakahū ki Fale Aleá. Na'e fakahū atu leva ki Fale Alea 'a e Lipooti Fika 1/2020 'a e Kōmiti fakataha mo e ongo fokotu'ú 'e ua: ke lau 'a e Fokotu'ú mo e Talí ('i hono fakalei'i) 'i Fale Alea. Na'e tali 'a e lipooti ni 'i Fale Alea 'i he 'aho 12 'o Sanuali pea na'e lau 'a e Fokotu'ú mo e Talí. 'I he 'aho tatau ai pē, na'e pāloti'i 'a e Fokotu'ú pea na'e 'ikai tali (13 – 9).

578. 'Oku mahu'inga 'a e ngāue 'a e Kōmiti ki hono fakamālohia 'o e pule lelei he 'oku tokoni 'a e Kōmiti ki he ngāue 'a e Fale Aleá 'aki hono fakapapau'i ko e ngaahi ngāue ki hono vakai'i 'o e tu'unga falala'anga mo e tu'unga malava 'e he Palēmiá mo 'ene Kapineti 'o fakahoko honau ngaahi fatongia, 'oku fakahoko ia 'o fakatatau ki he ngaahi tu'utu'uni mo e ngaahi founa ngāue 'oku fakalao mo faipau ki he Konisitūtone, ngaahi lao 'o e fonuá mo e Ngaahi Tu'utu'uni 'a e Fale Aleá.

KŌMITI TU'UMA'U KI HE LAÓ

579. **Vakai'i 'o e Lao Fakaangaanga (Fakatonotonu) ki he Fale Alea 2021 (ko e lao fakaangaanga taautaha).** 'I he 'aho 6 'o 'Aokosi 2021, na'e tu'utu'uni 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá, 'i hono mafai 'i he Tu'utu'uni 127(2). Ko e tefito'i fatongia 'o e Kōmiti ke vakai'i pe kuo fakahoko ha ngaahi

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGĀ

To'u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

fealea'aki mo e ngaahi sino faka-Pule'anga 'oku fekau'aki mo e lao fakaangaangá (Tu'utu'uni 125(4)) pea mo e tu'unga fakalaó (Tu'utu'uni 175(2)). Na'e tu'utu'uni 'a e Kōmití 'oku faipau 'a e lao fakaangaangá mo e ongo tu'utu'uni ko iá pea ke lipooti 'a e ola 'o e ngāue ki Fale Alea. 'I he 'aho 12 'o 'Aokosi 2021, na'e tēpile'i ai 'a e Lipooti Fika 3/2021 'a e Kōmití, 'o fokotu'u atu ai ke lau 'uluaki 'a e lao fakaangaangá. Na'e tali ia 'i Fale Aleá 'i he 'aho tatau.

580. Hili hono lau 'uluaki 'o e lao fakaangaangá, na'e tukuhifo ia 'e he 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá ki he Kōmiti ni, ke vakai'i mo fakahoko ha ngaahi polokalama talatalanoa mo e kakai (Tu'utu'uni 131) pea ke fakahoko 'e he Kōmiti 'enau ngāue 'o fakatatau ki honau ngaahi talafatongia 'oku hā 'i he Tu'utu'uni 175 (2). Na'e tu'utu'uni 'a e Kōmití 'i he 'aho 12 'o 'Aokosi ke tuku hake 'a e Lao Fakaangaanga ni 'i he uepisaiti 'a e Fale Alea (www.parliament.gov.to) pea mo e peesi Facebook faka'ofisiale 'a e Fale Alea pea ke fakaafe'i 'a e kakai 'o e fonuá ke 'omai ha'anau ngaahi fokotu'u tohi pe tanaki ki he Lao Fakaangaanga ni, pea ke ngata 'eni ki he 'aho 20 'o 'Aokosi 2021. 'I he taimi ne tāpuni ai 'a e faingamalie ke 'omai ha ngaahi fokotu'u, na'e 'ikai ke ma'u ha fokotu'u tohi 'o fekau'aki pea mo e Lao Fakaangaanga ni.
581. 'I hono toe vakai'i 'e he Kōmití 'a e lao fakaangaangá, na'e pou pou 'a e Kōmití ki he ngaahi tefito'i fakakaukau na'e fa'u'aki ka na'e toe fokotu'u atu pe ha ngaahi fakatonutonu koe'uhi ke toe mahino ngofua ange pea ke muimui ofi pe 'i he ngaahi tu'utu'uni mo e ngaahi founga ngāue kuo 'osi ngāue'aki mai 'e he Fale Aleá.
582. 'I he 'aho 26 'o 'Aokosi 2021, na'e tēpile'i ai 'a e ola 'o e ngāue 'a e Kōmití 'i he Lipooti Fika 14/2021 mo e fokotu'u ke tali 'a e lao fakaangaangá fakataha mo hono ngaahi fakatonutonu. Na'e tali 'a e lipooti 'i Fale Aleá 'i he 'aho tatau pea hoko atu ai pe ki hono lau tu'o uá. Ko e ngāue 'a e Kōmití ki he lao fakaangaanga ni 'oku ne faka'ai'ai 'a e pule lelei. 'Oku fakalelei'i ai 'a e tu'unga 'o e taliui kakato 'a e Hou'eiki Mēmipa Fale Aleá ki he kakai honau ngaahi vāhenga filí takitaha, 'aki hono fakapapau'i 'oku nau ma'u fakataha ma'u pe lolotonga 'a e ngaahi 'aho fakataha 'a e Fale Aleá ke fakaa'u atu 'a e le'o 'o e kakai 'oku nau fakafofonga'i.
583. **Vakai'i 'o e Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu)(Fika 3) ki he Lao 'o e Konisitūtone 'o Tonga 2021 (ko e lao fakaangaanga taautaha).** 'I he 'aho 6 'o 'Aokosi 2021, na'e tu'utu'uni ai 'e he 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá ke tukuhifo 'a e lao fakaangaanga taautaha ko 'eni ki he Kōmiti Laó, 'aki hono mafai 'i he Tu'utu'uni 127(2). Ko e fatongia 'o e Kōmití ke fakapapau'i na'e fakahoko ha ngaahi fealea'aki fe'unga mo e ngaahi sino fakapule'anga fekau'aki tonu mo e Lao Fakaangaangá (Tu'utu'uni 125(4)) pea ke fakapapau'i 'oku vakai'i 'a e tu'unga fakalaó (Tu'utu'uni 175(2)). Na'e tu'utu'uni 'a e Kōmití 'oku faipau ki he Tu'utu'uni 125(4) he kuo 'osi fakahoko 'a e ngaahi polokalama talatalanoa 'a e Mēmipa na'a ne fakahū maí (Lord Fakafanua) mo e 'Ateni Senialé mo e Talēkita 'o e va'a Talataaaki 'a e Pule'angá. Na'e faipau foki ki he Tu'utu'uni 175(2).
584. 'I he 'aho 12 'o 'Aokosi 2021, na'e fakahū atu 'a e Lipooti Fika 6/2021 'a e Kōmití mo e fokotu'u ke lau 'uluaki 'a e lao fakaangaanga ni. Na'e tali ia 'e he Fale Aleá 'i he 'aho tatau. Hili hono lau 'uluaki (i he 'aho 12 'o 'Aokosi 2021), na'e toe tu'utu'uni 'a e 'Eiki Sea ke tukuhifo ki he Kōmiti Laó ke fakahoko ha ngaahi polokalama talatalanoa mo e kakai (Tu'utu'uni 131). Na'e fakahoko leva 'a e ngāue 'a e Kōmití ki hono tuku atu 'a e lao fakaangaanga ni ki he kakai 'o e fonuá 'i he 'aho 12 'o

FAKAMATALA ‘O E NGĀUE ‘A E FALE ALEA ‘O TONGÁ

To‘u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

‘Aokosi 2021, ‘a ia na‘e tuku atu ‘a e tatau faka‘elekitulōnika ‘i he uepisaiti ‘a e Fale Alea pea mo e peesi Facebook faka‘ofisiale ‘a e Fale Alea. Na‘e fakaafe‘i foki ‘a e kakai ‘o e fonuá ke fakahū mai ha ngaahi fokotu‘u tohi. ‘I he hili ha uike ‘e taha, ‘i he tapuni ‘a e fakaafe ko ‘ení, na‘e ‘ikai ha fokotu‘u tohi ‘e fakahū mai.

585. Na‘e vakai‘i ‘e he Kōmití ‘a e lao fakaangaanga ni pea na‘e tokanga ‘a e Kōmití ki he halafononga mo e hisitōlia ‘o e kupu 23 ‘o e Lao ‘o e Konisitūtoné pea mo e ngaahi ‘uhinga ‘oku fakatonutonu ai ‘a e kupu ko ‘ení hili ha ngaahi ta‘u si‘i mei hono fakatonutonu fakamuimuitahá ‘i he ta‘u 2013.
586. ‘I he ‘aho 26 ‘o ‘Aokosi 2021, na‘e tepile‘i ai ‘a e Lipooti Fika 15/2021 ‘a e Kōmití ki he ola ‘o ‘ene ngāue, fakataha mo e fokotu‘u ke tali ‘a e lao fakaangaangá mo hono ngaahi fakatonutonu. Na‘e tali ‘e he Fale Aleá ‘a e lipooti ni ‘i he ‘aho tatau pea hoko atu ai pe ‘a hono alea‘i ‘e he Falé ‘a e lao fakaangaanga ni.
587. ‘Oku mahu‘inga ‘a e ngāue ‘a e Kōmití ki hono fakamalohia e pule lelé koe‘uhi ‘oku alea‘i ai ‘e he Kōmití ‘a e tu‘unga mafatukituki ‘o e maumau lao ‘o ha Hou‘eiki Mēmipa pea ke fakapapau‘i ‘oku hā sino mai ‘a e tu‘unga mafatukituki ko iá ‘i he Konisitūtoné mo e ngaahi lao ‘o e fonuá.

NGAAHI TOHI FEHU‘I FALE ALEÁ KE TALI TOHI

588. **Ko e Tohi Fehu‘i Fika 1/2021 ‘o e ‘aho 3 ‘o Fepueli, 2021** na‘e ‘oatu ‘e Māteni Tapueluelu ‘o Tongatapu 4 ki he Minisitā Pa‘angá, Tēvita Lavemaau. Na‘e fehu‘ia ‘e he Fakaafongá ‘a e mo‘oni ‘o e nō ‘a e Pule‘angá mei he IMF, taimi na‘e kamata alea‘i ai e noó pea ‘oku fiha; ‘oku toe nō nai e Pule‘angá ‘o fakaafou ‘i he pōnite ‘i he ta‘u fakapa‘anga lolotongá pea ko e fiha fakakātoa mo e taimi ne kamata ai e nō pōnite ko iá; ‘uhinga na‘e fakahā ai ‘e he Palēmiá ‘oku ‘ikai toe nō e pule‘angá kapau na‘e fai e ongo nō ko ‘ení; ‘uhinga ‘oku ‘ikai fokotu‘u mai ai ke Fokotu‘u Tu‘utu‘uni e Fale Aleá kapau ‘oku laka hake e lahi ‘o e ongo nō ko ení he \$15 milioná ‘o hangē ko e fakahinohino ‘i he kupu 25(1) ‘o e Lao ki hono Pule‘i e Pa‘anga ‘a e Pule‘angá; mo hono mo‘oni ‘o e ma‘u mai e \$60 miliona mei he Pangikē ‘a Māmaní ko e tokoni ki he patisetí.
589. Na‘e tali tohi ia ‘e he Minisitā ‘i he ‘aho 14 ‘o Fepueli 2021, ko e mo‘oni na‘e fakahoko ‘a e nō ko ‘ení mei he IMF ko e fe‘amokaki ‘a e patiseti ta‘u fakapa‘anga 2020/21 ‘i he uesia ‘a e tu‘unga faka‘ekonōmika ‘a Tongá ‘e he Saikolone Gita mo Hālotí pea mo e faingata‘a ‘o e COVID-19 pea na‘e pa‘anga ‘Amelika ‘e \$9.9 miliona e noó. Na‘e ‘ikai toe nō fo‘ou e Pule‘angá ‘i he pōnite ta‘u fakapa‘anga lolotongá pea ‘oku ‘ikai ha toe fokotu‘utu‘u ke fakahoko ia ‘i he ta‘u fakapa‘anga 2020/21. Na‘e fakamatala ‘e he Minisitā kuo ‘osi tukuange mai e pa‘anga ko ‘ení ko e pa‘anga Tonga ‘e \$22.5 miliona hono liliú he ‘aho 25 ‘o Sanuali 2021, pea ko e nō ma‘ama‘a ia he ‘oku ‘ikai ha totongi tupu ‘i he ta‘u ‘e hongofulu pea ‘ikai foki ha totongi nō ‘i he fuofua ta‘u ‘e fā mo e kongā kae toki kamata hono tā fakafokí he ta‘u ‘e nima mo e kongā ‘oku toé. Na‘e hā foki he talí neongo e tu‘unga ma‘olunga e nō ‘a Tongá (high debt distress), ka ‘oku kei ma‘ulalo pē ia ‘i he tāketi fakangatangata ‘a e IMF (peseti ‘e 40). Ko e fokotu‘u ke fakahoko e nō mei he IMF, ne ‘osi fokotu‘u pē pea fakahū ki Fale Alea ‘i he Patiseti 2020/21 ‘o fakafuofua ki he \$19 miliona ke fakapa‘anga e patiseti lolotongá pea fakamatala‘i mahino ‘o hangē ko ‘ene hā he Miniti Fika 11 ‘o e ‘aho 3 ‘o Sune,

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGĀ

To'u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

2020 pea fakapaasi 'i he Lao Fakahū Atu 'a e Pa'angá he 2020/21 ki he Ngāue 'a e Pule'angá 'o fakamo'oni huafa ki ai 'Ene 'Afió he 'aho 25 'o Sune, 2020. Faka'osí, na'e ma'u mai ha pa'anga 'Amelika 'e 30 miliona ko e tokoni makehe ki he Pangikē 'a Māmaní koe'uhi ko e uesia COVID-19 mo e saikolone Hālotí.

590. **Ko e Tohi Fehu'i Fika 2/2021 'o e 'aho 21 'o Mē 'o e 2021** ki he Minisitā Pa'angá, Tēvita Lavemaau meia Māteni Tapueluelu ko e Fakafofonga Kakai 'o Tongatapu 4. Na'e fehu'ia 'e he Fakafofongá e lahi 'o e pa'anga fakakātoa 'e fiha kuo fakamole 'i he tanu hala ki Tongatapu, 'Eua, Ha'apai, Vava'u, Niuatopotupu, mo Niuafo'ou 'i he ta'u fakapa'anga 2020/2021 pea mo e loli maka 'e fiha ki he vāhenga motu kotoa 'e 6 fakatatau ki he fakahā mei he pule'angá 'oku \$70 ki he loli maká.
591. Na'e tali tohi 'e he Minisitā 'i he 'aho 15 'o Siulai, 2021 'o fakahā ai 'oku kei lolotonga ngāue pē ki hono fakamā'opo'opo 'o e ngaahi lipooti ta'u fakapa'anga kuo 'osí 'a ia ne ngata ki he 'aho 30 'o Sune, 2021 pea ke 'ātita'i ia ke fakapapau'i e ngaahi fika ki hono tali 'o e fehu'i. Na'e fakahoko mai foki 'e he Minisitā ko ha taimi femo'uekina eni ki he fakahoko fatongia 'a e Potungāué 'i hono teuteu'i mo fakamā'opo'opo 'a e ngāue fakapa'anga 'a e Pule'angá 'o ne toe kole ai ha taimi fe'unga ke lava 'o fakakakato 'a e ngāue ki he tohi fehu'i ni.

NGAAHI KAVEINGA FEKAU'AKI MO E MAFAI PULÉ MO E PULE LELEÍ NA'E 'OHAKE 'I HE 'A'HI FAKA-FALE ALEÁ

592. **Fakamatala Pa'anga Vāhenga Filí:** 'Oku hā mai foki mei he ngaahi lipōtí 'a e tokanga makehe 'a e ngaahi vāhengá ki he pa'anga tokoni faka-Fale Aleá mo e pa'anga 'a e kosiliō 'i he vāhenga fili takitaha. Na'e fiema'u 'e he kakaí ha fakamatala pa'anga mei he fakafofongá pe ko e kosilioó fekau'aki mo e founga vahevahe mo hono faka'aonga'i 'o e pa'anga ne vahe ko e 'inasi 'o e vāhengá. Na'e fehu'ia 'e ha ní'ihí 'a e founga 'o hono tufaki 'o e pa'anga tokoní pea mahino mei ha ngaahi vāhenga fili 'e ní'ihí 'oku te'eki pē ke mahino e founga 'o hono tufaki, faka'aonga'i, mo e sino ke tali ui ki ai hono faka'aonga'i 'o e pa'anga tokoni faka-Fale Aleá mo fakavāhengá.
593. **Polisi Faka-koló:** Ne 'ohake 'i he vāhenga fili kotoa ha tokanga makehe ki hono toe fakaivia fakapa'anga, fakaenaunau, mo fakakaungāue 'a e kau polisi faka-koló. Koe'uhí ko hono tokanga'i lahi eni mei Fale Alea mo hono kau fakafofongá, ne kole 'e ha tokolahi ke hiki e lahi 'o e pa'anga tokoni ki he polisi faka-koló kae lava ke lelei ange mo tokolahi ange e kau ngāue aí ko e sio ki he tu'unga malu 'o e nofo 'a e kakaí.
594. **Founga Fili Fale Aleá:** Neongo ne 'ikai hā eni 'i he vāhenga fili kotoa, ka na'e lahi hono 'ohake 'i he ngaahi 'a'ahí 'a e kole 'a e kakaí ke foki mu'a e founga filí ki he founga motu'á, 'a ia ko e fili fakalukufua 'e he fonuá hono kau fakafofongá. 'Ikai ngata aí, ka ne fakaa'u 'e ha ní'ihí 'enau loto ke fili 'e he kakaí e kau fakafofonga kotoa 'o e Fale Aleá 'o kau ai e hou'eiki nōpelé mo e Palēmiá. Ko ha ngaahi 'a'ahi si'i pē ne kolea ai 'e he kakaí ke 'oua 'e kau honau fakafofongá ki ha paati kae tu'u tau'atāina 'i hono fakafofonga'i kinautolú.

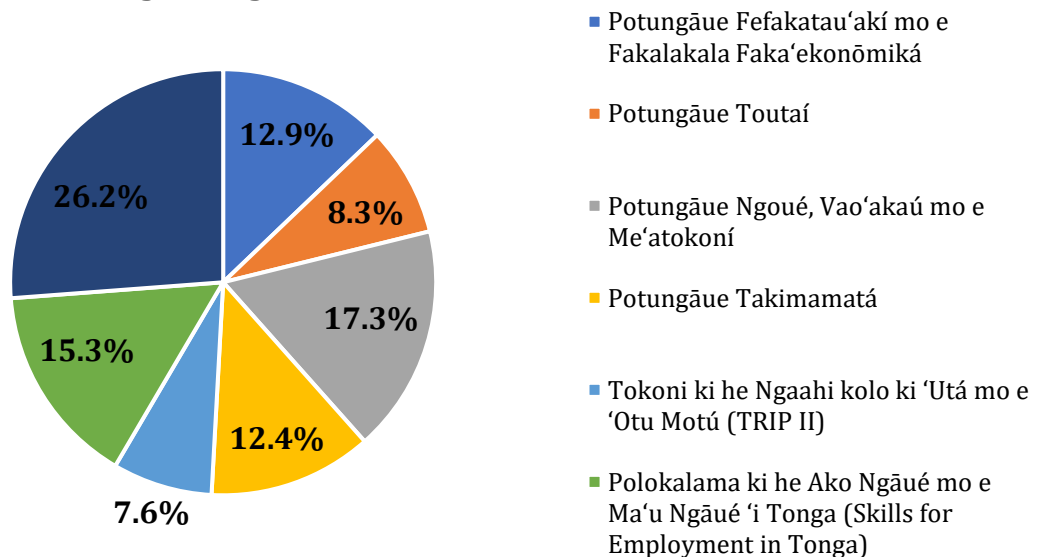

Vahe 5: Tu‘unga Faka-‘Ekonōmika ‘o e Fonuá

NGAAHI LAO FAKAANGAANGA NA'E FAKAPAASI

595. Lao ke Fakahū Atu ‘a e Pa‘anga ki he Ngāue ‘a e Pule‘angá 2021, ‘a ia na‘e fakapaasi ‘e he Fale Aleá ‘i he ‘aho 10 ‘o Sune 2021. Na‘e vahe‘i ‘e he Fale Aleá ‘a e \$57.87 miliona, ko e pa‘anga fakakātoa ia ki hono fakaivia ‘a e ngaahi ngāue fekau‘aki pea mo e Fakalalakala Faka‘ekonōmiká. ‘Oku kau ki heni ‘a e Patiseti Fakalūkufua ‘oku vahe mei he patiseti fakalotofonuá (recurrent budget) ‘a e ngaahi Potungāue felālave‘i ‘i he kaveingá ni, ‘a ia ko e Potungāue Fefakatau‘akí mo e Fakalalakala Faka‘ekonōmiká (Vouti 11³⁹), \$7.44 miliona, Potungāue Toutaí (Vouti 24⁴⁰), \$4.8 miliona, Potungāue Ngoué, Me‘atokoni mo e Ngaahi Vao‘akaú (Vouti 18⁴¹), \$10 miliona, mo e Potungāue Takimamatá (Vouti 25⁴²), \$7.2 miliona.
596. Ko e ngaahi tokoni faka-pa‘anga mo me‘angāue mei he ngaahi hoa ngāué (development budget), ‘oku nau fakaivia ai ‘a e ngaahi polōseki⁴³ ki he fakalalakala faka‘ekonōmiká ‘o hangé ko e polōseki ki he Tokoni ki he Ngaahi kolo ki ‘Utá mo e ‘Otu Motú (TRIP II), \$4.39 miliona, pea mo e Polokalama ki he Ako Ngāué mo e Ma‘u Ngāué ‘i Tonga (Skills for Employment in Tonga), \$8.88 miliona.

Vahevahe ‘o e \$57.87 miliona kuo vahe‘i ‘i he Patiseti 2021/22 ki he Ngaahi Ngāue ki he Fakalakala Faka‘ekonōmiká

³⁹ ‘Esitimetí 2021/22, peesi 177

⁴⁰ ‘Esitimetí 2021/22, peesi 343

⁴¹ ‘Esitimetí 2021/22, peesi 277

⁴² ‘Esitimetí 2021/22, peesi 353

⁴³ Fakamatala Patiseti 2021/22, Fakamatala Fakalahi II: Vahevahe ‘o e Patiseti ki he Ngaahi Tefito‘i Kaveinga Ngāue ‘a e Pule‘angá ki he Ta‘u Fakapa‘anga 2022, peesi 110

FAKAMATALA ‘O E NGĀUE ‘A E FALE ALEA ‘O TONGÁ

To‘u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

597. ‘I he **Sekitoa Fakatupukoloá** (ngaahi pisinisi), ‘i he malumalu ‘o e kaveinga ‘o e Fakalalaka Faka‘ekonōmiká, ‘oku vahe‘i ‘a e \$60 miliona ‘i he ta‘u fakapa‘anga 2020/21, ke fakahoko ‘a e ngaahi ngāue ‘i he sekitoa fakatupukoloá ‘a ia ‘oku tataki ‘e he Potungāue Fefakatau‘akí mo e Fakalalaka Faka‘ekonōmiká, Potungāue Toutaí, Potungāue Ngoué, Vao‘akaú mo e Me‘atokoní pea mo e Potungāue Takimamatá. ‘Oku fakaivia ‘a e ngaahi sekitoá ‘aki ‘a hono vahevahe ki he ngaahi kulupu (cluster) ‘e 8⁴⁴, ‘a ia ‘oku nau tokangaekina ‘a e ngaahi pisinisi ‘i he ngaahi sekitoa ko ia. Ko e polokalama ko ‘ení ‘oku tokoni ki ai ‘a e Pangikē ‘a Māmaní, Pangikē ‘o ‘Esiá, Pule‘anga Nu‘usilá ‘Aositelēlia, Lepapulika ‘a e Kakai ‘o Siainá, Pule‘anga Kānatá pea mo e Kautaha Mo‘ui ‘a Mamaní.
598. Koe‘uhí ko e ngaahi kaupeau ‘o e COVID-19, fakaakeake mei he Saikolone Fakatalopiki ‘e ua (2) ko Gita mo Halotí, kae pehé ki he ngaahi fakatamaki fakaenatula ‘oku fehangahangai ma‘upe mo Tonga ‘i he feliliuaki ‘o e ‘eá, ko e tu‘unga faka‘ekonōmika ‘a e fonuá, ‘oku fakafuofua na‘e holo ‘aki ‘a e -0.8% ‘i he ta‘u fakapa‘anga 2020 pea toe kovi ange ‘i he 2021⁴⁵.
599. ‘I he ‘ene pehé na‘e tali ai ‘e he Fale Aleá ‘a e ngaahi fokotu‘utu‘u mei he Potungāue Pa‘angá ki hono ‘oatu ‘a e \$60 miliona⁴⁶ ke tokonia ‘a e ngaahi pisinisi ‘i he sekitoa fakatupukoloá, kau ngāue pea mo e ngaahi fāmili kuo uesiá. Na‘e fakatokanga‘i foki ‘e he Fale Aleá ‘a e fokotu‘utu‘u ‘a e Potungāue Fefakatau‘akí mo e Fakalalaka Faka‘ekonōmiká, ke fokotu‘u ha sino makehe ke ne fakahoko ‘a hono fakamāketi‘i mo uta ki muli ‘etau ngaahi koloa, ‘a ia ‘oku fokotu‘utu‘u ke fakahoko ‘i he ta‘u fakapa‘anga lolotongá⁴⁷.
600. ‘Oku mahu‘inga ‘a hono tali ‘o e pa‘anga kuo vahe‘i ki he kaveingá ni, he ‘okú ne fakapapau‘i ‘oku tokonia ‘a e sekitoa fakatupukoloá, koe‘uhí ko e faingamalie ke uta ai ha koloa ki tu‘apule‘anga, pea tokonia ‘a e māketi fefakatau‘aki fakalotofonuá. ‘I he fengāue‘akí ‘a e ngaahi sosaieti ‘i he sekitoá ni, ‘oku tokoni lahi ‘a e Pule‘angá ki hono kumi ‘a e ngaahi sino ngāue ‘i tu‘apule‘angá ke nau fengāue‘akí mo teuteu‘i ‘enua ngaahi koloá ke fe‘unga mo e tu‘unga ‘oku fiema‘u ‘e he ngaahi fonuá mulí, ‘E lava ‘e he fengāue‘aki ko ‘ení ke ne toe tokoni‘i foki mo hono fakamāketi‘i fakalotofonuá, ke tukuhifo ai ‘a e mahu‘inga ‘o e ngaahi koloa ‘oku hū mai mei mulí (imported goods), ‘o hangé ko e hina vai inú, inu melié, koloa me‘akaí mo e tapaká. ‘Oku ‘ikai ngata pe ‘i hono fakaivia ‘a e sekitoá mo e ivi ngāue ke fakatau atu ki tu‘apule‘angá, ka ‘oku mahu‘inga‘ia ‘a e Fale Aleá ‘i ngaahi tokoni ‘oku tafe atu ki he mo‘ui faka‘aho ‘a e ngaahi fāmili ‘o kinautolu ‘i he sekitoa ko ‘ení. ‘Oku makatu‘unga ‘eni ke kei lava pe ‘o fakakakato ‘a e ngaahi fiema‘u faka‘ahó, mo tokoni ki hono fakasi‘isi‘i ‘a e ngaahi palopalema fakasōsialé ‘i he nofo ‘a e sosaieti.
601. ‘I he **Sekitoa Ngoue mo e Vao‘akau**, ‘oku fakafuofua ‘e holo ‘a e sekitoá ni ‘aki ‘a e 9.3% mei he tupu 5% na‘e a‘u ki ai ‘i he ta‘u fakapa‘anga 2020/21⁴⁸. Ka, na‘e tali ‘e he Fale Aleá ‘a e \$10 miliona ‘a e Potungāue Ngoué, Me‘atokoní, mo e Vao‘akaú, ‘a ia ‘oku tokoni ki he ngaahi pisinisi ‘i he sekitoa ko ‘ení ‘i he ngaahi houa palau, mo e tufa ‘o e ngaahi pulopula ngoue ki he ngaahi ngoue

⁴⁴ Fakamatala Patiseti 2021/22, peesi 19

⁴⁵ Fakamatala Patiseti 2021/22, peesi 5

⁴⁶ Fakamatala Patiseti 2021/22, peesi 18

⁴⁷ Palani Ngāue ‘a e Potungāue Fefakatau‘akí mo e Fakalalaka Faka‘ekonōmiká 2021-2024, peesi 26

⁴⁸ Fakamatala Patiseti 2021/22, peesi 12

FAKAMATALA ‘O E NGĀUE ‘A E FALE ALEA ‘O TONGÁ

To‘u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

fohá, ‘a ia ‘oku lava ‘o fakamāketi‘i fakalotofonua pea uta atu foki ki tu‘apule‘anga. ‘Oku ‘i ai mo e polōseki ki hono fokotu‘u ha fale ki hono teuteu‘i e fua ‘o e ngoué (Pack House), \$0.35 miliona, ‘a ia ‘oku taumu‘a ke ne fakaivia ‘a e ngāue ‘oku fiema‘u ke fakakakato ki hono uta ‘o e me‘atokoní ki tu‘apule‘angá.

602. ‘Oku mahu‘inga ‘a hono fakaivia fakapa‘anga ‘o e Potungāue ki he Ngoué, koe‘uhí ke fakafou ai ‘a e ngaahi tokoni ‘a e Pule‘angá mo e ngaahi tokoni mei mulí ke a‘u ki he ngaahi pisinisi ‘i he sekitoá. ‘Oku ‘i ai ‘a e fengāue‘akí ‘a e Potungāue Ngoué pea mo e pule‘anga Nu‘usilá mo ‘Aositelēliá, ke uta atu ‘a e ngaahi ngoue fohá ‘i he 2021 pea ‘oku tui ‘a e Fale Aleá ko e fengāue‘aki mahu‘inga ‘eni ke tokoni‘i ‘a e tupu faka‘ekonōmika ‘a e sekitoa ko ‘ení. Neongo ‘oku tō ‘e he kakai tokolahi ‘a e ngaahi ngoué kehekehe ki he ‘enau fiema‘u faka‘aho mo e ngaahi kavenga ‘i he nofo fāmilí mo e sosaietí, ka ‘oku tokoni ‘a faingamālie ke uta atu ‘a e ngaahi koloa ni, ke tupu ai ‘a e sekitoá ni ‘o fakafuofua ki he 2.6% ‘i he ta‘u 2022⁴⁹.
603. ‘I he **Sekitoa ki he Toutaí**, ‘oku ‘i ai ‘a e uesia lahi ‘aupito ‘i he ngaahi kaupeau faka‘ekonōmika ‘o e COVID-19, kae tautautefito ki he tāpuni ‘o e ngaahi kau‘āfonuá, ki hono fakatau atu ‘o e ika fo‘ou ki tu‘apule‘angá. Na‘e tali ‘e he Fale Aleá ‘a e \$4.8 miliona ‘a e Potungāue Toutaí, ‘a ia ‘oku taumu‘a ke tokoni ki he ngaahi pisinisi ‘i he sekitoa ko ‘ení. ‘Oku ‘i ai foki mo e Polōseki⁵⁰ ki he Toutaí (Fisheries Project), \$1.07 miliona pehé ki he Me‘a Mo‘ui ‘o ‘Ōsení (Tonga Fish Projects), \$2.36 miliona, ‘a ia na‘e tali ‘e he Fale Aleá ‘oku fakapa‘anga ‘e he ngaahi hoa ngāue ke tokonia ‘a e sekitoa Toutaí.
604. ‘Oku mahu‘inga ‘a hono fakaivia ‘a e sekitoa ko ‘ení koe‘uhí he ‘oku malava ke kei hokohoko atu ‘a hono tokoni‘í ‘i he māketi fakalotofonuá. Ko e mahu‘inga ‘o e ika fo‘ou ‘oku tupu fakatatau ki he fiema‘u ‘o e ngaahi me‘atokoni ‘oku mo‘ui leleí, pea ‘oku tonu ai ke tokonia ‘a hono fakatau ‘o e ‘iká ki he kakai ‘o e fonuá, ke feau ‘a e fiema‘u fakame‘atokoní, pea ke malava foki ‘a e ngaahi pisinisi ‘i he sekitoá ni, ‘o kei fakahoko ‘enau pisinisi neongo ‘oku mahino ‘a e ngaahi uesia ‘i he ngaahi faingamālie ‘oku mole tupu mei he ngaahi fakangatangata ‘oku ‘omi ‘e he COVID-19.
605. ‘I he **Sekitoa Taki Mamata**, na‘e uesia lahi ‘a e sekitoa Taki Mamatá ‘o fakahoa ki he ngaahi sekitoa faka‘ekonōmika kehé ‘a ia ‘oku ho‘ata ia mei he fakafuofua ‘e holo lahi ‘a e sekitoá ko ‘eni ki he pēseti ‘e -20.8 ‘i he ta‘u fakapa‘anga 2020, pea ‘e toe holo ange kihe pēseti ‘e -40.8 ‘i heta‘u fakapa‘anga 2021. Ko e holo ko ‘ení ‘oku makatu‘unga ia ‘i he ngaahi uesia kovi ‘o e fokoutua COVID-19, pea makatu‘unga mei ai ‘a e tāpuni ‘o e meimei kotoa e ngaahi sekitoa fakataki mamatá ‘o hangé ko e ngaahi Fale nofo totongí, ngaahi ngāue‘anga ki he fefolau‘akí mo e ngaahi ngāue fakataki mamata ki tahí.
606. Na‘e vahe‘i ai ‘e he Pule‘angá pea tali ‘e Fale Aleá ‘a e \$5 miliona⁵¹ ki he polokalama nō ‘a e Pule‘angá ‘i hono fakafou ko ia ‘i ‘Okatopa 2020, ke tokoni ki he fakaaakeake ‘a e ngaahi pisinisi taki mamatá mo e toutaí ‘a ia naé uesia ‘e he COVID-19 mo e Saikolone Halotí. Ko e toenga palanisi

⁴⁹ Fakamatala Patisetí 2021/22, peesi 12

⁵⁰ Fakamatala Patisetí 2021/22, Fakamatala Fakalahi II: Vahevahe ‘o e Patisetí ki he Ngaahi Tefito‘i Kaveinga Ngāue ‘a e Pule‘angá ki he Ta‘u Fakapa‘anga 2022, peesi 110

⁵⁰ Fakamatala Patisetí 2021/22, peesi 89

⁵¹ Fakamatala Patisetí 2021/22, peesi 89

FAKAMATALA ‘O E NGĀUE ‘A E FALE ALEA ‘O TONGÁ

To‘u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

leva ‘i he pa‘anga ‘o e polokalama nō ‘a e Pule‘anga‘ ke nō‘i atu ki tu‘á, ko e \$9.86 miliona, ‘a ia ‘oku lahi pe ki he sekitoa taki mamatá, toutai mo e ngoué.

607. ‘I hono fakaivia ‘o e Ngaahi Pisinisi, na‘e tali ‘e he Fale Alea ‘a e **\$1.59 miliona**, ko e patiseti fakalūkufua ia ‘a e Potungāue ki he Ngaahi Kautaha Pisinisi ‘a e Pule‘angá (Vouti 10). ‘Oku fakatokanga‘i foki ‘i he Palani Ngāue ‘a e Potungāue ni ‘a e ngaahi fakalelei (reform) ki he ngaahi Tu‘utu‘uni mo e founa ngāue fakalotofale ‘a e ngaahi pisinisi ‘a e Pule‘angá, ‘a ia ‘oku fakataumu‘a ke fakalelei‘i ‘a e founa ngāue ‘a e ngaahi pisinisi ‘a e Pule‘angá⁵².
608. ‘Oku mahu‘inga ‘a e ngaahi fokotu‘utu‘u ‘oku fakahoko ‘e he Potungāue ki he Ngaahi Kautaha Pisinisi ‘a e Pule‘angá koe‘uhi ke tokangaekina ‘a e fatongia ‘oku fakahoko ‘e he ngaahi Poate ‘a e Pule‘angá ki he kakai ‘o e fonuá. Na‘e fakatokanga‘i ‘e he Fale Alea ‘a e mahu‘inga ke fakamahino ‘a e tu‘unga ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi kautaha ‘a e Pule‘angá pea mo e fakahoko ‘e he sekitoa fakatupukoloa taautahá ‘a honau fatongiá ‘i he māketi fefakatau‘akí. ‘E tokoni ‘a e pa‘anga ‘oku vahe‘i ki he Potungāue ko ‘eni ke fakapapau‘i ko e ngaahi fakalelei ‘e fakahoko ki he Ngaahi Tu‘utu‘uni ‘oku felāve‘i mo e ngaahi pisinisi ‘a e Pule‘angá, ‘oku ne fakatupu ‘a e ma‘u ‘inasí ma‘ae kau ma‘u ‘inasi ‘o e ngaahi kautahá pea mo e ‘ekonōmiká.
609. **Lao ki Hono Pule‘i ‘o e Ngaahi Ngāue Tānaki Pa‘anga Hū Mai 2021, ‘a ia na‘e fakapaasi ‘e he Fale Alea ‘i he ‘aho 1 ‘o Siulai 2021.** Na‘e fakahū mai ‘a e Laó ni ki Fale Alea ko e Lao ‘a e Pule‘angá, ‘e he Minisitā ki he Pa‘anga Hū Mai mo e Tute Kasitomu, Tevita Lavemaau. Ko e Laó ni ‘oku ne fetongi ‘a e Lao ki hono Pule‘i ‘o e Ngaahi Ngāue Tanaki Pa‘anga Hu Mai 2002. ‘Oku ‘omai ‘i he Laó ni ‘a e ngaahi lao fakahoko ngāue tu‘uma‘u ‘e ngāue‘aki ki he ngaahi tukuhau ‘i he fonua. ‘Oku kau atu ‘i hono tu‘utu‘uni ‘a e ngaahi founa ngāue kau ki he Ngaahi Fika Tukuhau (“TIN”), ngaahi fakamatala tukuhau, ngaahi fakafuofua tukuhau, ngaahi tu‘utu‘uni tukuhau, ngaahi lāunga mo e tangi, tānaki (collection) mo e tānaki (recovery) ‘o e tukuhau, ngaahi totongi fakafoki, ngaahi fakatotolo tukuhau, Fakatonutonu‘anga Tukuhau mo e ngaahi tautea fakangāue mo e ngaahi hia fakatukuhau.
610. ‘Oku mahu‘inga ‘a e Laó ni koe‘uhi ‘i ai ha ngaahi fakalelei ki he ngaahi ngāue ki he kakai tukuhau, fakamalohia ‘a e ngaahi founa ngāue ki hono fakalelei‘i ha launga mo hono fakafo‘ou ‘a e ngaahi founa ngāue, ngāue mo e me‘angāue ki hono tānaki ‘a e tukuhau. Ko hono fakafo‘ou mo fakaivia ‘a e ngaahi fatongia mo e founa ngāue ko ‘eni ‘e toe lava me‘a mo lelei ange (efficient and effective) ‘a e fakahoko fatongia ‘a e Potungāue Tānaki Pa‘anga Hū Mai, pea ‘e malava ke fakapapau‘i ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi pa‘anga hū mai ki he pule‘anga pea ‘i ai ‘a e halanga pa‘anga hū mai tu‘uloa.
611. **Lao ki he Ngaahi Kautaha Tānaki mo Nō Pa‘anga 2021, ‘a ia na‘e fakapaasi ‘e he Fale Alea ‘i he ‘aho 24 ‘o ‘Aokosi 2021.** Na‘e fakahū mai ‘a e Laó ni ki Fale Alea ko e Lao ‘a e Pule‘angá, ‘e he Minisitā Pa‘anga, Tevita Lavemaau. Ko e Laó ni ‘oku ne fokotu‘u ha ngaahi tu‘utu‘uni mo e founa ngāue fakaikiiki ke ne pule‘i ‘a e ngaahi kautaha tānaki mo nō pa‘anga pea ko e ma‘u mafai ke ne tokanga‘i mo vakai‘i ‘a e ngaahi kautaha tānaki mo nō pa‘anga ko ‘eni ko e Pangikē Pule ‘a Tonga. ‘Oku kau atu ‘i he Laó ni ‘a e tu‘utu‘uni ki he ngaahi kautaha tānaki mo nō pa‘anga ke fehokotaki

⁵² Palani Ngāue ‘a e Potungāue ki he Ngaahi Kautaha Pisinisi ‘a e Pule‘angá 2021-2024, peesi 18-22

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGĀ

To'u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

'enau ngaahi tu'unga tupu (interest rates) ki he ngaahi nō mo e tu'unga tu'utu'uni ngāue (policy rate) 'oku tuku atu 'e he Pangikē Pule.

612. 'Oku toe tu'utu'uni foki 'a e Laó ni ki he vā fengāue'aki 'a e ngaahi kautaha tānaki mo nō pa'anga mo 'enau kau kasitomā, 'o kau ai 'a e tu'utu'uni ki he ngaahi kautaha tānaki mo nō pa'anga ke nau hilifaki ha ngaahi totongi fakapotopoto 'oku ma'u 'o fekau'aki mo e nō mo e ngaahi totongi ki he totongi tōmui (late payment fees) pea ke fakamo'oni'i ha nō 'aki ha aleapau tohi.
613. Ko e ngaahi tu'utu'uni 'o e Laó ni 'oku ne faka'ai'ai 'a e ngaahi kautaha tānaki mo nō pa'anga ke nau fakahoko ngāue ke tokoni ki he kakai, ki he langa fakalalakaka faka-'ekonōmika 'i he ngaahi fāmili mo e fonua faka-kātoa. Ka 'oku 'i ai pe 'a e ngaahi ngatangata'anga mo e ngaahi tu'utu'uni pule'i koe'uhi ke faka'ai'ai 'a e founa malu mo fakapotopoto ke fakahoko'aki 'e he ngaahi kautaha 'a 'enau ngaahi ngāue pea ke malu'i 'a e kakai 'o e fonua.
614. **Lao (Fakatonutonu) ki he Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga 2021, 'a ia na'e fakapaasi 'e he Fale Alea 'i he 'aho 24 'o 'Aokosi 2021.** Na'e fakahū mai 'a e Laó ni ki Fale Alea ko e Lao 'a e Pule'angá, 'e he Palēmiá ka ko e Minisitā ki he Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'angá, Pōhiva Tu'i'onetoa. Ko e taumu'a 'o e Laó ni ke fakalelei'i 'a e ngaahi 'elia tefito 'i he ngāue 'a e ngaahi sino fakakautaha pisinisi 'a e pule'anga. 'Oku tānaki atu 'e he Laó ni 'a e ngaahi taumu'a (objectives) ki he ngaahi pisinisi 'a e pule'anga 'a ia 'oku kau ai 'a e taumu'a ke hoko 'a e ngaahi pisinisi 'a e pule'anga ko ha pisinisi lelei 'i hono fakahoko lelei 'a honau ngaahi fatongia pea ke ma'u ha tupu.
615. 'Oku toe fakalelei'i 'e he Lao Fakaangaanga ni 'a e ngaahi fakahoko fatongia 'a e kau talēkita, 'aki hono tu'utu'uni ke 'oua 'e ngāue'aki ta'etotonu 'e he kau talēkita honau tu'unga pe ngāue'aki ta'etotonu ha fakamatala 'oku nau ma'u koe'uhi ke nau ma'u ai ha lelei ma'a kinautolu pē. 'Oku toe tānaki atu mo e ngaahi makatu'unga ki hono tuku ki tu'a ha talēkita, 'a ia 'oku kau ai ha mo'ua ki he fuakava loi, hia fekau'aki mo e anga ta'etotonu pe hia kehe 'oku ala mo'ua ki ha ngāue pōpula 'oku ta'u 'e 2 pe lahi ange.
616. Ko e ngaahi fakalelei 'oku fakahoko 'e he Laó ni 'e tokoni ke fakapapau'i 'oku taau 'a e fakahoko ngāue 'a e kau talēkita pea ola lelei 'a e fakahoko fatongia 'a e ngaahi pisinisi 'a e pule'anga koe'uhi ke malava 'o ma'u ha tupu pea ke nau fakahoko atu ha ngaahi sevesi 'oku toe lelei ange mo ma'ama'a fe'unga ki he kakai 'o e fonua.
617. Na'e fakahoko 'a e fakatonutonu ki he Laó ni 'i he Fale Alea ke fakapapau'i kuo pau ke 'omai 'a e lipooti fakata'u 'a e ngaahi pisinisi 'a e Pule'anga ki Fale Alea. 'E tokoni lahi 'eni ki hono vakavakai'i 'e he Fale Alea 'a e ngaahi ngāue 'a e Pule'anga 'i he'ene fakafekau'aki mo e ngaahi pisinisi ko 'eni.
618. **Lao (Fakatonutonu) ki he Pangike Langa Fakalalakaka 'o Tonga 2021, 'a ia na'e fakapaasi 'e he Fale Alea 'i he 'aho 24 'o 'Aokosi 2021.** Na'e fakahū mai 'a e Laó ni ki Fale Alea ko e Lao 'a e Pule'angá, 'e he Minisitā Pa'anga, Tevita Lavemaau. Ko e tefito'i taumu'a 'o e Laó ni ke fakapapau'i 'oku potupotu tatau 'a e ngaahi fokotu'utu'u ngāue fakalao 'a e Pangikē mo e ngaahi liliu 'i loto pē he ngāue 'a e Pangikē Langa Fakalalakaka. 'Oku kau ki he ngaahi fakatonutonu 'i he Laó ni, 'a hono fakalahi 'o e ngaahi ngāue 'a e Pangikē ke kau ki ai 'a e ngaahi ngāue fakakomesiale,

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGĀ

To'u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

tu'utu'uni ke 'ikai toe hoko 'a e Pangikē ko ha pisinisi 'a e pule'anga, mo e fakaha 'a e fakatau atu 'e he Pule'anga 'o Tonga 'a e kongā 'o 'ene ngaahi 'inasi 'i he Pangikē Langa Fakalalakalaka 'o Tonga ki he Poate ki he Sino'i Pa'anga Mālōlō mo e Poate ki he Sino'i Pa'anga Fakafonua ki he Ngaahi Monu'ia Mālōlō.

619. Ko e ngaahi fakalelei ki he ngaahi founa ngāue 'a e Pangikē Langa Fakalalakalaka 'e tokoni ki he toe lelei ange 'a 'enau fakahoko fatongia ki he lelei fakalūkufua 'a e kakai mo e tu'unga faka'ekonōmika 'o e fonua.

NGAAHI TU'UTU'UNI NA'E FAKAPAPAU'I 'E HE FALE ALEA

620. **Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Tute Kasitomu 2020, 'a ia na'e fakapapau'i 'e he Fale Alea 'i he 'aho 1 'o Siulai 2021.** Ko e taumu'a tefito 'o e *Tu'utu'uni (Fakatonutonu)* ki he Tute Kasitomu 2020 ko hono fakatonutonu pe liliu 'a e ngaahi tute kasitomu ki he ngaahi koloa 'oku 'i ai 'a e suka. Ko e ngaahi tute kasitomu 'oku meimei liliu fakataimi pe hokohoko ma'upē koe'uhi ke fakatatau ki he ngaahi makatu'unga 'oku kau atu 'i hono fakakaukau'i 'a e mahu'inga 'o e ngaahi tute 'o e ngaahi koloa hū mai, 'o hangē ko e tu'unga ma'u'anga koloa 'o e ngaahi koloa 'oku hū mai ki he fonua, tu'unga 'o e mo'ui 'a e kakai 'o e fonua pea pehē foki ki he tu'unga 'ekonōmika fakalūkufua 'o e fonua.
621. **Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Tukupau 'Ekisia 2020, 'a ia na'e fakapapau'i 'e he Fale Alea 'i he 'aho 1 'o Siulai 2021.** Ko e tefito'i taumu'a 'o e *Tu'utu'uni (Fakatonutonu)* ki he Tukupau 'Ekisia 2020 ke fakatonutonu pe liliu 'a e tukupau 'ekisia 'oku hilifaki ki he ngaahi koloa 'oku 'i ai 'a e suka. Ko e ngaahi mahu'inga 'oku tuku atu 'i he ngaahi tukupau 'ekisia 'oku hilifaki ia 'e he Pule'anga mei he taimi ki he taimi pea 'oku makatu'unga 'a e mahu'inga ko ia 'i he ngaahi kaveinga kehekehe. 'Oku kau ki heni 'a e tu'unga fiema'u fakalūkufua 'a e kakai, tu'unga 'o e mo'ui 'a e kakai pea peē foki ki he tu'unga faka'ekonōmika 'o e fonua fakalūkufua.
622. **Tu'utu'uni (Fakatonutonu) (Fika 2) ki he Tute Kasitomu 2020, 'a ia na'e fakapapau'i 'e he Fale Alea 'i he 'aho 1 'o Siulai 2021.** Ko e taumu'a tefito 'a e *Tu'utu'uni (Fakatonutonu)* (Fika 2) ki he Tute Kasitomu 2020 ko hono fakatonutonu pe liliu 'a e tu'unga 'o e tute kasitomu ki he ngaahi koloa "fatafata'i sipi" mo e "sipi (mutton) kapakapa". Na'e toe tākaki atu foki 'e he Ngaahi Tu'utu'uni ni 'a e ngaahi koloa fo'ou "ngaahi sikaleti kuo ngaohi fakalotofonua mei he tapaka to fakalotofonua (tapaka Tonga)" mo e "ngaahi sikaleti kuo ngaohi fakalotofonua mei he tapaka kuo hū mai" ki he lisi 'o e ngaahi koloa fakataha mo hono tute hū atu mo e hū mai. 'Oku fakatokanga'i he Ngaahi Tu'utu'uni ni 'a e kamata kaka ki 'olunga 'a e tu'unga 'a hono tō, ngaohi mo ngāue'aki 'a e tapaka Tonga pea faingamālie ko ia ki hono hū atu 'a e ngaahi koloa ko 'eni ki muli. Ko e ngaahi koloa tapaka ko 'eni 'oku malava ke ngaohi fakalotofonua pea 'oku 'i ai hono faingamālie lahi 'i hano hū atu ki muli ke tokoni ki he tu'unga faka'ekonōmika 'o e fonua.
623. **Tu'utu'uni (Fakatonutonu) (Fika 2) ki he Tukupau 'Ekisia 2020, 'a ia na'e fakapapau'i 'e he Fale Alea 'i he 'aho 1 'o Siulai 2021.** Ko e taumu'a tefito 'o e *Tu'utu'uni (Fakatonutonu)* (Fika 2) ki he Tukupau 'Ekisia 2020 ke fakatonutonu pe liliu 'a e tukupau 'ekisia 'i he ngaahi koloa 'e ni'ih.

FAKAMATALA ‘O E NGĀUE ‘A E FALE ALEA ‘O TONGĀ

To‘u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

‘Oku kau atu ‘a e ngaahi koloa ko ‘eni ‘a e ngaahi koloa tapaka pe sikaleti, tapaka Tonga mo e ngaahi sikaleti kuo ngaohi fakalotofonua mei he tapaka kuo hū mai, ngaahi lolo mo e kalasini, ngaahi me‘alele pea mo e sipi (mutton) kapakapa mo e fatafata‘i sipi. ‘Oku fokotu‘u atu ‘a e ngaahi totongi fo‘ou ko ‘eni ki he tukuhau ‘ekisia ‘e he Pule‘anga makatu‘unga ‘i he tu‘unga ‘oku ‘i ai ‘a e fonua mo e kakai pea mo e tu‘unga ‘o e ngaahi ma‘u‘anga koloa ‘a Tonga. Hangē ko ia ko e totongi ‘o e lolo ‘oku fakamahu‘inga‘i ia tu‘unga ‘i he mahu‘inga ‘o e lolo ‘i he‘ene hū mai mei muli pea pehē foki ki he tu‘unga ‘oku ‘i ai ‘a e ‘ekonōmika ‘o e fonua. ‘Oku fakatokanga‘i ‘e he Tu‘utu‘uni ni ‘a e kamata ke toe lahiange ‘a hono tō, ngaohi mo ngāue‘aki ‘i he fonua ‘a e ngaahi tapaka Tonga ko ia kuo tu‘utu‘uni ‘e he Pule‘anga ke hilifaki ha tukuhau ‘ekisia fakatatau ki ai. Ko e ngaahi tukuhau ‘ekisia ‘oku tokoni lahi ia ki he lahi ‘o e pa‘anga hū mai ‘oku tanaki ‘e he Pule‘anga pea ‘oku tokoni lahi ‘eni ki he tu‘unga faka‘ekonōmika ‘o e fonua.

624. **Ngaahi Tu‘utu‘uni ki he Tute (PACER Plus) 2020, ‘a ia na‘e fakapapau‘i ‘e he Fale Alea ‘i he ‘aho 1 ‘o Siulai 2021.** Ko e *Ngaahi Tu‘utu‘uni ki he Tute (PACER Plus) 2020*, ‘oku ne tu‘utu‘uni ‘a e ngaahi tu‘utu‘uni fakalao ‘o fakataumu‘a ki hono ngāue‘aki ‘a e Aleapau “Pacific Agreement on Closer Economic Relations Plus (PACER Plus)” ‘i he fonua. ‘Oku kau atu ki he Ngaahi Tu‘utu‘uni ni ‘a e ngaahi tu‘utu‘uni ki he founa ngāue mo e fakahoko ngāue ke fakapapau‘i ‘a e ngaahi koloa ‘o e fonua (originating goods), ngaahi tu‘utu‘uni kau ki ha kole ke lau ha ngaahi naunau ko ha koloa ‘o e fonua koe‘uhi ke ‘i ai ha tute makehe ki ai (preferential tariff treatment) pea mo e ngaahi tu‘utu‘uni ki hono hilifaki ‘o e ngaahi tute makehe ki he ngaahi koloa ‘o e fonua. ‘Oku toe tu‘utu‘uni foki ‘e he Ngaahi Tu‘utu‘uni ni ‘oku ‘i ai ‘a e mafai ‘a e ‘Ofisa Pule Ngāue ‘a e Kasitomu ke fakangofua ha ngaahi koloa ke toe fakahū mai ki he fonua ‘o ‘ataa mei ha tute pe ‘i ha mahu‘inga tute kehe ‘e tu‘utu‘uni ki ai ‘a e ‘Ofisa Pule Ngāue ‘a e Kasitomu.
625. Ko e Ngaahi Tu‘utu‘uni ki he Tute (PACER Plus) 2020, ko e taha ia ‘o e ngaahi fokotu‘utu‘u ngāue ‘a e Pule‘anga ke nau faipau ki honau ngaahi fatongia mo e tukupā ‘i he Aleapau PACER Plus. Na‘e tali pea fakamo‘oni ‘a Tonga ki he Aleapau PACER Plus ‘i he ta‘u 2019. Ko e taumu‘a tefito ‘o e PACER Plus ko hono faka‘ai‘ai ‘a e tupulaki ‘a e tu‘unga faka‘ekonōmika mo e fakalakalaka ‘o e ngaahi fonua ‘o e Pasifiki ‘aki hono fakamālohia mo fakaivia ‘a ‘enau tu‘unga malava ke nau fefakatau‘aki, tu‘unga ke nau ma‘u monū (benefit) mei he fefakatau‘aki pea mo fakafaingofua‘i ‘a e fefakatau‘aki pea ‘e tu‘unga malava ke nau ma‘u mai (attract) mo ma‘u mai ha ngaahi ‘inivesimeni (investment). ‘Oku mahu‘inga ‘a e Ngaahi Tu‘utu‘uni ko ‘eni ki he ngaahi fokotu‘utu‘u ngāue ‘a e Pule‘anga ki hono langa fakalakalaka ‘a e ‘ekonōmika ‘o e fonua.
626. **Tu‘utu‘uni (Fakatonutonu) (Fika 3) ki he Tute Kasitomu 2020.** Ko e taumu‘a tefito ‘o e *Tu‘utu‘uni (Fakatonutonu) (Fika 3) ki he Tute Kasitomu 2020* ko hono fakamahino pau ko e ngaahi koloa ko ia ‘oku nau ma‘u ‘a e ngaahi fiema‘u ‘o e “ngaahi koloa ‘o e Fonua” ‘oku ha ‘i he Aleapau PACER Plus kuo pau ke fakakau atu ia ki he ngaahi koloa ‘oku tuku atu ki ai ‘a e ngaahi tu‘unga tute makehe (preferential tariff treatment) ‘o fakatatau ki he Tēpile ‘o e Ngaahi Fatongia ‘a Tonga (Tonga’s Schedule of Tariff Commitments) ‘i he PACER Plus. ‘Oku fakamahu‘inga‘i ‘e he Tu‘utu‘uni (Fakatonutonu) (Fika 3) ki he Tute Kasitomu 2020 ‘a e ngaahi tukupā fakahoko ngāue (commitments) ‘a Tonga ‘i he aleapau PACER Plus. ‘Oku fakatokanga‘i ‘e he Tu‘utu‘uni ko ‘eni ‘a e mahu‘inga ‘a e Aleapau PACER Plus ki Tonga mo e tu‘unga malava ‘a e Aleapau PACER Plus ke ne kake‘i ‘a e tu‘unga faka‘ekonōmika ‘o e fonua ki ‘olunga.

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGĀ

To'u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

NGAAHI FAKAMATALA FAKATA'U 'A E NGAARI POTUNGĀUE FEKAU'AKI MO E FAKALAKALAKA FAKA'EKONŌMIKĀ

627. **Fakamatala Fakata'u 'a e Potungāue Pa'anga ki he ta'u 2019 -2020, 'a ia na'e tali 'e he Fale Alea 'i he 'aho 6 'o Siulai 2021.** Ko e tefito'i fatongia 'a e Potungāue Pa'anga ("Potungāue") ko hono fa'u e ngaahi fa'unga fakapa'anga ke muimui ki ai 'a e toenga 'o e ngaahi potungāue 'a e Pule'anga. Na'e hoko atu pe 'a e tulitulifua 'a e ngaahi va'a 'o e Potungāue ke maa'usia 'a honau takitaha fatongia mo e ngaahi taumu'a ola, kae'uma'ā 'a hono fakapapau'i 'oku fakahoko lelei 'a e ngaahi tu'utu'uni 'a e Potungāue. Na'e taaimu'a 'a e Potungāue 'i hono vakavakai mo fokotu'utu'u 'a e Polokalama Tokoni Fakasōsiale mo Faka'ekonōmika ki he Pule'anga mo e fonua.
628. 'I he hoko mai 'a e uesia e COVID-19 na'e lahi 'a e ngaahi liliu mahu'inga 'i he anga hono fakahoko 'o e ngaahi polokalama ngāue 'a e Potungāue. Na'e 'i ai 'a e ngaahi palani ngāue fakafokifā 'a e Potungāue 'a ia na'e fakahoko 'i he lolotonga 'a e uike 'e ua (2) 'o e tāpuni mo e fakatapatupui 'i 'Epeleli 2020. Na'e fakautuutu foki 'a e nga'unu ko ia ki he fakahoko pe 'a e fetu'utaki, mo e ngaahi fakataha 'i he tekinolosia he ngaluope.
629. Na'e hoko 'a e COVID-19 'o hiki ai 'a e tokanga 'a e Pule'anga ki he malu, fakaakeake mo e langa fo'ou 'i he faka'osinga 'o e ta'u fakapa'anga. Ko e fiema'u vivili na'e hu'u ki ai 'a e tokanga 'a e fonua, ke fakahoko ha ngaahi ngāue pau ke fakapapau'i 'oku hao 'a hono kakai mei he fokoutua COVID-19 pea pehe foki ki hono tokangaekina 'a kinautolu na'e uesia 'i he afaa ko Haloti. Na'e lele 'i matangi foki hono langa fo'ou 'a e ngaahi fale nofo'anga mo e fale ako 'a ia na'e uesia 'e he afaa ko Gita. Na'e fakahā foki 'e he Pule'anga ko e fonua 'oku 'i he tu'unga fakafokifā pea na'e fakahoko hono tāpuni mo e fakatapatupui uike 'e 2 'i he lolotonga 'o 'Epeleli 2020. Na'e tapuni ai 'a e kau'āfonua pea na'e matu'aki fakatapatupui 'a e fefolau'aki. Ko e ngaahi ngāue ko 'eni na'e uesia 'aupito ai 'a e tu'unga fakasōsiale mo faka'ekonōmika 'o e fonua. Pea na'e pau ke taaimu'a 'a e Potungāue ni 'i hono ngafa ko e ivi tefito ki hono tākiekina faka'ekonōmika 'a e Pule'anga.
630. Ka neongo 'a e ngaahi faingata'a, na'e kei lele 'i matangi pē 'a e fakahoko ngāue 'a e Potungāue 'o fakakakato ke taliangi 'a e ngaahi tefito'i tu'utu'uni ngāue mo fakaa'i foki 'a 'ene ngaahi taumu'a ola 'o fakatatau ki he ngaahi fakatu'amelie 'a hono ngaahi kupu fekau'aki.
631. Neongo 'a e tu'u veiveiua 'o e 'ataakai faka'ekonōmika ki he kaha'u 'oku 'i ai pe 'a e 'amanaki 'a e Potungāue ke 'unuaki ki mu'a 'a 'ene fakahoko fatongia 'i he fepoupouaki mo e mamahi'i mea ke mafeia hono a'usia 'a 'ene visone mo e kaveinga ngāue ma'ae kakai 'o e fonua.
632. **Fakamatala Fakata'u 'a e Potungāue Pa'anga Hū Mai mo e Tute ki he ta'u 2019 -2020, 'a ia na'e tali 'e he Fale Alea 'i he 'aho 13 'o Siulai 2021.** Na'e lava lelei 'e he Potungāue 'o fakahoko hono ngaahi fatongia tefito 'o 'ikuna ai 'a e taumu'a mo e tukupā ke fakalalakaka'i 'a e founa ngāue ki he lelei fakalukufua 'a e kakai 'o Tonga. Ko e ngaahi makatu'unga 'eni na'a ne fakaivia 'a e Potungāue 'i hono ngaahi fatongia mahu'inga ki he Pule'anga 'i hono tātaki 'a e tukuhau fakalotofonua, tokangaekina e kau'āfonua mo fakafaingofua'i e fefakatau'aki koloa ki tu'apule'anga.

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGÁ

To'u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

633. Na'e lahi 'aupito 'a e ngaahi pole fakangāue 'o kau ai 'a e mahaki faka'auha fakamāmani lahi COVID-19. Na'e vakai'i ai 'e he Potungāue 'enau ngaahi palani ngāue ke tokoni ki he ngaahi fiema'u fakavavevave 'a e Pule'anga, pea 'i he taimi tatau pe ke kei tauhi pe mo hokohoko atu 'a e ngaahi fatongia anga maheni ki he fonua.
634. Na'e malava 'e he Potungāue 'o tānaki 'a e \$227.4 miliona 'i he pa'anga hū mai. Ko e tāketi faka-kātoa ki he pa'anga hū mai na'e \$245.9 miliona, 'a ia na'e tonounou 'a e tānaki pa'anga fe'unga mo e \$18.5 miliona ka na'e makatu'unga 'eni mei he lahi 'o e pa'anga na'e faka'ataa (exempt) mei hono tānaki, 'a ia na'e fakakātoa ko e \$72.3 miliona. Na'e toe kau foki 'i he ngaahi makatu'unga ko e tāpuni ko ia 'o e kau'āfonua ki he kau folau 'eve'eva mo e ngaahi vaka meili pea iku ke uesia 'a e ngaahi pisinisi tautefito ki he sekitoa taki mamata koe'uhi ko e faka'au ke fakalalahi 'a e ngaahi uesia mei he mahaki faka'auha ko e COVID-19. 'I hono fakahoa ki he ta'u fakapa'anga kuo 'osi (2018-2019), na'e holo'aki pē 'a e tānaki pa'anga 'aki e pēseti 'e 2%.
635. Na'e toe fakahoko foki 'e he Potungāue hono fakamanatua 'a e Uike Tukupau ki he ta'u 2019 pea mo fakakakato 'a e kemipeini 'a e Potungāue ki he kaveinga ko hono "Tau'i 'o e faito'o konatapu".
636. 'I he faka'osinga 'o e ta'u fakapa'anga 2019/2020 na'e hoko ai 'a e COVID-19 pea na'e uesia ai 'a e ngaahi fonua lahi 'o a'u mai ki Tonga ni. Na'e pau ke liliu 'e he Potungāue 'ene tokanga mo e ngaahi polokalama ngāue ke fatu ha va'a fengāue'aki mo e ngaahi kupu fekau'aki fakalotofonua. Ko e founa ngāue ko 'eni, na'e fakataumu'a ke tānaki 'a e pa'anga hū mai 'i he lahi taha 'e ala tānaki 'e he Potungāue pea 'i he taimi tatau ke hokohoko ai pe hono fatongia ke malu'i hotau kau'āfonua, pehē ki he fefakatau'aki 'oku fakalao.
637. 'Oku hokohoko atu pe 'a hono siofi 'e he Potungāue 'a e ngaahi fakalelei ke fakahoko ki he ngaahi founa ngāue ke toe lelei ange 'a hono leva'i 'a e ngaahi fakamole fakapa'anga mo e taimi ngāue ke faka'ai'ai e totongi tukuhau 'i he laumalie 'o e fetokoni'aki mo totonu ke toe faingofua ange 'a e fengāue'aki.
638. **Fakamatala Fakata'u 'a e Potungāue Fefakatau'aki mo e Langa Fakalalakalaka Faka'ekonōmika 2018 – 2019, 'a ia na'e tali 'e he Fale Alea 'i he 'aho 6 'o Siulai 2021.** Lolotonga 'a e ta'u fakapa'anga 2018/2019 na'e fokotu'u ai 'e he Potungāue Fefakatau'aki mo e Langa Fakalalakalaka Faka'ekonōmika ("Potungāue") 'a e ngaahi fokotu'utu'u ke fakalelei'i 'a 'ene ngaahi polokalama ngāue ke kau ki ai 'a e langa fakalalakalaka 'oku fakalukufua.
639. Na'e tokoni atu 'a e Potungāue ki hono fokotu'u 'a e ngaahi Falekoloa Sosaieti Fetokoni'aki 'e hongofulu mā taha (11) 'i Tongatapu pea pehe ki he Falekoloa 'e hiva (9) 'i he ngaahi 'otu motu pea mo e Sosaieti Fetokoni'aki 'a e Kau Ngoué 'i he Vāhenga Hihifó 'e taha (1). Na'e toe fakahoko mo e ngaahi ako ma'ae kau faifakataú pea na'e lava 'o fakahoko mo hono 'ātita'i mo e ngaahi 'a'ahi 'a e ngaahi falekoloa ni. Na'e toe fakahoko pea mo e ngaahi ako ma'ae ngaahi pisinisi iiki kehe 'o fekau'aki pea mo e founa fakalele pisinisi pea pehē ki he 'ilo ki he ngaahi fakamatala fakapa'anga.
640. Na'e lava lelei hono fakahoko 'a e ngaahi polokalama fakamāketi mo e hū koloa ki tu'apule'anga ma'ae sekitoa taautaha pea mo e tokoni ke lava kau atu 'a e ni'ihī 'o e kau pisinisi ki he fuofua

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGĀ

To'u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

faka'ali'ali koloa fakavaha'apule'anga 'a Siaina na'e fakahoko 'i Shanghai, Siana. Na'e malava 'o toe fakahoko mo e fengāue'aki pea mo e 'Ofisi Sekelitali ki he Kominiueli ke fakahoko 'a e ngāue ki hono fa'u 'a e ngaahi naunau ki hono tu'uaki 'a e ngaahi faingamālie 'inivesimeni 'a Tonga ni pea 'e hokohoko atu 'a e ngāue ki hono fakakakato 'a e ngāue ko 'eni.

641. Na'e malava 'o toe fakahoko 'a e fengāue'aki pea mo e Kosilio Pisinisi 'a Tonga mo Nu'usila pea mo fakamo'oni 'a e aleapau 'i he vaha'a 'o e Pule'anga 'o Tonga pea mo e Kosilio. Ko e taumu'a 'o e aleapau fengāue'aki ko 'eni ke faka'ai'ai 'a e fengāue'aki mo e talanoa ke tokoni ki he tupu 'a e fefakatau'aki, 'inivesimeni pea pehē ki he ngaahi ngāue fakakomesiale pea mo ha toe me'a pe 'e tokanga ki ai 'a e ongo tafa'aki.
642. 'I he a'u mai ki he ngata'anga 'o e ta'u fakapa'anga 2018-2019, na'e malava 'o fakahoko 'a e ngaahi 'a'ahi 'e tahaafe uangeau mā fitu (1267) ke fakapapau'i 'a e muimui mo e faipau 'a e ngaahi pisinisi ki he ngaahi lao mo e tu'utu'uni ngāue felave'i tonu pea mo e ngaahi pisinisi.
643. **Fakamatala Fakata'u 'a e Potungāue Fefakatau'aki mo e Langa Fakalalakala Faka'ekonomika 2019 – 2020, 'a ia na'e tali 'e he Fale Alea 'i he 'aho 6 'o Siulai 2021.** 'Oku ngāue'aki 'e he Potungāue Fefakatau'aki mo e Langa Fakalalakala Faka'ekonomika ("Potungāue") 'a 'enau lipooti fakata'u ke siofi mo lau 'a e ngaahi ngāue kuo lava fakatatau ki he ngaahi palani ngāue kuo fokotu'utu'u.
644. Na'e fou mai 'a e Potungāue he halanga faingata'a lolotonga 'a e ta'u fakapa'anga ko 'eni, koe'uhi ko e liliu 'a e pule'anga pea mo e mahaki COVID-19. Na'e iku 'o liliu 'a e ngaahi polokalama ngāue 'e ni'ihi, pea toloi 'a e ni'ihi. Neongo 'eni, na'e kei hokohoko lelei 'a e fakahoko fatongia angamaheni 'a e potungāue ki he kakai pea a'usia mo e kongā lahi 'o e ngaahi taumu'a ngāue.
645. Na'e hokohoko atu 'a e Potungāue hono fakalelei'i 'a e ngaahi ngāue ki hono lēsisita 'o e ngaahi pisinisi. Na'e toe tokoni 'a e Va'a Tokoni ki he Ngaahi Pisinisi ki he kau ngoue 'i he ngaahi kolo kehekehe 'e 8 'i Tongatapu hono tō 'o e ngoue hina ke hū atu ki tu'apule'anga. Na'e toe tokoni 'a e Va'a ni ki hono hū atu 'o e ngaahi koniteina meleni ki he ngaahi māketi 'i Nu'u Sila.
646. Na'e fakatokanga'i 'i he lipooti 'a e lava lelei 'a hono faka-kakato 'a e founa ngāue ki hono tali 'a e aleapau fefakatau'aki PACER Plus 'i he 'aho 27 Ma'asi 2020 pea 'oku lolotonga lele 'a e ngaahi ngāue fokotu'utu'u ke fakapapau'i 'oku mateuteu 'a Tonga ki hono fakahoko ia 'i ha kamata ngāue'aki 'a e aleapau ni 'i he kongā kimui 'o e 2020.
647. Na'e toe lava foki mo hono fakakakato 'a hono vakai'i 'a e tu'unga mateuteu 'a Tonga ni ki he fefakatau'aki 'i he 'initaneti pea na'e hoko 'a e COVID-19 ke ne toe fakamamafa'i 'a e mahu'inga 'o e ngaahi ngāue fefakatau'aki fakafou 'i he 'initaneti pea pehē ki he ngaahi fatongia mahu'inga 'o e fefononga'aki, ngaahi ngāue ki he pa'anga pea pehē ki he ngāue ki hono tufaki 'o e koloa 'i hono fakahoko 'o e fefakatau'aki ki he tupu faka'ekonōmika 'a e fonua.
648. **Fakamatala Fakata'u 'a e Potungāue Fefakatau'aki mo e Langa Fakalalakala Faka'ekonomika 2020 – 2021, 'a ia na'e tali 'e he Fale Alea 'i he 'aho 31 'o 'Aokosi 2021.** Na'e

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGÁ

To'u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

uesia 'e he mahaki faka'auha fakamāmani lahi COVID-19 'a e 'ekonōmika 'a Tonga pea na'e ha heni 'i he tupu pēseti pe 'e 23.5% 'a e GDP 'o e fonua 'i he ta'u fakapa'anga 2020/2021, pea 'oku 'i ai 'a e 'amanaki 'e kei hokohoko atu pē 'a e holo faka'ekonōmika, kapau 'e hokohoko atu pe 'a e mahaki ni. Na'e tautefito 'a e uesia 'a e COVID-19 ki he sekitoa ngoue mo e toutai. Ko e fefakatau'aki 'a Tonga na'e holo 'aki 'a e peseti 'e 10.2% 'i he ta'u fakapa'anga 2020/2021.

649. Neongo 'a e ngaahi tōlalo 'i he ngaahi fakapisinisi mo e 'ekonōmika na'e faitokonia pē 'a e fonua 'e he ngaahi polokalama ngāue ki muli, 'a ia 'oku hū mai ai 'a e pa'anga ki he fonua pea 'oku makatu'unga ai 'a e kei lele lelei 'a e tu'unga faka'ekonōmika. Na'e tokanga 'a e Potungāue ki he fiema'u ke tokoni 'a hono fakaakeake 'a e 'ekonōmika kae lava ke ma'u ha tu'unga faka'ekonōmika 'oku leleiange. Na'e toe fakatokanga'i foki 'e he Potungāue 'a e mahu'inga ke fakahoko ha ngaahi polokalama ke tokoni'i e fa'u koloa fakalotofonua pea pehē ki hono fakaivia e fefakatau'aki fakavaha'apule'anga.
650. 'I he ngaahi makatu'unga ko ia na'e fakahoko ai 'e he Potungāue ha tokoni fakapa'anga ki he ngaahi pisinisi 'aki ha pa'anga 'e TOP \$10 miliona pea na'e kamata mei he 'aho 17 'o Ma'asi 2021 'o ngata ki he 'aho 30 'o 'Epeleli 2021. 'Oku kei hokohoko atu pe 'a hono tukuange atu 'a e tokoni fakapa'anga 'i he ta'u fakapa'anga ko 'eni. Na'e toe ngāue atu foki 'a e Potungāue ki hono fakahoko 'a e ngaahi ngāue ki hono kamata ngāue'aki 'a e Aleapau Fefakatau'aki Faka'ekonōmika (PACER Plus). Na'e fokotu'u ai 'a e pōtolo (portal) fefakatau'aki 'a Tonga 'a ia ko e peesi ko 'eni ke tokoni ki he kau hū koloa atu ki tu'apule'anga mo e kau hū koloa mai mei tu'apule'anga 'i he 'enau ngaahi ngāue fakatau'aki. Na'e toe fakahoko foki mo e ngaahi polokalama ki he ngaahi 'otu motu 'aki hono fakahā e ngaahi fakamatala fekau'aki mo e aleapau ko 'eni ma'ae ngaahi pisinisi pea mo e kau hū koloa ki tu'apule'anga.
651. Na'e toe fakahoko 'e he Potungāue 'a e ngaahi ngāue 'o lava ai hono uta atu 'a e ngaahi koniteina me'akai foha 'e valu (8) ki he māketi 'i Nu'usila pea mo e ongo koniteina 'aisi me'akai foha 'e ua (2) ki 'Aositelelia. Na'e toe lava foki mo hono uta atu 'a e koniteina meleni 'e fitu (7) ki Nu'usila. Ka na'e hoko 'o faka'auha ha koniteina ai 'e tolu (3) koe'uhi ko hono ma'u 'a e lango hūhūkia 'i he taha 'o e ngaahi uta meleni. Na'e lava foki mo hono fakahoko 'a e Poloseki ki hono langa 'o e Fale Fa'o'anga Koloa (Pack House) 'o e Vāhenga Hahake 'i Lapaha pea na'e lava lelei mo hono fakalelei'i 'a e Fale Fa'o'anga Koloa (Pack House) 'i he 'Ofisi 'o e Ngoue 'i 'Alaki.
652. 'Oku mēmipa 'a Tonga 'i he Kautaha Ngāue Fakavaha'apule'anga (ILO) 'a ia na'e kamata mei he ta'u 2016. 'I he 'aho 4 'o 'Aokosi 2021, na'e tukupā 'a Tonga ki he Konivesio 182 'a ia ko e Konivesio Fekau'aki mo e Founa Kovi Taha 'a hono Fakangāue'i ha Taha Ta'u Si'i (Worst Forms of Child Labour Convention 1999). Na'e hoko 'a e tukupā 'a Tonga ki he Konivesio ni ko ha sitepu ma'ongo'onga ia 'i hono faka'ai'ai 'o e tokangaekina 'a e fanau kei ta'u si'i.
653. **Na'e 'omai mo e ngaahi fakamatala fakamuimitaha ki he ngaahi ngāue 'a e Potungāue Fefakatau'aki mo e Langa Fakalalakala Faka'ekonomika ki he Fale Aleá 'i he 'aho 31 'o 'Aokosi 2021 'e he Minisita Fefakatau'aki mo e Langa Fakalalakala Faka'ekonomiká, Tatafu Moeaki.** Ko e tu'unga faka'ekonōmika fakalotofonua na'e fakafuofua 'e holo 'aki 'a e peseti 'e -3.5 'i he ta'u fakapa'anga 2020, ka na'e ola lelei ange 'o holo hifo pē ki he peseti 'e -0.7 'i

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGÁ

To'u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

he fakafuofua fakamuimuitahá. 'Oku fakafuofua 'i he ta'u fakapa'anga 2021, ke holo 'aki 'a e peseti 'e -5.3, ka na'e toe lelei ange 'a e fakafuofua fakamuimuitahá, 'o holo hifo ki he peseti 'e -3.2, 'o makatu'unga 'eni 'i he ngaahi ngāue tokoni 'a e Pule'angá ki he ngaahi sekitoa fakatupu koloá.

654. Ko e e kātoa 'o e tokoni fakapa'angá mei he Pule'angá na'e laka hake 'i he \$36 miliona ki he ngaahi sekitoa fakatupu koloá 'o makatu'unga 'i he mahu'inga ke 'oua 'e tōlalo 'a e tu'unga faka'ekonōmiká kae ola lelei ange. Na'e tokonia mo e kau ngāue 'i he ngaahi ngāue'anga ko 'ení 'e toko 1,150 ke 'oua 'e mole 'enau ngāué.
655. Na'e tupu 'a e laiseni 'o e ngaahi pisinisi 'aki 'a e ngaahi laiseni fo'ou 'e 662 'i he 2021 mei he 2019, ngaahi lēsisita kautaha fo'ou 'e 47 pea mo e ngaahi pisinisi muli fo'ou 'e 18. Na'e malava 'o toe tokoni'i mo e ngaahi pisinisi iiki 'e 35, fokotu'u 'a e ngaahi Sosaieti Fetokoni'aki 'e 5 pea mo e ngaahi pisinisi ngaohi koloa fakalotofonua 'e 23 'o kau ki ai e ngaahi koloa me'atokoni ngaohi mei he manioké, kumalá, koff mo e inu melié, ke toe lahi ange 'enau fakatupu koloá, pea ke holo 'a e fiema'u koloa hū mai mei mulí. 'Oku lolotonga fakahoko mo hono 'ahi'ahi'i e ngaohi 'o e maho'a'a mei he ngoue foha mo fuá (mei mo e manioke), pea pehē foki ki hono ngaohi 'a e suka mei he toó, pea mo e niu-matá.
656. Na'e kau ki he \$36 miliona kuo totongí 'a e tokoni fakapa'anga ko e \$9.7 miliona ki he ngaahi pisinisi, mei 'Epeleli ki Sune 2021. Kuo holo 'a e tu'unga 'o e hū koloa ki tu'apule'angá pea toe mamafa ange 'a e ngaahi totongi ki he fefakatau'akí pea holo ai mo e lahi 'o e ngaahi koloa na'e hū mai mei tu'apule'angá. Ko e ngaahi me'afua 'o hangē ko e lahi fakakātoa 'o e lolo 'oku hū mai mei tu'apule'anga 'i he ta'ú, na'e holo 'aki 'a e lita 'e 12 miliona mei he 2020 ki he 2021. Na'e toe holo mo e lahi 'o e ngaahi koniteina koloa mei tu'apule'angá 'i he a'u mai ki he faka'osinga 'o Mē 2021 'aki 'a e peseti 'e 37. Ko hono olá, na'e holo ai 'a e palanisi 'o e fefakatau'akí mei he \$565 miliona 'i he 2019 ki he fakafuofua ko e \$466 miliona ki Sune 2021.
657. Ko e tu'unga faka'ekonōmika 'a Tonga he tu'u ki he kaha'ú, 'oku fakaangaanga 'e 'i ai 'a e nounou fakapa'anga 'e fe'unga mo e \$0.2 miliona 'i he ta'u fakapa'anga 2021, pea hiki lahi hake ki he \$42.8 miliona 'i he ta'u fakapa'anga 2022. 'Oku makatu'unga eni 'i he toe loloa ange 'a 'etau fe'ao mo e ngaahi nunu'a pe ko e uesia faka'ekonōmika 'o e COVID-19 'o hangē ko e Patiseti fo'ou kuo tali 'e he Fale Aleá. Ko e ngaahi teuteu 'a e Pule'angá ke fakapapau'i 'oku malu 'a hono faka'atā 'o e kau'āfonuá, 'e toe loloa ange (fakalahi ki ha māhina 'e 12-18) pea 'oku fiema'u 'a e tokanga tefito 'a e Pule'angá ki hono fakapa'anga mo toe fakaloloa atu 'a 'ene ngaahi polokalama tokoni faka'ekonōmiká mo fakasōsialé. Ko e palani 'a e Pule'angá ki hono fakapapau'i 'oku malu 'a hono faka'atā 'a e kau'āfonuá, 'e tokoni lahi ia ki he fakaakeake faka'ekonōmika 'a e fonuá.
658. 'Oku mātu'aki mahu'inga ki he Pule'angá ke hoko atu hono faka'ai'ai 'a e ngaahi pisinisi 'i tu'a 'i he Pule'angá ke 'oua te nau faingata'a'ia, pea ke hoko atu e polokalama tokoni 'i 'Okatopa 2021 mo hono ngaahi fakalelei. 'Oku kau ki ai mo e ngaahi polokalama tokoni nō fo'ou 'oku ngāue ki ai 'a e Pangikē Pulé pea mo e ngaahi Pangikē fakakōmesialé ke fakasi'isi'i 'a e ngaahi nō pisinisi 'e palopalemá, kae tokonia 'e he Pule'angá. 'Oku fakafuofua 'a e ngāue ko 'ení ke a'u ki he \$30 miliona, pea kuo 'osi fokotu'u atu ki he ngaahi hoa ngāué 'i he fakataha lahi 'i he 'aho 30 'Aokosi 2021.

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGÁ

To'u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

659. 'Oku fakatokanga'i 'a e fakamatala 'a e Pangikē Pule Fakafonua 'a Tongá, ko 'ene holo ki lalo 'a e mahu'inga 'o e Pa'anga Tongá, pea 'oku lava ai ke mamafa ange ai ngaahi koloa hū mai ki he fonuá, pea toe kau ia ki he hikihiki e totongi koloá. 'I he taimi tatau, ko 'ene holo ki lalo e mahu'inga e Pa'anga Tongá, 'oku tokoni ia ke lahi ange 'a e pa'anga 'oku ma'u mei koloa hū atu ki tu'apule'angá, pea lahi ange mo e pa'aanga 'oku ma'u mei he talafi pa'anga mai mei mulí 'a ia 'oku kau ai 'etau kau ngāue fakataimi ki Nu'usila mo 'Aositelēliá, pehé foki ki he ngaahi feinga pa'anga fakalotofonua lalahi faka-akó pea mo e fakafonuá. Kapau 'e hiki 'a e mahu'inga 'o e Pa'anga Tongá, 'e toe ma'ama'a ange hū koloa mei mulí ka e mamafa ange 'etau hū koloa atu ki tu'apule'angá, pea holo e pa'anga 'oku ma'u mei he talafi pa'anga mei mulí. Ko e fakafuofua 'a e Pangikē Pulé, koe hiki peseti 'e 1 'a e mahu'inga e Pa'anga Tongá, ko e mole ia 'e fakafuofua ki he \$5.7 miliona ki he'etau Pa'anga Muli Fakamohé, pea ko e hiki peseti 'e 5 'a e mahu'inga e Pa'anga Tongá, ko e mole ia fakafuofua ki he \$28.7 miliona ki he'etau Pa'anga Muli Fakamohé. 'Oku hokohoko atu e ngaue 'a e Pangikē Pulé ki he ngaue ni.
660. 'Oku fai e teuteu lahi 'a e Potungāue ki hono fakaivia mo ngāue'aki 'a e Lao ki he 'Inivesi Mulí 2020, pea pehé ki he Tu'utu'uni Ngāue ki he Lao Ki he Inivesi Mulí 2021, pea mo e ngaahi faka'atā fo'ou ki he kau inivesi mulí 'o hangē ko e ngoue fohá, ke toe lahi ange hono toó, ma'ama'a ange pea tokoni ki hono ngaahi fakalahi 'o e ngaahi koloa 'oku ngaohi mei aí, pea pehé ki he ngāue ki hono fakahoko 'o e Lao fo'ou ki he Ngaahi Kautaha Tānaki mo Nō Pa'angá 'a ia kuo tali 'e he Fale Aleá.
661. **Fakamatala Fakata'u 'a e Potungāue ki he Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga 2019 – 2020, 'a ia na'e tali 'e he Fale Alea 'i he 'aho 6 'o Siulai 2021.** 'Oku kei hokohoko atu pe hono muimui'i ofi mo hono sivi'i 'a e ngaahi poloseki kotoa 'oku 'i he malumalu 'o e ngaahi pisinisi 'a e Pule'anga. Ko e taumu'a fakalūkufua 'a e ngaahi poloseki 'o e ngaahi pisinisi 'a e Pule'anga ke fakamalohi'i 'a e ivi ngāue 'o e Pule'anga pea mo e ngaahi tefito'i kautaha, ke tu'uloa e fakaakeake faka'ekonōmika 'aki hono fakalelei'i e 'ekonōmika pea 'i he taimi tatau fakasi'isi'i 'a e mole fakapa'anga 'i he ngaahi sekitoa Pisinisi 'a e Pule'anga.
662. Ko e fakakātoa 'a e patiseti 'o e pa'anga tānaki ki he 2019/2020 ko e \$12,000,000. 'I he faka'osinga 'o e ta'u fakapa'anga 2019-2020, ko e fakakātoa 'o e tupu (hili hono hilifaki 'e tukuhau) mei he kautaha pisinisi 'e valu (8) na'e tupu ko e \$13,825,785. Ko e 'inasi kuo fakahā 'e he ngaahi kautaha pisinisi 'e totongi ko e \$9,860,620.50.
663. 'I he vaha'a taimi 'o e lipooti na'e fakatokanga'i ai 'a e holoki 'a e totongi 'o e ngaahi sēvesi 'oku tuku atu 'e he kongá 'o e ngaahi pisinisi 'a e pule'anga. Na'e holoki 'a e totongi 'uhila 'o kamata 'i 'Epeleli 2017 'o a'u ki Sune 2020. Na'e tokoni'i 'e he Pule'anga 'a e Poate Vai 'a Tonga 'o fou 'i he Potungāue ki hono tauhi 'a hono holoki e totongi vai 'aki 'e pēseti 'e 6. Lolotonga 'a e vaha'a taimi 'o e lipooti ni, na'e mahino 'a e holo lahi 'a e ngaahi lāunga mei he kakai ki he fakahoko ngāue 'a e ngaahi pisinisi 'a e Pule'anga ki he ngaahi sekitoa 'o e fiema'u 'i 'api (utility) fefononga'aki pea mo e fetu'utaki.

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGĀ

To'u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

664. Na'e toe ma'u foki 'e he Potungāue 'i he vaha'a taimi 'o e līpooti ni 'a e ngaahi pale 'e tolu ki he'enau ngaahi lavame'a mo e 'enau fakahoko ngāue. Ko e ngaahi pale ko 'eni 'oku foaki ia 'i he hili hono fakahoko 'a e sivilisi'i 'a e fakahoko ngāue 'a e kau ngāue fakapule'anga.
665. 'Oku palani 'a e Potungāue ke hokohoko atu 'a hono fakalelei'i 'ene ngaahi founa ngāue lolotonga, ngaahi tu'utu'uni, mo e alā me'a kehe, fakatatau ki he ngaahi lēsoni kuo ako mei ai, pea mo e ngaahi tōnounou kuo 'ilo'i 'i he ta'u fakapa'anga ko eni. Pea toe fokotu'u foki mo ha ngaahi me'a fo'ou ke toe teuteu'i lelei ange 'a e Potungāue 'i hono fakahoko 'o e ngaahi taumu'a 'a e Potungāue mo e Pule'anga. 'Oku kei hoko atu pe 'a e palani 'a e Potungāue ke fakalelei'i 'a e vā 'o e Potungāue, ngaahi kautaha pisinisi, pea mo e kakai, 'aki e ngaahi polokalama ke toe 'ilo lahi ange 'e he kakai 'a e ngaahi kautaha pisinisi 'a e Pule'anga, 'a ia te ne fakalelei'i 'a e ngaahi fakahoko fatongia 'a e Potungāue mo e ngaahi kautaha pisinisi ki he kakai pea mo e 'amanaki 'e hoko eni ke fakasi'isi'i ai 'a e ngaahi lāunga 'oku ma'u.
666. **Fakamatala Fakata'u 'a e Potungāue Toutai 2020 – 2021, 'a ia na'e tali 'e he Fale Alea 'i he 'aho 10 'o 'Aokosi 2021.** Lolotonga 'a e ta'u fakapa'anga 2020/21, na'e fehangahangai 'a e Potungāue Toutai ("Potungāue") mo e ngaahi pole lahi, kae tautautefito ki he ngaahi ha'aha'a 'o e COVID-19 pea pehē ki he feliuliaki 'a e 'ea. Neongo 'a e ngaahi pole ni, 'o kau ai 'a e ngaahi fiema'u fakatekinikale mo e ngaahi fakangatangata 'i he ivi fakapa'anga ka na'e lava pē 'e he Potungāue 'o fakahoko lelei hono ngaahi fatongia pea malava ke a'usia 'a 'ene ngaahi taumu'a ngāue 'i he Palani Ngāue Fakata'u Tolu 2020/2021.
667. Ko e ngaahi taumu'a ngāue mahu'inga ne fai ki ai 'a e tokanga 'i he ta'u fakapa'anga ko 'eni, na'e kau ki ai 'a e fakahoko e ngaahi ngāue 'oku hā 'i he palani sekitoa toutai 'a Tonga 'a ia 'oku kau ai 'a e teuteu ko ia 'o e poloseki halafononga ki ha ngatai tu'uloa. Na'e tokanga 'a e Potungāue ki hono fokotu'u 'a e ngaahi feitu'u pule'i makehe fo'ou 'e 9 mo hono fakalahi 'a e faama'i 'o e tofe.
668. Ko e ngaahi tefito'i koloa fakatoutai 'e tolu (3) 'o 'oseni 'oku uta fakakomesiale mei Tonga, 'a ia ko e tuna (valu), palu pea mo e ngaahi feo mo e ika mo'ui 'oku hū atu ki tu'apule'anga 'o fakataumu'a ki he ngaahi puha sio'ata (aquarium). Ko e fakakātoa 'o e ngaahi koloa 'o 'oseni na'e lava hū atu ki tu'apule'anga ('ikai kau heni 'a e ngaahi me'a mo'ui ki he ngaahi puha sio'ata), lolotonga 'o e vaha'a taimi ta'u fakapa'anga na'e fe'unga mo e toni 'e 1,599 fakahoa ia ki he toni 'e 2,015 'i he 2019/2020. 'A ia ko e holo'aki eni 'a e pēseti 'e 20% mei he fakakātoa e me'a mo'ui 'o 'oseni na'e uta atu ki tu'apule'anga 'i he ta'u fakapa'anga kuo'osi. Na'e tupu 'a e holo ko 'eni mei he holo lahi hono hū atu ki tu'apule'anga e fa'ahinga 'o e palu koe'uhi ko e COVID-19. Ko e mahu'inga fakalotofonua fakakātoa ki he ika na'e uta 'i he ta'u fakapa'anga ko 'eni na'e fakafuofua ki he pa'anga 'e \$8.5 miliona 'a ia ko e holo'aki ia e pēseti 'e 19% mei he mahu'inga 'o e ika na'e uta ki tu'apule'anga 'i he ta'u fakapa'anga kuo'osi.
669. Ko hono tapui ko ia hono toutai'i, ngaohi pea mo uta fakakomesiale ki tu'apule'anga 'o e mokohunu na'e faka'atā ia 'i he 'aho 12 Sune 2020. Na'e fakahoko 'a e tu'utu'uni ko 'eni ke tokoni fakapa'anga ki he kakai 'o e fonua 'i he lolotonga 'etau fe'ao mo e fokoutua COVID-19. Ko e fo'i mokohunu 'e 3.6 miliona 'a ia na'e fakafuofua ki he toni 'e 102, ne hū atu ki tu'apule'anga 'i he ta'u fakapa'anga ko 'eni. 'Oku fakafuofua ki he pa'anga TOP 4 – 5 miliona ne ma'u 'e he kau toutai.

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGĀ

To'u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

670. Tupu mei he holo ko ia 'a e ngaahi me'a mo'ui hotau 'oseni koe'uhi ko e ngaahi 'uhinga kehekehe 'o kau ai e feliuliuaki 'o e 'ea mo e lahi 'o e toutai, kuo kamata ai 'e he Potungāue Toutai 'a e ngaahi langa ngāue fo'ou ke fakapapau'i 'oku kei pukepuke 'a hono fakalato 'o e fiema'u 'a e Fonua mei he ngaahi koloa toutai 'o 'oseni tautautefito ki he ma'u me'atokoni pea mo e ma'u'anga pa'anga. Na'e malava 'e he Potungāue ke fokotu'u ha ngaahi tauhele'anga ika (FADS) 'i he ngaahi potutahi 'o Tonga ni, ke toe fakatupulekina 'a e ola mei he ngaahi toutai fakatele.
671. Na'e kei hokohoko atu pe hono tokonia 'e he Potungāue 'a e polokalama tau'i e ngaahi mahaki 'ikai ke pipihi (NCD) 'a ia ne kamata 'i he 2016, ko e fakataumu'a ki hono fakaivia e mo'ui lelei 'i Tonga ni 'aki hono tukuhifo 'a e totongi 'o e ika ki he \$7-9 ki he kilo.
672. **Fakamatala Fakata'u 'a e Potungāue Ngoue, Me'atokoni mo e Ngaahi Vao'akau ki he ta'u 2018/2019, 'a ia na'e tali 'e he Fale Alea 'i he 'aho 24 'o 'Aokosi 2021.** Na'e fakahoko ngaue 'a e Potungāue Ngoue, Me'atokoni mo e Vao'akau ke langa ha Tonga longomo'ui 'o poupu'i ha tu'unga mo'ui 'oku lelei ange ma'ae Tonga kotoa pe 'o fakatatau ki he Palani Fakafonua 'a Tonga (TSDF) 2015 – 2025.
673. Na'e lava 'a e tokoni ki he fakaakeake mei he saikolone Gita mei he pa'anga tokoni kia Gita 'o kau ai 'a hono palau ta'etotongi 'a e konga kekekele 'eka 'e 2,200 'i Tongatapu 'eka 'e 200 'i 'Eua, tufaki atu mo e moa 'e 16,789 ki he ngaahi 'api kotoa 'e 5,483 'i Tongatapu, ta mo tutu'u e ngaahi 'ulu niu he kolo he afaa.
674. Na'e lava lelei foki mo hono fakatau mai 'a e ngaahi 'akau fua 'e 4,600 na'e kolosi ko e fakalahi ia ki he famili mo e fa'ahinga 'o e 'akau fua 'i he fonua, ke toe tokoni mo fakalahi e 'akau te ne lava 'o matu'uaki e feliuliuaki e 'ea. Na'e fakahoko mo hono fakatau mai 'a e kalasi fo'ou 'o e sipi mei Fisi 'a ia ko e sipi 'e 50, kosi 'e 100 pea mo e puaka 'e 10 ke fakalahi 'a e fa'ahinga kehekehe 'o e fanga monumani ni ke ne fai tokonia mo kake'i 'a e ngaahi sekitoa ngoue 'o fakatatau ki he feliuliuaki 'o e 'ea.
675. Na'e toe fakahoko foki mo hono hu atu ki tu'apule'anga 'a e ngoue. Ko e lahi ko ia 'o e ngoue ne hu atu ki tu'apule'anga hange ko ia ko e hina, meleni, niu, vanila pea mo e ngaahi ngoue foha 'i he ta'u fakapa'anga 2018/2019 na'e holo ia makatu'unga 'i he ngaahi maumau 'i he saikolone Gita 'a ia na'e to mai 'i Fepueli 2018, pea na'e hoko ai ha honge taimi nounou mei Sune ki Novema 2018. Ka neongo ia na'e hiki ki 'olunga 'a e mahu'inga 'o e kava talu mei he 2017 mei he \$20 ki he \$150 ki he kilo pea na'e hoko ia ko e me'a ke hiki hake ai 'a e lahi 'o e kava 'o tautefito pe ki Vava'u, 'a ia ko hono ola na'e hiki hake ai 'aki 'a e peseti 'e 28% 'o e koloa hu atu ki muli 'i he kava 'ata'ataa pe he ta'u fakapa'anga 2018/2019.
676. 'Oku kei hokohoko atu pe 'a e polokalama hono hu mai 'o e ngaahi kalasi kehekehe 'o e ngoue taimi loloa hange ko e kava, faina, lou'akau, vanila, ahi pea mo e hiapo ki he Faama 'Ahi'ahi 'i Vaini ke fakalahi hono fakaili 'a e ngaahi 'akau ko eni ke ne malava ke matatali 'a e ngaahi feliufeliuaki 'o e 'ea.

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGĀ

To'u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

677. Na'e fakatokanga'i 'e he lipooti ni ko e ngaahi ngaue mo e lavame'a na'e fakahoko pea 'oku lolotonga fakahoko, na'e fakataumu'a ia ke fakapapau'i 'oku malu pea tu'uloa 'a e tu'unga 'o e me'atokoni pea ke toe fakaivia 'a e tu'unga ki hono pukepuke mo tauhi 'a e fonua mo hono kakai ke nau lava 'o matu'uaki 'a e ngaahi faingata'a 'i he feliliuaki 'o e 'ea.
678. **Fakamatala Fakata'u 'a e Potungāue Ngoue, Me'atokoni mo e Ngaahi Vao'akau ki he ta'u 2019/2020, 'a ia na'e tali 'e he Fale Alea 'i he 'aho 24 'o 'Aokosi 2021.** Na'e hokohoko atu pe 'a e ngaue 'a e Potungāue Ngoue, Me'atokoni mo e Vao'akau ki he ngaahi polokalama tokoni fakaakeake mei he saikolone Gita 'a ia na'e hoko 'i Fepueli 2018, 'a ia na'e uesia lahi ai 'a e fua 'o e ngoue 'i Tongatapu mo 'Eua. Neongo 'a e fakatamaki ko eni 'a Gita na'e kei hokohoko atu mo toe fakautututu ange 'a hono uta atu 'o e ngoue ki tu'apule'anga. Na'e hiki 'aki e toni 'e 13,516 'a e uta ki muli 'o e ngoue 'o fakafehoanaki ia mo e toni pe 'e 9,184 he ta'u kimu'a 'a ia kuo hiki 'aki eni 'a e peseti 'e 47% 'a e ngoue uta ki tu'apule'anga. Ko e lahitaha 'o e ngoue na'e hu atu ki tu'apule'anga ko e ngoue foha 'a ia na'e peseti 'e 51% 'o e fakakatoa 'a e ngoue na'e hu atu ki tu'apule'anga. Na'e hokohoko atu foki mo hono hu atu 'a e hina ki tu'apule'anga pea na'e tokoni lahi eni ke ne fakalahi 'a e ngaahi ngoue uta ki muli pea ko e peseti ia 'e 37% 'o e fakatoa 'o e ngoue uta ki tu'apule'anga. Ko e niu, vesitapolo mo e meleni na'e toe lelei 'aupito mo hono uta ki muli.
679. 'I he ta'u 2020 na'e kamata ai 'a e to mai 'a e mahaki fakamamani lahi ko e COVID-19 pea na'e lahi 'a e nofo 'a e tokanga 'a e Potungāue ki hono fakahoko 'a e Polokalama Tokoni "Tokateu ke tau'i 'a e Malu Fakame'atokoni he taimi 'o e COVID-19" 'a ia na'e tu'utu'uni 'a e Kapineti ki ai 'i he 'aho 20 Ma'asi 2020. Ko e polokalama mateuteu ko eni na'e kau ai 'a hono fakalahi pea mo hono tufotufa atu 'a e pulopula vesitapolo pea mo e 'akau fua, kau ai mo hono fakatau mai 'o e ngaahi pulopula 'akau fua mei he fonua muli ke tufa, fakatau mai 'a e fanga monumanu mei muli ke lava 'o tokoni ki hono fakatupu fakatokolahi 'o e fanga monumanu ke tufa atu, tokoni ki he palau 'aki hono holoki e totongi ke tokoni ki he kakai 'o e fonua ke fakalahi 'enau ngoue ke fakapapau'i 'oku mahu mo malu e tu'unga fakame'atokoni, 'ikai ngata ai kae fakahoko ha ngaahi ako ki he founa hono to e vesitapolo, to e 'akau fua, founa tauhi monumanu pea mo e ngaahi tefito'i founa ki hono tokanga'i mo tauhi e ngaahi ngoue fo'ou ko eni pehe ki he monumanu pea mo hono tufotufa ia ki he kakai.
680. Ko e pole lahi ia ki he Potungāue 'a e hoko 'a e COVID-19 he ko e faingata'a fakamamani lahi. Ko 'ene uesia ki he Potungāue pea mo e sekitoa ngoue 'e kei hokohoko atu pe ka 'oku tukupa 'a e Potungāue ke ngaue fakataha mo e ngaahi hoa ngaue ke fakafepaki'i mo fakapapau'i 'a e fepoupouaki hono teke mo langa ha Tonga 'oku longomo'ui 'o poupou'i ha tu'unga mo'ui 'oku leleiange ma'ae Tonga kotoa.
681. **Fakamatala Fakata'u 'a e Potungāue Ngoue, Me'atokoni mo e Ngaahi Vao'akau ki he ta'u 2020/2021, 'a ia na'e tali 'e he Fale Alea 'i he 'aho 24 'o 'Aokosi 2021.** Na'e fakatokanga'i 'e he lipooti 'a e Potungāue Ngoue, Me'atokoni mo e Vao'akau 2019 – 2020 'a e kei hokohoko atu 'a e ngaahi pole 'o e mahaki fakamamani lahi COVID-19 pea mo e 'ikai ha faka'ilonga ha'ane holo hifo hili eni e ta'u 'e taha hono fakaha (Ma'asi 2020). Neongo ia 'oku kei hokohoko atu pe 'a e ngaue totoivi 'a e Potungāue ki hono fakahoko 'a e polokalama "Tokateu ke tau'i 'a e Malu Fakame'atokoni he taimi 'o e COVID-19".

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGÁ

To'u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

682. Na'e fakatokanga'i 'e he lipooti ni 'a e founa ngoue tukufakaholo 'a 'etau kau ngoue iiki, ngoue tuofio mo e ngoue ki he ma'u me'atokoni 'oku fakamo'oni'i 'a 'ene malava 'o matu'uaki e taimi 'o e mahaki fakamamani lahi COVID-19 pea 'oku kei malava pe 'e he kau ngoue tu'ufonua 'o feau 'a e fiema'u fakame'atokoni fakalotofonua pea mo e koloa ngaue ke uta ki tu'apule'anga 'o lahitaha ki he ngaahi maketi 'ikai ke fakapisinisi pau.
683. Na'e hokohoko atu pe 'a e ola lelei 'o e uta ki tu'apule'anga 'o e ngaahi koloa ngoue. Ko e ta'u fakapa'anga ko eni (2020 - 2021) na'e toni fakakatoa 'e 11,024 'a e kotoa 'o e ngoue uta atu ki tu'apule'anga. Neongo ko e holo'aki eni 'a e peseti 'e 18% mei he ola 'o e ta'u kuo'osi (2019-2020), ka 'oku laka hake eni ia 'i he lahi 'o e toni na'e uta atu kimu'a 'a e hoko 'a e mahaki COVID-19 'i he ta'u fakapa'anga 2018-2019.
684. Na'e hokohoko atu 'a e lahitaha 'a e ngaahi ngoue foha 'i he ngaahi ngoue uta atu ki tu'apule'anga 'a ia na'e peseti 'e 67% 'o e fakakatoa 'o e ngoue hu atu. Na'e uesia lahi foki 'a e uta atu 'o e hina ki tu'apule'anga makatu'unga 'eni 'i he tapuni 'a e kau'afonua koe'uhi koe COVID-19 'o holo ai 'a e uta hina 'aki 'a e peseti 'e 70% mei he toni 'e 5,046 he ta'u fakapa'anga kuo'osi ki he toni pe 'e 1,526 'i he ta'u fakapa'anga ko eni.
685. 'I he 'aho 15 'Okatopa 2020, na'e ta'ofi ai 'a hono uta atu 'a e meleni ki Nu'usia koe'uhi ko e hoko ha maumau ki he aleapau fengau'e'aki mo Nu'usila. Ka na'e malava ke solova 'a e palopalema ko eni 'i he ngaahi alea mo e ngaue fepoupouaki 'o faka'ataa ha ngofua fakataimi ke toe hoko atu ai 'a e uta meleni ki Nu'usila. Na'e lava ai ke uta atu ha toni meleni 'e 732 ki Nu'usila, 'a ia ko e hiki 'aki eni 'e peseti 'e 217% pe koe laka hake he liunga 'e ua 'a e toni 'e 231 ki he toni 'e 732 he ta'u fakapa'anga ko eni. Na'e kei hokohoko atu ai pe foki 'a e fakalalakala ki 'olunga 'a e lahi 'o e kava mo e vesitapolo 'oku uta atu ki muli kae holo hifo 'a e lahi 'o e niu 'oku uta atu ki muli 'aki ha peseti 'e 52%.
686. 'Oku kei hokohoko atu ai pe 'a e fakahoko fatongia 'a e Potungaue ki he taumu'a ngaue koia ke fakapapau'i 'oku mahu, malu, hao mo ivi'ia fakame'atokoni 'a Tonga.

NGAAHI NGĀUE 'A E NGAHI KŌMITI 'A E FALE ALEÁ

KŌMITI TU'UMA'U KI HE NGAHI ME'A FAKAPA'ANGA MO E NGAHI FAKAMATALA FAKAPA'ANGA 'A E PULE'ANGÁ

687. **Vakai'i 'o e Lao Fakaangaanga ki he Ngaahi Kautaha ki he Ngaahi Kautaha Tānaki mo e Nō Pa'anga 2021.** 'I he 'aho 3 'o 'Aokosi 2021, na'e tukuhifo ai 'e he 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá 'a e lao fakaangaanga ni ki he Kōmiti Pa'angá, hili hono lau 'uluaki 'i Fale Aleá. Ko e fatongia 'o e Kōmiti ke vakai'i 'a e lao fakaangaanga ni mo fakahoko ha ngaahi polokalama talatalanoa mo e kakaí. Na'e tuku atu leva 'e he Kōmiti Pa'angá 'a e tatau faka'ilekitulōnika 'o e lao fakaangaangá ni 'i he uepisaiti 'a e 'Ōfisi 'o e Fale Aleá pea mo e peesi Feisipuka feka'ofisiale 'a e Fale Aleá. Na'e faka'atā foki mo ha uike 'e taha (1) ke fakahū mai ha ngaahi fokotu'u tohi (written submissions). Na'e fakahoko foki mo e ngaahi polokalama felāfoaki 'i he letiō (radio talk back).

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGÁ

To'u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

688. 'I hono fakamā'opo'opo 'o e ngaahi kaveinga fakatokanga'i makehé na'e 'i ai pe 'a e tokanga ki he malu 'o e pa'anga 'e fakahū ki he ngaahi kautaha tānaki mo nō pa'angá, 'i hono fakahoa ki he ngaahi pangikē fakakomesialé, ngaahi totongi tupu pea mo e ngaahi fehu'i pe fekau'aki mo e totongi lesisitá. Na'e fakama'ala'ala foki 'e he Pangikē Pulé 'a e ngaahi kaveinga ko 'ení 'a ia 'i hono fakamā'opo'opó ko e taumu'a 'o e lao fakaangaangá ke fakapapau'i 'oku malu e pa'anga 'a e kakaí pea ke ma'ama'a foki 'a e totongi tupú 'i he kakato 'a e ngāue 'a e Kōmití, na'e 'ikai ke toe 'i ai há ngaahi fakatonutonu ki he lao fakaangaangá.
689. Na'e fakahū atu leva 'a e Lipooti Fika 7/2021 mo e fokotu'u ke tali 'a e lao fakaangaangá. Na'e tepile'i pea tali ia 'i Fale Alea 'i he 'aho 24 'o 'Aokosi 2021.
690. Ko e mahu'inga 'o e ngāue 'a e Kōmití ki he fakalalakaka faka'ekonōmika ko hono 'oange há faingamālie ke tuku mai 'a e ngaahi fakakaukau 'a e kakai 'o e fonuá 'a ia te nau faka'aonga'i mo tokoni ki he tupu faka'ekonōmika 'a e fonuá. 'Oku vakavakai'i faka'auliliki foki 'e he Kōmití 'a e ngaahi makatu'unga ke fokotu'u ai 'a e ngaahi kautaha tānaki mo nō pa'angá pea ke fakapapau'i 'oku ma'opo'opo mo malohi 'a e ngaahi fa'unga pule 'i he lao ko'ení ke faka'ai'ai 'a e kakai 'o e fonuá ke ngāue'aki.
691. **Vakai'i 'o e Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga 2021.** Na'e tukuhifo 'e he 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá 'a e lao fakaangaanga ko 'ení 'i he 'aho 3 'o 'Aokosi 2021, hili hono lau 'uluaki 'i Fale Alea. Ko e tefito'i fatongia 'o e Kōmití ke vakai'i 'a e lao fakaangaanga ni 'o fakatatau ki hono talafatongiá (Tu'utu'uni 174) pea mo fakahoko ha ngaahi polokalama talatalanoa mo e kakai 'o e fonuá (Tu'utu'uni 131).
692. Na'e tu'utu'uni ai 'a e Kōmití ke tuku atu 'a e lao fakaangaanga ni mo e fakaafe ki he kakai 'o e fonuá ke fakahū mai ha fokotu'u tohi mei he 'aho 5 – 12 'o 'Aokosi 2021. Na'e 'ikai ha ngaahi fokotu'u tohi 'e fakahū mai ka na'e hoko atu 'a e ngāue 'a e Kōmití ki hono sivisivi'i 'o e lao fakaangaanga ni ke fakapapau'i 'oku fatongia 'a e ngaahi pisinisi 'a e Pule'angá mo fokotu'u atu ha ngaahi fakatonutonu ki aí ke fakapapau'i 'oku 'ikai ke 'i ai ha ngaahi fepakipaki fakalao.
693. 'I he kakato 'a e ngāue 'a e Kōmití, na'e fakahū atu 'a e Lipooti Fika 5/2021 fakataha mo e fokotu'u ke tali 'a e lao fakaangaangá mo hono ngaahi fakatonutonú. Na'e tepile'i ia pea tali 'i Fale Alea 'i he 'aho 24 'o 'Aokosi 2021. 'Oku mahu'inga 'a e ngāue 'a e Kōmití ki he fakalalakaka faka'ekonōmiká he 'oku vakai'i ai 'e he Kōmití ke fakapapau'i 'oku malohi e ngaahi fa'unga pule 'i he laó pea 'oku 'ikai 'i ai ha me'a tene fakafe'ātungia'i 'a hono fakalele 'o e ngaahi pisinisi ko 'ení mo faka'ai'ai ke ma'u ha tupu.
694. **Vakai'i 'o e Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Pangikē Fakalalakaka 'a Tonga 2021.** 'I he 'aho 3 'o 'Aokosi 2021, na'e tukuhifo 'e he 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá 'a e lao fakaangaanga ko 'ení ki he Kōmiti Pa'angá, hili hono lau 'uluaki 'i Fale Alea. Ko e tefito'i fatongia 'o e Kōmití ke vakai'i 'o fakatatau ki hono talafatongiá (Tu'utu'uni 174) mo fakahoko ha ngaahi polokalama talatalanoa mo e kakai 'o e fonuá (Tu'utu'uni 131). Na'e faka'atā 'e he Kōmití ha uike 'e taha, mei he 'aho 5 – 12 'o 'Aokosi 2021, ke tuku atu 'a e tatau faka'ilekitulōnika 'o e lao fakaangaangá ni 'i he uepisaiti 'a e 'Ōfisi 'o e Fale Aleá pea mo e peesi Feisipuka faka'ofisiale 'a e Fale Aleá, mo e fakaafe ke fakahū

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGÁ

To'u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

mai ha ngaahi fokotu'u tohi (written submissions) fekau'aki mo e lao fakaangaangá ni. Na'e 'ikai ha ngaahi fokotu'u tohi 'e fakahū mai.

695. Na'e ngāue ai pe 'a e Kōmití ke fakapapau'i 'oku fenāpasi 'a e ngaahi fakatonutonu 'o e lao fakaangaangá mo e ngaahi tu'utu'uni 'a e Pule'angá ke liliu 'a e taliui 'a e Pangikē Fakalalakaka 'a Tongá mei he Potungāue ki he Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'angá ki he Potungāue Pa'angá. Na'e fakapapau'i foki 'oku lalaka fakataha 'a e lao fakaangaanga ni mo e Lao ki he Ngaahi Pangikē 2020.
696. 'I he kakato 'a e ngāue 'a e Kōmití, na'e fakahū atu 'a e Lipooti Fika 6/2021 'a e Kōmití fakataha mo e fokotu'u ke tali 'a e lao fakaangaangá mo hono ngaahi fakatonutonu. Na'e tepile'i ia pea tali 'i Fale Alea 'i he 'aho 24 'o 'Aokosi 2021. 'Oku mahu'inga 'a e ngāue 'a e Kōmití ki he fakalalakaka faka'ekonōmiká he 'oku vakavakai'i ai 'a e ngaahi fa'unga pule 'a e Pangikē Fakalalakaka 'a Tongá ke malava 'o fakalele lelei 'a e Pangikē ke ne a'usia 'a e ngaahi taumu'a faka'ekonōmika 'a e ma'u 'inasi lahi tahá 'a ia ko e Pule'angá.

NGAAHI KAVEINGA NA'E 'OHAKE 'I HE 'A'HI FAKA-FALE ALEÁ

697. **Fakaivia 'o e Ngaahi Sekitoá:** Ko e ngaahi fakatangi lahi 'i he tafa'aki ko 'ení na'e kaunga tonu ia ki hono fakalelei'i mo tokonaki 'o ha me'angāue pe naunau ke fakaivia e ni'ihí 'oku nau teke e fakalalakaka faka'ekonōmika 'a e fonuá. Na'e kau heni e kole mei he 'otu motú ke fakalelei'i honau ngaahi uafú ki he kau toutaí, 'oatu 'o ha palau ki hono faka'aonga'i 'e he kau ngoué, ko ha lafalafa ki he fefononga'aki 'i tahí mo e fe'ave'aki koloa 'a e kakaí, pea pehē foki ki ha fiema'u māketi fakalotofonua pea ki tu'a pule'anga ki he nima mea'a 'a fafiné pea mo e koloa 'a e kau ngoué mo e toutaí. Ne 'i ai foki mo ha ni'ihí ne nau kole ha naunau fakamīsini hangē mo ha mīsini ki hono ngaohi fakalotofonua 'o e mahoá, mīsini momosi maka, mo ha ngaahi naunau kehe ke tokoni ki he fakatupu koloa fakalotofonuá. Ko ha ngaahi me'a eni ne hoha'a ki ai e meimei vāhenga kotoa ke fakaivia mo fakalelei'i e tu'unga faka'ekonōmika honau ngaahi vāhengá.
698. **Hikihiki 'e mamafa 'o e koloá, tuté mo e ngaahi totongí:** Na'e hoha'a lahi foki e meimei vāhenga fili kotoa mei he 'otu motú ki he hikihiki 'a e totongi 'o e koloá, totongi vaka tahí, totongi vakapuná, kae pehē ki he mamafa ange 'a e tuté pe faingata'a hono tute 'o e koloá 'i Tongatapu kae 'ikai fai pē 'i honau 'otu motú. Na'e kole ai 'e ha ni'ihí ke toe vakai'i ange ha founga fakapotopoto ke holoki pe fakasi'isi'i ai e hikihiki ko 'eni 'a e ngaahi totongí ke tokoni ki he'enua nofó mo e tu'unga 'o honau ivi fakapa'angá.

NGAAHI TOKONI FAKAFOU 'I HE PA'ANGA FAKAVĀHENGÁ

699. **Polōseki pisinisi mo e sosaieti:** Na'e tokoni e pa'anga fakavāhengá ki ha ngaahi feinga fakapisinisi 'i he ngaahi vāhenga fili hangē ko Tongatapu 2 mo ha fokotu'u sosaieti 'i Tongatapu 8. Na'e kole foki 'e he kāinga mei he ngaahi vāhengá ha ngaahi founga ke tokoni'i ai 'enua ngaahi pisinisi taautahá kae pehē ki hono fakapa'anga e kau pisinisi kamakamata fo'ou.
700. **Palau mo e Mīsini tutu:** Ko e taha eni 'o e ngaahi naunau na'e tokoni ki ai e pa'anga fakavāhengá ke fakaivia e kau ngoué pea mo e koka'anga 'a e kakai fefiné 'a ia 'oku fakatangi mai he ta'u kotoa

FAKAMATALA ‘O E NGĀUE ‘A E FALE ALEA ‘O TONGÁ

To‘u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

ke faitokonia ko e siofia honau ngaahi fāmilí. Na'e 'i ai heni ha palau tokoni ki Ha'apai 12 pea mo ha mīsini tutu ke tokoni ki Tongatapu 5.

Vahe 6: 'Ātaki mo e Feliuliuaki 'a e 'Eá

NGAAHI LAO NA'E FAKAPAASI

701. **Lao ki he Pule'i 'a e Ala hoko 'o ha Fakatamaki 2021, 'a ia na'e fakapaasi 'e he Fale Alea 'i he 'aho 25 'o 'Aokosi 2021.** Na'e fakahū mai 'a e Laó ni ki Fale Alea ko e Lao 'a e Pule'angá, 'e he Minisitā Fakamatala 'Eá, Ma'u'anga Iví, Ma'u'anga Fakamatalá, Tokanga'i Ngaahi Fakatamaki Fakanatula, 'Atakai, Fetu'utaki mo e Feliuliuaki e 'Eá, Poasi Mataele Tei. 'Oku fakataumu'a 'a e Laó ni ke fakapekia mo fakafetongi 'a e Lao ki he Pule'i Fakafonua 'a e Me'a Fakafokifa 2007. Ko e taumu'a fakalukufua ke fokotu'u ha palani 'oku mahino fakalao, fakakautaha mo fakapule ki he palani mo hono pule'i 'a e ngaahi ngāue ki he fakasi'isi'i mo e tokateu ki he ala hoko 'o ha fakatamaki kimu'a pea hoko ha fakatamaki, fokotu'utu'u ki hono tali ha me'a fakafokifā 'i he lolotonga ha fakatamaki pea fakafaingofua'i 'a e ngāue fakaakeake mei ha fakatamaki 'i he hili 'a e fakatamaki.
702. 'Oku kau 'i he ngaahi fokotu'utu'u tefito 'o e Laó ni 'a hono fakamahino 'a e ngaahi fatongia 'o e 'Ofisi ki he Pule'i 'a e Ala Hoko 'o ha Fakatamaki (National Disaster Risk Management Office), Potungāue 'oku ne tokangaekina 'a hono pule'i 'a e ala hoko 'o ha fakatamaki mo e ngaahi sino pule, tu'utu'uni ki hono fokotu'u 'o e ngaahi fale tuku'anga koloa tokoni pea mo tu'utu'uni ke fakafaingofua 'a e tokoni fakavaha'apule'anga ki ha fakatamaki mo e fuofua tokoni fakaakeake.
703. 'Oku mahu'inga 'a e ngaahi kaveinga 'oku tu'utu'uni 'e he Laó ni koe'uhi, 'oku tu'u lavea ngofua 'a Tonga ki he ngaahi fakatamaki fakaenatula pea 'e tokoni 'a e maau mo e fakapapau'i 'e he Lao Fakaangaanga ni 'a e ngaahi sino ma'u mafai, ngaahi tu'utu'uni ngāue fekau'aki mo e tokateu pehē ki he fakaakeake hili ha fakatamaki ke fakasi'isi'i 'a e ngaahi uesia 'o ha fakatamaki 'e hoko 'i he fonua.
704. **Lao (Fakatonutonu) ki hono Malu'i 'o e 'Osouni Leia 2021, 'a ia na'e fakapaasi 'e he Fale Alea 'i he 'aho 10 'o 'Aokosi 2021.** Na'e fakahū mai 'a e Laó ni ki Fale Alea ko e Lao 'a e Pule'angá, 'e he Minisitā Fakamatala 'Eá, Ma'u'anga Iví, Ma'u'anga Fakamatalá, Tokanga'i Ngaahi Fakatamaki Fakanatula, 'Atakai, Fetu'utaki mo e Feliuliuaki e 'Eá, Poasi Mataele Tei. 'Oku fokotu'u atu 'e he Laó ni 'a e ngaahi liliu kehekehe ki he Tefito'i Lao kau ai 'a hono fokotu'u 'a e ngaahi tu'utu'uni ngāue, ngaahi tu'unga mo e ngaahi founa ngāue mo e sivi'i, ngaahi tu'utu'uni fekau'aki mo e ngaahi fatongia 'o Tonga ki he Lao Fakavaha'apule'anga Montreal pea mo tuku atu 'a e tu'utu'uni tangi fo'ou 'a ia 'oku ne faka'ataa ha taha 'oku 'ikai fiamālie ki ha ngaahi tu'utu'uni 'a e 'Ofisa Pule Ngāue ke tangi ki he Minisitā.
705. 'Oku fakataumu'a 'a e Laó ni ke fakafō'ou (update) 'a e Tefito'i Lao ke fenāpasi mo e ngaahi fatongia 'o Tonga fakatatau ki he ngaahi tu'utu'uni 'a e ngaahi lao fakavaha'apule'anga pe konivēsio pea ke tokoni ki he ngaahi fatongia 'a e Potungāue 'oku ne tokangaekina 'o e 'ataakai 'i hono malu'i 'a e 'osouni leia mo e 'ataakai fakalūkufua.
706. **Lao ki he Sino'i Pa'anga 'a Tonga ki he Feliuliuaki 'o e 'Ea 2021, 'a ia na'e fakapaasi 'e he Fale Alea 'i he 'aho 24 'o 'Aokosi 2021.** Na'e fakahū mai 'a e Laó ni ki Fale Alea ko e Lao 'a e

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGÁ

To'u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

Pule'angá, 'e he Minisitā Fakamatala 'Eá, Ma'u'anga Iví, Ma'u'anga Fakamatalá, Tokanga'i Ngaahi Fakatamaki Fakanatula, 'Atakai, Fetu'utaki mo e Feliuliuaki e 'Eá, Poasi Mataele Tei. Ko e taumu'a tefito 'o e Laó ni ko hono fokotu'u ha sino'i pa'anga 'a Tonga ki he feliuliuaki 'a e 'ea. 'Oku fakatupulekina ai 'a e ngaahi makatu'unga pe tu'unga malava ke ma'u mai 'e Tonga 'a e ngaahi tokoni fakapa'anga mei he ngaahi mau'anga pa'anga fakafonua mo e fakavaha'apule'anga ki hono fakaivia 'o e ngaahi ngāue feliuliuaki 'a e 'ea. 'Oku fakapapau'i 'e he Laó ni 'a e ngaahi me'afua mo sivi ke fakapapau'i 'oku tali ui pea 'ata ki tu'a 'a e ni'ihī 'oku nau ma'u 'a e pa'anga (receipts).

707. Ko e ngaahi taumu'a 'o e Sino'i Pa'anga ki he Feliuliuaki 'a e 'Ea ko hono tānaki 'a e ngaahi naunau mo e me'angāue pea fakahu'u kinautolu ki he ngaahi ngāue, polokalama mo e poloseki feliuliuaki 'a e 'ea, fakafaingofua 'a hono fakasi'isi'i 'a e fakatu'utamaki (disaster) pea ke langa 'a e tu'unga matu'uaki 'a e fonua (national resilience).
708. 'Oku mahu'inga 'a e Laó ni ki hono pule'i 'a e ngaahi tokoni mei he ngaahi ma'u'anga pa'anga fakafonua, taautaha, 'i he vā fengāue'aki ha ongo fonua pe ngaahi fonua ke ngāue'aki ia ki he lelei taha ki hono teke ki mu'a 'a e ngaahi fiema'u tefito fakafonua ki he feliuliuaki 'a e 'ea pea ke fakapapau'i 'a e tu'uloa 'a e Sino'i Pa'anga. 'Oku toe tokoni'i 'e he Sino'i Pa'anga 'a e ngaahi ngāue 'a e fonua ke a'usia 'a e ngaahi taumu'a 'o e Ngaahi Tu'utu'uni Konivēsio 'a e Ngaahi Pule'anga Fakatahataha 'i he Feliuliuaki 'a e 'Ea mo e ngaahi konivēsio felave'i.

NGAAHI NGĀUE 'A E NGAAHI KŌMITI 'A E FALE ALEÁ

KŌMITI TU'UMA'U KI HE LAÓ

709. **Vakai'i 'o e Lao Fakaangaanga ki he Pule'i 'a e Ala Hoko 'o ha Fakatamaki 2021.** Na'e tukuhifo 'e he 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá 'a e lao fakaangaanga ko 'enī ki he Kōmití 'i he 'aho 3 'o 'Aokosi 2021. Ko e fatongia 'o e Kōmití ke vakai'i mo tuku atu ki he kakai 'o e fonuá ke 'omai ha ngaahi fokotu'u. Na'e tu'utu'uni ai 'a e Kōmití ke tukuatu 'a e lao fakaangaanga ni 'i he uepisaiti mo e peesi Facebook faka'ofisiale 'a e Fale Aleá mo e fakaafe ki he kakai 'o e fonuá ke fakahū mai ha ngaahi fokotu'u, mei he 'aho 4 – 12 'o 'Aokosi 2021. Na'e 'ikai ha ngaahi fokotu'u 'e fakahū mai.
710. Na'e alea'i 'e he Kōmití fakataha mo e Potungāue MEIDECC 'a e ngaahi makatu'unga 'i he lao fakaangaangá 'a ia 'oku ne foaki ha mafai fakalao 'o e ngaahi kupu fekau'akí ke nau fakahoko fatongia lolotonga ha fakatamaki. 'Oku mahu'inga eni koe'uhi ke fakafaingofua'i 'a hono fakaa'u atu ha tokoni fakavavevave ki he kakai 'o e fonuá lolotonga ha fakatamaki pea ke fakahoko foki ia 'i ha tu'unga ma'olunga fakamamani lahi.
711. Na'e fakahū atu 'a e Lipooti Fika 8/2021 'a e Kōmití fakataha mo e fokotu'u ke tali 'a e lao fakaangaanga ni mo hono ngaahi fakatonutonu. Na'e tepile'i ia 'o tali 'i Fale Alea 'i he 'aho 24 'o 'Aokosi 2021.
712. 'Oku mahu'inga 'a e ngāue 'a e Kōmití ki he 'atakaí koe'uhi ko hono sivilivi'i 'a e tu'unga mateuteu 'a e fonuá koe'uhi ko e tu'u laveangofua ki ha ngaahi fakatamaki fakafokifā. 'Ikai ngata aí ka ke matu'uaki 'e Tonga ni ha ngaahi fakatamaki 'i he kaha'ú 'aki hono fakapapau'i 'oku 'i ai ha lao mo ha ngaahi tu'utu'uni ke leva'i'aki 'a e ngāue ke fakahoko lolotonga ha fakatamaki.

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGÁ

To'u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

713. **Vakai'i 'o e Lao Fakaangaanga ki he Ma'u'anga Iví 2021.** 'I he 'aho 3 'o 'Aokosi 2021, na'e tukuhifo ai 'e he 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá 'a e lao fakaangaanga ni ki he Kōmiti Laó. Ko e fatongia 'o e Kōmiti Laó ke vakai'i mo fakahoko ha ngaahi polokalama talatalanoa mo e kakai 'o e fonuá. Na'e fakahoko leva 'e he Kōmiti ha polokalama talatalanoa fekau'aki mo e kakai 'aki hono tuku atu 'a e lao fakaangaanga ni ki he kakai 'o e fonuá mo e fakaafe ke fakahū mai ha ngaahi fokotu'u, mei he 'aho 4 – 12 'o 'Aokosi 2021.
714. Na'e fakahū atu 'a e ola 'o e ngāue 'a e Kōmiti 'i he'ene Lipooti Fika 9/2021 mo e fokotu'u ke tali 'a e lao fakaangaangá mo hono ngaahi fakatonutonu. Na'e tali ia 'i Fale Alea 'i he 'aho 25 'o 'Aokosi 2021. 'Oku mahu'inga 'a e ngāue 'a e Kōmiti ki he 'Atakai he 'oku toe vakai'i faka'auliliki ai 'a e lao fakaangaangá ke fakapapau'i 'oku fakatoka ai ha ngaahi makatu'unga lelei ke langa hake mo fakaivia 'a e sekitoa ma'u'anga iví. Na'e poupou foki 'a e Kōmiti ki he ngaahi founa ngāue 'i he lao fakaangaangá 'a ia tene faka'ai'ai 'a hono ngāue'aki fakapotopoto 'o e ma'u'anga iví pea ke 'oua 'e fakatupunga ai ha maumau ki hotau 'atakaí.
715. **Vakai'i 'o e Lipooti 'Atita'i 'o e Ola 'o e Matu'uekina 'a e Feliuliaki 'a e "Eá mo e Lahi Fe'unga 'o e Me'atokoní ("Lipooti").** Na'e tukuhifo 'e he 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá 'a e Lipooti ni ki he Kōmiti 'Atakai mo e Feliuliaki 'a e 'Eá 'i he 'aho 3 'o 'Aokosi 2021. Na'e fengāue'aki ai 'a e Kōmiti mo e 'Atita Senialé ke fakama'ala'ala 'a e ngaahi ola 'i he lipooti. Na'e poupou kakato foki 'a e Kōmiti ki ai pea na'e tokanga 'a e Kōmiti ke hokohoko atu ai pe 'a hono tokangaekina 'a e feliuliaki 'a e 'eá mo e lahi fe'unga 'o e me'atokoní he 'oku tu'u laveangofua 'aupito 'a Tonga ni ki he ngaahi nunu'a 'o e feliuliaki 'a e 'eá.
716. Na'e fakahū atu 'a e Lipooti Fika 1/2021 'a e Kōmiti fakataha mo e ngaahi fokotu'u ke ngāue 'a e ngaahi kupu fekau'aki 'a e Pule'angá ke fakahoko 'a e ngaahi fokotu'u 'i he lipooti. Na'e tali 'a e lipooti 'i Fale Alea 'i he 'aho 24 'o 'Aokosi.
717. Na'e mahu'inga 'a e ngāue 'a e kōmiti ki he 'ātakea ke ne toe vakai'i mo sivilivi'i 'a e tu'unga mateuteu 'a Tonga ni ki he feliuliaki 'a e 'eá mo e lahi fe'unga 'o e me'atokoní koe'uhi ke fakapapau'i 'oku 'osi 'i ai ha ngaahi tu'utu'uni mo ha ngaahi palani pau 'a e Pule'angá pea ke ngāue'i foki e ngaahi palani ko iá. Na'e hoko foki 'a e poupou 'a e Kōmiti ko ha makatu'unga ia ke toe fakahoko pe 'a e 'atita ko 'ení 'i he kaha'ú.

NGAAHI KAVEINGA FEKAU'AKI NA'E 'OHAKE 'I HE 'A'AHÍ FAKA-FALE ALEÁ

718. **Monumanu Fakataká:** Na'e tokolahi 'aupito e tokanga 'a e kakai 'o e vāhenga fili kotoa ki he monumanu fakataká mo e ngaahi maumau 'oku nau fakahoko ki he 'ātakea he feitu'u takitaha. 'Oku tupu mei heni e ngaahi fiema'u vivili 'o ha ngaahi 'ā malu ki hono fakahū 'o e monumanú tautautefito ki he fanga puaká mo e fanga pulú.
719. **Fōsoa, Uafu & Kaka'anga:** Ko ha fiema'u vivili ia 'a e tukui kolo tu'u matātahí kae pehē ki he 'otu motu mei tahí, 'a hono langa 'o ha ngaahi fōsoa, langa pe fakalelei'i 'o e halanga ki uafú, sitepu kaka'anga 'e ni'ihī, hake'anga 'o e vaká, pea mo e uafú pē tautautefito ki hono fakalolotó, pea mo ha tau'anga vaka pe naunau ki hono toho 'o e ngaahi vaká he taimi 'o e matangi mālohí. Na'e hoha'a

FAKAMATALA ‘O E NGĀUE ‘A E FALE ALEA ‘O TONGÁ

To‘u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

foki mo e kau toutai ke toe tokangaekina ange e ngaahi feitu‘u ‘oku pule‘i hono toutai‘i (SMA) ke fakalelei‘i pea kole ‘e ha ngaahi vāhenga ‘e ni‘ihi ke fakalelei‘i e ‘āhangá.

720. **Ma‘a mo Faka‘ofa‘ofa e ‘Ātakeái:** Na‘e tokanga e tokolahi ki he tu‘unga ma‘a mo e faka‘ofa‘ofa ‘o e ‘ātakeái ‘o fiema‘u ‘e ha ngaahi kolo ha mīsini kosi ki hono tokanga‘i mo tauhi ‘ení. ‘Oku ‘i ai foki e tokanga makehe ‘a e ngaahi feitu‘u ‘oku ‘i ai e lingi‘anga vevé hangē ko Tapuhia ‘i Vaini‘i mo e lingi‘anga veve ‘i Faleloá, mo ha ngaahi feitu‘u pehē ki he malu mo e tu‘unga ‘e uesia ai e ‘ātakeái tautautefito ki he‘enau ngaahi ma‘u‘anga vai koe‘uhi ko e tu‘unga fakautuutu ‘o e vevé mo ha ngaahi kemikale ‘e ala ha‘u mei ai.
721. **Fale Kumi Hūfanga mo e Hala Hola:** Na‘e fiema‘u ‘e he kāinga he ngaahi feitu‘u ‘oku halá hangē ko ha ngaahi fale kumi hūfanga lolotonga e afaá mo e ngaahi fakatamaki fakanatulá kae pehē ki ha hala hola lelei ange ki ha taimi ‘o ha peau kula. ‘Oku pehē foki ‘e ha ngaahi vāhenga fili ‘e ni‘ihi kapau ‘e ‘i ai ha fakatafanga vai ki he ngaahi feitu‘u anoanó he‘ikai lahi e tāfeá pea maumau‘i ai e ngaahi hala kuo ‘osi tanú.

NGAAHI TOKONI FAKAFOU ‘I HE PA‘ANGA FAKAVĀHENGÁ

722. **Tokangaekina e Palopalema ‘o e Fanga Monumanú:** Ko e ngaahi vāhenga fili kotoa ‘e 5 ne tokonia ‘e he pa‘anga fakavāhengá ki hono tokanga‘i pē ‘o e palopalema ki he fanga monumanú ‘a ē ‘oku ‘ohake ‘i he meimei ‘a‘ahi Fale Alea kotoa he to‘u Fale Alea ko ‘ení. Na‘e kau ki he ngaahi polōseki pehení ‘a Ha‘apai 12 mo 13 mo Tongatapu 3, 6, mo e 8.
723. **Ngaahi Polōseki ki he Malu ‘a e ‘Ātakeái:** Na‘e ‘i ai ha ngaahi vāhenga fili pau ne vahe‘i ki ai ha ‘inasi ki hono tokangaekina e ‘ātakeái mei he pa‘anga fakavāhengá. Na‘e kau heni e \$15,000 ‘i Tongatapu 1; ko ha \$15,000 ‘i Tongatapu 3, mo ha ngaahi polōseki faitatau ka na‘e ‘ikai vahe‘i ha ‘inasi pau. Na‘e ‘i ai foki ha tokoni fōsoa ‘i Tongatapu 5 ko e 10,034.44 mo ha ‘ā fa‘itoka ne ‘i he \$42,012.49 pea ‘i ai ha fōsoa ne tokoni‘i ‘i Vava‘u 14. Ko e ngaahi poloseki eni ne fai fakatatau ki he fiema‘u ‘a e feitu‘u takitaha pea ke tokoni ki he malu mo e ma‘a ‘a e ‘ātakeái.

Vahe 7: Ngaahi Kaveinga Kehe

NGAAHI LAO NA'E FAKAPAASI 'E HE FALE ALEÁ

724. **Lao (Fakatonutonu) ki he Ma'u Mafai Vāhenga 2021, 'a ia na'e fakapaasi 'e he Fale Alea 'i he 'aho 25 'o 'Aokosi 2021.** Na'e fakahū mai 'a e Laó ni ki Fale Alea ko e Lao 'a e Pule'angá, 'e he Minisitā Pa'anga, Tevita Lavemaau. 'Oku fakatonutonu 'e he Laó ni 'a e ngaahi kupu kehekehe pē 'o e Tefito'i Lao ke toe loloa ange 'a e vaha'a taimi 'e malava ai 'e he Kapineti 'o fakanofa ha Mēmipa 'o e Ma'u Mafai Vāhenga, fakamahino 'a e 'ofisa pe fa'ahinga 'o e kau 'ofisa 'oku 'i he malumalu 'o e Ma'u Mafai pea toe tākaki atu ki he malumalu 'o e Ma'u Mafai 'a e kau 'ofisa mo e fa'ahinga 'o e kau 'ofisa.
725. **Lao ki he Ma'u'anga Ivi 2021, 'a ia na'e fakapaasi 'e he Fale Alea 'i he 'aho 25 'o 'Aokosi 2021.** Na'e fakahū mai 'a e Laó ni ki Fale Alea ko e Lao 'a e Pule'angá, 'e he Minisitā Fakamatala 'Eá, Ma'u'anga Ivi, Ma'u'anga Fakamatalá, Tokanga'i Ngaahi Fakatamaki Fakanatula, 'Atakai, Fetu'utaki mo e Feliuliaki e 'Eá, Poasi Mataele Tei. Ko e taumu'a tefito 'o e Lao ke fokotu'u ha tu'utu'uni ngāue fakalao mo tu'utu'uni ngāue fakangāue ma'ae sekitoa ma'u'anga ivi 'a Tonga. Ko e ngaahi tu'utu'uni 'o e Laó ni 'oku fakataumu'a ia ki hono tokanga'i lelei 'o e tu'utu'uni ngāue 'a e sekitoa ma'u'anga ivi, ke fakapapau'i ha halafononga fakangāue lelei 'i he sekitoa ma'u'anga ivi 'a Tonga, fakahā mo fakamahino 'a e ngāue mo e ngaahi fatongia 'o e Potungāue 'oku ne tokangaekina 'a e ma'u'anga ivi mo e ngaahi sino ma'u mafai kehe pea mo pule'i 'a e sekitoa ma'u'anga ivi 'i Tonga, kau ai 'a e 'uhila, lolo, kasa, ma'u'anga ivi fakafo'ou mo e ngaahi ma'u'anga ivi kehe.
726. 'Oku fakataumu'a 'a e ngaahi kupu 'o e Laó ni ke poupu ki he ngaahi taumu'a 'a e Pule'anga ma'ae sekitoa ma'u'anga ivi, ki he lelei fakalūkufua 'a e kakai 'o e fonua, 'a ia 'oku kau ki ai 'a e matu'uaki, malava ke totongi, malu'i mo e malu, a'u ki ai mo e falala'anga, mo e tolonga 'a e ngaahi ma'u'anga ivi.
727. **Lao (Fakatonutonu) ki he Lao ki he Fe'alu'aki 2021, 'a ia na'e fakapaasi 'e he Fale Alea 'i he 'aho 25 'o 'Aokosi 2021.** Ko e Lao Taautaha 'eni na'e fakahū mai ki he Fale Alea 'e he Fakafofonga Kakai 'o e Vahenga Ha'apai 13, Veivosa Light of Life Taka. Ko e tefito'i taumu'a 'o e Laó ni ke holoki 'a e tautea mo'ua (spot fine) ki ha taha 'oku 'ikai tui hono leta 'i he sea mu'a 'o e me'alele ke tukuhifo mei he \$500 ki he pa'anga 'e 200. 'Oku fakatokanga'i 'e he Laó ni 'a e faingata'a'ia fakapa'anga 'a e kakai 'o e fonua 'i he lolotonga 'a e ngaahi fakatapatapu tu'unga 'i he COVID-19.

NGAAHI TU'UTU'UNI NA'E FAKAPAPAU'I 'E HE FALE ALEÁ

728. **Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Toutai (Kolo Matatahi) 2020.** Ko e taumu'a tefito 'o e *Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Toutai (Kolo Matatahi) 2020* ko hono toe vahe'i mo tākaki atu 'a e ngaahi kolo fakalotofonua ko e Ngaahi Kolo Matatahi (coastal communities) pea mo tuku atu 'a e ngaahi faka'ilonga 'o e tu'u'anga (coordinates) mo e ngaahi mape 'o e Ngaahi

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGĀ

To'u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

Feitu'u Pule'i Makehe (Special Management Areas) 'i he ngaahi kolo matatahi fo'ou ko 'eni. Ko e Ngaahi Kolo Matatahi (Coastal Communities) fo'ou na'e toe vahe'i atu 'e he Ngaahi Tu'utu'uni ni 'oku kau ki ai 'a e Kolo Matatahi 'o Makave, Kolo Matatahi 'o Nuapapu, Kolo Matatahi 'o Nukunuku, Kolo Matatahi 'o Kanokupolu pea mo e Kolo Matatahi 'o Manuka.

729. 'Oku mahu'inga 'a hono vahe'i 'o e Ngaahi Kolo Matātahi (Coastal Community) pea pehe ki he Ngaahi Feitu'u Pule'i Makehe (SMA) koe'uhi 'oku malava heni 'e he Potungāue Toutai 'o fakangatangata 'a e ni'ihī te nau malava 'o toutai 'i he ngaahi feitu'u ni, founa 'oku ngofua ke ngāue'aki pea mo e fakataputapui mo e fakangatangata 'a hono ngāue'aki 'o e ngaahi 'elia ni. Ko e taumu'a fakalūkufua 'o e vahe'i 'o e ngaahi 'elia ko 'eni koe'uhi ke malu'i ia mei hono ngue'aki ta'efakapotopoto pea peheE foki ke tokoni ki he ngaahi ngāue fakalūkufua ki he feliuliuaki 'a e 'ea (climate change).
730. **Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Pule'i 'o e Toutai (Fakatolonga) 2020.** 'Oku tu'utu'uni 'e he tu'utu'uni 26(4) 'o e Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Pule'i 'o e Toutai (Fakatolonga) ("Tefito'i Tu'utu'uni") 'a e tapui 'a hono toutai'i pe ko hono ma'u 'a e kiukamipā tahi pe mokohunu ke ngaohi (processing) lolotonga 'a e vaha'a taimi tapui (vaha'a taimi 'oku tapui ai 'a e toutai). Ko e vaha'a taimi tapui ki he kiukamipā tahi pe mokohunu ko e 'aho 1 'Okatopa ki he 31 Ma'asi.
731. Ko e taumu'a tefito 'o e *Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Pule'i 'o e Toutai (Fakatolonga) 2020* ko hono tākaki atu 'a e tu'utu'uni ke fakangofua 'a hono ngaohi mo hono hū atu 'a e kiukamipā tahi pe mokohunu na'e 'osi toutai'i 'i he 'aho 1 Siulai 2020 ki he 'aho 30 Sepitema 2020 pea ngaohi 'o a'u ki he 'aho 31 'Okatopa 2020.
732. 'Oku fakatokanga'i 'e he Ngaahi Tu'utu'uni ko 'eni 'a e tu'unga fakatu'utāmaki 'a e 'ekonomika 'o Tonga koe'uhi ko e mahaki COVID-19. Ko ia na'e makatu'unga 'a e faka'ataa 'i he Ngaahi Tu'utu'uni ko 'eni ki hono ngaohi mo e hū atu 'o e mokohunu, ke hoko ko ha tokoni fakapa'anga ki he kakai 'o e fonua koe'uhi ko e fokoutua COVID-19 (Lipooti Fakata'u 'a e Potungāue Toutai 2020 – 2021).
733. **Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) (Fika 2) ki he Toutai (Kolo Matatahi) 2020.** Ko e tefito'i taumu'a 'o e *Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) (Fika 2) ki he Toutai (Kolo Matatahi) 2020* ko hono toe vahe'i pe tākaki atu 'a e ngaahi kolo fakalotofonua ko e Ngaahi Kolo Matātahi (Coastal Communities) pea ke tuku atu 'a e ngaahi faka'ilonga 'o e tu'u'anga (coordinates) mo e ngaahi mape 'o e Ngaahi Feitu'u Pule'i Makehe (Special Management Areas) 'i he ngaahi kolo matātahi fo'ou ko 'eni. Ko e ngaahi kolo matātahi fo'ou na'e toe vahe'i atu 'oku kau ai 'a Fangatapu, Motu ko Pangaimotu, Kolo Matātahi 'o Makaunga (Tongatapu), Kolo Matātahi 'o Talafo'ou (Tongatapu), Kolo Matātahi 'o 'Olo'ua (Vava'u), Kolo Matātahi 'o Tefisi (Vava'u), Kolo Matātahi 'o Holopeka (Ha'apai), Kolo Matātahi 'o Koulo (Ha'apai) mo e Kolo Matātahi 'o Futu ('Eua).
734. Ko e taumu'a 'o hono vahe'i 'o ha kolo ko ha Kolo Matātahi (Coastal Community) koe'uhi ke malava 'o pule'i 'a e toutai pea ke malu'i 'a e ngaahi 'elia ko 'eni. 'I hono fakalūkufua, ko e fakangatangata ko 'eni 'oku fakataumu'a ke malu'i 'a e ngaahi 'elia kuo vahe'i pea mo e koloa 'o 'oseni koe'uhi ko e ngaahi mau'anga me'atokoni 'a e fonua mo e ngaahi me'a mo'ui 'o e 'oseni ke 'oua na'a ngāue'aki

FAKAMATALA ‘O E NGĀUE ‘A E FALE ALEA ‘O TONGÁ

To‘u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

ta‘efakapotopoto‘i pea mo tokoni ki he ngaahi ngāue kotoa pe ki hono malu‘i ‘a e fonua mei he ngaahi uesia ‘o e feliuliuaki ‘a e ‘ea (climate change).

KOMITI TU‘UMA‘U KI HE NGAHI ME‘A FAKAPA‘ANGA MO E NGAHI FAKAMATALA FAKAPA‘ANGA ‘A E PULE‘ANGÁ

735. **Vakai‘i ‘o e Polokalama Patiseti ‘a e Pule‘anga Tongá ki he Ta‘u Fakapa‘anga Ngata he ‘aho 30 ‘o Sune 2021 (“Polokalama Patiseti”).** ‘I he ‘aho 12 ‘o ‘Epeleli 2021, na‘e tukuhiho ai ‘e he ‘Eiki Sea ‘o e Fale Aleá ‘a e Polokalama Patiseti ke vakai‘i ‘o fakatatau ki hono talafatongia ‘i he Tu‘utu‘uni 174. Na‘e fengaue‘aki ai ‘a e Kōmiti mo e Potungāue Pa‘angá ke fakama‘ala‘ala ‘a e ngaahi tefito‘i kaveinga ngāue ‘a e Pule‘angá ki he ta‘u fakapa‘anga 2021/2022. Na‘e vakai‘i foki ‘e he Kōmiti ‘a e ngaahi ‘esitimetí pea mo hono vahevahe ‘o e patiseti fakapotungāue ke fakapapau‘i ‘oku vahe‘i ‘a e pa‘anga fe‘unga ki he ngaahi potungāue te nau fakahoko ‘a e ngāue ke a‘usia ‘a e ngaahi tefito‘i kaveinga ngāue ‘a e Pule‘angá tautautefito ki he ngaahi pole lalahi hange ko e fokoutua Koviti-19 mo e palopalema ‘o e faito‘o konatapu.
736. ‘I he kakato ‘a e ngāue ‘a e Kōmiti, na‘e fakahū atu ‘a e Lipooti Fika 1/2021 ‘a e Kōmiti pea na‘e alea‘i ia ‘i Fale Alea ‘o tali ‘i he ‘aho 10 ‘o Sune 2021. ‘Oku mahu‘inga ‘a e ngāue ‘a e Kōmiti ni koe‘uhi ‘oku tokoni ia ki hono tataki ‘o e ngaahi feme‘a‘aki ‘a e Fale Aleá fekau‘aki mo e Polokalama Patiseti.
737. **Ngaahi ngāue makehe fekau‘aki mo e Polokalama Patiseti: Polokalama ki hono ‘analaiso mo hono vakai‘i makehe ‘o e Patiseti ‘a e Pule‘angá pe ko e *Budget Analysis Mission*.** ‘I he ‘aho 5 – 16 ‘o ‘Epeleli 2021, na‘e fakahoko ai ‘a e Polokalama ko ‘ení ‘e he kau ngāue ‘a e ‘Ofisi ‘o e Fale Aleá ‘i he Va‘a Kōmiti. Ko e polokalama eni ‘oku fakataumu‘a ke tokonia ‘a e Hou‘eiki Mēmipa ‘o e Fale Aleá ‘i honau tefito‘i fatongia ko hono sivisivi‘i mo fakapaasi ‘a e Patiseti ki he ta‘u fakapa‘anga hokó. ‘Oku fakapa‘anga eni ‘e he Polokalama Fakalalakala ‘a e ngaahi Pule‘anga Fakatahatahá (UNDP).
738. Na‘e fengaue‘aki vāofi ‘a e Va‘a Kōmiti mo e kau ngāue mei he ngaahi Fale Alea ‘i he Pasifikí ke fa‘u ha ngaahi pepa fakamatala (briefings) fekau‘aki mo e Polokalama Patiseti, ngaahi vouti fakapotungāue pea mo e ngaahi kaveinga makehe hange ko e feliuliuaki ‘a e ‘ea pea mo e Ngaahi Taumu‘a Fakalakala mo Tu‘uloá (*Sustainable Development Goals* pe SDGs).
739. ‘I he kakato hono fa‘u ‘o e ngaahi pepa fakamatala ko ‘ení, na‘e fakahoko ai ha polokalama ako ki he patiseti ‘e 2, ‘a ia ko e polokalama ma‘ae Hou‘eiki Mēmipa ‘o e Fale Aleá (6 Mē 2021) pea mo e ngaahi kautaha sosaieti sivilé (7 ‘o Mē 2021). Na‘e lahi ai ‘a e ngaahi fehu‘i mo e kole fakama‘ala‘ala ki he patiseti tautautefito ki he anga hono vahevahe ‘o e pa‘angá ke fakaa‘u ki he ngaahi vahenga filí. Ko e ola ‘o e ngāue ko ‘ení, ‘oku toe fakama‘ala‘ala ai ‘a e patiseti ke tokoni ki he feme‘a‘aki ‘a e Hou‘eiki Mēmipa ‘o e Fale Aleá. ‘I he taimi tatau, ‘oku malava ke fakakau mai ‘a e kakai ‘o e fonuá, hange ko e ngaahi kautaha sosaieti sivilé, ‘i hono alea‘i ‘o e patiseti.

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGÁ

To'u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

KOMITI TU'UMA'U KI HE LAO

740. **Vakai'i 'o e Lao Fakaangaanga 'a Tonga ki he Sipoti mo e Va'inga 2021.** Na'e lau 'uluaki ia 'i Fale Alea pea tukuhifo ki he Kōmiti Laó ke vakai'i mo sivilivi'i pea mo fakapapau'i 'oku 'oange ha faingmālie 'a e kakai 'o e fonuá ke kau 'i hono alea'i 'o e lao fakaangaanga ko 'ení (Tu'utu'uni 131).
741. Na'e tu'utu'uni 'a e Kōmiti Laó ke fakahoko ha ngaahi polokalama talatalanoa mo e kakai fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga 'a Tonga ki he Sipoti mo e Va'inga 2021 'aki hono tuku atu 'a e tatau faka'ilekutulōnika 'i he uepisaiti mo e peesi Facebook faka'ofisiale 'a e Fale Aleá, ngaahi polokalama letiō mo e ngaahi fakataha mo e kakai (public hearings). Na'e fengāue'aki foki 'a e Kōmiti mo e Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonuá.
742. 'I hono fakamā'opo'opo 'e he Kōmiti 'a e ola 'o e ngaahi talatalanoa mo e ngaahi fokotu'u 'a e kakai, na'e mahino ai 'a e fiema'u ke toe mā'opo'opo ange hono fatu 'o e lao fakaangaanga ko 'ení pea ke fakapapau'i 'oku fakatoka 'e he lao fakaangaanga ha halafononga ke ne paotoloaki mo faka'ai'ai 'a e Sipoti 'i he kaha'ú.
743. Makatu'unga 'i he ola 'o e ngaahi polokalama talatalanoa ko iá, na'e fakahū atu ai 'a e Lipooti Fika 7/2021 'a e Kōmiti ki Fale Alea mo e fokotu'u 'a e Kōmiti ke 'oua 'e tali 'a e Lao Fakaangaanga ko 'ení, ka na'e 'ikai lau 'a e lipooti he na'e fakafoki 'e he 'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonuá 'a e lao fakaangaanga ni 'i he 'aho 25 'o 'Aokosi 2021.
744. Na'e mahu'inga 'a e ngāue 'a e Kōmiti koe'uhi ko hono tuku atu ha founa ke fakamā'opo'opo mai 'a e ngaahi fokotu'u 'a e kakai 'o e fonuá mo e ngaahi kupu fekau'aki ke 'oua 'e tali 'a e lao fakaangaanga ni pea mei ai na'e 'i ai 'a e ngaahi makatu'unga malohi ke fokotu'u atu 'e he Kōmiti ke 'oua 'e tali.

KOMITI TU'UMA'U KI HE NGAHI NGĀUE KI MULÍ, MALU'I MO E FEFAKATAU'AKÍ

745. **Polokalama fakataha (Dialogue) fekau'aki mo e ngaahi totonu 'a e tangatá – 9 Siulai 2021.** 'I he 'aho 9 'o Siulai 'o e ta'u ni, na'e fakahoko ai 'a e Polokalama Fakataha ki he Ngaahi Totonu 'a e Tangatá pea mo e Aleapau Denarau (MP Dialogue on Human Rights and the Denarau Declaration) ma'ae Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Ngāue ki Mulí, Malu'i mo e Fefakatau'akí. Ko e talafatongia foki 'o e Kōmiti ko 'ení ko hono vakai'i ha ngaahi kaveinga 'o kau ai 'a e totonu 'a e tangatá pea mo e ngaahi aleapau fakamamani lahi mo fakavahefonua 'i he Pasifikí.
746. Ko e tefito'i taumu'a 'o e polokalama ni ke fakahoko ha ngaahi fevahevahe'aki mo ha ngaahi feme'a'aki 'a e Kōmiti fekau'aki mo honau ngaahi fatongia ke paotoloaki'i mo malu'i 'a e ngaahi totonu 'a e tangatá pea mo honau fatongia 'i he aleapau Denarau 'a ia na'e fakamo'oni ki ai 'a e Fale Alea 'o Tongá 'i he ta'u 2015.
747. Na'e fakahoko 'a e polokalama ko 'ení 'i he opé (virtual) koe'uhi ko e ngaahi fakangatangata ki he fefolau'akí 'o tupunga 'i he fokoutua Koviti-10. Na'e tuku mai ai 'a e ngaahi fakamatala mo ha

FAKAMATALA ‘O E NGĀUE ‘A E FALE ALEA ‘O TONGÁ

To‘u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

fakataukei mei he kau mataotao pea mo e kau fale‘i ma‘olunga mei he Kautaha SPC mei Fisi, ‘o fekau‘aki mo e ngaahi totonu ‘a e tangatá fakalukufua pea mo e ngaahi aleapau fakamamani lahi ki he ngaahi totonu ‘a e tangatá. Ko e Denarau Declaration foki na‘e fakamo‘oni ki ai ‘a Tonga ni ‘i he ta‘u 2015 ‘a ia ‘oku ‘i ai ‘a e fatongia ‘o e Hou‘eiki Mēmipá ‘i he aleapaú ke fakapapau‘i ‘oku ongo‘i ‘e he kakai ‘o e fonuá ‘oku malu‘i ‘enau ngaahi totonú ‘i he ngaahi lao mo e ngaahi tu‘utu‘uni ‘a e fonuá.

748. Ko e ola ‘o e polokalama fakataha ko ‘ení ko hono toe fakamamafa‘i ai ‘a e ngaahi totonu ‘a e tangatá ‘a ia kuo ‘osi fakatoka ‘i he Konisitūtoné pea mo e ngaahi laó ‘o e fonuá. Na‘e poupou ‘a e Kōmití ke toe fakahoko ha ngaahi polokalama pehe ni ke tokoni ki honau ngaahi fatongia ki hono taukave‘i ‘o e ngaahi totonu ‘a e tangatá pea ke vakai‘i foki mo e ngaahi lao lolotonga ‘oku ne malu‘i ‘a e ngaahi totonu ko iá.

NGAAHI KAVEINGA MAKEHE NE ‘OHAKE ‘I HE ‘A‘AHI FAKA-FALE ALEÁ

749. **Fetu‘utakí:** ‘Oku mahino mei motu mama‘o ‘enau tokanga ki he kaka‘anga ko ia ‘i Tafahí, pou telefoní mo hono fakalelei‘i ‘o honau tō‘anga vakapuná ‘a ia ko ha palopalema kuo nau fe‘ao lahi mo ia. ‘Oku kau foki ai ‘enau hoha‘a ki ha founa tālafi pa‘anga ‘e tokoni ki he‘enau nofó.
750. **Kelekelé:** Ko e taha foki ‘o e ngaahi kaveinga ‘oku hā ‘i he ngaahi lipōtí, ko e fiema‘u ‘o e kelekelé. Ko e kelekele ko ‘ení, ko e fiema‘u ki hano ngoue‘i, tu‘u‘anga ‘o ha holo, ko ha kelekele ke langa fakalahi e ngaahi loki akó, feitu‘u ke nofo‘i ‘e ha ngaahi fāmili ‘oku nofo hili tokolahi, pea mo ha fakalahi ki he kongá fa‘itoká ‘i ha ngaahi vāhenga ‘e ni‘ihi.

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGĀ

To'u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

FAKALAHĪ 1

FAKAFOFONGA 'O E HOU'EIKI NOPELE

Fakafofonga Nopele Fika 1 'o Tongatapu

Lord Tu'ivakano

Sea – Komiti Fili ki he Tali Tō Folofola 'o e 2021
Sea – Komiti Tu'uma'u ki he Laó (Novema – Tisema 2020)
Sea – Komiti ki he Tupu Tokolahi mo e Langa Fakalalakaka (2020 - 2021)
Sea – Komiti Tu'uma'u ki he Tupu Tokolahi mo e Langa Fakalalakaka (2018 – 2019)
Memipa – Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Faka-Sosiale (2018 – 2021)
Memipa – Komiti Tu'uma'u ki he 'Atakai mo e Feliuliaki 'o e 'Ea (2018 – 2021)
Memipa – Komiti Tu'uma'u ki he Pa'anga (2020 - 2021)
Memipa Talifaki – Komiti Tu'uma'u ki he 'Āsenita (2018 – 2019)
Memipa Talifaki – Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea (2019 – 2021)

Fakafofonga Nopele Fika 2 'o Tongatapu

Lord Ma'afu

Tokoni Palemia (mei Tisema 2020)
Minisita Fonua (Sanuali 2018 – 2021)
Minisita 'a e Kau Tau 'a 'Ene 'Afio (Sanuali 2018 – 2021)
Memipa – Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Ngaue ki Muli, Malu'i mo e Fefakatau'aki (2018 – 2021)
Memipa Talifaki – Komiti Tu'uma'u ki he 'Asenita (2018 - 2021)

Fakafofonga Nopele Fika 3 'o Tongatapu

Lord Vaha'i

Memipa – Komiti Tu'uma'u ki he Sosiale (2018 – 2021)
Memipa – Komiti Tu'uma'u ki he Ngoue mo e Toutai (2020 – 2021)
Memipa Talifaki – Komiti Tu'uma'u ki he Pa'anga (2018 – 2019)
Memipa Talifaki – Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Ngaue ki Muli, Malu'i mo e Fefakatau'aki (2018 – 2021)
Memipa Talifaki – Komiti Tu'uma'u ki he Ngoue mo e Toutai (2018 - 2019)
Memipa Talifaki – Komiti ki he Tupu Tokolahi mo e Langa Fakalalakaka (2018 – 2019)
Memipa Talifaki – Komiti Fili Fefolau'aki Fakalotofonua (2021)
Memipa Talifaki – Komiti Tu'uma'u ki he 'Atakai (2021)

Fakafofonga Nopele Fika 1 'o Ha'apai

Lord Tu'iha'angana

Tokoni Sea 'o e Fale Alea (mei Sepitema 2019)
Sea – Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea (2018 – 2019)
Sea – Komiti Fili Fefolau'aki Fakalotofonua (2020 - 2021)
Memipa – Komiti Tu'uma'u ki he 'Atakai (2018 – 2021)
Memipa – Poate ki he Ngaahi Monu'ia Malolō 'a e Fale Alea (2018 – 2019)
Memipa – Komiti Tu'uma'u ki he 'Asenita (2020 - 2021)
Memipa – Komiti Tu'uma'u ki he Pa'anga (2020 - 2021)
Memipa – Komiti Tu'uma'u ki he Tupu Tokolahi mo e Langa Fakalalakaka (2020 - 2021)
Memipa Talifaki – Komiti Tu'uma'u ki he Lao (2018 – 2021)
Memipa Talifaki – Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea (2020 - 2021)
Memipa Talifaki – Komiti Tu'uma'u ki he Ngoue mo e Toutai (2020 - 2021)

Fakafofonga Nopele Fika 2 'o Ha'apai

Lord Fakafanua

Sea 'o e Fale Alea (2018 - 2021)
Sea - Komiti Tu'uma'u ki he 'Asenita (2018 – 2021)

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGĀ

To'ū Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

	<p>Sea – Poate ki he Ngaahi Monu'ia Malolō 'a e Fale Alea (2018 – 2021) Memipa – Komiti Tu'uma'u ki he Lao (2018 – 2021) Memipa – Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Ngaue ki Muli (2018 – 2021) Memipa – Komiti Tu'uma'u ki hono Fakafepaki'i 'o e Ta'efaitotonu (2018 – 2019) Memipa – Komiti Fili ki he Tali Tō Fololo- 2021 Memipa – Komiti Fili Fefolau'aki Fakalotofonua (2020 - 2021) Memipa Talifaki – Komiti Tu'uma'u ki hono Fakafepaki'i 'o e Ta'efaitotonu (2020 - 2021)</p>
Fakafofonga Nopele Fika 1 'o Vava'u	<p>Lord Tu'ilakepa Tokoni Sea 'o e Fale Alea (Sanuali 2018 – Sepitema 2019) Minisita Ngoue, Me'atokoni, Ngaahi Vao'akau ('Okatopa 2019 – 2021) Minisita Toutai ('Okatopa 2019 – 2021) Memipa – Komiti Tu'uma'u ki he 'Asenita (2018 – 2019) Memipa – Komiti Tu'uma'u ki he Pa'anga (2018 – 2019) Memipa – Komiti Tu'uma'u ki he Ngoue mo e Toutai (2018 - 2021) Memipa – Komiti Tu'uma'u ki hono Fakafepaki'i 'o e Ta'efaitotonu (2021) Memipa Talifaki – Poate ki he Ngaahi Monu'ia Malolō 'a e Fale Alea (2018 – 2021) Memipa Talifaki – Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea (2020 - 2021)</p>
Fakafofonga Nopele Fika 2 'o Vava'u	<p>Lord Tu'ifaitu Sea - Komiti Kakato (Me 2020 - 2021) Sea – Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Ngaue ki Muli (2018 – 2020) Sea – Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea (2020 - 2021) Memipa – Komiti Tu'uma'u ki he Ngoue mo e Toutai (2020 - 2021) Memipa – Komiti Tu'uma'u ki hono Fakafepaki'i 'o e Ta'efaitotonu (2020 - 2021) Memipa – Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Ngaue ki Muli (2021) Memipa Talifaki – Komiti Tu'uma'u ki he Átakai (2018 – 2021) Memipa Talifaki – Komiti Tu'uma'u ki hono Fakafepaki'i 'o e Ta'efaitotonu (2018) Memipa Talifaki – Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea (2019) Memipa Talifaki – Komiti Tu'uma'u ki he Pa'anga (2020 - 2021) Memipa Talifaki – Komiti Tu'uma'u ki he Ásenita (2021) Memipa Talifaki – Komiti Tu'uma'u ki he Sosiale (2021)</p>
Fakafofonga Nopele 'o 'Eua	<p>Lord Nuku Minisita Polisi mo e Ngaue Tamate Afi ('Okatopa 2019 – 2021) Memipa – Komiti Tu'uma'u ki he Pa'anga (2018 – 2019) Memipa – Komiti Tu'uma'u ki he Ngoue mo e Toutai (2018 – 2021) Memipa – Komiti Tu'uma'u ki hono Fakafepaki'i 'o e Ta'efaitotonu (2020 - 2021) Memipa Talifaki – Komiti Tu'uma'u ki he Lao (2020 - 2021) Memipa Talifaki – Komiti ki he Tupu Tokolahi mo e Langa Fakalalakaka (2021)</p>
Fakafofonga Nopele 'o e Niuatoputapu mo Niuafou	<p>Lord Fusitu'a Sea – Komiti Tu'uma'u ki hono Fakafepaki'i 'o e Ta'efaitotonu (2018 – 2020) Memipa – Komiti Tu'uma'u ki he Lao (2018 – 2021) Memipa – Komiti ki he Tupu Tokolahi mo e Langa Fakalalakaka (2018 – 2019) Memipa – Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea (2019 – 2021) Memipa – Komiti Tu'uma'u ki hono Fakafepaki'i 'o e Ta'efaitotonu (2021) Memipa Talifaki – Poate ki he Ngaahi Monu'ia Malolō 'a e Fale Alea (2018 – 2019) Memipa Talifaki – Komiti Tu'uma'u ki he Sosiale (2019 – 2021)</p>

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGĀ

To'u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

Memipa Talifaki – Komiti Tu'uma'u ki he Tuputokolahi mo e Langa Fakalalakaka (2020 - 2021)
Memipa Talifaki – Komiti Fili Fefolau'aki Fakalotofonua (2020)

FAKAFONGA 'O E KAKAI

Fakafongaga Vahenga Fili 'o Tongatapu 1

Samuela 'Akilisi Pohiva

Palemia (Sanuali 2018 – Sepitema 2019)
Minisita Potungāue ki Muli (2018 – 2019)
Memipa – Komiti 'Asenita (2018 – 2019)
Memipa – Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Ngaue ki Muli, Malu'i mo e Fefakatau'aki (2018 - 2019)
Memipa – Poate ki he Ngaahi Monu'ia Malolō 'a e Fale Alea (2018 – 2019)

Pekia 'i he 'Aho 12 Sepitema 2019

Siaosi Vailahi Pohiva

Ikuna 'a e Fili Si'i 'o e 'Aho 28.11.2019
Fakafuakava'i 'i Fale Alea 'i he 11.5.2020
Memipa – Komiti Tu'uma'u ki he Sosiale (2020 - 2021)
Memipa – Komiti Tu'uma'u ki hono Fakafepaki'i 'o e Ta'efaitotonu (2020 - 2021)
Memipa Talifaki – Komiti Tu'uma'u ki he Lao (2020 - 2021)

Fakafongaga Kakai Fika 2 'o Tongatapu

Semisi Kioa Lafu Sika

Tokoni Palemia (Sanuali 2018 – Sepitema 2019)
Minisita Ngaahi Ngaue Lalahi (Sanuali 2018 – Sepitema 2019)
Minisita Takimamata (Sanuali 2018 – Sepitema 2019)
Sea – Komiti Tu'uma'u ki he Pa'anga (2020 - 2021)
Memipa – Komiti Tu'uma'u ki he 'Asenita (2018 - 2019)
Memipa – Komiti Tu'uma'u ki he Tupu Tokolahi mo e Langa Fakalalakaka (2020 - 2021)
Memipa Talifaki – Komiti Tu'uma'u ki he Pa'anga (2018 - 2019)
Memipa Talifaki – Komiti Tu'uma'u ki he 'Asenita (2020 - 2021)
Memipa Talifaki – Komiti Tu'uma'u ki he 'Atakai (2020 - 2021)
Memipa Talifaki – Komiti Fili Fefolau'aki Fakalotofonua (2020 - 2021)

Fakafongaga Kakai Fika 3 'o Tongatapu

Siaosi 'Ofa ki Vahafolau Sovaleni

Minisita Ako mo e Akongaue ('Okatopa 2019-2021)
Minisita Le'ole'o ki he Potungāue Fonua Le'ole'o (Me 2021)
Sea – Komiti Tu'uma'u ki he 'Atakai (2018 – 2019)
Memipa – Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea (2018 - 2021)
Memipa – Komiti Tu'uma'u ki he Pa'anga (2018 – 2019)
Memipa – Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Ngaue ki Muli, Malu'i mo e Fefakatau'aki (2018 – 2020)
Memipa – Komiti Tu'uma'u ki he Lao (2020 - 2021)
Memipa – Komiti Tu'uma'u ki he 'Atakai (2020 - 2021)
Memipa – Komiti ki he Tupu Tokolahi mo e Langa Fakalalakaka (2021)
Memipa Talifaki – Komiti Tu'uma'u ki he Pa'anga (2020 - 2021)
Memipa Talifaki – Komiti Tu'uma'u ki he Sosiale (2020)
Memipa Talifaki – Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Ngaue ki Muli (2021)

Fakafongaga Kakai Fika 4 'o Tongatapu

Mateni Tapueluelu

Minisita Potungāue Tanaki Pa'anga Hū Mai mo e Tute (Sanuali 2018 – Sepitema 2019)
Minisita Potungāue Polisi mo e Ngaue Tamate Afi (Sanuali 2018 – Sepitema 2019)
Sea – Komiti Tu'uma'u ki hono Fakafepaki'i 'o e Ta'efaitotonu (2020 - 2021)
Memipa – Komiti Tu'uma'u ki he Lao (2018 – 2021)
Memipa – Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Ngaue ki Muli (2020 - 2021)

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGĀ

To'ū Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

	<p>Memipa Talifaki – Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea (2018 – 2021) Memipa – Komiti Tu'uma'u ki hono Fakafepaki'i 'o e Ta'efaitotonu (2018 – 2019)</p>
Fakafofonga Kakai Fika 5 'o Tongatapu	<p>Losaline Ma'asi Minisita Ngoue, Me'atokoni, Ngaahi Vao'akau Le'ole'o (Sanuali - 'Okatopa 2019) Sea – Komiti Tu'uma'u ki he Ngoue mo e Toutai (2018)) Sea – Komiti Tu'uma'u ki he 'Atakai (2020 - 2021) Memipa – Komiti Tu'uma'u ki he Lao (2018 – 2019) Memipa – Komiti Tu'uma'u ki he Sosiale (2018 – 2019) Memipa – Komiti ki he Tupu Tokolahi mo e Langa Fakalalakala (2018 – 2019) Memipa – Komiti Tu'uma'u ki he Pa'anga (2020 - 2021) Memipa – Komiti Tu'uma'u ki he Ngoue mo e Toutai (2021) Memipa Talifaki – Komiti Tu'uma'u ki he 'Atakai (2018 – 2019) Memipa Talifaki – Komiti Tu'uma'u ki hono Fakafepaki'i 'o e Ta'efaitotonu (2018 – 2019) Memipa Talifaki – Poate ki he Ngaahi Monu'ia Malōlō 'a e Fale Alea (2018 – 2021) Memipa Talifaki – Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea (2019)</p>
Fakafofonga Kakai Fika 6 'o Tongatapu	<p>Poasi Mataele Tei Minisita MEIDECCC (2018 – 2021) Memipa – Komiti Tu'uma'u ki he Pa'anga (2018 – 2021) Memipa – Komiti Tu'uma'u ki he 'Atakai (2018 – 2021) Memipa Talifaki – Komiti Tu'uma'u ki he Sosiale (2021) Memipa Talifaki – Poate ki he Ngaahi Monu'ia Mālōlō 'a e Fale Alea (2018-2021)</p>
Fakafofonga Kakai Fika 7 'o Tongatapu	<p>Sione Vuna Fa'otusia Tokoni Palemia ('Okatopa 2019 – 2020) Minisita Lao & Pilisone (2018 – 2020) Memipa – Komiti Tu'uma'u ki he Lao (2018 – 2019 & 2021) Memipa – Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea (2018 – 2019) Memipa – Komiti Tu'uma'u ki hono Fakafepaki'i 'o e Ta'efaitotonu (2018 – 2021) Memipa – Komiti Tu'uma'u ki he 'Asenita (2020 - 2021) Memipa – Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Ngaue ki Muli (2021) Pekia 'i he 'Aho 29.8.2021</p>
Fakafofonga Kakai Fika 8 'o Tongatapu	<p>Semisi Tauelangi Fakahau Minisita Ngoue, Me'atokoni, Ngaahi Vao'akau (Sanuali 2018 – Sepitema 2019) Minisita Toutai (Sanuali 2018 – Sepitema 2019) Sea – Komiti Tu'uma'u ki he Ngoue mo e Toutai (2020 - 2021) Memipa – Komiti Tu'uma'u ki he Ngoue mo e Toutai (2018 – 2019) Memipa – Komiti Tu'uma'u ki he 'Asenita (2020 - 2021) Memipa – Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea (2020 - 2021) Memipa Talifaki – Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea (2018) Memipa Talifaki – Komiti Tu'uma'u ki he Sosiale (2020) Memipa Talifaki – Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Ngaue ki Muli (2020 - 2021)</p>
Fakafofonga Kakai Fika 9 'o Tongatapu	<p>Penisimani 'Epenisa Fifita Minisita Ako & Ako Ngāue (2018 – Sepitema 2019) Memipa – Komiti Tu'uma'u ki he 'Atakai (2018 – 2021) Memipa – Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea (2020 - 2021) Memipa Talifaki – Komiti Tu'uma'u ki he Sosiale (2018, 2019, 2021) Memipa Talifaki – Komiti ki he Tupu Tokolahi mo e Langa Fakalalakala (2018 – 2021)</p>

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGĀ

To'ū Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

Fakafofonga Kakai Fika 10 'o Tongatapu	Pohiva Tu'i'onetoa Palemia (Sepitema 2019 – 2021) Minisita Pa'anga mo e Palani Fakafonua (Sanuali 2018 – Sepitema 2019) Minisita Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga ('Okatopa 2019 – 2021) Minisita Le'ole'o Potungaue ki Muli ('Okatopa 2019 – 2021) Minisita Le'ole'o Potungaue Ngaahi Ngaue Lalahi mo e Takimamata (mei Siulai 2021) Memipa – Komiti Tu'uma'u ki he Pa'anga (2018 – 2019) Memipa – Komiti Tu'uma'u ki he 'Asenita (2020 - 2021) Memipa – Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Ngaue ki Muli (2020 - 2021) Memipa Talifaki – Komiti Tu'uma'u ki he Ngoue & Toutai (2018 - 2019) Memipa Talifaki – Komiti Tu'uma'u ki hono Fakafepaki'i 'o e Ta'efaitotonu (2018 – 2019) Memipa Talifaki – Poate ki he Ngaahi Monu'ia Mālōlō 'a e Fale Alea (2018 - 2019) Memipa – Poate ki he Ngaahi Monu'ia Mālōlō 'a e Fale Alea (2020 – 2021)
Fakafofonga Kakai Fika 11 'o 'Eua	Tevita Lavemaau Minisita Pa'anga & Palani Fakafonua ('Okatopa 2019 – 2021) Minisita Tanaki Pa'anga Hu Mai & Tute ('Okatopa 2019 – 2021) Sea – Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakapa'anga mo e Ngaahi Fakamatala Fakapa'anga 'a e Pule'anga (2018 – 2019) Memipa – Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea (2018 – 2021) Memipa – Komiti Tu'uma'u ki hono Fakafepaki'i 'o e Ta'efaitotonu (2018 – 2019) Memipa – Poate ki he Ngaahi Monu'ia Malōlō 'a e Fale Alea (2018 – 2019) Memipa – Komiti Fili Fefolau'aki Fakalotofonua (2020 - 2021) Memipa – Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakapa'anga mo e Ngaahi Fakamatala Fakapa'anga 'a e Pule'anga (2020 - 2021) Memipa Talifaki – Komiti Tu'uma'u ki he 'Asenita (2018 – 2019 & 2021) Memipa Talifaki – Komiti Tu'uma'u ki he Ngoue mo e Toutai (2018 – 2019) Memipa Talifaki – Komiti ki he Tupu Tokolahi mo e Langa Fakalakalaka (2018 – 2021) Memipa Talifaki – Komiti Tu'uma'u ki hono Fakafepaki'i 'o e Ta'efaitotonu (2020 - 2021) Memipa Talifaki – Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea (2021-2)
Fakafofonga Kakai Fika 12 'o Ha'apai	Mo'ale Finau Sea – Komiti Tu'uma'u ki he Lao (2020 - 2021) Memipa – Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Ngaue ki Muli, Malu'i mo e Fefakatau'aki (2018 – 2019) Memipa – Komiti Tu'uma'u ki hono Fakafepaki'i 'o e Ta'efaitotonu (2018 – 2019) Memipa – Komiti Tu'uma'u ki he Lao (2018) Memipa Talifaki – Komiti Tu'uma'u ki he Lao (2019) Memipa – Komiti Fili Fefolau'aki Fakalotofonua (2020 - 2021) Memipa Talifaki – Komiti Tu'uma'u ki he Lao (2018 – 2019) Memipa Talifaki – Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea (2018, 2020 - 2021) Memipa Talifaki – Komiti Tu'uma'u ki he Ngoue mo e Toutai (2020 - 2021)
Fakafofonga Kakai Fika 13 'o Ha'apai	Veivosa Light of Life Taka Sea – Komiti Kakato (Sanuali 2018 – Me 2020) Sea – Komiti Tu'uma'u ki he Sosiale (2018 – 2021) Memipa – Komiti Tu'uma'u ki he 'Asenita (2018 – 2021) Memipa – Komiti Fili Fefolau'aki Fakalotofonua (2020 - 2021)

FAKAMATALA 'O E NGĀUE 'A E FALE ALEA 'O TONGĀ

To'ū Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

	<p>Memipa Talifaki – Komiti Tu'uma'u ki he Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakapa'anga mo e Ngaahi Fakamatala Fakapa'anga 'a e Pule'anga (2018 – 2019)</p> <p>Memipa Talifaki – Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea (2020 - 2021)</p>
Fakafofonga Kakai Fika 14 'o Vava'u	<p>Saia Ma'u Piukala</p> <p>Minisita Mo'ui (Sanuali 2018 – Sepitema 2019)</p> <p>Minisita Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga (Sanuali 2018 – Sepitema 2019)</p> <p>Sea – Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Ngaue ki Muli (2020 - 2021)</p> <p>Minisita Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga (2018 – 2019)</p> <p>Memipa – Komiti Tu'uma'u ki he Sosiale (2018 – 2019)</p> <p>Memipa – Komiti Tu'uma'u ki he Tupu Tokolahi mo e Langa Fakalalakala (2018 – 2021)</p> <p>Memipa – Komiti Fili Fefolau'aki Fakalotofonua (2020 - 2021)</p> <p>Memipa Talifaki – Komiti Tu'uma'u ki he Lao (2018 – 2019)</p> <p>Memipa Talifaki – Komiti Tu'uma'u ki he Pa'anga (2020 - 2021)</p> <p>Memipa Talifaki – Komiti Tu'uma'u ki hono Fakafepaki'i 'o e Ta'efaitotonu (2020 - 2021)</p>
Fakafofonga Kakai Fika 15 'o Vava'u	<p>Samiu Kuita Vaipulu</p> <p>Minisita Fefakatau'aki Konisiuma, Fakatupu Koloa, 'Ilofo'ou mo e Ngaue 'a e Kakai ('Okatopa 2019 - 'Epeleli 2021)</p> <p>Minisita Lao & Pilisone (mei Me 2021)</p> <p>Sea – Komiti Tu'uma'u ki he Lao (2018 – 2019)</p> <p>Memipa – Komiti Tu'uma'u ki he 'Asenita (2018 – 2019)</p> <p>Memipa – Komiti ki he Tupu Tokolahi mo e Langa Fakalalakala (2018 – 2019)</p> <p>Memipa – Komiti Tu'uma'u ki he Lao (2020 - 2021)</p> <p>Memipa – Komiti Fili Fefolau'aki Fakalotofonua (2020 - 2021)</p> <p>Memipa Talifaki - Komiti Fili Fefolau'aki Fakalotofonua (2018 – 2019)</p> <p>Memipa - Komiti Tu'uma'u ki he Totonu 'a e Fale Alea (2021)</p> <p>Memipa Talifaki – Komiti Tu'uma'u ki he Totonu 'a e Fale Alea (2018 – 2021)</p> <p>Memipa Talifaki – Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Ngaue ki Muli, Malu'i mo e Fefakatau'aki (2018 – 2019)</p> <p>Memipa Talifaki – Komiti Tu'uma'u ki hono Fakafepaki'i 'o e Ta'efaitotonu (2021)</p>
Fakafofonga Kakai Fika 16 'o Vava'u	<p>'Akosita Lavulavu</p> <p>Minisita Ngaahi Ngaue Lalahi ('Okatopa 2019 – Siulai 2021)</p> <p>Minisita Takimamata ('Okatopa 2019 – Siulai 2021)</p> <p>Sea – Komiti Fili ki he Fefolau'aki Fakalotofonua (2018 – 2019)</p> <p>Memipa – Komiti ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea (2018 – 2019)</p> <p>Memipa – Komiti Tu'uma'u ki he Sosiale (2018 – 2019)</p> <p>Memipa – Komiti ki he Tupu Tokolahi mo e Langa Fakalalakala (2018 – 2020)</p> <p>Memipa Talifaki – Komiti Tu'uma'u ki he 'Atakai (2018 – 2021)</p>
Fakafofonga Kakai Fika 17 'o e Ongu Niua	<p>Vatau Mefi Hui</p> <p>Minisita Ngaahi Ngaue Fakalotofonua (mei 'Okatopa 2019)</p> <p>Memipa – Komiti Tu'uma'u ki he 'Atakai (2018 – 2019)</p> <p>Memipa – Komiti Tu'uma'u ki he Ngoue mo e Toutai (2018 – 2021)</p> <p>Memipa – Komiti Fili Fefolau'aki Fakalotofonua (2018 - 2021)</p> <p>Memipa Talifaki – Komiti Tu'uma'u ki he Sosiale (2018 – 2019)</p> <p>Memipa – Komiti Tu'uma'u ki he Sosiale (2020 – 2021)</p> <p>Memipa – Komiti Tu'uma'u ki he Ngoue mo e Toutai (2018 – 2019)</p> <p>Memipa Talifaki – Komiti Tu'uma'u ki he Ngoue mo e Toutai (2021)</p>
Minisita Fili 'e he 'Eiki Palemia	<p>Tu'i Uata</p> <p>Minisita Fefakatau'aki, Konisiuma, Fakatupu Koloa, 'Ilo Fo'ou & Ngaue 'a e Kakai (Sanuali 2018 – Sepitema 2019)</p> <p>Memipa – Komiti Tu'uma'u ki he Ngoue mo e Toutai (2018 – 2019)</p> <p>Memipa Talifaki – Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Ngaue ki Muli, Malu'i mo e Fefakatau'aki (2018 – 2019)</p> <p>Memipa – Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea (2018)</p>

FAKAMATALA ‘O E NGĀUE ‘A E FALE ALEA ‘O TONGĀ

To‘u Fale Alea, Nōvema 2017 – Sepitema 2021

Minisita Fili ‘e he ‘Eiki Palemia	‘Amelia Afuha‘amango Tu‘ipulotu Minisita Mo‘ui (mei ‘Okatopa 2019) Memipa – Komiti Tu‘uma‘u ki he Sosiale (2020 - 2021) Memipa – Komiti Tu‘uma‘u ki he Tupu Tokolahi mo e Langa Fakalalakaka (2020 - 2021) Memipa Talifaki – Komiti Fili Fefolau‘aki Fakalotofonua (2020 - 2021)
Minisita Fili ‘e he ‘Eiki Palemia	Tatafu Moeaki Minisita Fefakatau‘aki mo e Fakalalakaka Faka‘ekonomika (mei ‘Epeleli 2021) Memipa – Komiti Tu‘uma‘u ki he Pa‘anga (2021) Memipa Talifaki – Komiti Tu‘uma‘u ki he Ngaahi Ngaue ki Muli (2021)

FAKALAHĪ 2

NGAAHI 'ASENITA NGĀUE 'A E FALE ALEA 'I HE TA'U 2018

NGAAHI LAO FAKAANGAANGA

	'Asenita Ngāue	Tu'utu'uni 'a e Fale Alea
1.	Lao Fakaangaanga ki he Ngaahi Kautaha No Iiki 2018 <i>Microfinance Institutions Bill 2018</i>	Tali 'i he 'Aho 8.3.2018 Fakamo'oni Huafa 'i he 'Aho 21.06.2018
2.	Lao Fakaangaanga ki he No Atu 'o e Ngaahi Pa'anga 2018 <i>Moneylenders Bill 2018</i>	Tali 'i he 'Aho 8.3.2018 Fakamo'oni Huafa 'i he 'Aho 21.06.2018
3.	Lao Fakaangaanga ki hono Pule'i 'o e Fetongi Pa'anga Muli 2018 <i>Foreign Exchange Control Bill 2018</i>	Tali 'i he 'Aho 12.3.2018 Fakamo'oni Huafa 'i he 'Aho 21.06.2018
4.	Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he 'Inasi Fakapule'anga 'i he Fetongi Pa'anga Muli 2018 <i>Foreign Exchange Levy (Amendment) Bill 2018</i>	Tali 'i he 'Aho 12.3.2018 Fakamo'oni Huafa 'i he 'Aho 27.02.2020
5.	Lao Fakaangaanga (Fakapekia) ki he Ngaahi Monu'ia Tukupau ki he Sipoti 'a e Pasifiki 2019 2018 <i>Pacific Games 2019 Taxation Incentives (Repeal) Bill 2018</i>	Tali 'i he 'Aho 12.3.2018 Fakamo'oni Huafa 'i he 'Aho 21.06.2018
6.	Lao Fakaangaanga ke Fakahu Atu 'a e Pa'anga ki he Ngaahi Ngaue 'a e Pule'anga 2018/2019 <i>2018/2019 Appropriation Bill 2018</i>	Tali 'i he 'Aho 20.6.2018 Fakamo'oni Huafa 'i he 'Aho 29.06.2018
7.	Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ke Fakahu Atu 'a e Pa'anga ki he Ngaahi Ngaue 'a e Pule'anga 2018/2019 <i>2018/2019 Appropriation (Amendment) Bill 2018</i>	Tali 'i he 'Aho 26.6.2018 Fakamo'oni Huafa 'i he 'Aho 29.06.2018
8.	Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Lao 'o e Konisitutone 'o Tonga 2018 <i>Act of Constitution of Tonga (Amendment) Bill 2018</i>	Tali 'i he 'Aho 26.9.2018 Fakamo'oni Huafa 'i he 'Aho 24.06.2021
9.	Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Ngaue Fakapule'anga 2018 <i>Public Service (Amendment) Bill 2018</i>	Tali 'i he 'Aho 26.9.2018 Fakamo'oni Huafa 'i he 'Aho 21.02.2019
10.	Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) (Fika 2) ki he Ngaue Fakapule'anga 2018 <i>Public Service (Amendment) Bill 2018</i>	Tali 'i he 'Aho 26.9.2018 Fakamo'oni Huafa 'i he 'Aho 21.02.2019
11.	Lao Fakaangaanga ki he Fakama'opo'opo 'o e Ngaahi Lao 2018 <i>Laws Consolidations Bill 2018</i>	Tali 'i he 'Aho 30.10.2018 Fakamo'oni Huafa 'i he 'Aho 21.02.2019
12.	Lao Fakaangaanga ki he Ngaahi Fakatonutonu Kehekehe ki he Fakalelei 'o e Lao 2018	Tali 'i he 'Aho 30.10.2018

	<i>Law Revision (Miscellaneous Amendments) Bill 2018</i>	
13.	Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu)(Fika 2) ki he Lao 'o e Konisitutone 'o Tonga 2018 <i>Act of Constitution of Tonga (Amendment) Bill 2018</i>	Fakafoki 'e he Pule'anga 'i he 'Aho 18.9.2018
14.	Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu)(Fika 3) ki he Lao 'o e Konisitutone 'o Tonga 2018 <i>Act of Constitution of Tonga (Amendment) (No 3) Bill 2018</i>	Fakafoki 'e he Pule'anga 'i he 'Aho 18.9.2018
15.	Lao Fakaangaanga ki he Komisoni Ngaue faka-Fakamaau mo Fakalao 2018 <i>Judicial and Legal Services Commission Bill 2018</i>	Fakafoki 'e he Pule'anga 'i he 'Aho 18.9.2018
16.	Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Palani mo e Pule'i mo Ngaue'aki 'o e Ngaahi Feitu'u 2018 National <i>Spatial Planning and Management (Amendment) Bill 2018</i>	Fakafoki 'e he Pule'anga 'i he 'Aho 18.9.2018
17.	Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Fakamaau'anga Polisi 2018 <i>Magistrate Court (Amendment) Bill 2018</i>	Fakafoki 'e he Pule'anga 'i he 'Aho 18.9.2018
18.	Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Polisi Tonga 2018 <i>Tonga Police (Amendment) Bill 2018</i>	Fakafoki 'e he Pule'anga 'i he 'Aho 18.9.2018
19.	Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he 'Ompatimeni 2018 <i>Ombudsman (Amendment) Bill 2018</i>	Fakafoki 'e he Pule'anga 'i he 'Aho 10.10.2018
20.	Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu)(Fika 2) ki he 'Ompatimeni 2018 <i>Ombudsman (Amendment) (No 2) Bill 2018</i>	Fakafoki 'e he Pule'anga 'i he 'Aho 10.10.2018
NGAAHI TU'UTU'UNI		
1.	Ngaahi Tu'utu'uni ki he 'Inasi Fakapule'anga 'i he Fetongi Pa'anga Muli 2016 <i>Foreign Exchange Levy Regulations 2016</i>	Tali 'i he 'Aho 26.6.2018
2.	Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Tukahau 'Ekisia 2016 <i>Excise Tax (Amendment) Order 2016</i>	Tali 'i he 'Aho 26.6.2018
3.	Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Tute Kasitomu 2016 <i>Customs Duty (Amendment) Order 2016</i>	Tali 'i he 'Aho 26.6.2018
4.	Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) (Ngaahi Totongi) ki he Ngaahi Ngaue ki he Mo'ui 2016 <i>Health Services (Fees and Changes) (Amendment) Regulations 2016</i>	Tali 'i he 'Aho 13.3.2018
5.	Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Tute Kasitomu 2017 <i>Customs Duty (Amendment) Order 2017</i>	Tali 'i he 'Aho 26.6.2018
6.	Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Tukahau Pa'anga Hu Mai 2017 <i>Income Tax (Amendment) Order 2017</i>	Tali 'i he 'Aho 13.3.2018
7.	Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Tukahau 'Ekisia 2017 <i>Excise Tax (Amendment) Order 2017</i>	Tali 'i he 'Aho 26.6.2018
8.	Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Ngaahi 'Inasi Fakapule'anga Fetongi Pa'anga Muli 2017 <i>Foreign Exchange Levy (Amendment) Regulations 2017</i>	Fakapekia 'i he 'Aho 13.3.2018

9.	Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) Pule'i 'o e Sino'i Pa'anga Malolo mei he Ngaue 2016 <i>Retirement Fund (Administration) (Amendment) Regulations 2016</i>	Tukuhifo ki he Kōmiti Kakato 'i he 'Aho 13.3.2018
10.	Ngaahi Tu'utu'uni ki he Ahi 2016 <i>Sandalwood Regulations 2016</i>	Tukuhifo ki he Kōmiti Kakato 'i he 'Aho 13.3.2018
11.	Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Toutai (Kolo Matatahi) 2016 <i>Fisheries (Coastal Communities) (Amendment) Regulations 2016</i>	Tukuhifo ki he Kōmiti Kakato 'i he 'Aho 13.3.2018
12.	Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Toutai (Kolo Matatahi) 2017 <i>Fisheries (Coastal Communities) (Amendment) Regulations 2017</i>	Tukuhifo ki he Kōmiti Kakato 'i he 'Aho 13.3.2018
NGAAHI LĪPOOTI 'A E NGAahi KŌMITI 'A E FALE ALEA		
1.	Līpooti Fika 1/2018 'a e Kōmiti Tali Folofola 'o e 'Aho 16.1.2018 Fekau'aki mo e Tali 'a e Tō Folofola mei he Taloni	Tali 'i he 'Aho 18.1. 2018
2.	Līpooti Fika 1/2018 'a e Kōmiti Tu'uma'u ki he 'Asenita 'o e 'Aho 28.2.2018 Fekau'aki mo e Tohi Māhina Faka-Fale Alea ki he 2018	Tali mo hono ngaahi fakatonutonu 'i he 'Aho 14.3.2018
3.	Līpooti Fika 1/2018 'a e Kōmiti Tu'uma'u ki he Ngoue mo e Toutai 'o e 'Aho 12.3.2018 Fekau'aki mo e ngoue maumau 'i he Saikolone Fakatalopiki ko Gita	Tali 'i he 'Aho 12.3.2018
4.	Līpooti Fika 1/2018 'a e Kōmiti Tu'uma'u ki he 'Atakai 'o e 'Aho 18.3.2018 Fekau'aki mo e Tu'unga 'oku 'i ai 'a e Fonuá hili 'a e Saikolone Fakatalopiki ko Gita	
5.	Līpooti Fika 1/2018 'a e Kōmiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakapa'anga mo e Ngaahi Fakamatala Pa'anga 'a e Pule'angá 'o e 'Aho 8.3.2018 Fekau'aki mo e Tu'unga fakapa'anga 'o e fonuá hili 'a e Saikolone Fakatalopiki ko Gita	Tali 'i he 'Aho 8.8.2018
6.	Līpooti Fika 1/2018 'a e Kōmiti Fili ki he Tali Folofola 'o e 'Aho 1.6.2018 Fekau'aki mo e Līpooti ki he Tali 'o e Tō Folofola	Tali 'i he 'Aho 5.6.2018
7.	Līpooti Fika 3/2018 'a e Kōmiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea 'o e 'Aho 11.6.2018 Fekau'aki mo e Tohi Tangi Fika 1/2018	
8.	Līpooti Fika 3/2018 'a e Kōmiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakapa'anga mo e Ngaahi Fakamatala Pa'anga 'a e Pule'angá 'o e 'Aho 18.6.2018 Fekau'aki mo e 'Esitimeti 'o e Ta'u Fakapa'anga 2018/2019	Tuku ki he Kōmiti Kakato 'i he 'Aho 6.2018
9.	Līpooti Fika 4/2018 'a e Kōmiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea 'o e 'Aho 2.10.2018 Fekau'aki mo e Fokotu'u Tu'utu'uni Fika 16, 18 & 20 'o e 2018	Tali 'i he 'Aho 2.10.2018
10.	Līpooti Fika 1/2018 'a e Kōmiti Tu'uma'u ki he Lao 'o e 'Aho 5.10.2018 Fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga Fika 11 & 12/2018	Tali 'i he 'Aho 11.10.2018
11.	Līpooti Fika 2/2018 'a e Kōmiti Tu'uma'u ki he Lao 'o e 'Aho 22.10.2018 Fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga ki he Fakama'opo'opo 'o e Ngaahi Lao 2018 mo e Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) Kehekehe ki he Fakalelei 'o e Lao 2018	Tali 'i he 'Aho 29.10.2018

12.	Līpooti Fika 5/2018 'a e Kōmiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea 'o e 'Aho 30.10.2018 Fekau'aki mo e Tali 'a e 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga mo e 'Eiki Minisitā Lao ki he Tohi Tangi Fika 1/2018	Tali 'i he 'Aho 8.11.2018
13.	Līpooti Fika 6/2018 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea 'o e 'Aho 1.10.2018 Fekau'aki mo e Tali 'a e 'Eiki Palēmia ki he Tohi Tangi Fika 1/2018 (konga 2)	Tali 'i he 'Aho 8.11.2018
14.	Līpooti Fika 1/2018 Kōmiti Fili ki he Fefolau'aki Fakalotofonua 'o e 'Aho 31.10.2018	Tali 'i he 'Aho 1.11.2018
15.	Līpooti Fika 7/2018 Kōmiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea 'o e 'Aho 6.11.2018	Tali 'i he 'Aho 8.11.2018
NGAAHI FOKOTU'U FAKA-FALE ALEA		
1.	Fokotu'u ke liliu 'a e Tohi Tu'utu'uni 'a e Fale Aleá	Tali 'i he 'Aho 8.11.2018 ke 'ave ki he Kōmiti Tu'uma'u ki he Lao
2.	Fokotu'u ke alea'i 'a e ngaahi liliu fo'ou 'e 12 'i he Tohi Fakahinohinó ma'ae Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Aleá 2017	Te'eki fakakakato 'a e fiema'u 'a e Tohi Tu'utu'uni kae lava ke tepile'i
3.	Ke liliu e fo'i lea 'dissolve' 'i he Kupu 38 mo e 77 (1,2,3) 'o e Konisitutoné ki he faka-Tonga ko e 'Fakangata' kae 'ikai ko e 'Veteki'	Te'eki fakakakato 'a e fiema'u 'a e Tohi Tu'utu'uni kae lava ke tepile'i
4.	Ke liliu 'a e Lao 'o e Fili Fale Aleá mo e ngaahi Lao felave'i mo iá ke tatau 'a e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakaí mo e Hou'eiki Fakafofonga Nōpelé (fekau'aki mo e <i>clearance</i> 'a e kau Kanititeiti Fili Fale Alea)	Te'eki fakakakato 'a e fiema'u 'a e Tohi Tu'utu'uni kae lava ke tepile'i
5.	Ke Faka'atā ange mu'a 'a e Vahefonua Vava'ú ke hoko ko e <i>Special Free Trade Economic Zone</i> pe ko ha Sone Fefakatau'aki Tau'atāina Faka'ekonomika Makehe	Tali ka na'e to e fakafoki 'i he Fokotu'u Tu'utu'uni pē 'o fika 20/2018 'i he 'Aho 9.10.2018
6.	1. Ke fili 'e he Kakaí 'a e Peseti 'e 50 'o e Kau Mēmipa Poate takitaha 2. Kapau ko ha Poate 'oku mēmipa 'e 6 pea fili e toko 2 mei Tongatapu, 1 mei he Ongo Niuá, Vava'u, Ha'apai mo 'Eua	Te'eki fakakakato 'a e fiema'u 'a e Tohi Tu'utu'uni kae lava ke tepile'i
7.	Ke faka'atā 'a e ngaahi fāmili 'oku ma'ulalo ange 'enau ma'u'anga pa'angá 'i he \$10,000 'i he ta'u mei he totongi Tute mo e Tukupau Ngāue'aki 'i ha'anau langa fale nofo'anga pe monomono lalahi 'o ngata 'i he ta'u 2022	Te'eki fakakakato 'a e fiema'u 'a e Tohi Tu'utu'uni kae lava ke tepile'i
8.	Ke fokotu'u ha Lao ke fakamavahe'i 'a e ngoue'i 'o e kava ma'ae tangata pe fefine tu'ufonua 'o Tonga (<i>Indigenous People</i>)	Te'eki fakakakato 'a e fiema'u 'a e Tohi Tu'utu'uni kae lava ke tepile'i
9.	Ke laiseni makehekehe 'a e kakau mo e tofua'á pea mo e mata tofua'á	Te'eki fakakakato 'a e fiema'u 'a e Tohi Tu'utu'uni kae lava ke tepile'i
10.	Ke monomono e Tefito'i Lao Mata Tofua'a 2008, Kupu 6,7 mo e 8	Te'eki fakakakato 'a e fiema'u 'a e Tohi Tu'utu'uni kae lava ke tepile'i
11.	Ke fokotu'u 'a Vava'u ko e Senitā Fakataki mamata 'a Tonga pea ke fa'u ha Lao ke ne pou pou'i	Te'eki fakakakato 'a e fiema'u 'a e Tohi Tu'utu'uni kae lava ke tepile'i
12.	Ke Tali 'e he Fale Alea ke vahe'i ha \$500 (<i>one-off payment</i>) ma'ae pepepe toki fanau'i fo'ou kotoa pē.	Te'eki fakakakato 'a e fiema'u 'a e Tohi Tu'utu'uni kae lava ke tepile'i

13.	Ke fai ha ngāue mo ha fokotu'utu'u ke malava ma'u ha vāhenga 'a e kau uitoú.	Tali 'i he 'Aho 4.10.2018
14.	Ke fa'u ha Lao pau ki he Kau Toulekeleka mo e vāhengá ke hiki (Lao Fakaangaanga ki he kau toulekeleka - <i>Elderly Act 2018</i>)	Te'eki fakakakato 'a e fiema'u 'a e Tohi Tu'utu'uni kae lava ke tepile'i
15.	1. Ke fili 'e he Kakai 'a e Peseti 'e 50 'o e Kau Mēmipa Poate takitaha 2. Kapau ko ha Poate 'oku mēmipa 'e 6 pea fili e toko 2 mei Tongatapu, 1 mei he Ongó Niuá, Vava'u, Ha'apai mo 'Eua	Tali 'i he 'Aho 8.10.2018
16.	Ke to'o 'a e tupu 10% (<i>10% interest</i>) 'oku hilifaki 'e he ngaahi pangikee ki he ngaahi 'akauni seivingi (<i>Saving Accounts</i>)	Te'eki fakakakato 'a e fiema'u 'a e Tohi Tu'utu'uni kae lava ke tepile'i
17.	Ke faka'atā ange mu'a 'a e Vahefonua Vava'u ke hoko ko e <i>Special Free Trade Economic Zone</i> pe ko ha Sone Fefakatau'aki Tau'atāina Faka-Ékonomika Makehe	Tali 'i he 'Aho 9.10.2018
18.	Fokotu'u ke ako ta'etotongi e fanau ako Tongatapu mo 'Euá 'i he ta'u 'e 1 kae totongi 'e he Pule'angá	Tali 'i he 'Aho 14.3.2018 ke tuku ke ngāue ki ai 'a e Pule'anga
19.	Ke to'o 'a e tukuhau peseti 'e 15 na'e hilifaki ki he kakano'i moá pea ke kamata lau mei he 'aho 1 Siulai 2018	Tali 'i he 'Aho 20.6.2018 'e he Kōmiti Kakato he kuo'osi to'o ia 'e he Pule'anga
20.	Ke langa ha uafu 'i Fakakakai Ha'apai pea tokoni e Pule'anga 'aki ha \$60,000.00 'i he ta'u fakapa'anga 2019/2020 ke 'osi e uafu ki Tisema 2019.	Tali 'i he 'Aho 20.6.2018 ke 'ave ki he Pule'anga

NGAAHI FAKAMATALA FAKATA'U

1.	'Ofisi 'o e 'Atita Seniale, Ta'u 2016/2017	Tali 'i he 'aho 26.09.2018
2.	Potungāue Pa'anga, Ta'u 2017	Tali 'i he 'aho 5.8.2018
3.	'Ofisi 'o e 'Omipatimeni, Ta'u 2016/2017	Tali 'i he 'aho 26.09.2018
4.	Potungāue Pa'anga, Ta'u 2013, 2014, 2015, 2016	Tali 'i he 'aho 26.09.2018
5.	Potungāue Polisi mo e Tamate Afi, Ta'u 2016-2017	Fakafoki ke fakalelei'i
6.	Potungāue Mo'ui, Ta'u 2016	Tali 'i he 'aho 26.09.2018
7.	Komisoni 'a e Kau Ngāue Fakapule'anga, Ta'u 2015-2016, 2016-2017	Tali 'i he 'aho 21.03.2019
8.	Potungāue Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi, Ma'u'anga Fakamatala, Tokanga'i Ngaahi Fakatamaki Fakanatula, 'Atakai, Fetu'utaki mo e Feliuliuaki e 'Ea, Ta'u 2017	Tali 'i he 'aho 26.09.2018
9.	Potungāue Toutai, Ta'u 2016-2017	Tali 'i he 'aho 26.09.2018

NGAAHI LIPOOTI KEHE

1.	Lipooti ki hono 'Atita 'o e Ngaahi Ngāue Fakapa'anga mo e Faipau ki he Lao 2016/2017	Tali 'i he 'Aho 2.10.2018
2.	Lipooti 'Atita Makehe fekau'aki mo e Tohi Tangi fika 1/2018 - 'Atita Seniale	Fakatokanga'i 'i he 'Aho 8.11.2018
3.	Lipooti 'A'ahi faka-Fale Alea 'a e Vāhenga Fili Tongatapu 1	Tali 'i he 'Aho 9.10.2018
4.	Lipooti 'A'ahi faka-Fale Alea 'a e Vāhenga Fili Tongatapu 2	Tali 'i he 'Aho 1.11.2018

5.	Līpooti 'A'ahi faka-Fale Alea 'a e Vāhenga Fili Tongatapu 3	Tali 'i he 'Aho 3.10.2018
6.	Līpooti 'A'ahi faka-Fale Alea 'a e Vāhenga Fili Tongatapu 4	Tali 'i he 'Aho 11.10.2018
7.	Līpooti 'A'ahi faka-Fale Alea 'a e Vāhenga Fili Tongatapu 5	Tali 'i he 'Aho 8.10.2018
8.	Līpooti 'A'ahi faka-Fale Alea 'a e Vāhenga Fili Tongatapu 6	Tali 'i he 'Aho 4.10.2018
9.	Līpooti 'A'ahi faka-Fale Alea 'a e Vāhenga Fili Tongatapu 7	Tali 'i he 'Aho 11.10.2018
10.	Līpooti 'A'ahi faka-Fale Alea 'a e Vāhenga Fili Tongatapu 8	Tali 'i he 'Aho 4.10.2018
11.	Līpooti 'A'ahi faka-Fale Alea 'a e Vāhenga Fili Tongatapu 9	Tali 'i he 'Aho 4.10.2018
12.	Līpooti 'A'ahi faka-Fale Alea 'a e Vāhenga Fili Tongatapu 10	Tali 'i he 'Aho 29.10.2018
13.	Līpooti 'A'ahi faka-Fale Alea 'a e Vāhenga Fili 'Eua 11	Tali 'i he 'Aho 4.10.2018
14.	Līpooti 'A'ahi faka-Fale Alea 'a e Vāhenga Fili Ha'apai 12	Tali 'i he 'Aho 3.10.2018
15.	Līpooti 'A'ahi faka-Fale Alea 'a e Vāhenga Fili Ha'apai 13	Tali 'i he 'Aho 1.11.2018
16.	Līpooti 'A'ahi faka-Fale Alea 'a e Vāhenga Fili Vava'u 14	Tali 'i he 'Aho 3.10.2018
17.	Līpooti 'A'ahi faka-Fale Alea 'a e Vāhenga Fili Vava'u 15	Tali 'i he 'Aho 10.10.2018
18.	Līpooti 'A'ahi faka-Fale Alea 'a e Vāhenga Fili Vava'u 16	Tali 'i he 'Aho 4.10.2018
19.	Līpooti 'A'ahi faka-Fale Alea 'a e Vāhenga Fili Niua 17	Tali 'i he 'Aho 29.10.2018
NGAAHI TOHI TANGI		
20.	Ke toloi 'a e feme'a'aki 'i he Patiseti 2018/2019 kae fakahoko ha 'atita fakavavevave ki he ngaahi Vouti 'i he Patiseti 'o e 2015/2016, 2016/2017 mo e 2017/2018 'i he Ngaahi Potungāue 'a e Kau Minisitā 'e toko 7, pea 'oku fokotu'u atu ke faka'ilo faka-Fale Alea, 'Aho 30.5.2018	Tali 'i he 'aho 13.06.2018 ke kole ki he 'Atitā ke fai ha ngāue ki ai
21.	Ke fakahifo 'a e 'Eiki Palēmia, Samiuela 'Akilisi Pōhiva mei he lakanga kuo fili ia ki ai 'e he kakai 'o Tonga, 'Aho 29.10.2018	Te'eki fakakakato 'a e fiema'u 'a e Tohi Tu'utu'uni kae lava ke tepile'i
22.	Ke ngāue fakavavevave 'a e Pule'angá ke faka'ilo 'a e kau taki na'a nau 'ave ta'efakalao 'a e pa'anga 'a e kakai 'o e fonuá ki he kautaha Tongasat, 'Aho 15.10.2018	Te'eki fakakakato 'a e fiema'u 'a e Tohi Tu'utu'uni kae lava ke tepile'i

FAKALAHİ 3

NGAAHI 'ASENITA NGAUE 'A E FALE ALEA 'I HE TA'U 2019

NGAAHI LAO FAKAANGAANGA		
	'Asenita Ngāue	Tu'utu'uni 'a e Fale Alea
1.	Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Ngaue Fakapule'anga 2019 <i>Public Service (Amendment) Bill 2019</i>	Tali 'i he 'Aho 7.3.2019 Fakamo'oni Huafa 'i he 'Aho
2.	Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) (Fika 2) ki he Ngaue Fakapule'anga 2019 <i>Public Service (Amendment) (No.2) Bill 2019</i>	Tali 'i he 'Aho 7.3.2019 Fakamo'oni Huafa 'i he 'Aho 21.03.2019
3.	Lao Fakaangaanga ki he 'Inivesi Muli 2019 <i>Foreign Investment Bill 2018</i>	Tali 'i he 'Aho 26.2.2019
4.	Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga 2019 <i>Public Enterprises (Amendment) Bill 2019</i>	Tali 'i he 'Aho 13.3.2019
5.	Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Kau 'Ofisa Fakavahefonua mo e Kau 'Ofisa Kolo 2019 <i>District and Town Officers (Amendment) Bill 2019</i>	Tali 'i he 'Aho 13.3.2019 Fakamo'oni Huafa 'i he 'Aho 21.03.2019
6.	Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Pangike Langa Fakalalakaka 'o Tonga 2019 <i>Tonga Development Bank (Amendment) Bill 2019</i>	Tali 'i he 'Aho 13.03.2019
7.	Lao Fakaangaanga ki hono Pule'i 'o e Ngaahi Ngaue Tanaki Pa'anga Hu Mai 2019 <i>Revenue Services Administrations Bill 2019</i>	Tali 'i he 'Aho 14.3.2019
8.	Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Tukupau Pa'anga Hu Mai 2019 <i>Income Tax (Amendment) Bill 2019</i>	Tali 'i he 'Aho 14.3.2019
9.	Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Tukupau Ngaue'aki 2019 <i>Consumption Tax (Amendment) Bill 2019</i>	Tali 'i he 'Aho 14.3.2019
10.	Ko e Lao ke Fakahu Atu 'a e Pa'anga ki he Ngaahi Ngaue 'a e Pule'anga 2019/2020 <i>An Act to Appropriate Money's to the Service of Government 2019/2020</i>	Tali 'i he 'Aho 27.6.2019 Fakamo'oni Huafa 'i he 'Aho 29.06.2019
11.	Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Lao 'o e Konisitutone 'o Tonga 2019 <i>Act of Constitution of Tonga (Amendment) Bill 2019</i>	Fakafoki 'e he Pule'anga 'i he 'Aho 22.6.2020
12.	Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) (Fika 2) ki he Lao 'o e Konisitutone 'o Tonga 2019 <i>Act of Constitution of Tonga (Amendment) (No.2) Bill 2019</i>	Fakafoki 'e he Pule'anga 'i he 'Aho 22.6.2020
13.	Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Polisi <i>Tonga 2019 Tonga Police (Amendment) Bill 2019</i>	Fakafoki 'e he Pule'anga 'i he 'Aho 22.6.2020
14.	Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Fakamaau'anga Polisi 2019	Fakafoki 'e he Pule'anga 'i he 'Aho 22.6.2020

FAKALAHĪ 4

NGAAHI 'ASENITA NGĀUE 'A E FALE ALEA 'I HE TA'U 2020

NGAAHI LAO FAKAANGAANGA

	'Asenita Ngāue	Tu'utu'uni 'a e Fale Alea
1.	Lao Fakaangaanga ki he Ngaahi Va Fakangaue 2020 <i>Employment Relations Bill 2020</i>	Tali 'i he 'Aho 8.9.2020
2.	Lao Fakaangaanga ki he Ngaahi Koloa Vai 2020 <i>Water Resources Bill 2020</i>	Tali 'i he 'Aho 7.9.2020 Fakamo'oni Huafa 'i he 'Aho 29.10.2020
3.	Lao Fakaangaanga ki he Me'atokoni 2020 <i>Food Bill 2020</i>	Tali 'i he 'Aho 7.9.2020 Fakamo'oni Huafa 'i he 'Aho 29.10.2020
4.	Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Ngaue Fakapule'anga 2020 <i>Public Service (Amendment) Bill 2020</i>	Tali 'i he 'Aho 29.6.2020 Fakamo'oni Huafa 'i he 'Aho 30.07.2020
5.	Lao Fakaangaanga ke Fakahū Atu 'a e Pa'anga ki he Ngaahi Ngāue 'a e Pule'anga 2020/2021 <i>2020/2021 Appropriation Bill 2020</i>	Tali 'i he 'Aho 18.6.2020 Fakamo'oni Huafa 'i he 'Aho 25.06.2020
6.	Lao Fakaangaanga (Ngaahi Fakatonutonu Kehekehe) ki he Fakalelei 'o e Lao 2020 <i>Law Revision (Miscellaneous Amendments) Bill 2020</i>	Tali 'i he 'Aho 29.6.2020 Fakamo'oni Huafa 'i he 'Aho 30.07.2020
7.	Lao Fakaangaanga ki he 'Inivesi Muli 2020 <i>Foreign Investment Bill 2020</i>	Tali 'i he 'Aho 8.9.2020 Fakamo'oni Huafa 'i he 'Aho 29.10.2020
8.	Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Fakalelei 'Atamai 2020 <i>Mental Health (Amendment) Bill 2020</i>	Tali 'i he 'Aho 7.9.2020 Fakamo'oni Huafa 'i he 'Aho 29.10.2020
9.	Lao Fakaangaanga ki he Fe'alu'aki 2020 <i>Traffic Bill 2020</i>	Tali 'i he 'Aho 13.7.2020 Fakamo'oni Huafa 'i he 'Aho 27.08.2020
10.	Lao Fakaangaanga ki he Ngaahi Hala 2020 <i>Roads Bill 2020</i>	Tali 'i he 'Aho 14.7.2020 Fakamo'oni Huafa 'i he 'Aho 27.08.2020
11.	Lao Fakaangaanga ki hono Pule'i 'o e Ngaahi Ngāue Tānaki Pa'anga Hū Mai 2020 <i>Revenue Services Administration Bill 2020</i>	Tali 'i he 'Aho 7.9.2020
12.	Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Lao 'o e Konisitutone 'o Tonga 2020 <i>Act of Constitution of Tonga (Amendment) Bill 2020</i>	Tali 'i he 'Aho 15.10.2020 Fakamo'oni Huafa 'i he 'Aho 26.11.2020
13.	Lao Fakaangaanga ki he Ngaahi Hia Komipiuta 2020 <i>Computer Crimes Bill 2020</i>	Fakafoki 'e he Pule'anga 'i he 'Aho 14.9.2020
14.	Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Totonu 'o e Hiki Tatau 2020 <i>Copyright (Amendment) Bill 2020</i>	Fakafoki 'e he Pule'anga 'i he 'Aho 14.9.2020

FAKALAHĪ 5

NGAAHI 'ASENITA NGĀUE 'A E FALE ALEA 'I HE TA'U 2021		
NGAAHI LAO FAKAANGAANGA		
	'Asenita Ngāue	Tu'utu'uni 'a e Fale Alea
1.	Lao Fakaangaanga ke Fakahū Atu 'a e Pa'anga ki he Ngaahi Ngāue 'a e Pule'anga 2021/2022 <i>2021/2022 Appropriation Bill 2021</i>	Tali 'i he 'Aho 10.6.2021 Fakamo'oni Huafa 'i he 'Aho 24.06.2021
2.	Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) 'o e Konisitutone 'o Tonga 2021 <i>Act of Constitution of Tonga (Amendment) Bill 2021</i>	Tali 'i he 'Aho 29.6.2021 Fakamo'oni Huafa 'i he 'Aho 24.06.2021
3.	Lao ki Hono Pule'i 'o e Ngaahi Ngāue Tānaki Pa'anga Hū Mai 2021 <i>Revenue Services Administration Bill 2021</i>	Tali 'i he 'Aho 1.7.2021 Fakamo'oni Huafa 'i he 'Aho 24.06.2021
4.	Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Ma'u Mafai Vāhenga 2021 <i>Remuneration Authority (Amendment) Bill 2021</i>	Tali 'i he 'Aho 25.8.2021
5.	Lao Fakaangaanga 'a Tonga ki he Sipoti mo e Va'inga 2021 <i>Tonga Sport and Recreation Bill 2021</i>	Fakafoki 'e he Pule'anga 'i he 'Aho 25.8.2021
6.	Lao Fakaangaanga ki he Pule'i 'a e Ala Hoko 'o ha Fakatamaki 2021 <i>Disaster Risk Management Bill 2021</i>	Tali 'i he 'Aho 25.8.2021
7.	Lao Fakaangaanga ki he Ma'u'anga Ivi 2021 <i>Energy Bill 2021</i>	Tali 'i he 'Aho 25.8.2021
8.	Lao Fakaangaanga ki he Ngaahi Kautaha Tānaki mo e Nō Pa'anga 2021 <i>Credit Unions Bill 2021</i>	Tali 'i he 'Aho 24.8.2021
9.	Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga 2021 <i>Public Enterprises (Amendment) Bill 2021</i>	Tali 'i he 'Aho 24.8.2021
10.	Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Pangikē Langa Fakalalakaka 'a Tonga 2021 <i>Tonga Development Bank (Amendment) Bill 2021</i>	Tali 'i he 'Aho 24.8.2021
11.	Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Mo'ui 'a e Kakai 2021 <i>Public Health (Amendment) Bill 2021</i>	Tali 'i he 'Aho 25.8.2021
12.	Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Faito'o Tafa 2021 <i>Vaccination (Amendment) Bill 2021</i>	Tali 'i he 'Aho 25.8.2021
13.	Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Fe'alu'aki 2021 <i>Traffic (Amendment) Bill 2021</i>	Tali 'i he 'Aho 25.8.2021
14.	Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Kau 'Ofisa Fakavahefonua mo e Kau 'Ofisa Kolo 2021 <i>District and Town Officers (Amendment) Bill 2021</i>	Fakafoki 'e he Fakafongonga 'A'ana 'a e Lao (Hon. Veivosa Light of Life Taka) 'i he 'Aho 24.8.2021

15.	Lao Fakaangaanga ki he 'Univesiti Fakafonua 'a Tonga 2021 <i>Tonga National University Bill 2021</i>	Tali 'i he 'Aho 25.8.2021
16.	Lao Fakaangaanga ki he Ngaahi Faito'o Kona 2021 <i>Intoxicating Substances Bill 2021</i>	Tali 'i he 'Aho 26.8.2021
17.	Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Fale Alea 2021 <i>Legislative Assembly (Amendment) Bill 2021</i>	Tali 'i he 'Aho 26.8.2021
18.	Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki hono Malu'i 'o e 'Osouni Leia <i>Ozone layer Protection (Amendment) Bill 2021</i>	Tali 'i he 'Aho 10.8.2021
19.	Lao Fakaangaanga ki he Kau Toketā, Kau Ngāue ki he Nifo mo e Kau Ngāue ki he Mo'ui 2021 <i>Medical, Dental and Allied Health Practitioners Bill 2021</i>	Tali 'i he 'Aho 24.8.2021
20.	Lao Fakaangaanga ki he Kau Neesi, Kau Neesi Fakafaito'o mo e Kau Mā'uli Fakapolofesinale 2021 <i>Nurses, Nurse Practitioners and midwives Bill 2021</i>	Tali 'i he 'Aho 24.8.2021
21.	Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu)(Fika 4) ki he Lao 'o e Konisitutone 'o Tonga <i>Act of Constitution of Tonga (Amendment) (No 4) Bill 2021</i>	'Ikai Tali 'i he 'Aho 24.8.2021
22.	Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu)(Fika 5) ki he Lao 'o e Konisitutone 'o Tonga <i>Act of Constitution of Tonga (Amendment) (No 5) Bill 2021</i>	'Ikai Tali 'i he 'Aho 24.8.2021
23.	Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Ngaahi Koloa Faito'o 2021 <i>Therapeutic Goods (Amendment) Bill 2021</i>	Tali 'i he 'Aho 26.8.2021
24.	Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki hono Pule'i 'o e Ngaahi Faito'o Ta'efakalao 2021 <i>Illicit Drugs Control (Amendment) Bill 2021</i>	Tali 'i he 'Aho 26.8.2021
25.	Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu)(Fika 3) ki he Lao 'o e Konisitutone 'o Tonga 2021 <i>Act of Constitution of Tonga (Amendment) (No 3) Bill 2021</i>	Tali 'i he 'Aho 26.8.2021
26.	Lao Fakaangaanga ki he Sino'i Pa'anga 'a Tonga ki he Feliuluuaki 'o e 'Ea 2021 <i>Tonga Climate Change Fund Bill 2021</i>	Tali 'i he 'Aho 24.8.2021
NGAAHI TU'UTU'UNI		
1.	Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Toutai (Kolo Matātahi) 2020 <i>Fisheries (Coastal Communities) (Amended) Regulations 2020</i>	Tali 'i he 'Aho 01.07.2021
2.	Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Tute Kasitomu 2020 <i>Customs Duty (Amendment) Order 2020</i>	Tali 'i he 'Aho 01.07.2021
3.	Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Tukupau 'Ekisia 2020 <i>Excise Tax (Amendment) Order 2020</i>	Tali 'i he 'Aho 01.07.2021
4.	Ngaahi Tu'utu'uni Fakahā 'o ha Tu'unga Fakatu'utāmaki ki he Mo'ui (COVID-19) 2020 <i>Declaration of a Public Health Emergency (Covid-19) Regulations 2020</i>	Tali 'i he 'Aho 29.6.2021

5.	Tu'utu'uni (Fakatonutonu) (Fika 2) ki he Tute Kasitomu 2020 <i>Customs Duty (Amendment) (No.2) Order 2020</i>	Tali 'i he 'Aho 01.07.2021
6.	Tu'utu'uni (Fakatonutonu) (Fika 2) ki he Tukupau 'Ekisia 2020 <i>Excise Tax (Amendment) (No.2) Order 2020</i>	Tali 'i he 'Aho 01.07.2021
7.	Tu'utu'uni Lao (Fakatonutonu) ki Hono Pule'i 'o e Tute mo e 'Ekisia 2020 <i>Customs and Excise Management Act (Amendment) Order 2020</i>	Tali 'i he 'Aho 01.07.2021
8.	Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Pule'i 'o e Toutai (Fakatolonga) 2020 <i>Fisheries Management (Conservation) (Amendment) Regulations 2020</i>	Tali 'i he 'Aho 29.6.2021
9.	Ngaahi Tu'utu'uni Fakahā 'o ha Tu'unga Fakatu'utāmaki ki he Mo'ui (COVID-19) 2020 <i>Declaration of A Public Health Emergency (Covid-19) Regulations 2020</i>	Tali 'i he 'Aho 29.6.2021
10.	Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) (Ngaahi Totongi) ki he Ngaahi Ngāue ki he Mo'ui 2020 <i>Health Services (Fees and Changes) (Amendment) Regulations 2020</i>	Tali 'i he 'Aho 01.07.2021
11.	Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) (Fika 2) ki he Toutai (Kolo Matātahi) 2020 <i>Fisheries (Coastal Communities) (Amendment) (No.2) Regulations 2020</i>	Tali 'i he 'Aho 01.07.2021
12.	Ngaahi Tu'utu'uni ki he Tute (PACER Plus) 2020 <i>Customs (PACER Plus) Regulations 2020</i>	Tali 'i he 'Aho 01.07.2021
13.	Tu'utu'uni (Fakatonutonu) (Fika 3) ki he Tute Kasitomu 2020 <i>Customs Duty (Amendment) (No.3) Order 2020</i>	Tali 'i he 'Aho 01.07.2021

NGAAHI LIPOOTI 'A E NGAahi KŌMITI 'A E FALE ALEA

1.	Lipooti Fika 1/2021 Kōmiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea Fekau'aki mo e Fokotu'u ki ha Pāloti ke Fakamālōlō'i e Palēmia	Tali 'i he 'Aho 12.01.2021
2.	Lipooti Fika 4/2021 Kōmiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea 'o e 'Aho 18.11.2020 Fekau'aki mo e Lāunga Fika 1/2020 (Lāunga na'e fakahoko 'e Lord Nuku)	Tali 'i he 'Aho 13.01.2021
3.	Lipooti Fika 1/2021 Kōmiti Tu'uma'u ki he 'Asenita 'o e 'Aho 12.01.2021 Fekau'aki mo e Ngaahi 'aho fakataha 'a e Fale Alea	Tali 'i he 'Aho 13.01.2021
4.	Lipooti Fika 1/2021 Kōmiti Fili ki he Tali Tō Folofola 'o e Aho 17.05.2021 Fekau'aki mo e Tali 'a e Tō Folofola mei he Taloni	Tali 'i he 'Aho 18.05.2021
5.	Lipooti Fika 1/2021 Kōmiti Tu'uma'u ki he Pa'anga 'o e 'Aho 18.05.2021 Fekau'aki mo e Patiseti 2021/2022	Tali 'i he 'Aho 10.06.2021
6.	Lipooti Fika 2/2021 Kōmiti Tu'uma'u ki he Pa'anga 'o e 'Aho 10.6.2021 Fekau'aki mo e Fakamatala pa'anga 'a e Pule'anga mo e Palani ngāue Fakaangaanga 'a e 'Atita Seniale 2021/2022	Tali 'i he 'Aho 01.07.2021
7.	Lipooti Fika 1/2021 Kōmiti Tu'uma'u ki he Totonu 'a e Fale Alea 'o e 'Aho 06.07.2021 Fekau'aki mo e Tohi Tangi Fika 1A/2021	Tali 'i he 'Aho 12.07.2021
8.	Lipooti Fika 2/2021 Kōmiti Tu'uma'u ki he Totonu 'a e Fale Alea 'o e 'Aho 12.07.2021	Tali 'i he 'Aho 14.07.2021

	Fekau'aki mo e Tohi Tangi Fika 3/2021	
9.	Lipooti Fika 2/2021 Kōmiti Tu'uma'u ki he 'Asenita 'o e 'Aho 13.07.2021 Fekau'aki mo e Fakalōloa e Tohi Māhina 'a e Fale Alea	Tali 'i he 'Aho 14.07.2021
10.	Lipooti Fika 1/2021 Kōmiti Tu'uma'u ki he Lao 'o e 'Aho 09.08.2021 Fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga Fika 17/2021	Tali 'i he 'Aho 12.08.2021
11.	Lipooti Fika 2/2021 Kōmiti Tu'uma'u ki he Lao 'o e 'Aho 09.08.2021 Fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga Fika 18/2021	Tali 'i he 'Aho 12.08.2021
12.	Lipooti Fika 3/2021 Kōmiti Tu'uma'u ki he Lao 'o e 'Aho 09.08.2021 Fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga Fika 23/2021	Tali 'i he 'Aho 12.08.2021
13.	Lipooti Fika 4/2021 Kōmiti Tu'uma'u ki he Lao 'o e 'Aho 09.08.2021 Fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga Fika 20A/2021 & Lao Fakaangaanga Fika 21A/2021	Tali 'i he 'Aho 12.08.2021
14.	Lipooti Fika 5/2021 Kōmiti Tu'uma'u ki he Lao 'o e 'Aho 11.08.2021 Fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga Fika 22/2021	Tali 'i he 'Aho 12.08.2021
15.	Lipooti Fika 6/2021 Kōmiti Tu'uma'u ki he Lao 'o e 'Aho 10.08.2021 Fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga Fika 24A/2021	Tali 'i he 'Aho 12.08.2021
16.	Lipooti Fika 1/2021 Kōmiti Tu'uma'u ki he Sōsiale 'o e 'Aho 12.08.2021 Fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga Fika 26/2021	Tali 'i he 'Aho 24.08.2021
17.	Lipooti Fika 2/2021 Kōmiti Tu'uma'u ki he Sōsiale 'o e 'Aho 12.08.2021 Fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga ki he 'Inivesi Muli 2020	Tali 'i he 'Aho 24.08.2021
18.	Lipooti Fika 4/2021 Kōmiti Tu'uma'u ki he Sōsiale 'o e 'Aho 19.08.2021 Fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga Fika 18/2021	Tali 'i he 'Aho 24.08.2021
19.	Lipooti Fika 6/2021 Kōmiti Tu'uma'u ki he Pa'anga 'o e 'Aho 19.08.2021 Fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga Fika 14/2021	Tali 'i he 'Aho 24.08.2021
20.	Lipooti Fika 7/2021 Kōmiti Tu'uma'u ki he Pa'anga 'o e 'Aho 19.08.2021 Fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga Fika 12/2021	Tali 'i he 'Aho 24.08.2021
21.	Lipooti Fika 5/2021 Kōmiti Tu'uma'u ki he Pa'anga 'o e 'Aho 19.08.2021 Fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga Fika 13/2021	Tali 'i he 'Aho 24.08.2021
22.	Lipooti Fika 10/2021 Kōmiti Tu'uma'u ki he Lao 'o e 'Aho 19.08.2021 Fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga Fika 28/2021 & Lao Fakaangaanga Fika 29/2021	Tali 'i he 'Aho 24.08.2021
23.	Lipooti Fika 1/2021 Komiti Tu'uma'u ki he 'Ātakai 'o e 'Aho 19.08.2021 Fekau'aki mo e Lipooti 'Atita'i 'o e Ola 'o e Matu'uekina 'o e Feliuliuaki 'o e 'Ea mo e Lahi Fe'unga 'o e Me'atokoni - Sune 2021	Tali 'i he 'Aho 24.08.2021
24.	Lipooti Fika 8/2021 Kōmiti Tu'uma'u ki he Lao 'o e 'Aho 20.08.2021 Fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga Fika 10/2021	Tali 'i he 'Aho 25.08.2021
25.	Lipooti Fika 11/2021 Kōmiti Tu'uma'u ki he Lao 'o e 'Aho 20.08.2021 Fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga Fika 17/2021	Tali 'i he 'Aho 25.08.2021
26.	Lipooti Fika 3/2021 Kōmiti Tu'uma'u ki he Sōsiale 'o e 'Aho 19.08.2021	Tali 'i he 'Aho 25.08.2021

	Fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga Fika 15/2021	
27.	Lipooti Fika 7/2021 Kōmiti Tu'uma'u ki he Lao 'o e 'Aho 20.8.2021 Fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga Fika 9/2021	'Ikai lau e Līpooti koe'uhi kuo fakafoki 'e he Pule'anga 'a e Lao Fakaangaanga Fika 9/2021 'i he 'Aho 25.08.2021
28.	Lipooti Fika 4/2021 Kōmiti ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea 'o e 'Aho 23.08.2021 Fekau'aki mo e Tohi Tangi Fika 7/2021	Fakafoki 'e he Pule'anga 'a e Lao ki he Sipoti pea holomui ai pē mo e Lipooti fakataha mo e Tohi Tangi 'i he 'Aho 23.08.2021
29.	Lipooti Fika 5/2021 Kōmiti Tu'uma'u ki he Sōsiale 'o e 'Aho 23.08.2021 Fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga Fika 19/2021	Tali 'i he 'Aho 25.08.2021
30.	Lipooti Fika 9/2021 Kōmiti Tu'uma'u ki he Lao 'o e 'Aho 24.08.2021 Fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga Fika 11/2021	Tali 'i he 'Aho 25.08.2021
31.	Lipooti Fika 12/2021 Kōmiti Tu'uma'u ki he Lao 'o e 'Aho 24.08.2021 Fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga Fika 20A/2021 mo e Lao Fakaangaanga Fika 21A/2021	Tali 'i he 'Aho 26.08.2021
32.	Lipooti Fika 13/2021 Kōmiti Tu'uma'u ki he Lao 'o e 'Aho 24.08.2021 Fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga Fika 22/2021	Tali 'i he 'Aho 26.08.2021
33.	Lipooti Fika 14/2021 Kōmiti Tu'uma'u ki he Lao 'o e 'Aho 24.08.2021 Fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga Fika 23/2021	Tali 'i he 'Aho 26.08.2021
34.	Lipooti Fika 15/2021 Kōmiti Tu'uma'u ki he Lao 'o e 'Aho 24.08.2021 Fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga Fika 24A/2021	Tali 'i he 'Aho 26.08.2021
NGAAHI FOKOTU'U FAKA-FALE ALEA		
1.	Fokotu'u ke ngofua ke faka'ilo Faka-Fale Alea 'a Hon. 'Akosita Lavulavu (Fika 1A/2021)	Tu'utu'uni 'a e 'Eiki Sea ke fakatatali he 'oku fekau'aki mo e kaveinga 'oku kei 'i he malumalu 'o e Fakamaau'anga
NGAAHI FAKAMATALA FAKATA'U		
1.	'Ofisi 'o e 'Atita Seniale, Ta'u 2019-2020	Tali 'i he 'Aho 01.07.2021
2.	Potungāue Ngaahi Ngāue ki Muli, Ta'u 2019/2020	Tali 'i he 'Aho 03.08.2021
3.	'Ofisi Palēmia, Ta'u 2020/2021	Tali 'i he 'Aho 24. 08.2021
4.	Potungāue Pa'anga, Ta'u 2019-2020	Tali 'i he 'Aho 06.07.2021
5.	Potungāue Pa'anga Hū Mai mo e Tute, Ta'u 2019/2020	Tali 'i he 'Aho 13.07.2021
6.	Potungāue ki he Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga, Ta'u 2019-2020	Tali 'i he 'Aho 06.07.2021
7.	Potungāue Fefakatau'aki mo e Fakalalaka Faka'ekonōmika, Ta'u 2018-2019, 2019-2020	Tali 'i he 'Aho 06.07.2021
8.	Potungāue Fefakatau'aki mo e Fakalalaka Faka'ekonōmika, Ta'u 2020/2021	Tali 'i he 'Aho 31.08.2021

9.	Potungāue Fakamaau'anga mo e Pilisone, Ta'u 2019/2020	Tali 'i he 'Aho 06.07.2021
10.	'Ofisi 'o e 'Ateni Seniale, Ta'u 2018, 2019	Tali 'i he 'Aho 06.07.2021
11.	Potungāue Polisi mo e Tāmāte Afi, Ta'u 2019/2020	Tali 'i he 'Aho 06.07.2021
12.	Potungāue Mo'ui, Ta'u 2017	Tali 'i he 'Aho 10.08.2021
13.	Potungāue Mo'ui, Ta'u 2018, 2019	Tali 'i he 'Aho 10.08.2021
14.	Potungāue Ako mo e Ako Ngāue, Ta'u 2018	Tali 'i he 'Aho 14.07.2021
15.	Potungāue Ako mo e Ako Ngāue, Ta'u 2019 - Sune 2020	Tali 'i he 'Aho 14.07.2021
16.	Potungāue Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, Ta'u 2019/2020, 2020/2021	Tali 'i he 'Aho 26.08.2021
17.	Potungāue Ngoue, Me'atokoni mo e Ngaahi Vao'akau, Ta'u 2018/2019, 2019/2020, 2020/2021	Tali 'i he 'Aho 24.08.2021
18.	Potungāue Fonua mo e Koloa Fakaenatula, Ta'u 2019/2020	Tali 'i he 'Aho 25.08.2021
19.	Potungāue Sitetisitika, Ta'u 2016, 2017, 2018/2019, 2019/2020	Tali 'i he 'Aho 26.08.2021
20.	Potungāue Toutai, Ta'u 2020/2021	Tali 'i he 'Aho 10.08.2021
NGAAHI LĪPOOTI KEHE		
1.	Palani Fakaangaanga Fakata'u 'a e 'Atita Seniale ki he ta'u 2021/2022	Tali 'i he 'Aho 01.07.2021
2.	Lipooti Fakata'u 'a e Komisoni 'Uhila ki he 2019/2020	Tali 'i he 'Aho 06.07.2021
3.	Lipooti Fakata'u 'a e Poate Sino'i Pa'anga Mālōlō mei he Ngāue 2019/2020	Tali 'i he 'Aho 13.07.2021
4.	Lipooti 'Atita'i 'o e Ola: Matu'uekina 'a e Feliuliuaki 'o e 'Ea mo e Lahi Fe'unga 'o e Me'atokoni - Sune 2021	Tali 'i he 'Aho 24.08.2021
5.	Fakamatala Fakata'u 'a e Sino'i Pa'anga Fakafonua ki he Ngaahi Monū'ia 2019/2020	Tali 'i he 'Aho 10.8.2021
6.	Lipooti 'Atita'i 'o e Ola - Matu'uekina 'a e Feliuliuaki 'o e 'Ea mo e Lahi Fe'unga 'o e Me'atokoni - Sune 2021	Tali 'i he 'Aho 24.08.2021
7.	Lipooti 'Atita'i 'o e Pa'anga Tokoni ki he Vāhenga Tongatapu 1 - Niua 17	Tali 'i he 'Aho 25.08.2021
8.	Lipooti 'o e Fale'i mo e Tu'utu'uni 'a e Komisoni ki he Ngaahi Ngatangata'anga 'o e Ngaahi Vāhenga Fili	Tali 'i he 'Aho 26.08.2021
9.	Lipooti 'A'ahi Fakafale Alea Tongatapu 1	Tali 'i he 'Aho 26.08.2021
10.	Lipooti 'A'ahi Fakafale Alea Tongatapu 2	Tali 'i he 'Aho 06.07.2021
11.	Lipooti 'A'ahi Fakafale Alea Tongatapu 3	Tali 'i he 'Aho 06.07.2021
12.	Lipooti 'A'ahi Fakafale Alea Tongatapu 4	Tali 'i he 'Aho 08.07.2021
13.	Lipooti 'A'ahi Fakafale Alea Tongatapu 5	Tali 'i he 'Aho 14.07.2021
14.	Lipooti 'A'ahi Fakafale Alea Tongatapu 6	Tali 'i he 'Aho 14.07.2021
15.	Lipooti 'A'ahi Fakafale Alea Tongatapu 7	Tali 'i he 'Aho 25.08.2021
16.	Lipooti 'A'ahi Fakafale Alea Tongatapu 8	Tali 'i he 'Aho 08.07.2021

17.	Lipooti 'A'ahi Fakafale Alea Tongatapu 9	Tali 'i he 'Aho 08.07.2021
18.	Lipooti 'A'ahi Fakafale Alea Tongatapu 10	Tali 'i he 'Aho 08.07.2021
19.	Lipooti 'A'ahi Fakafale Alea 'Eua 11	Tali 'i he 'Aho 08.07.2021
20.	Lipooti 'A'ahi Fakafale Alea Ha'apai 12	Tali 'i he 'Aho 13.07.2021
21.	Lipooti 'A'ahi Fakafale Alea Ha'apai 13	Tali 'i he 'Aho 14.07.2021
22.	Lipooti 'A'ahi Fakafale Alea Vava'u 14	Tali 'i he 'Aho 14.07.2021
23.	Lipooti 'A'ahi Fakafale Alea Vava'u 15	Tali 'i he 'Aho 08.07.2021
24.	Lipooti 'A'ahi Fakafale Alea Niua 17	Tali 'i he 'Aho 14.07.2021
NGAAHI TOHI TANGI		
1.	Kole tokoni fekau'aki mo e langa 'oku fakahoko 'i he vai kaukau'anga 'i Touliki (IA), 'Aho 09.03.2021	Tali 'i he 'Aho 12.7.2021 ke tuku atu ki he Pule'anga kenau ngāue ki ai.
2.	'Ikai fakafiemālie 'a e fakafōtungā mei he Palēmīa, Kapineti mo e Fale Alea 'o Tonga, 'Aho 17.05.2021	Te'eki fakakakato 'a e fiema'u 'a e Tohi Tu'utu'uni kae lava ke tēpile'i
3.	Loto mamahi koe'uhi ko hono 'āa'i mo hono ta'ofi mo fakafaingata'a'ia'i hono ngāue'aki 'o e matātahi fakatokelau 'o e Matātahi Matangimālie 'o Vaini hala ki Longoteme, 'Aho 18.06.2021	Tali 'i he 'aho 14.07.2021 ke tuku atu ke ngāue ki ai e Ēiki Minisitā Fonua Le'ole'o mo e Pule'anga
4.	'Ikai fakafiemālie 'a e fakafōtungā mei he Palēmīa mo e Kapineti 'o Tonga fekau'aki mo e kāinga 'oku lolotonga tukuvakā 'i Fisi, 'Aho 19.08.2021	Te'eki fakakakato 'a e fiema'u 'a e Tohi Tu'utu'uni kae lava ke tēpile'i
5.	Ke ta'ofi pea 'oua 'e fakapaasi 'a e Lao Fakaangaanga Fika 15/2021 Lao (Fakatonutonu) ki he Mo'ui 'a e Kakai 2021, 'Aho 17.08.2021	Te'eki fakakakato 'a e fiema'u 'a e Tohi Tu'utu'uni kae lava ke tēpile'i
6.	Ke ta'ofi pea 'oua 'e fakapaasi 'a e Lao Fakaangaanga Fika 15/2021 – Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Mo'ui 'a e Kakai 2021, 'Aho 17.08.2021	Te'eki fakakakato 'a e fiema'u 'a e Tohi Tu'utu'uni kae lava ke tēpile'i
7.	Ke 'oua na'a fakapaasi 'a e Lao Fakaangaanga Fika 15/2021 pea fakapekia fakataha mo hono ngaahi tautea, 'Aho 20.08.2021	Te'eki fakakakato 'a e fiema'u 'a e Tohi Tu'utu'uni kae lava ke tēpile'i
8.	Ke 'oua 'e tali 'a e Lao ki he Sipoti 2021, 'Aho 02.08.2021	Holomui koe'uhi ko hono fakafoki 'a e Lao Fakaangaanga ki he Sipoti 'i he 'Aho 23.08.2021

15.	Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Ngaahi Hia 2020 <i>Criminal Offences (Amendment) Bill 2020</i>	Fakafoki 'e he Pule'anga 'i he 'Aho 14.9.2020
16.	Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Ngaahi 'UHINGA'I Lea 2020 <i>Interpretation (Amendment) Bill 2020</i>	Fakafoki 'e he Pule'anga 'i he 'Aho 14.9.2020
17.	Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Polisi Tonga 2020 <i>Tonga Police (Amendment) Bill 2020</i>	Fakafoki 'e he Pule'anga 'i he 'Aho 14.9.2020
18.	Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Fakamo'oni 2020 <i>Evidence (Amendment) Bill 2020</i>	Fakafoki 'e he Pule'anga 'i he 'Aho 14.9.2020
19.	Lao Fakaangaanga ki he Ngaahi Hia Fili 2020 <i>Electoral Offences (Amendment) Bill 2020</i>	Fakafoki 'e he Pule'anga 'i he 'Aho 14.9.2020
20.	Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Fili Fale Alea 2020 <i>Electoral (Amendment) Bill 2020</i>	Fakafoki 'e he Pule'anga 'i he 'Aho 14.9.2020
21.	Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) (Fika.2) ki he Lao 'o e Konisitutone 'o Tonga <i>Act of Constitutions of Tonga (Amendment) (No.2) Bill 2020</i>	Fakafoki 'e he Pule'anga 'i he 'Aho 14.9.2020
22.	Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) (Fika.2) ki he Fili Fale Alea 2020 <i>Electoral (Amendment) (No 2) Bill 2020</i>	Fakafoki 'e he Pule'anga 'i he 'Aho 14.9.2020
23.	Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) (Fika.3) ki he Fili Fale Alea 2020 <i>Electoral (Amendment) (No.3) Bill 2020</i>	Fakafoki 'e he Pule'anga 'i he 'Aho 14.9.2020
24.	Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) (Fika.4) ki he Fili Fale Alea 2020 <i>Electoral (Amendment) (No.4) Bill 2020</i>	Fakafoki 'e he Pule'anga 'i he 'Aho 14.9.2020
25.	Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) (Fika.5) ki he Fili Fale Alea 2020 <i>Electoral (Amendment) (No 5) Bill 2020</i>	Fakafoki 'e he Pule'anga 'i he 'Aho 14.9.2020
26.	Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) (Fika.6) ki he Fili Fale Alea 2020 <i>Electoral (Amendment) (No 6) Bill 2020</i>	Fakafoki 'e he Pule'anga 'i he 'Aho 14.9.2020
27.	Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) (Fika.3) ki he Lao 'o e Konisitutone 'o Tonga 2020 <i>Act of Constitution of Tonga (Amendment) (No.3) Bill 2020</i>	Fakafoki 'e he Pule'anga 'i he 'Aho 14.9.2020
28.	Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) (Fika.7) ki he Fili Fale Alea 2020 <i>Electoral (Amendment) (No.7) Bill 2020</i>	Fakafoki 'e he Pule'anga 'i he 'Aho 14.9.2020
29.	Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) (Fika.2) ki he Tukupau Pa'anga Hū Mai 2020 <i>Income Tax (Amendment) (No.2) Bill 2020</i>	Tali 'i he 'Aho 14.9.2020 Fakamo'oni Huafa 'i he 'Aho 29.10.2020
30.	Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Tukupau Ngāue'aki 2020 <i>Consumption Tax (Amendment) Bill 2020</i>	Tali 'i he 'Aho 14.9.2020 Fakamo'oni Huafa 'i he 'Aho 29.10.2020
31.	Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki hono Pule'i 'o e Ngaahi Faito'o Ta'efakalao 2020 <i>Illicit Drugs Control (Amendment) Bill 2020</i>	Tali 'i he 'Aho 20.10.2020 Fakamo'oni Huafa 'i he 'Aho 26.11.2020
32.	Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Ka u 'Ofisa Fakavahefonua mo e Kau 'Ofisa Kolo 2020 <i>District and Town Officers (Amendment) Bill 2020</i>	Tali 'i he 'Aho 21.10.2020 Fakamo'oni Huafa 'i he 'Aho 26.11.2020
33.	Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Ngaahi Fono	Tali 'i he 'Aho 21.10.2020

	<i>Fonos (Amendment) Bill 2020</i>	Fakamo'oni Huafa 'i he 'Aho 26.11.2020
34.	Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Fakalelei 'o e Ka u Fai Hia 2020 <i>Rehabilitation of Offenders (Amendment) Bill 2020</i>	Tali 'i he 'Aho 21.10.2020 Fakamo'oni Huafa 'i he 'Aho 26.11.2020
35.	Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Fakamaau'anga Polisi 2020 <i>Magistrate's Court (Amendment) Bill 2020</i>	Tali 'i he 'Aho 21.10.2020 Fakamo'oni Huafa 'i he 'Aho 26.11.2020
36.	Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Ngaahi 'UHINGA'i Lea 2020 <i>Interpretation (Amendment) Bill 2020</i>	Tali 'i he 'Aho 21.10.2020 Fakamo'oni Huafa 'i he 'Aho 26.11.2020
37.	Lao Fakaangaanga ki he Fakatonutonu Fakavaha'apule'anga 2020 <i>International Arbitration Bill 2020</i>	Tali 'i he 'Aho 10.12.2020 Fakamo'oni Huafa 'i he 'Aho 25.02.2021
38.	Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Ma'u Mafai Vāhenga 2020 <i>Remuneration Authority (Amendment) Bill 2020</i>	Tali 'i he 'Aho 10.12.2020 Fakamo'oni Huafa 'i he 'Aho 27.05.2021
39.	Lao Fakaangaanga ki he Ngaahi Hia 'o e Fakamamahi'aki 'a e Fetu'utaki Faka'elekitulōnika 2020 <i>Electronic Communication Abuse Offences Bill 2020</i>	Tali 'i he 'Aho 10.12.2020 Fakamo'oni Huafa 'i he 'Aho 01.03.2021
40.	Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) (Fika 2) ki he Lao 'o e Konisitutone 'o Tonga 2020 <i>Act of Constitution of Tonga (Amendment) (No 2) Bill 2020</i>	Tali 'i he 'Aho 10.12.2020 'Ikai ke Fakamo'oni Huafa P.C. 19/2021 'o e 'Aho 25.02.2021
41.	Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Ngaahi 'Aho Malolo 2020 <i>Public Holidays (Amendment) Bill 2020</i>	Tali 'i he 'Aho 10.12.2020 Toloi 'a e Fakamo'oni Huafa kae fakakakato 'e he Pule'anga 'a e ngaahi ngāue ki ai P.C. 16/2021 'o e 'Aho 25.02.2021
42.	Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Palani Sino'i Pa'anga ki he Ngaahi Monu'ia Malolo mei he Fale Alea 2020 <i>Legislative Assembly Retirement Benefits Scheme (Amendment) Bill 2020</i>	Tali 'i he 'Aho 10.12.2020 Fakamo'oni Huafa 'i he 'Aho 25.02.2021
43.	Lao Fakaangaanga ki he Ngāue Fakapangikē 2020 <i>Banking Bill 2020</i>	Tali 'i he 'Aho 10.12.2020 Fakamo'oni Huafa 'i he 'Aho 25.02.2021
NGAAHI TU'UTU'UNI		
1.	Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Tukupau Ngāue'aki 2019 <i>Consumption Tax (Amendment) Regulations 2019</i>	Tali 'i he 'Aho 22.6.2020
2.	Ngaahi Tu'utu'uni ki he Polisi Tonga 2019 <i>Tonga Police Regulations 2019</i>	Tali 'i he 'Aho 22.6.2020
3.	Ngaahi Tu'utu'uni 'a e Polisi Tonga ki he Ngaahi Metali Fakahoko Fatongia 2019 <i>Tonga Police Service Medals Regulations 2019</i>	Tali 'i he 'Aho 22.6.2020
4.	Ngaahi Tu'utu'uni Fili ki he Kau 'Ofisa Fakavahefonua mo e Kau 'Ofisa Kolo 2019 <i>District and Town Officers Election Regulations 2019</i>	Tali 'i he 'Aho 22.6.2020

5.	Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Tute Kasitomu 2019 <i>Customs Duty (Amendment) Order 2019</i>	Tali 'i he 'Aho 22.6.2020
6.	Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Tukupau 'Ekisia 2019 <i>Excise Tax (Amendment) Order 2019</i>	Tali 'i he 'Aho 22.6.2020
7.	Fanongonongo (Sivi 'o e Kavamalohi 'i he Manava) ki he Fe'alu'aki 'i he Hala 2019 <i>Traffic (Alcohol Breath Tests) Notice 2019</i>	Tali 'i he 'Aho 22.6.2020
8.	Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Fakatau Fakapule'anga 2019 <i>Public Procurement (Amendment) Regulations 2019</i>	Tali 'i he 'Aho 22.6.2020

NGAAHI LĪPOOTI 'A E NGAahi KŌMITI 'A E FALE ALEA

1.	Lipooti Fika 1/2020 Kōmiti Tali Folofola 'o e 'Aho 11.05.2020 Fekau'aki mo e Tali 'a e Tō Folofola mei he Taloni	Tali 'i he 'Aho 11.05.2020
2.	Lipooti Fika 01/2020 Kōmiti Tu'uma'u ki he Ngoue mo e Toutai 'o e 'Aho 12.05.2020	Tali 'i he 'Aho 18.06.2020
3.	Lipooti Fika 01/2020 Kōmiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakasōsiale 'o e 'Aho 1.6.2020 Fekau'aki mo e Potungāue Mo'ui mo e tu'unga mateuteu ki he COVID 19	Tali pea tuku ki he Pule'anga 'i he 'Aho 18.06.2020
4.	Lipooti Fika 01/2020 Kōmiti Pa'anga 'o e 'Aho 9.6.2020 Fekau'aki mo e Palani Fakaangaanga 'a e 'Atita Seniale	Tali 'i he 'Aho 18.06.2020
5.	Lipooti Fika 01/2020 Kōmiti Tu'uma'u ki he 'Asenita 'o e 'Aho 17.06.2020 Fekau'aki mo e ngaahi 'aho fakataha 'a e Fale Alea ki he ta'u 2020	Tali 'i he 'Aho 18.06.2020
6.	Lipooti Fika 01/2020 Kōmiti Tu'uma'u ki he Lao 'o e 'Aho 25.6.2020 Fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga (Ngaahi Fakatonutonu Kehekehe) ki he Fakalelei 'o e Lao 2020	Tali 'i he 'Aho 29.06.2020
7.	Lipooti Fika 02/2020 Kōmiti Tu'uma'u ki he Lao 'o e 'Aho 25.6.2020 Fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Ngāue Fakapule'anga 2020 - Lao Fika 4/2020	Tali 'i he 'Aho 29.06.2020
8.	Lipooti Fika 03/2020 Kōmiti Tu'uma'u ki he Lao 'o e 'Aho 25.6.2020 Fekau'aki mo e Ngaahi Tu'utu'uni Fili ki he Kau 'Ofisa Fakavahefonua mo e Kau 'Ofisa Kolo 2019	Tali 'i he 'Aho 29.06.2020
9.	Lipooti Fika 01/2020 Kōmiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu mo e Monū'ia 'a e Fale Alea 'o e 'Aho 26.6.2020 Fekau'aki mo e Ngaahi Fakalelei ki he Ngaahi Tu'utu'uni Tu'uma'u 'o e Ngaahi Fakataha mo e Ngaahi Fatongia 'o e Fale Alea 'o Tonga	Tali 'i he 'Aho 29.06.2020
10.	Lipooti Fika 03/2020 Kōmiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakapa'anga 'o e 'Aho 25.6.2020 Fekau'aki mo e Fakalelei ki he Tu'utu'uni Ngāue ki he pa'anga tokoni fakavāhenga	Tali 'i he 'Aho 29.06.2020
11.	Lipooti Fika 02/2020 Kōmiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu mo e Monū'ia 'a e Fale Alea 'o e 'Aho 26.6.2020 Fekau'aki mo e Tohi Tangi Fika 5A/2020	Tali 'i he 'Aho 14.07.2020
12.	Lipooti Fika 03/2020 Kōmiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu mo e Monū'ia 'a e Fale Alea 'o e 'Aho 9.7.2020 Fekau'aki mo e Tohi Tangi Fika 9/2020	Tali 'i he 'Aho 14.07.2020

13.	Līpooti Fika 02/2020 Kōmiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakapa'anga 'a e Pule'anga 'o e 'Aho 17.6.2020 Fekau'aki mo e - (1) Līpooti 'Atita'i 'o e Ola 'o e tokateu 'a Tonga ki hono fakahoko 'o e ngaahi taumu'a fakalalakala tu'uloa. (2) Fakamatala fakapa'anga 'a e Pule'anga Tonga 2017-2018. (3) 'Atita'i 'o e Ngaahi Ngāue Fakapa'anga mo e faipau ki he Lao 2017-2018.	Tali 'i he 'Aho 14.07.2020
14.	Līpooti Fika 01/2020 Kōmiti 'Atakai mo e Feliuliuaki 'o e 'Ea 'o e 'Aho 30.6.2020 Fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga ki he Koloa Vai 2020	Tali 'i he 'Aho 07.09.2020
15.	Līpooti Fika 1/2020 Ongō Kōmiti Fekau'aki (Lao mo e Ngaahi Me'a Fakasōsiale) 'o e 'Aho 30.7.2020 Fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Fakalelei 'Atamai 2020	Tali 'i he 'Aho 07.09.2020
16.	Līpooti Fika 2/2020 Ongō Kōmiti Fekau'aki (Ngoue/Toutai mo e Kōmiti Sōsiale) 'o e 'Aho 13.8.2020 Fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga ki he Me'atokoni 2020	Tali 'i he 'Aho 07.09.2020
17.	Līpooti Fika 3/2020 Ongō Kōmiti Fekau'aki (Kōmiti Lao mo e Kōmiti Ngaahi Ngāue ki Muli, Malu'i mo e Fefakatau'aki) 'o e 'Aho 7.8.2020 Fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga ki he 'Inivesi Muli 2020	Tali 'i he 'Aho 07.09.2020
18.	Līpooti Fika 5/2020 Kōmiti Tu'uma'u ki he Lao 'o e 'Aho 13.8.2020 Fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga ki he Ngaahi Vā Fakangāue 2020	Tali 'i he 'Aho 08.09.2020
19.	Līpooti Fika 4/2020 Kōmiti Tu'uma'u ki he Lao 'o e 'Aho 21.7.2020 Fekau'aki mo e Fokotu'u Faka-Fale Alea Fika 1/2020	To'o mei he 'asenita kae kumi ha fale'i fakalao hono ua (<i>second legal opinion</i>)
20.	Līpooti Fika 6/2020 Kōmiti Tu'uma'u ki he Lao 'o e 'Aho 16.9.2020 Fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Lao 'o e Konisitutone 'o Tonga 2020	Tali 'i he 'Aho 21.09.2020
21.	Līpooti Fika 7/2020 Kōmiti Tu'uma'u ki he Lao 'o e 'Aho 13.10.2020 Fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki hono Pule'i 'o e Ngaahi Faito'o Ta'efakalao 2020	Tali 'i he 'Aho 20.10.2020
22.	Līpooti Fika 4/2020 Kōmiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakapa'anga mo e Ngaahi Fakamatala Pa'anga 'a e Pule'angá 'o e 'Aho 26.10.2020 Fekau'aki mo hono 'Atita 'o e Ngaahi Ngāue Fakapa'anga mo e Faipau ki he Lao 2018/2019 - Sune 2020	Tali 'i he 'Aho 23.11.2020
23.	Līpooti Fika 8/2020 Kōmiti Tu'uma'u ki he Lao 'o e 'Aho 1.12.2020 Fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga Tautaha Fika 42/2020	Tali 'i he 'Aho 02.12.2020
24.	Līpooti Fika 9/2020 Kōmiti Tu'uma'u ki he Lao 'o e 'Aho 1.12.2020 Fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga Fika 43/2020	Tali 'i he 'Aho 02.12.2020
25.	Līpooti Fika 10/2020 Kōmiti Tu'uma'u ki he Lao 'o e 'Aho 9.12.2020 Fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga Fika 39/2020	Tali 'i he 'Aho 10.12.2020
26.	Līpooti Fika 12/2020 Kōmiti Tu'uma'u ki he Lao 'o e 'Aho 8.12.2020 Fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga Fika 44/2020	Tali 'i he 'Aho 10.12.2020
27.	Līpooti Fika 5/2020 Komiti Tu'uma'u ki he Pa'anga 'o e 'Aho 9.12.2020 Fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga Fika 40/2020	Tali 'i he 'Aho 10.12.2020

28.	Līpooti Fika 6/2020 Komiti Tu'uma'u ki he Pa'anga 'o e 'Aho 9.12.2020 Fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga Fika 43/2020	Tali 'i he 'Aho 10.12.2020
29.	Līpooti Fika 13/2020 Kōmiti Tu'uma'u ki he Lao 'o e 'Aho 8.12.2020 Fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga Fika 42/2020 mo e Fika 42A/2020	Tali 'i he 'Aho 10.12.2020
30.	Līpooti Fika 11/2020 Kōmiti Tu'uma'u ki he Lao 'o e 'Aho 8.12.2020 Fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga Fika 41/2020	Tali 'i he 'Aho 10.12.2020
NGAAHI FOKOTU'U FAKA-FALE ALEA		
1.	Fokotu'u ke liliu 'a e kupu 125 (3)a 'o e Tohi Tu'utu'uni 'a e Fale Alea	Tali 'i he 'Aho 14.09.2020
2.	Fokotu'u ki ha Pāloti ke Fakamālōlō'i 'a e Palēmia (Hon. Pōhiva Tu'ionetoa)	'Ikai Tali 'i he 'Aho 12.01.2021
NGAAHI FAKAMATALA FAKATA'U		
1.	'Ofisi 'o e 'Atita Seniale, Ta'u 2018-2019	Tali 'i he 'Aho 5.10.2020
2.	'Ofisi 'o e 'Omipatimeni, Ta'u 2018-2019	Tali 'i he 'Aho 5.10.2020
3.	'Ofisi 'o e 'Omipatimeni, Ta'u 2019/2020	Tali 'i he 'Aho 23.11.2020
4.	'Ofisi Palēmia, Ta'u 2016, 2017, 2017-2018	Tali 'i he 'Aho 5.10.2020
5.	'Ofisi Palēmia, Ta'u 2018-2019, 2019/2020	Tali 'i he 'Aho 2.12.2020
6.	Potungāue Pa'anga, Ta'u 2018-2019	Tali 'i he 'Aho 5.10.2020
7.	Potungāue Pa'anga Hū Mai mo e Tute, Ta'u 2017-2018, 2018-2019	Tali 'i he 'Aho 2.12.2020
8.	Potungāue Fefakatau'aki mo e Fakalalakalaka Faka'ekonōmika, Ta'u 2016-2017, 2017-2018	Tali 'i he 'Aho 5.10.2020
9.	Potungāue Fakamaau'anga mo e Pilisone, Ta'u 2018	Tali 'i he 'Aho 5.10.2020
10.	'Ofisi 'o e 'Ateni Seniale, Ta'u 2008, 2009, 2010, 2011, 2012, 2013, 2014, 2015, 2016	Tali 'i he 'Aho 5.10.2020
11.	Potungāue Polisi mo e Tāmate Afi, Ta'u 2018-2019	Tali 'i he 'Aho 23.11.2020
12.	Potungāue Ngoue, Me'atokoni mo e Ngaahi Vao'akau, Ta'u 2015-2016, 2016-2017, 2017-2018	Tali 'i he 'Aho 5.10.2020
13.	Komisoni 'o e Ka u Ngāue Fakapule'anga, Ta'u 2018-2019	Tali 'i he 'Aho 5.10.2020
14.	Komisoni 'o e Ka u Ngāue Fakapule'anga, Ta'u 2019-2020	Tali 'i he 'Aho 2.12.2020
15.	Potungāue Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi, Ma'u'anga Fakamatala, Tokanga'i Ngaahi Fakatamaki Fakanatula, 'Atakai, Fetu'utaki mo e Feliuliuaki e 'Ea, Ta'u 2019-2020	Tali 'i he 'Aho 5.10.2020
16.	Potungāue Toutai, Ta'u 2019-2020	Tali 'i he 'Aho 10.12.2020
17.	'Ofisi 'o e 'Omipatimeni, Ta'u 2017/2018	Tali 'i he 'aho 15.10.2020
18.	Potungāue Polisi mo e Tamate Afi (Polisi Tonga), Ta'u 2017/2018	Tali 'i he 'aho 5.10.2020
19.	Komisoni 'a e Kau Ngāue Fakapule'anga, Ta'u 2017-2018	Tali 'i he 'aho 5.10.2020

20.	Potungāue Fakamatata 'Ea, Ma'u'anga Ivi, Ma'u'anga Fakamatata, Tokanga'i Ngaahi Fakatamaki Fakanatula, 'Atakai, Fetu'utaki mo e Feliuliuaki e 'Ea, Ta'u 2017-2018, 2018-2019	Tali 'i he 'aho 5.10.2020
21.	Potungāue Toutai, Ta'u 2017-2018 & 2018-2019	Tali 'i he 'aho 5.10.2020
NGAAHI LĪPOOTI KEHE		
1.	Līpooti Fakata'u 'a e Komisoni Fili 2019	Tali 'i he 'Aho 5.10.2020
2.	Līpooti 'Atita'i 'o e Ola – tokanga'i 'o e Ngaahi Koloa Tauhi Tu'uma'u 'a e Pule'anga - Sune 2019	Tali 'i he 'Aho 5.10.2020
3.	Līpooti 'Atita'i 'o e Ola – Tokanga'i 'o e Fakatau Fakapule'anga – Sune 2020	Tali 'i he 'Aho 23.11.2020
4.	'Atita 'o e Ngaahi Ngāue Fakapa'anga mo e Faipau ki he Lao 2018 – 2019 – Sune 2020	Tali 'i he 'Aho 5.10.2020
5.	Līpooti 'A'ahi faka-Fale Alea 'a e Vāhenga Fili Tongatapu 1, Ta'u 2020	Tali 'i he 'Aho 15.10.2020
6.	Līpooti 'A'ahi faka-Fale Alea 'a e Vāhenga Fili Tongatapu 2, Ta'u 2020	'Ikai Tali 'i he 'Aho 15.10.2020
7.	Līpooti 'A'ahi faka-Fale Alea 'a e Vāhenga Fili Tongatapu 3, Ta'u 2019 & 2020	Tali 'i he 'Aho 15.10.2020
8.	Līpooti 'A'ahi faka-Fale Alea 'a e Vāhenga Fili Tongatapu 4, Ta'u 2019 & 2020	Tali 'i he 'Aho 15.10.2020
9.	Līpooti 'A'ahi faka-Fale Alea 'a e Vāhenga Fili Tongatapu 5, Ta'u 2019 & 2020	Tali 'i he 'Aho 15.10.2020
10.	Līpooti 'A'ahi faka-Fale Alea 'a e Vāhenga Fili Tongatapu 6, Ta'u 2019 & 2020	Tali 'i he 'Aho 15.10.2020
11.	Līpooti 'A'ahi faka-Fale Alea 'a e Vāhenga Fili Tongatapu 8, Ta'u 2019 & 2020	Tali 'i he 'Aho 15.10.2020
12.	Līpooti 'A'ahi faka-Fale Alea 'a e Vāhenga Fili Tongatapu 9, Ta'u 2019 & 2020	Tali 'i he 'Aho 15.10.2020
13.	Līpooti 'A'ahi faka-Fale Alea 'a e Vāhenga Fili Tongatapu 10, Ta'u 2019 & 2020	Tali 'i he 'Aho 15.10.2020
14.	Līpooti 'A'ahi faka-Fale Alea 'a e Vāhenga Fili 'Eua 11, Ta'u 2019 & 2020	Tali 'i he 'Aho 15.10.2020
15.	Līpooti 'A'ahi faka-Fale Alea 'a e Vāhenga Fili Ha'apai 12, Ta'u 2019 & 2020	Tali 'i he 'Aho 15.10.2020
16.	Līpooti 'A'ahi faka-Fale Alea 'a e Vāhenga Fili Ha'apai 13, Ta'u 2019 & 2020	Tali 'i he 'Aho 15.10.2020
17.	Līpooti 'A'ahi faka-Fale Alea 'a e Vāhenga Fili Vava'u 14, Ta'u 2019 & 2020	Tali 'i he 'Aho 15.10.2020
18.	Līpooti 'A'ahi faka-Fale Alea 'a e Vāhenga Fili Vava'u 15, Ta'u 2019 & 2020	Tali 'i he 'Aho 15.10.2020
19.	Līpooti 'A'ahi faka-Fale Alea 'a e Vāhenga Fili Vava'u 16, Ta'u 2019 & 2020	Tali 'i he 'Aho 15.10.2020
20.	Līpooti 'A'ahi faka-Fale Alea 'a e Vāhenga Fili Niua 17, Ta'u 2019 & 2020	Tali 'i he 'Aho 15.10.2020
21.	'Atita'i 'o e Ola - Ko e tokateu 'a Tonga ki hono fakahoko 'o e Ngaahi Taumu'a Fakalalakaka Tu'uloa	Tali 'i he 'Aho 14.7.2020

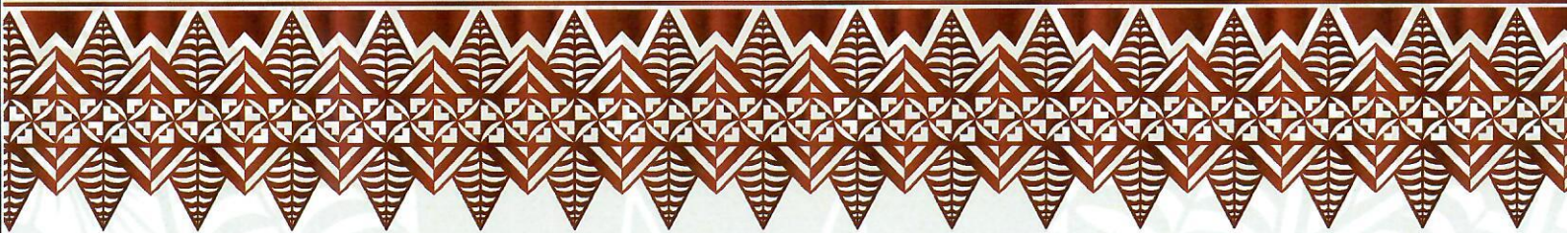
NGAAHI TOHI TANGI

1.	Fekau'aki mo e (1) Mo'ui 'a e kāinga Ha'apai 'i he COVID-19; (2) Founga 'oku fakahoko'aki e tanuhala; (3) Tufa afā ki Ha'apai makatu'unga he afā Cyclone Tino na'e toki 'osi; (4) Totongi 'e he Pule'anga 'a e 'uhila mo e vai ha māhina 'e 3 pē lahi hake, 'Aho 13.3.2020	Te'eki fakakakato 'a e fiema'u 'a e Tohi Tu'utu'uni kae lava ke tēpile'i
2.	Tohi Tangi ke 'oua 'e tāpuni (<i>soft close</i>) 'a e Fale Alea koe'uhi ko e po'uli 'oku lolotonga tō 'i Tonga 'a e mahaki faka'auha 'oku afuhia 'i māmani kātoa (<i>Pandemic</i>), 'Aho 24.3.2020	Te'eki fakakakato 'a e fiema'u 'a e Tohi Tu'utu'uni kae lava ke tepile'i
3.	Fekau'aki mo e Fakamatala Pa'anga 'a e Pa'anga 'a e Pule'anga: Kosiliō Sipoti 'a Tonga, 'Aho 10.2.2020	Te'eki fakakakato 'a e fiema'u 'a e Tohi Tu'utu'uni kae lava ke tepile'i
4.	Tohi Tangi ke ta'ofi 'aupito ke toe tō mai ha vakapuna mei muli ki Tonga ni, kae 'oua kuo ma'u ha faito'o pau (<i>vaccine</i>) ki he mahaki (<i>COVID-19</i>), 'Aho 15.5.2020	Te'eki fakakakato 'a e fiema'u 'a e Tohi Tu'utu'uni kae lava ke tepile'i
5.	Tohi Tangi ke tufa taau 'a e faingamālie ki he Kau Konituleki 'i he Polokalama Tanu Hala 'a e Pule'anga, 'Aho 26.5.2020	Te'eki fakakakato 'a e fiema'u 'a e Tohi Tu'utu'uni kae lava ke tepile'i
6.	Ke ta'ofi faka'aufuli hono fakamoleki 'a e pa'anga ki he tanu hala, 'Aho 1.6.2020	Te'eki fakakakato 'a e fiema'u 'a e Tohi Tu'utu'uni kae lava ke tepile'i
7.	Fekau'aki eni mo e Tohi Tangi Fika 3/2020 (Fakamatala Pa'anga 'a e Pule'anga: Kosiliō Sipoti 'a Tonga), 'Aho 10.2.2020	Te'eki fakakakato 'a e fiema'u 'a e Tohi Tu'utu'uni kae lava ke tepile'i
8.	Ke tufa taau 'a e faingamālie ki he Kau Konitulekitā 'i he Polokalama Tanu Hala 'a e Pule'anga, 'Aho 26.5.2020	Tali ke tukuatu ki he Pule'anga - Lipooti Fika 2/2020 Kōmiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu mo e Monū'ia 'a e Fale Alea 'i he 'aho 14.07.2020
9.	Ke ta'ofi 'o toloi fakatatali 'a e Polokalama Tanu Hala, ki ha taimi 'oku lelei mo totonu, 'Aho 15.6.2020	Te'eki fakakakato 'a e fiema'u 'a e Tohi Tu'utu'uni kae lava ke tepile'i
10.	Tohi Tangi 'a e Kau Polisi Fakakolo 'o Tatakamotonga, 'Aho 10.6.2020	Te'eki fakakakato 'a e fiema'u 'a e Tohi Tu'utu'uni kae lava ke tepile'i
11.	Kole ke fakahoko 'a e ngāue ki he Tanu Hala 'a e Pule'anga ki he vāhenga Tongatapu 4 'i he 'uluaki faingamālie pē, 'Aho 30.6.2020	Tali 'i he 'Aho 14.07.2020

	<i>Magistrate's Court (Amendment) Bill 2019</i>	
15.	Lao Fakaangaanga ki he Komisioni Ngaue Faka-fakamaau mo Fakalao 2019 <i>Judicial and Legal Service Commission Bill 2019</i>	Fakafoki 'e he Pule'anga 'i he 'Aho 22.6.2020
16.	Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki hono Palani mo Hono Pule'i Fakafonua 'a Hono Ngaue'aki 'o e Ngaahi Feitu'u 2019 <i>National Spatial Planning and Management (Amendment) Bill 2019</i>	Fakafoki 'e he Pule'anga 'i he 'Aho 22.6.2020
NGAAHI TU'UTU'UNI		
1.	Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Tute Kasitomu 2018 <i>Customs Duty (Amendment) Order 2018</i>	Tali 'i he 'Aho 14.03.2019
2.	Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Tukahau 'Ekisia 2018 <i>Excise Tax (Amendment) Order 2018</i>	Tali 'i he 'Aho 14.03.2019
3.	Tu'utu'uni (Fakatonutonu) (Fika 2) ki he Tute Kasitomu 2018 <i>Customs Duty (Amendment) (No.2) Order 2018</i>	Tali 'i he 'Aho 14.03.2019
4.	Tu'utu'uni (Fakatonutonu)(Fika 2) ki he Tukahau 'Ekisia 2018 <i>Excise Tax (Amendment) (No.2) Order 2018</i>	Tali 'i he 'Aho 14.03.2019
5.	Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Vahenga Malolo 'a e Kau Tau 'A 'Ene 'Afio 2018 <i>His Majesty's Armed Forces Pensions (Amendment) Regulations 2018</i>	Tali 'i he 'Aho 14.03.2019
6.	Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Tukahau Pa'anga Hu Mai 2018 <i>Income Tax (Amendment) Regulations 2018</i>	Tali 'i he 'Aho 14.03.2019
NGAAHI LĪPOOTI 'A E NGAahi KŌMITI 'A E FALE ALEA		
1.	Līpooti Fika 1/2019 Kōmiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Lao, 'o e 'Aho 5.2.2019 Fekau'aki mo e Lao Fika 21/2018	Tali 'i he 'Aho 26.2.2019
2.	Līpooti Fika 1/2019 Kōmiti Tu'uma'u ki he 'Asenita, 'o e 'Aho 29.1.2019	Tali 'i he 'Aho 4.3.2019
3.	Līpooti Fika 1/2019 Kōmiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea, 'o e 'Aho 4.3.2019 Fekau'aki mo e Tohi Tangi Fika 1/2019	Fakafoki ki he Komiti 'i he 'Aho 5.3.2019
4.	Līpooti Fika 2/2019 Kōmiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea, 'o e 'Aho 5.3.2019 Fekau'aki mo e Tohi Tangi Fika 1/2019	
5.	Līpooti Fika 3/2019 Kōmiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea, 'o e 'Aho 20.3.2019 Fekau'aki mo e Tohi Tangi Fika 2/2019	Tali 'i he 'Aho 27.3.2019
6.	Līpooti Fika 1/2019 Kōmiti Tu'uma'u ki he Tali Folofola, 'o e 'Aho 5.6.2019	

7.	Līpooti Fika 1/2019 Kōmiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakapa'anga mo e Ngaahi Fakamatala Pa'anga 'a e Pule'angá, 'o e 'Aho 24.6.2019 Fekau'aki mo e 'Esitimeti 'o e Ta'u Fakapa'anga 2019/2020	Tukuhifo ki he Kōmiti Kakato 'i he 'Aho 21.6.2019
NGAAHI FOKOTU'U FAKA-FALE ALEA		
1.	Ke foaki 'e he Pule'angá ha ngaahi sikolasipi kiate kinautolu 'oku nau fie hokoatu ki he ngaahi tikite folau tahi 'oku ma'olungaange 'a ee 'oku fakahoko 'i Nu'usila pe ngaahi fonua muli kehe 'oku nau fai e polokalama akó kae lava ke fakakakato 'enau ako pe ko e tikite 'Eikivaka, Meti, Kauvaka mo e ngaahi lakanga kehe he folau tahi.	Te'eki fakakakato 'a e fiema'u 'a e Tohi Tu'utu'uni kae lava ke tepile'i
2.	Ke toó á e Áteni Seniale mei heéne hoko ko e memipa tuúmaú í he Komiti Lao ó e Fale Alea kae toki fakaafei mai pe í ha taimi é fiemaú ai haáne faleí pe tokoni ó kapau é fiemaú í he Komiti pe ko ha tuútuúni mei he Fale Alea	Te'eki fakakakato 'a e fiema'u 'a e Tohi Tu'utu'uni kae lava ke tepile'i
NGAAHI FAKAMATALA FAKATA'U		
1.	Potungāue Pa'anga (Poate Sino'i Pa'anga Malōlō), Ta'u 2017/2018	Tali 'i he 'aho 21.3.2019
2.	Potungāue Ako mo e Ako Ngāue, Ta'u 2014, 2015, 2016, 2017	Tali 'i he 'aho 12.8.2019
NGAAHI LĪPOOTI KEHE		
1.	Fakamatala Fakata'u 'a e Poate Sino'i Pa'anga Mālōlō mei he Ngāue 2017/2018	Tali 'i he 'Aho 21.3.2019
2.	'Atita'i 'o e Ngaahi Ngāue Fakapa'anga mo e Faipau ki he Lao 2017/2018	Tali 'i he 'Aho 14.7.2019
3.	Fakamatala Pa'anga 'a e Pule'anga Tonga 'i he ta'u 'oku ngata ki he 'aho 30 Sune 2018	Tali 'i he 'Aho 14.7.2019
NGAAHI TOHI TANGI		
1.	Ke 'ave 'a e ngaahi Lao Fakaangaanga 'oku hā atu 'i laló ki he kakai 'o e fonuá ke 'omai ha'anau fokotu'u 'o fakatatau mo e Kupu 131 'o e Ngaahi Tu'utu'uni 'o e Ngaahi Fakataha 'a e Fale Alea 'o Tonga: 1. Lao Fakaangaanga Fika 1A/2019 Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Lao 'o e Konisitutone 'o Tonga 2019, 2. Lao Fakaangaanga Fika 2A/2019 Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) (Fika 2) ki he Lao 'o e Konisitutone 'o Tonga 2019. 3. Lao Fakaangaanga Fika 3/2019 Lao Fakaangaanga ki he Komisoni Ngaue Fakafakamaau mo Fakalao 2019, 4. Lao Fakaangaanga Fika 4A/2019 Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Palani mo hono Pule'i 'a Hono Ngaue'aki 'o e Ngaahi Feitu'u 2019, 5. Lao Fakaangaanga Fika 5A/2019 Lao Fakaangaanga	Tali 'i he 'Aho 06.03.2019 ke fakatokanga'i

	(Fakatonutonu) ki he Polisi Tonga 2019, 6. Lao Fakaangaanga Fika 6A/2019 Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Fakamaau'anga Polisi 2019, 7. Lao Fakaangaanga Fika 7A/2019 Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Ngaue Fakapule'anga 2019, 8. Lao Fakaangaanga Fika 8A/2019 Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) (Fika 2) ki he Ngaue Fakapule'anga 2019, 'o e 'Aho 4.3.2019	
2.	Tohi Tangi ki hono lisi atu 'a e kelekele 'eka 'e 30 'o e Kolisi Tongá ki he Kautaha Soka 'a Tonga, 'o e 'Aho 12.3.2019	Tali 'i he 'aho 27.03.2019 - Tuku atu ki he Pule'angá ke fakahoko ha'anau ngāue ki ai fakataha mo e Kolisi Tutuku 'Atele
3.	Tohi pou pou ki he Lao Fakaangaanga Fika 1A ki he 6A/2019 'a ee na'e fakahu ko e Lao Fakavavevave é he Pule'anga ki he Fale Alea ó Tonga, 'o e 'Aho 12.3.2019	Te'eki fakakakato 'a e fiema'u 'a e Tohi Tu'utu'uni kae lava ke tepile'i
4.	Ko e taumu'a 'emau tangi ke fakafoki ki he Fale Aleá 'a e ngaahi lao 'a e Pule'angá 'e 6 fekau'aki mo e fakalelei Konisitutone 'a ee na'e tu'utu'uni 'e he 'Eiki Sea Le'ole'ó, Lord Tu'ilakepa ke 'ave ki he Kōmiti Laó, 'o e 'Aho 22.3.2019	Te'eki fakakakato 'a e fiema'u 'a e Tohi Tu'utu'uni kae lava ke tepile'i
5.	Tohi Tangi 'i he Ta'efiemālie ki he fakahoko fatongia 'a e Kau Fakafofonga 'e ni'ihī 'o e Kakaí 'o e, 'Aho 14.5.2019	Te'eki fakakakato 'a e fiema'u 'a e Tohi Tu'utu'uni kae lava ke tepile'i
6.	Ke fakahoko ha pāloti ke fakahifo 'a e 'Eiki Palēmia Samiuela 'Akilisi Pōhiva mei hono lakanga ko e Palēmia 'o Tonga - Lord Tu'ivakanō	Te'eki fakakakato 'a e fiema'u 'a e Tohi Tu'utu'uni kae lava ke tepile'i
7.	Tohi Tangi 'i he Ta'efiemālie ki he Regulation fo'ou [Excise Tax Amendment Order 2019] kuo fa'u 'e he Pule'anga ke tukuhau'i 'emau Tapaka Tongá 'o kamata 'i he 'aho 'o 16 Sepitema 2019, 'o e 'Aho 10.9.2019	Te'eki fakakakato 'a e fiema'u 'a e Tohi Tu'utu'uni kae lava ke tepile'i
8.	Tohi Tangi 'a e Kakaí 'i he Tu'utu'uni ke fai 'a e fili 'o ha Palēmia ke fetongi 'a e Palēmia kuo pekiá (S. 'Akilisi Pōhiva), 'o e 'Aho 24.9.2019	Te'eki fakakakato 'a e fiema'u 'a e Tohi Tu'utu'uni kae lava ke tepile'i

Fale Alea'o Tonga
© 2021

